O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FIZIKA-MATEMATIKA, FALSAFA, FILOLOGIYA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

10-son (oktabr 2026)

Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan

Urganch – 2026

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, UrDU professori **YO‘LDOSHEV Ro‘zimboy**

TAHRIR HAY’ATI:

ABDULLAYEV Ilyos, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (UrDU),

ABDULLAYEV O‘tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),

ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),

ATAMURATOV Alimardon Abdrimovich, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),

ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),

BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),

DO‘SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),

HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),

IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (RANCH texnologiya universiteti),

JUMATOV Rashid Yangibaevich, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (UrDU),

JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU),

KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),

MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),

NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

OTAJANOVA Manzura Omanbayevna, filologiya fanlari doktori, professor (Renessans Ta’lim universiteti)

OTAMURODOV Sa’dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),

PRIMOV Azamat Iskandarovich, filologiya fanlari doktori, professor (UrDU),

QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O‘zMU),

SALAYEV San’atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),

SATIPOV G‘oipnazar, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor (UrDU),

XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, professor (RANCH texnologiya universiteti),

YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O‘zDJTU),

O‘ROZBOYEV G‘ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),

G‘AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul kotib, UrDU).

SHOMIRZAYEV Maxmatmurod, pedagogika fanlari doktori, professor (TerDU)

JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN●JURNAL

OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI● 10-son (oktabr 2026)

MUASSIS: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti ●Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikat-siyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro‘yxatdan o‘tgan **●GUVOHNOMA № 1131.**

Aqmanova Shahnoza Alimboyevna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “O‘bek tilshunosligi” kafedrasi dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTIDA FANLARARO INTEGRATSIYANING ROLI VA ISTIQBOLLARI

Har yili 21-oktabr kuni mamlakatimizda “O‘zbek tili bayrami kuni” sifatida keng nishonlanishi milliy o‘zlikni anglash va davlat tili maqomini mustahkamlashda muhim tarixiy hamda ma’naviy voqeadir. Bugungi kunda dunyo bo‘yicha 50 milliondan ortiq kishi o‘zbek tilida so‘zlashadi va u eng ko‘p qo‘llaniladigan top-20 ta til qatoridan o‘rin olgan. Biroq globallashuv va shiddatli raqamlashtirish asrida tilning yashovchanligi hamda xalqaro nufuzi faqat so‘zlashuvchilari soni bilan emas, uning ilm-fan, yuqori texnologiyalar hamda sun’iy intellekt tiliga aylanish darajasi bilan belgilanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6097- hamda PF-4797-farmonlari doirasida tasdiqlangan 2020–2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish konsepsiyasi davlat tilini raqamli muhitga integratsiya qilish bo‘yicha poydevor yaratdi. Uchinchi Renessans poydevorini barpo etish jarayonida o‘zbek tilshunosligi an’anaviy tavsifiy tadqiqotlar bilan cheklanmasdan tutash fanlar bilan faol hamkorlik qilishni taqozo etmoqda. Tilshunos olim Sh.Safarov ta’kidlaganidek, “Fanlar, sohalar integratsiyasi zamon talabi. Hozirgi kunda “yakka otning changi chiqmas”ligi aniq bo‘lib qoldi. Tilshunoslik ham o‘z yondoshlari bilan juftlashmoqda...”.[1]Tilshunoslikning sotsiologiya, geografiya, psixologiya, kognitologiya, kompyuter ilmlari hamda sun’iy intellekt kabi sohalar bilan o‘zaro integratsiyasi amaliy va nazariy natijalar samaradorligini keskin oshirmoqda.

XXI asr tilshunosligining markaziy xususiyati bu sistem-struktur paradigma o‘rnini antropotsentrik va kognitiv paradigma egallashidir. An’anaviy tilshunoslik tilni inson faoliyatidan ajratilgan holda, faqat ichki belgilari bo‘yicha tadqiq etgan bo‘lsa, zamonaviy yo‘nalishlar lisoniy birliklarni inson tafakkuri, madaniyati, jamiyat va muloqot vositasi sifatida uzviy bog‘liqlikda o‘rganadi.

Aslida, tilning boshqa sohalar bilan bog‘liqligi bugun shakllanib qolmadi. Uning ildizlari bir necha asrlardan beri ulug‘ mutafakkirlar asarlarida qayd qilinib kelindi. Xususan, ijtimoiy fanlarning umumiy negizi bo‘lgan mantiq bilan til hodisalarining mutanosibligi doimiy ko‘ndalang masala hisoblanadi. Insoniyat tafakkuri va uning moddiy qobig‘i bo‘lgan til jamiyat taraqqiyotining eng muhim omilidir. Tilsiz fikrni, tafakkursiz esa tilni tasavvur etib bo‘lmaydi. Til va mantiq munosabatini ilmiy tahlil qilish antik davr falsafasidan to Sharq Renessansi davrigacha bo‘lgan davrda diqqat-e’tiborda bo‘lib kelgan. Sharqning ulug‘ mutafakkiri Abu Nasr Forobiy mantiq va grammatika fanlarining o‘zaro mutanosibligini quyidagicha ta’riflaydi: “Mantiqning aqlga munosabati grammatikaning tilga munosabati kabidir. Grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani singari mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo‘ldan olib borish uchun aqlni to‘g‘rilab turadi”.[2] Forobiyning ushbu qarashlari til va mantiqni inson fikrlashini tartibga soluvchi, uni xatolardan asrovchi va ilmiy bilishga yetaklovchi ikki mustaqil, ammo ajralmas soha sifatida belgilab berdi. Mutafakkir Alisher Navoiy ham o‘z asarlarida shakl va mazmun dialektikasini til va tafakkur munosabati orqali asoslab, til fikrni ifodalovchi hamda insonni komillikka yetaklovchi qudratli ma’naviy vosita ekanligini alohida ta’kidlagan.[3]

Til va mantiq munosabatida nozik bir muvozanat mavjudki, mantiqiy kategoriyalar hamda fikrlash tamoyillari barcha insoniyat uchun umumiy, mavhum va universal xarakterga ega bo‘lsa, ushbu kategoriyalarning tildagi grammatik va leksik ifodasi har bir xalqning milliy xarakteri hamda madaniy o‘zligini namoyon etadi. G‘arb tilshunoslik an’anasida Ferdinand de Sossyur fikr va tovush birligini qog‘oz varag‘iga qiyoslagan edi: “Tilni qog‘oz varag‘iga o‘xshatish mumkin. Fikr uning old tomoni, tovush esa orqa tomonidir. Qog‘ozning bir tomonini kesganda ikkinchi tomoni ham kesilganidek, tilni fikrdan, fikrni esa tildan

[1]Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2008, 15-бет.

[2] Абу Наср Форобий. Мантиқ санъатининг бир қисми: Аристотель мантиғига шарҳлар. Таржимон ва нашрга тайёрловчи: М. Динорасулова. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1994, 14-бет; Aqmanova Sh.A. Til va mantiq (o‘quv qo‘llanma). Urganch, “Khwarezm publication” nashriyoti, 2026, 5-бет.

[3] Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 14-жилд, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1998, 12–15-бетлар.

ajratib bo‘lmaydi”[1]. Shuningdek, Vilgelm fon Gumboldt tilning ichki qarama-qarshiliklarini (antinomiyalarini) tadqiq etar ekan, eng birinchi va asosiy antinomiya sifatida aynan til bilan tafakkurning ajralmas birligi va ichki qarama-qarshiligini e’tirof etgan.[2] XVII–XIX asrlarda Port-Royal grammatikasi[3] hamda K.Bekker tadqiqotlarida ilgari surilgan g‘oyalar shuni ko‘rsatadiki, turli tillarning rang-barang tashqi qobiqlari ostida yashiringan umuminsoniy mantiqiy-tafakkuriy chizmalar mavjuddir.[4]

Tarixan shakllangan ushbu falsafiy-metodologik qarashlar hamda til va tafakkurning mantiqiy qonuniyatlari bugungi raqamlashtirish davrida amaliy-algoritmik ko‘rinish olmoqda. Zero, inson tafakkuri va tilining universal chizmalarini kompyuter modellariga ko‘chirish, lisoniy tuzilmalarni formal-mantiqiy algoritmlar shaklida ifodalash zamonaviy tilshunoslikning ustuvor vazifasiga aylandi.

Ayni shu nazariy va mantiqiy poydevorga tayanib, raqamli texnologiyalar asrida o‘zbek tilining ilmiy va texnologik mavqeyini ta’minlashda kompyuter lingvistikasi bo‘yicha bajarilayotgan tadqiqotlar hal qiluvchi rol o‘ynamoqda. Bugungi kunda zamonaviy o‘zbek tilshunosligida milliy matn korpuslari, elektron lug‘atlar, tezauruslar hamda lingvistik mobil ilovalarni yaratish ustida keng ko‘lamli amaliy izlanishlar olib borilmoqda. Sohadagi tadqiqotlarda ta’kidlanganidek, elektron leksikografiya va terminologik ma’lumotlar bazalari atamalarni tizimlashtirish, ularni tezkor qidirish hamda ilmiy muomalaga kiritish orqali o‘zbek tilining ilm-fan tili sifatidagi salohiyatini oshirmoqda. Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan “O‘zbek tili raqamli dunyoda ilm va texnologiya yaratiladigan til bo‘lishi lozim”,[5] degan g‘oya filolog olimlar hamda butun ma’rifat ahli oldiga tamomila yangi vazifalarni qo‘ymoqda.

Bugungi kunda filologiya va kompyuter fanlari kesishuvida shakllangan kompyuter lingvistikasi hamda tabiiy tilni qayta ishlash o‘zbek tilining raqamli kelajagini ta’minlovchi muhim sohaga aylandi. Neyron tarmoqlar, katta til modellari hamda avtomatik tarjima tizimlarini yaratish uchun o‘zbek tilining matematik va formal-morfologik modellarini ishlab chiqish zarurati yuzaga keldi. O‘zbek tili agglyutinativ tabiatga ega bo‘lgani sababli, so‘z o‘zaklaridan tartibli ravishda ko‘plab affikslarning qo‘shilishi avtomatik tahlilni murakkablashtiradi. Shu munosabat bilan, so‘z turkumlarini avtomatik teglash dasturlari yaratilib, 12 ta asosiy grammatik turkum va 80 000 dan ortiq leksik bazaga tayanuvchi algoritmlar asosida 90 foizgacha aniqlikka erishildi.[6] Shuningdek, BERTbek, UzRoBERTa hamda BBPOS kabi transformer arxitektu-rasiga asoslangan zamonaviy modellar o‘zbekcha matnlarning semantik va sintaktik tahlilini yangi bos-qichga olib chiqdi.[7] Sun’iy intellekt vositasida o‘zbek tilining Surxondaryo va Qashqadaryo shevalariga oid dialektal birliklarini raqamlashtirish, me’yorlashtirish va ularga adabiy tildan semantik ekvivalent tan-lash imkonini beruvchi AI-izohli lug‘at arxitekturalari va CRUD-bazalari loyihalashtirildi.[8] Matnlarni av-tomatik tahrir qilish dasturlari uchun grafematik, morfologik va sintaktik bazalar, jumladan, 1 638 ta omonim va paronimik birliklar hamda tezaurus-ontologiyalar ishlab chiqildi[9].

Zamonaviy filologik tadqiqotlarda statistik va empirik metodlarga asoslangan korpus lingvistikasi va Raqamli gumanitar fanlar yetakchi o‘ringa chiqmoqda. Katta hajmdagi elektron matnlar majmuyi til hodisalarining jonli qo‘llanish chastotasini, me’yorni xolisona o‘lchash imkonini beradi. O‘zbek tilida milliy korpus, mualliflik korpusi hamda parallel korpuslarni yaratish bo‘yicha nazariy va amaliy ishlar jadal olib borilmoqda. Yaratilayotgan korpuslar va unga tutash lingvistik platformalar ilmiy tahlil uchun, shuningdek,

---

[1] Нурмонов А. Умумий тилшунослик курси. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1998, 97-бет.

[2] Нурмонов А. Тилшунослик назарияси (Дарслик). Тошкент, А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси» нашриёти, 2010, 35–41-бетлар.

[3] Арно А., Лансло К. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля. Пер. с фр. Н.Ю. Бокадоровой. Москва, “Прогресс”, 1990, с. 112–125.

[4] Нурмонов А. Лисоний илмлар тарихи. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002, 60–65-бетлар.

[5] Prezident Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining o‘ttiz besh yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqidan https://president.uz/oz/lists/view/9544

[6] Sharipov M., Kuriyozov E., Yuldashev O., Sobirov O‘. UzbekTagger: The rule-based POS tagger for Uzbek language // arXiv preprint arXiv:2210.16011, 2022, p. 1–8.

[7] Mansurov B., Mansurov A. UzBERT: Pretraining a BERT Model for Uzbek // arxiv preprint arXiv:2108.09814, 2021.

[8] Abidova Sh.B., Samadov D.U., Raximova M.D. O‘zbek tili dialektlari uchun sun’iy intellekt asosidagi izohli lug‘atni yaratish. «Экономика и социум» jurnali. 2026.

[9] Abjalova M.A. O‘zbek tilidagi matnlarni avtomatik tahrir va tahlil qilish dasturining lingvistik protsessorlari. «Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar» Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. Toshkent, TDO‘TAU, 2022, 212–219-бетлар; Abjalova M.A. Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari. Monografiya. Toshkent, “Nodirabegim”, 2020, 176-bet.

o‘zbek tilini o‘qitish metodikasida, darsliklar va mashqlar majmuasini real matnlar asosida shakllantirishda ham yuksak samaradorlik ko‘rsatmoqda.

Jahon tilshunosligida atoqli otlarning ijtimoiy-madaniy muhitda shakllanishi, qo‘llanilish dinamikasi hamda jamiyat a’zolari tomonidan kognitiv anglanishini tadqiq etuvchi sotsioonomastika sohasi ustuvor yo‘nalishga aylanmoqda. Xalqaro nomshunos olimlar T.Ainiala hamda J.Ostman ta’kidlaganidek, nomlash jarayonlari faqat lisoniy hodisa bo‘lmay, vaqt va makon doirasidagi ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlarni o‘zida aks ettiradi.[1]

Respublikamizda geografik va ijtimoiy obyektlar nomlarini milliy qadriyatlar hamda adabiy til me’yorlariga moslashtirish davlat til siyosatining eng muhim va mas’uliyatli yo‘nalishlaridan biridir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek: “Jamiyatimizda til bilan bog‘liq eng ko‘p muhokama qilinayotgan, haqli e’tirozlarga sabab bo‘layotgan mavzu – bu joy nomlarini belgilash masalasi, desak, xato bo‘lmaydi. ...ijtimoiy obyektlarga nom berish – bu shunchaki shaxsiy yoki xususiy ish emas. Bu barchamizning vatanparvarlik va ma’naviy saviyamizni yaqqol ko‘rsatadigan o‘ziga xos mezondir. Buni hech kim hech qachon unutmasligi kerak”.[2]

Ushbu muhim vazifalar ijrosini ta’minlash hamda mediamakon va ko‘cha peshlavhalarida uchraydigan lisoniy me’yorsizlik, savodsizlik va sun’iy kalkalarni bartaraf etish borasida qator amaliy-texnologik loyihalar hayotga tatbiq etilmoqda. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi tomonidan “atamacom.uz” platformasi hamda uning mobil ilovasi yaratildi. Bu resurs chet tillardan shiddat bilan kirib kelayotgan sohaviy atamalarga milliy muqobillar taqdim etish va lisoniy variantdorlikni tartibga solishga xizmat qilmoqda. Markaz tomonidan ishlab chiqilgan “Xizmat ko‘rsatish obyektlari milliy nomlari interaktiv elektron platformasi” tadbirkorlik va xizmat ko‘rsatish subyektlariga milliylik va ma’naviy-uslubiy mezonlarga mos nomlar tanlashda avtomatik ko‘mak beradi. Joy nomlarining rasmiy va norasmiy ko‘rinishlarini xatlovdan o‘tkazish, ularning elektron ma’lumotlar bazalarini shakllantirish va raqamli xaritalarga integratsiya qilish bo‘yicha sotsiolingvistik so‘rovnomalar hamda korpus tadqiqotlari olib borilmoqda. Ushbu kompleks chora-tadbirlar o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini yuksaltirishga, toponimik savodxonlikni oshirishga hamda raqamli dunyoda milliylik va ilm-fan integratsiyasini ta’minlashga xizmat qiladi.

Bugungi raqamli axborot makonida tilshunoslik va huquqshunoslik integratsiyasi natijasida sud-lingvistik ekspertizasi va lingvokriminalistika sohasi alohida amaliy zaruratga aylandi. Ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar hamda rasmiy yozishmalarda uchraydigan bahsli matnlar, tuhmat, haqorat, axborot xavfsizligi yoki mualliflik huquqiga taalluqli muammolarni xolisona baholash uchun filologik-ekspertiza usullari qo‘llanilmoqda. Bu jarayonda semantik tahlil, germenevtik va freym-semantik metodlar hamda diskursiv tahlil yordamida nutqiy birlikning yashirin illokutiv maqsadi va huquqiy-ma’naviy mazmuni ilmiy asosda aniqlanadi.

Yuristlingvistika nomi bilan faol qo‘llanayotgan ushbu yo‘nalish o‘zbek tilining amaliy imkoniyatlarini kengaytirish va uning jamiyatdagi huquqiy-ijtimoiy nufuzini yuksaltirishda bir qancha muhim vazifalarni bajaradi. Xususan, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar hamda rasmiy yozishmalarda uchraydigan nizoli matnlarning ilmiy-huquqiy maqomini belgilash sohaning markaziy vazifasidir. Tuhmat, haqorat, obro‘sizlantirish, xotirjamlikni buzish yoki axborot xavfsizligiga tahdid soluvchi nutqiy harakatlarning semantik, pragmatik va sotsiolingvistik xususiyatlarini xolisona baholash aynan sud-lingvistik ekspertizasi yordamida amalga oshiriladi. Yana bir muhim vazifasi, anonim (muallifi noma’lum) va psevdonim (soxta mualliflı) matnlarni tahlil qilish kriminalistika hamda sud amaliyotida katta ahamiyatga ega. Kompyuter-korpus dasturlari va lingvostilistik tahlil metodlari yordamida bahsli matnlardagi so‘z qo‘llash chastotasi va sintaktik qurilishlar o‘rganilib, mualliflik o‘rnatiladi hamda plagiat va firibgarlik holatlariga aniqlik kiritiladi. B.Mengliyev hamda D.Turayeva kabi tadqiqotchilar tomonidan o‘zbek tilidagi anonim yozishmalarni lingvistik ekspertiza qilish usullari alohida ilmiy yo‘nalish sifatida tadqiq etilgan.[3] Ekspertiza amaliyotida og‘zaki nutq signallarini tahlil qilish orqali yozib olingan dialoglardagi so‘zma-so‘z mazmun

[1] Ainiala T., Östman J.-O. Socio-onomastics: The Pragmatics of Names. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2017, p. 1–25.

[2] Mirziyoyev Sh.M. O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. “Xalq so‘zi” gazetasi, 2019-yil 22-oktabr.

[3] Mengliev B.R., Turaeva D.A. Methods of linguistic examination by anonymous letters in the uzbek language. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities. 2021, vol. 1, Issue 1.2, p. 101–105.

tiklanadi hamda muloqot ishtirokchilarining shaxsiyati aniqlanadi. Bu tezkor-qidiruv va sud jarayonlarida nutqiy dalillarni xolisona baholash imkonini beradi. Shungdek, lingvistik ekspertiza faqat sud bilan cheklanib qolmay, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarining ilmiy-metodik saviyasini, ularda ishlatilgan atama hamda qoidalarning adabiy til me’yorlariga mosligini baholashda ham faol qo‘llaniladi.

O‘zbek tilida ushbu sohaning shakllanishi va rivojlanishida N.Mahmudov, A.Saidov, Sh.Ko‘chimov, B.Mengliyev, Sh.Iskandarova, S.Hasanov, Q.Mo‘ydinov, K.Qayumova, K.Musurmonova hamda A. Murtazoyev kabi olimlarning tadqiqotlari muhim poydevor bo‘ldi[1]. Bugungi kunda oliy ta’lim dargohlarida (jumladan, Urganch davlat universitetida va boshqa ilmiy markazlarda) sud-lingvistik ekspertiza bo‘yicha amaliy va raqamli xizmatlarning yo‘lga qo‘yilishi o‘zbek tilshunosligini nazariy fan bo‘lish bilan birga jamiyatdagi huquqiy va ma’naviy ehtiyojlarga xizmat qiluvchi amaliy sohaga aylantirmoqda.

Ta’kidlash joizki, ko‘rib chiqilgan yo‘nalishlar va natijalar sohada olib borilayotgan keng ko‘lamli izlanishlarning muayyan bir qismini aks ettiradi, xolos. Garchi so‘nggi yillarda o‘zbek tilining raqamli hamda fanlararo integratsiyasini ta’minlash bo‘yicha dastlabki muhim amaliy yutuqlarga erishilgan bo‘lsa-da, tilimizning global texnologik makondagi to‘laqonli va mustahkam mavqeyini ta’minlash borasida oldimizda hali bajarilishi lozim bo‘lgan juda ko‘p vazifalar turibdi. Kelgusida ushbu sohalardagi tadqiqotlarni yanada jadallashtirish va raqamli lingvistik bazalarni mutassil boyitib borish davlat tili taraqqiyotining ustuvor sharti bo‘lib qoladi.

Umuman olganda, fanlararo bog‘liqlik va raqamli infratuzilmani izchil rivojlantirish o‘zbek tilining kundalik muloqot vositasi sifatidagina emas, ilm-fan va ilg‘or texnologiyalar yaratiladigan qudratli til sifatidagi barqaror mavqeyini ta’minlashning bosh kafolatidir. Zero, globallashuv hamda sun’iy intellekt jadal kirib kelayotgan hozirgi davrda har qanday milliy tilning yashab qolishi va rivojlanishi uni faqat saqlab qolish bilan emas, dunyoning rivojlangan tillari qatoridan muhim o‘rin egallashi, xalqaro maydondagi nufuzini oshirish hamda chuqur integratsiyalashganligi bilan belgilanadi.

[1] Saidov A., Sarkisyants G. Yuridik til va huquqshunos nutqi. – Toshkent: Adolat, 1994; Saidov A., Saidova L., Ko‘chimov Sh., Qosimova M. Qonun va til. – Toshkent: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1997. – 168 b.; Ko‘chimov Sh.N. Yuridik til nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. – Toshkent, 2013. – 98 b.; Ko‘chimov Sh.N. O‘zbekiston Respublikasi qonunlarining tili (O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Jinoyat кодекси, Jinoyat-protsessual кодекси asosida): Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 1995. – 209 b.; Mengliev B.R., Turaeva D.A. Methods of linguistic examination by anonymous letters in the uzbek language // Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities, 2021.; Mirhamidov M., Hasanov S. Yuridik til va huquqshunos nutqi. – Toshkent: Universitet, 2004. – 146 b.; Musulmonova K. O‘zbek yozma matnlarida lingvistik ekspertiza o‘tkazish maqsadi va asoslari // Wissenschaftliche Ergebnisse und errungenschaften. – 2020. – B.97.

Muminova Shaxnozaxon Akbarxanovna (Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti dotsenti),
Mirzayev Zafarbek Haitboy o‘g‘li (Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi),
Yadgarov Ishmumin Djabbarovich (FA Ion-plazma va lazer texnologiyalari instituti professori),
Kutliyev Uchqun Otaboyevich (Urganch davlat universiteti professori),
O‘ljayev O‘tkir Boymamatovich (Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti dotsenti);
e-mail: utkir.uljaev@outlook.com)

AZOT QO‘SHILGAN UGLERODLI NANOTRUBKALARNING MEXANIK XUSUSIYATLARIGA HARORATNING TA’SIRI

Annotatsiya. *Ushbu ishda uglerodli nanotrubkalarga kiritilgan azot atomlarining turli haroratlar ta’sirida mexanik xususiyatlarining o‘zgarishi molekulyar dinamika usuli yordamida tadqiq qilindi. Hisoblashlar natijasida harorat ortishi bilan Yung moduli, maksimal kuchlanish va deformatsiya xususiyatlarining o‘zgarishi aniqlandi.*

Kalit so‘zlar: *uglerodli nanotrubka, molekular dinamika, Yung moduli.*

Муминова Шахнозахон Акбархановна (доцент Деновского института предпринимательства и педагогики),
Мирзаев Зафарбек Хайтбой угли (студент Деновского института предпринимательства и педагогики),
Ядгаров Ишмумин Джаббарович (профессор Института ионно-плазменных и лазерных технологий АН РУз),
Кутлиев Учкун Отабоевич (профессор Ургенчского государственного университета),
Улжаев Уткир Боймаматевич (доцент Деновского института предпринимательства и педагогики)

ВЛИЯНИЕ ТЕМПЕРАТУРЫ НА МЕХАНИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА АЗОТ-ДОПИРОВАННЫХ УГЛЕРОДНЫХ НАНОТРУБОК

Аннотация. *В данном исследовании с использованием метода молекулярной динамики изучены изменения механических свойств азот-допированных углеродных нанотрубок при различных температурных условиях. Результаты расчетов показали, что с увеличением температуры наблюдаются изменения модуля Юнга, максимального напряжения и деформационного поведения.*

Ключевые слова: *углеродные нанотрубки, молекулярная динамика, модуль Юнга.*

Muminova Shaxnozaxon Akbarkhanovna (Associate Professor, Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy),
Mirzayev Zafarbek Haitboy o‘g‘li (Student, Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy),
Yadgarov Ishmumin Djabbarovich (Professor, Institute of Ion-Plasma and Laser Technologies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan),
Kutliev Uchkun Otaboyevich (Professor, Urgench State University),
Uljayev Utkir Boymamatovich (Associate Professor, Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy)

INFLUENCE OF TEMPERATURE ON MECHANICAL PROPERTIES OF NITROGEN DOPED CARBON NANOTUBES

Annotation. *In this study, the changes in the mechanical properties of nitrogen-doped carbon nanotubes under different temperature conditions were investigated using the molecular dynamics method. The calculations revealed that with increasing temperature, variations in Young‘s modulus, maximum stress, and deformation behavior were observed.*

Keywords: *Carbon nanotube, molecular dynamics, Young‘s modulus.*

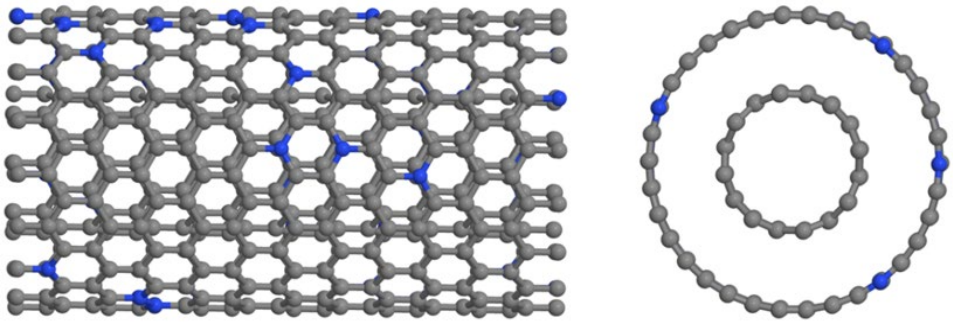
Kirish. Nanotexnologiya va materialshunoslik sohalarining rivojlanishi bevosita uglerod nanotrubka (UNT) larining noyob elektr, mexanik hamda termik parametrlari bilan bog‘liqdir. So‘nggi yigirma yillikda UNT tarkibini atom darajasida modifikatsiyalash, xususan, ularni azot atomlari bilan legirlash orqali materialning elektron va mexanik xususiyatlarini maqsadli boshqarish samarali uslubga aylandi [1]. Xususan, azot (N) atomlarining kiritilishi UNT kristall panjarasida strukturaviy nuqsonlarni yuzaga keltirib, atomlararo bog‘lanishlar topologiyasi hamda tizim barqarorligini jiddiy ravishda o‘zgartiradi. Zamonaviy izlanishlardan ma’lumki, N atomlarini legirlash orqali UNTlarning mexanik xususiyati o‘zgaradi, ya’ni, ideal silindrik shakldan qisman tartibsizlangan va o‘ziga xos deformatsiyaga moyil konfiguratsiyalar shakllanadi [2]. Jumladan, eksperimental va modellashtirish hisoblashlari shuni ko‘rsatadiki, legirlovchi element miqdorining ortishi materialning sof tuzilmalariga nisbatan tezroq egilishi, bukilishi va yemirilishiga sabab bo‘ladi [3]. Mazkur jarayonlar o‘rganilganda, N atomlari o‘ziga xos sochilish markazlarini hosil qilib, atomlar harakatchanligini oshirishi va tizimning kristallik darajasini pasaytirishi, bu esa mexanik turg‘ulikning pa-

sayishiga olib kelishi mumkin. Undan tashqari, N bilan legirlangan UNT tizimlarining mexanik tabiati bir qator eksperimental va ab-initio kvant-kimyoviy usullar yordamida tahlil qilingan. Xususan, zichlik funksionali nazariyasi (DFT) hamda MD usullarini birgalikda qo‘llash orqali olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, (6,1) indeksli bir qavatli UNT (BQUNT) tarkibidagi bitta azot qo‘shilsa ham materialning cho‘zilish mustahkamligini sof holatga qaraganda 55%gacha oshirishi mumkin. Biroq materialning Yung moduli turli konsentratsiyalarda deyarli barqaror qolgani aniqlangan [4]. Bu holat N li modifikatsiyaning ma’lum sharoitlarda material qattiqligini saqlagan holda uning cho‘zilishga chidamliligini oshira olishidan dalolat beradi.

Polimer nanokompozitlar tarkibiga kiritilgan ko‘p devorli azotlangan UNTlar ustida o‘tkazilgan tajribalar ham ushbu mexanik o‘sishni tasdiqladi. Plazma yordamida ishlov berilgan va azot bilan boyitilgan UNTlar sof UNTli tizimlarga qaraganda yuqoriroq issiqlik o‘tkazuvchanlik hamda cho‘zilish chegarasiga ega nanokompozitlar olindi. Bunda piroliz va piridin guruhlari kabi azot dopantlarining tipi va ulushi material xossalariga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. MD simulatsiyalari ham muayyan turdagi azot nuqsonlari tizimning mexanik va termik parametrlarini yaxshilashini tasdiqladi [5]. Shunga qaramay, yuqori konsentratsiyalarda va muvozanatsiz deformatsiya sharoitlarida kiritma konfiguratsiyasi, nuqson tuzilishi va mexanik xususiyat o‘rtasidagi fundamental bog‘liklar hali to‘liq yoritilmagan.

Ushbu ishda molekulyar dinamika (MD) usuli yordamida N atomlari konsentratsiyasining UNT mexanik barqarorligiga va strukturaviy o‘zgarishlariga ta’siri tizimli ravishda o‘rganildi.

Hisoblash tafsilotlari. Ushbu tadqiqitda N atomlari kiritilgan ikki qavatli UNT (IQUNT) larning harorat ta’sirida mexanik xususiyatlarining o‘zgarishi MD modellashtirish usuli orqali LAMMPS dasturlash paketi yordamida tahlil qilindi [6]. N-C, C-C va N-N atomlararo o‘zaro ta’sir reaktiv ta’sir potensiali (ReaxFF) yordamida tavsiflandi. Model sifatida (8,0)@(17,0) xirallikdagi IQUNT tanlab olingan bo‘lib, bunda sof (0%) (N_0-IQUNT(8,0)@(17,0)) va turli xil (1% dan 10% gacha) foizda N kiritilgan IQUNT (N_n-IQUNT(8,0)@(17,0)lar hosil qilindi [7] (1-rasm). 600 ta uglerod (C) atomidan tashkil topgan IQUNTning ichki va tashqi diametrlari, mos ravishda, 6.37 Å va 13.57 Å, uzunligi 29.76 Å ga teng va z o’qi bo’ylab davriy shartlar qo‘llanildi. N-IQUNT (8,0) @ (17,0)ga tasodifiy ravishda 0÷10% oralig‘ida N atomlari kiritilgan.

1-rasm. N-IQUNT (8,0) @ (17,0) model tizimining yon va yuqoridan ko‘rinishlari. Uglerod (C) va azot (N) atomlari, mos ravishda, kulrang va ko‘k ranglarda ko‘rsatilgan.

Har bir konfiguratsiya mexanik barqarorlikka erishish uchun konjugat gradient algoritmi yordamida energiyasi minimallashtirildi. Shundan so‘ng barcha tizimlar Berendsen termo-barostati (NpT) yordamida 300 Kdan 1500 K harorat oralig‘igacha 1 K/ps qizdirish tezligi bilan qizdirildi [8]. Qizdirilgan struktura Bussi termostati (NVT) yordamida 200 ps davomida ushbu haroratlarda ushlab turildi.

Sof IQUNT sirtlaridagi azot kiritilgan joylarining nisbiy konsentratsiyasini (%) quyidagi formula yordamida hisoblandi:

$$\rho = \frac{\text{number of doping boron atoms } (N_N)}{\text{total atoms in a pristine DWNT } (N_C)} * 100\% \qquad (1)$$

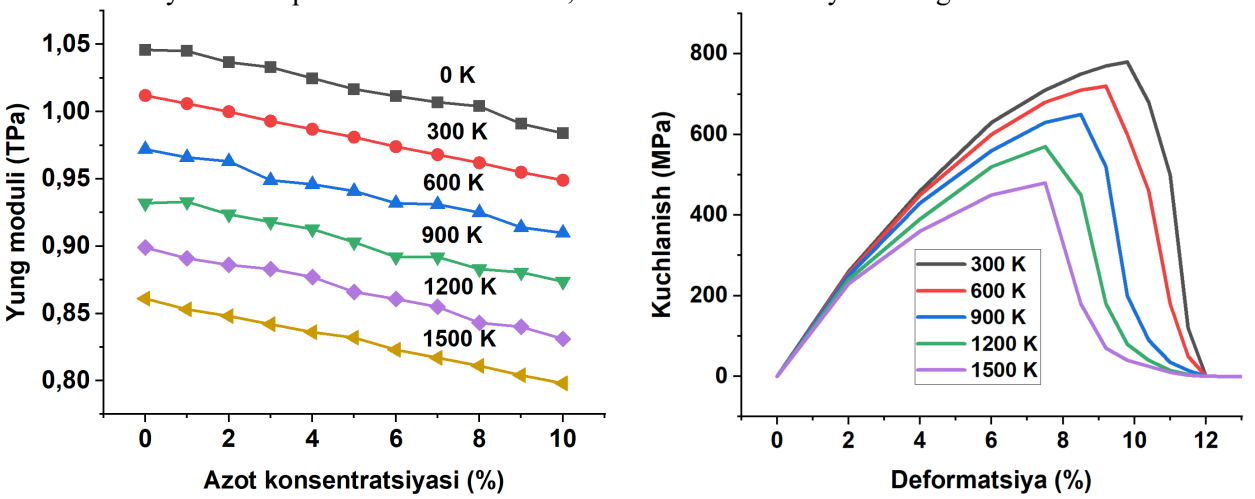
bu yerda: N_N – kiritilgan azot (N) atomlari soni, N_C – uglerod (C) atomlari sonini bildiradi. Barcha simulatsiyalarda atomlararo o‘zaro ta’sirlarni aniq tasvirlash uchun MD vaqt qadamini 0.1 fs qilib belgilandi. Har bir tadqiqot holati uchun simulatsiyalar 5 marta bajarildi va natijalar tegishli fizik kattaliklarning o‘rtacha qiymati orqali olindi.

Natijalar va muhokama. UNTlar yuqori mustahkamlik va elastiklikka ega bo‘lgan nanomateriallar hisoblanadi. Ularning mexanik xususiyatlari, jumladan Yung moduli, maksimal kuchlanish va deformatsiyaga chidamliligi harorat hamda kiritilgan atomlar darajasiga sezilarli darajada bog‘liq. N atomlari C atomlari o‘rnini egallashi natijasida UNT panjarasida lokal nuqsonlar hosil bo‘ladi. C–N bog‘ining C–C

bog‘iga nisbatan uzunroq bo‘lishi panjaraning ideal simmetriyasini buzadi va mexanik xususiyatlarning pasayishiga olib keladi [9].

2-rasmda (chap tomon) N_n-IQUNT (8,0) @ (17,0) tizimining Yung moduli N atomlarining konsentratsiyasi va haroratga bog‘liqligi keltirilgan. Natijalar barcha haroratlarda azot konsentratsiyasining ortishi, Yung moduli qiymatining kamayishiga olib kelishini ko‘rsatadi. Toza IQUNT uchun 0 Kda Yung moduli taxminan, 1.05 TPa ni tashkil etsa, N konsentratsiyasi 10%gacha oshirilganda u 0.98 TPa gacha kamayadi. Xuddi, shuningdek, harorat 1500 K gacha oshirilganda Yung moduli barcha legirlash darajalarida muntazam pasayib, toza IQUNTda 0.86 TPa, 10% azot legirlanishida esa, taxminan, 0.80 TPa.ni tashkil etadi. Bu natijalar harorat va azot legirlangan nanotubkaning elastik qattiqligini birgalikda kamaytirishini ko‘rsatadi.

2-rasmda (o‘ng tomon) N-IQUNT(8,0)@(17,0) nanotubkasining turli haroratlardagi kuchlanish-deformatsiya bog‘lanishlari keltirilgan. Grafiklardan ko‘rinadiki, deformatsiyaning dastlabki bosqichida kuchlanish deyarli chiziqli ravishda ortib boradi, bu elastik deformatsiya sohasiga mos keladi.

2-rasm. N-IQUNT(8,0)@(17,0) nanotrubkasida Yung modulining kiritilgan azot konsentratsiyasi va haroratga bog‘liqligi (chap tomon), N-IQUNT(8,0)@(17,0)ning turli haroratlardagi kuchlanish-deformatsiya bog‘lanishi (o‘ng tomon).

Deformatsiya ortishi bilan kuchlanish maksimal qiymatga erishadi va undan keyin IQUNTning buzilish jarayoni boshlanadi. Eng katta maksimal kuchlanish 300 Kda kuzatilib, taxminan, 780 MPa.ni tashkil etadi. Harorat oshishi bilan maksimal kuchlanish hamda unga mos deformatsiya qiymati bosqichma-bosqich kamayadi. Buning asosiy sababi atomlarning issiqlik tebranishlari kuchayishi natijasida atomlararo bog‘lanishlarning zaiflashishi va strukturaviy nuqsonlarning faollashishidir. Ayniqsa, 1200–1500 K haroratlarda maksimal kuchlanishdan keyin egri chiziqlarning keskin pasayishi IQUNTning buzilishi tezlashishini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, harorat ortishi IQUNTning energiyani yutish qobiliyatini ham kamaytiradi. Kuchlanish-deformatsiya egri chizig‘i ostidagi yuzaning kichrayishi yuqori haroratlarda mexanik barqarorlik va zarbaga chidamlilikning pasayishini bildiradi.

Umuman olganda, olingan natijalar N konsentratsiyasi hamda haroratning ko‘tarilishi N-IQUNT (8,0) @ (17,0)ning Yung moduli, maksimal kuchlanishi va deformatsiyaga qarshiligini muntazam ravishda kamaytirishini ko‘rsatdi. Shunday qilib, N bilan modifikatsiyalangan IQUNTlarni nanoelektronika, nanosensorlar va nanokompozit materiallarda samarali qo‘llash uchun N kiritishning optimal darajasini tanlash hamda ularning ishchi harorat diapazonini hisobga olish muhim hisoblanadi.

Xulosa. Molekular dinamika hisoblashlari natijasida azot konsentratsiyasi va temperaturaning ortishi N-IQUNT(8,0)@(17,0) nanotubkasining Yung moduli, maksimal kuchlanishi hamda deformatsiyaga chidamliligini kamaytirishi aniqlandi. Olingan natijalar azot kiritilish darajasi va ishchi temperatura diapazonini optimallashtirish nanotubkalarning mexanik barqarorligini saqlashda muhim omil ekanligini ko‘rsatdi.

Minnatdorchilik. Modellashtirishlar Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti qoshidagi “Fizik ja-rayonlarni modellashtirish” ilmiy laboratoriyasida joylashgan yuqori unumdor hisoblash kompyuterlarida amalga oshirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. T.Ren, K.Wang, X.Lian, C.Xu, H.Niu, Nitrogen-doped carbon nanotubes on carbon nanofibers for applications as supercapacitors with long lifetimes, ACS Appl. Nano Mater. 8 (22) (2025), 11359-11369.

[2]. A.L.Mihalchik, et al., Toxicology 333 (2015), p. 25–36.

[3] Y.Singh, P.Patra, K.Obodo, D.Rai, J.Mol. Graph. Model. 111 (2022), 108111.

[4] H.Jung, H.K.Choi, Y.Oh, H.Hong, J.Yu, Sci.Rep. 10 (1) (2020), 405.
[5]. Thompson A., Aktulga H.M., Berger R., et al (2021), Comput Phys Commun 271:108171.
[6]. Eatemadi A., Daraee H., Karimkhanloo H., et al (2014). Nanoscale Res Lett 9:393.
[7]. Herman J.C Berendsen et al (1984), The Journal of Chemical Physics, 81:3684.
[8]. Hong-Lae Park et al (2008), Jpn. J.Appl. Phys, 47 5062.
[9]. U.Uljayev, et al, (2024), Mod. Electron. Mater. 10, 3.

Atanazarova Shoira Erkinovna (O‘zFA V.I.Romanovskiy nomidagi Matematika instituti kichik ilmiy xodimi; atanazarova94@gmail.com)

MOSLANGAN MANBALI MANFIY TARTIBLI MODIFITSIRLANGAN KORTEVEG-DE FRIZ TENGLAMASINING BIR SOLITONLI YECHIMI

Annotatsiya*. Mazkur maqolada moslangan manbali manfiy tartibli modifitsirlangan Korteveg-de Friz (KdF) tenglamasining bir solitonli yechimi "tez kamayuvchi" funksiyalar sinfida sochilish nazarisining teskari masalasi usuli yordamida qurilgan.*

Kalit so‘zlar: *potensial, xos qiymat, xos funksiya, tez kamayuvchi funksiya, operator.*

Атаназарова Шоира Эркиновна (Младший научный сотрудник Института математики имени В.И.Романовского АНРУз.; atanazarova94@gmail.com)

ОДНОСОЛИТОННОЕ РЕШЕНИЕ МОДИФИЦИРОВАННОГО УРАВНЕНИЯ КОРТЕВЕГА–ДЕ ФРИЗА ОТРИЦАТЕЛЬНОГО ПОРЯДКА С САМОСОГЛАСОВАННЫМ ИСТОЧНИКОМ

Аннотация. *В данной статье методом обратной задачи рассеяния построено односолитонное решение модифицированного уравнения Кортевега–де Фриза (мКдФ) отрицательного порядка с самосогласованным источником в классе быстро убывающих функций.*

Ключевые слова: *потенциал, собственное значение, собственная функция, быстроубывающая функция, оператор.*

Atanazarova Shoira Erkinovna (Junior researcher of the Institute of Mathematics Uzbekistan Academy of science; atanazarova94@gmail.com)

ONE-SOLITON SOLUTION OF THE NEGATIVE-ORDER MODIFIED KORTEWEG–DE VRIES EQUATION WITH A SELF-CONSISTENT SOURCE

Annotation*. In this paper, a one-soliton solution of the negative-order modified Korteweg–de Vries (mKdV) equation with a self-consistent source is constructed in the class of rapidly decreasing functions using the inverse scattering transform method.*

Key-words**:** *potential, eigenvalue, eigenfunction, rapidly decreasing function, operator.*

Kirish. Manfiy tartibli integrallanuvchi sistemalar sayoz suv to‘lqinlarining sinishi va cho‘qqisimon tuzilishga ega bo‘lgan shakllarini modellashtirishda muhim o‘rin tutadi. Shuningdek, ular nosilliq to‘lqin shakllarini tavsiflash imkonini berib, nochiziqli akustika hamda bosim to‘lqinlari dinamikasidagi jarayonlarni o‘rganishda samarali qo‘llaniladi. Xususan, manfiy tartibli modifitsirlangan Korteveg–de Friz (mKdF) tenglamasi ichki to‘lqinlar dinamikasi, nochiziqli panjara tebranishlari va magnitogidrodinamik jarayonlarni modellashtirishda, ayniqsa, energiyaning lokal to‘planishi, nochiziqli fokuslanish yoki anomal dispersiya ustunlik qiladigan rejimlarni tadqiq etishda yuzaga keladi. Mazkur tenglama, odatda, nolokal xarakterga ega bo‘lib, uning xossalari musbat tartibli analoglaridan sifat jihatidan sezilarli darajada farq qiladi. Jumladan, bunday tenglamalar nochiziqli dispersiya va to‘lqinlarning sinishi kabi hodisalarni namoyon qilishi mumkin. Shunga qaramay, manfiy tartibli mKdF tenglamasi o‘zining integrallanuvchanlik xususiyatini saqlab qoladi hamda Laks juftligi ko‘rinishidagi tasvirga ega bo‘ladi.

Nochiziqli evolyutsion tenglamaning integrallanuvchanligi solitonsimon yechimlarning mavjudligi hamda ularga sochilish nazariyasining teskari masalasi usulini qo‘llash mumkinligi bilan tavsiflanadi. Ushbu usul ayrim nochiziqli xususiy hosilali differensial tenglamalarni ularga mos chiziqli spektral sochilish nazariyasi masalasiga keltirish orqali aniq integrallash imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Sochilish nazariyasining teskari masalasi usuli dastlab K.S.Gardner, J.M. Greene, M.D.Kruskal va R.M.Miura [1], V.E.Zaxarov va A.B.Shabat [2], M.J.Ablowitz, D.J.Kaup, A.C. Nyuel va H.Segur [3]larning fundamental ishlarida matematik fizikaning nochiziqli klassik modellariga nisbatan ishlab chiqilgan. [4–5] ishlarda esa teskari sochilish usulining muhim fizik jarayon va hodisalarni matematik modellashtirishda uchraydigan keng sinfdagi klassik nochiziqli evolutsion tenglamalarga tatbiq etishdagi samaradorligi va universalligi yanada yaqqol namoyon etilgan.

J.M.Veroskiy [6], P.J.Olver kiritgan rekursiya operatorlarining manfiy darajalarini kiritdi hamda birinchilardan bo‘lib manfiy tartibli nochiziqli evolyutsion tenglama tushunchasini asosladi. A.M.Vazvaz esa [7]. J.M.Veroskiy g‘oyasidan foydalanib, manfiy tartibli KdF va mKdF tenglamalarini keltirib chiqardi hamda rekursiya operatorlari va ularga bog‘liq analitik usullar yordamida ularning integrallanuvchanligi va soliton yechimlarini tadqiq etdi. Nisbatan so‘nggi [8–9] ishlarda ham manfiy tartibli mKdF tenglamalariga sochilish nazariyasining teskari masalasi usulini qo‘llash, jumladan, ko‘p solitonli yechimlarni qurish hamda ularning Laks tasvirlarini tahlil qilish masalalari o‘rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Manfiy tartibli mKdV tenglamasining tez kamayuvchi yechimlarini qurish uchun Zaxarov–Shabat spektral masalasiga mos teskari sochilish usuli qo‘llaniladi. Teskari masala Gelfand–Levitan–Marchenko yondashuvi asosida yechiladi.

Tahlil va tadqiqot natijalari. Ushbu ishda quyidagi

$$\begin{cases} \eta_x - 2uu_t = -2\sum\limits_{k=1}^{2N} u(f_{k1}g_{k1} - f_{k2}g_{k2}), \\ u_{xt} + u + 2\eta u = \sum\limits_{k=1}^{2N} \dfrac{d}{dx}\left(f_{k1}g_{k1} - f_{k2}g_{k2}\right) \end{cases} \tag{1}$$

moslangan manbali manfiy tartibli mKdF tenglamasini

$$u(x,0) = u_0(x), \quad x \in R, \tag{2}$$

boshlang‘ich shart bilan qaraymiz. Bu yerda $u_0(x)$ haqiqiy funksiya bo‘lib,

$$\int_{\mathbb{R}} \left(1+|x|\right)^5 |u_0(x)|dx < \infty$$

shartni qanoatlantiradi.

Aytaylik, $L(0) = i\begin{pmatrix} \dfrac{d}{dx} & -u_0 \\ -u_0 & -\dfrac{d}{dx} \end{pmatrix}$ operator spektral maxsusliklarga ega emas hamda $2N$ ta $\xi_1(0), \xi_2(0), ..., \xi_{2N}(0)$ oddiy xos qiymatlarga ega bo‘lib, $\mathrm{Im}(\xi_k(0)) > 0$, $\xi_{N+k}(0) = -\xi_k(0)$, $k = 1,2,\ldots,N$, bo‘lsin.

Faraz qilaylik, $u(x,t)$ va $\eta(x,t)$ funksiyalar haqiqiy qiymatli silliq funksiyalar bo‘lib, quyidagi

$$\mathcal{L} = \left\{ \begin{array}{c} u(x,t) \in C^2(\mathbb{R}\times(0,\infty)) \cap C(\mathbb{R}\times[0,\infty)), \quad \eta(x,t) \in C^{1,0}(\mathbb{R}\times[0,\infty)) \\ \lim\limits_{x\to\pm\infty} \eta(x,t) = 0, \quad t \in \mathbb{R}; \\ \int\limits_{-\infty}^{+\infty} \left(1+|x|\right)\left(|u(x,t)| + |u_x(x,t)| + |u_t(x,t)| + |u_{xt}(x,t)|\right)dx < \infty, \quad t \in \mathbb{R} \end{array} \right\}$$

sinfga tegishli bo‘lsin. Shuningdek, (1) sistemada $f_k = \left(f_{k1}(x,t), f_{k2}(x,t)\right)^T$ funksiya $L(t)$ operatorning ξ_k xos qiymatiga mos xos funksiyasi, $g_k = \left(g_{k1}(x,t), g_{k2}(x,t)\right)^T$ esa $L(t)g_k = \xi_k g_k$ tenglamaning f_k bilan chiziqli erkli bo‘lgan yechimi bo‘lib,

$$W\{f_k, g_k\} \equiv f_{k1}g_{k2} - f_{k2}g_{k1} = \omega_k(t), \quad k = 1,2,\ldots,2N, \tag{3}$$

$$\lim_{\delta\to\infty} \int_{-\delta}^{\delta} \left(f_{k1}g_{k2} + f_{k2}g_{k1}\right)dx = A_k(t), \quad k = 1,2,\ldots,2N \tag{4}$$

shartlar bajarilsin. Bunda $A_k(t)$ va $\omega_k(t)$ funksiyalar noldan farqli haqiqiy uzluksiz funksiyalar bo‘lib, ushbu

$$\omega_k(t) = -\omega_{N+k}(t),\ A_k(t) = -A_{N+k}(t), \qquad \xi_n = -\xi_k,\ \ k = 1,2,\ldots,N$$

munosabatlar o‘rinli.

Qaralayotgan (1)-(4) Koshi masalasining bir solitonli yechimini $L(t)$ operator uchun teskari masala usulidan foydalanib qurishda quyidagi teorema natijalaridan foydalanamiz

1-teorema. Agar $\{u(x,t), \eta(x,t), f_k(x,t), g_k(x,t), k = 1,2,\ldots,N\}$ funksiyalar (1)-(4) masalaning $\mathcal{L}$ sinfdagi yechimi bo‘lsa, u holda $L(t)$ operatorning sochilish nazariyasi berilganlari t vaqt bo‘yicha quyidagicha o‘zgaradi:

$$\frac{\partial r^+(\xi,t)}{\partial t} = \left(\frac{i}{2\xi} + i\sum_{k=1}^{N}\omega_k(t)\left(\frac{1}{\xi-\xi_k} + \frac{1}{\xi_k+\xi}\right)\right) r^+(\xi,t),$$

$$\frac{d\xi_n(t)}{dt} = i\omega_n(t),\ \ \frac{db_n(t)}{dt} = \left(\frac{i}{2\xi_n} + i\beta_n(t)\omega_n(t)\right) b_n(t),\ \ n = 1,2,\ldots,N\ .$$

Moslangan manbali manfiy tartibli mKdF tenglamasiga qo‘yilgan (1)-(4) Koshi masalasini ushbu

$$u(x,0) = \frac{-2}{\cosh(2x)}$$

boshlang‘ich shart bilan qaraymiz. $t = 0$ da $L(0)$ operatori uchun to‘g‘ri masalani yechib, ushbu

$$r(x,0) = 0,\ \xi_1(0) = i,\ c_1(0) = 2i$$

natijalarni olamiz. U holda 1-teorema natijalaridan foydalanib, qaralayotgan masala uchun ushbu

$$u(x,t) = \frac{-2\mu}{\cosh(2\mu x - \sigma)},$$

potensialni hosil qilamiz, bu yerda $\xi_n = i\mu(t)$, $\mu(t) = 1 + \frac{1}{2}\int_0^\tau \omega_n(\tau)d\tau$, $\frac{d\sigma(t)}{dt} = \frac{1}{2\mu} + i\beta_n\omega_n$ bo‘lib, $\mu,\ \beta_n,\ \omega_n,\ \sigma$, $n = 1,2,\ldots,N$, - t ga bog‘liq haqiqiy funksiyalar. $L(t)$ operatorning ξ_n xos qiymatiga mos $f_k = f_k(x,\xi,t)$ xos funksiyasi va $\psi_k = \psi_k(x,\xi,t)$ Yost yechimi orasidagi $f_k = c_k^+\psi_k = c_k^-\phi_k$ proporsionallik munosabati hamda Yost yechimlarning integral tasviridan foydalanib,

$$f_{11} = \frac{c^+e^{-\mu x}}{2\cosh(2\mu x - \sigma)},\ f_{12} = \frac{c^+e^{\mu x - \sigma}}{2\cosh(2\mu x - \sigma)}$$

bo‘lishini topamiz. Aytaylik, $\chi_n(x) = \frac{d}{d\xi}(\phi - b_n\psi)\Big|_{\xi=\xi_n}$, $n = 1,\ldots,N$, funksiya $L\chi_n(x) = \xi_n\chi_n(x)$ tenglamaning yechimi bo‘lsin. U holda ushbu

$$\chi_n = \beta_n(t)\phi_n(x,t) + \gamma_n(t)g_n(x,t),\ \ n = 1,2,\ldots,N \tag{5}$$

munosabat o‘rinli bo‘ladi, bu yerda $\gamma_n(t)$ va $\beta_n(t)$ funksiyalar x ga bog‘liq emas. (5) formulaga asosan,

$$g_{11} = \frac{\left((2i\mu\beta_1 - 4\mu x - 1)e^{-\mu x+\sigma} - e^{3\mu x-\sigma}\right)\omega_1}{2c^+\cosh(2\mu x - \sigma)},$$

$$g_{12} = \frac{\left((2i\mu\beta_1 - 4\mu x + 1)e^{\mu x} + e^{-3\mu x+2\sigma}\right)\omega_1}{2c^+\cosh(2\mu x - \sigma)}$$

natijalarni olamiz. (4) shartdan foydalanib, $\beta_1(t)$ ni topamiz. Olingan natijalar hamda (1) sistemaning 1-tenglamasiga asosan,

$$\eta(x,t)=\frac{-1}{\cosh^2(2\mu x-\sigma)}$$

funksiyani aniqlaymiz.

Xulosa. Ushbu ishda moslangan manbali manfiy tartibli mKdF tenglamasi uchun Koshi masalasi sochilish nazariyasining teskari masalasi usuli yordamida tadqiq etildi. Spektral berilganlarning vaqt bo‘yicha evolyutsiyasidan foydalanib, qaralayotgan tenglamaning bir solitonli yechimi oshkor ko‘rinishda qurildi. Olingan natijalar manfiy tartibli integrallanuvchi nochiziqli tenglamalar uchun sochilish nazariyasining teskari masalasi usulining samarali ekanligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Gardner C.S., Greene J.M., Kruskal M.D. and Miura R.M. Method for Solving the Korteweg-de Vries Equation. Physical Review Letters 1967; 19:1095-97.

[2]. Zakharov V.E., Shabat A.B. Exact theory of two-dimensional self-focusing and one-dimensional

[3]. M.G.Ablowitz, D.GKaup, A.C.Newell, and H.Segur, "The inverse scattering transform – Fourier analysis for nonlinear problems," Stud. Appl. Math., 1974, 53, p. 249–277.

[4]. G.U.Urazboev, A.K.Babadjanova, Sh.E.Atanazarova. Harry Dym equation with a special self-consistent source. Chebyshevskii Sbornik, 2025, 26(5), p. 246 – 258.

[5]. A.B.Yakhshimuratov and M.M.Khasanov. "Integration of the modified Korteweg-de Vries equation with a self-consistent source in the class of periodic functions", Diff Equat., vol. 50, pp. 533–540, 2014.

[6]. J.M.Verosky. Negative powers of Olver recursion operators, J.Math. Phys. 1991, 32, p. 1733–1736.

[7]. A.M.Wazwaz, G.Q.Xu. Negative order modified KdV equations: multiple soliton and multiple singular soliton solutions. Mathematical methods in the Applied Sciences. 2015.

[8]. G.U.Urazboev, I.I.Baltaeva, Sh.E.Atanazarova. Soliton Solutions of the Negative Order Modified Korteweg-de Vries Equation. The Bulletin of Irkutsk State University. Series Mathematics, 2024, Vol. 47, 63-77

[9]. G.U.Urazboev, I.I.Baltaeva, Sh.E.Atanazarova. Analysis of the solitary wave solutions of the negative order modified Korteweg-de Vries equation with a self-consistent source. Partial Differential equations in Applied Mathematics, 2025, 13, 101108.

Ismailov Islombek Ilxombek o‘g‘li (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “Matematik tahlil” kafedrasi o‘qituvchisi; islombekursu@gmail.com),
Sotimboyeva Zarina Ollabergan qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Fizika-matematika fakulteti talabasi; zarinaursu@gmail.com),
Quchkarboyev Otaxon Baxodirbek o‘g‘li (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “Matematik tahlil” kafedrasi o‘qituvchisi; otush871@gmail.com)

SONNING BUTUN VA KASR QISMI FUNKSIYALARI ISHTIROK ETGAN AYRIM NOSTANDART TENGLAMALARNI YECHISHNING KLASSIK USULLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sonning butun va kasr qismi funksiyalari ishtirok etgan nostandart tenglamalarni yechishning klassik analitik hamda baholash usullari tadqiq qilingan. Ermit teoremasi va maxsus lemmalar yordamida murakkab algebraik tenglamalarni soddalashtirish va uning ildizlarini topish algoritmlari ko‘rsatib berilgan. Taqdim etilgan nazariy natijalar aniq amaliy masalalar yechimi bilan asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *sonning butun qismi, kasr qismi, antye funksiyasi, Hermite teoremasi, nostandart tenglamalar, baholash usuli.*

КЛАССИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ НЕКОТОРЫХ НЕСТАНДАРТНЫХ УРАВНЕНИЙ, СОДЕРЖАЩИХ ФУНКЦИИ ЦЕЛОЙ И ДРОБНОЙ ЧАСТИ ЧИСЛА

Аннотация. *В данной статье исследованы классические аналитические методы и оценки для решения нестандартных уравнений, содержащих функции целой и дробной части числа. На основе теоремы Эрмита и специальных лемм продемонстрированы алгоритмы упрощения и нахождения корней сложных алгебраических уравнений. Теоретические результаты подтверждаются решениями конкретных практических задач.*

Ключевые слова: *целая часть числа, дробная часть числа, функция антье, теорема Эрмита, нестандартные уравнения, метод оценок.*

CLASSICAL METHODS FOR SOLVING CERTAIN NON-STANDARD EQUATIONS INVOLVING FLOOR AND FRACTIONAL PART FUNCTIONS

Annotation. *This article investigates classical analytical and estimation methods for solving non-standard equations involving floor and fractional part functions. Utilizing Hermite's theorem and specialized lemmas, algorithms for simplifying and finding roots of complex algebraic equations are presented. Theoretical results are illustrated and validated through concrete practical problem-solving.*

Key words: *floor function, fractional part, entier function, Hermite's theorem, non-standard equations, estimation method.*

Kirish. Matematik tahlil va elementar matematikaning eng qiziqarli hamda murakkab bo‘limlaridan biri bo‘lib, uning maqsadi sonning butun qismi ([x] va kasr qismi {x}) funksiyalari ishtirok etgan tenglamalar hamda tengsizliklarni o‘rganishdir. Bu turdagi funksiyalar uzluksiz va bo‘lakli-uzluksiz xarakterga ega bo‘lib, algebra, sonlar nazariyasi, diskret matematika hamda olimpiada masalalarida tez-tez uchraydi.

Bunday tenglamalarni yechishda standart algebraik usullar har doim ham kutilgan natijani bermaydi, chunki antye va kasr qism funksiyalari nodiziqli va sakrashsimon xossalar namoyon etadi. Shu sababli bu kabi nostandart tenglamalarni yechishda klassik teoremalar (masalan, Ermit teoremasi), funksiya xossalariga asoslangan baholash tengsizliklari hamda maxsus lemmalardan foydalanish metodologiyasini takomillashtirish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Ushbu tadqiqot ishining maqsadi–sonning butun va kasr qismlari qatnashgan algebraik tenglamalarni analitik hamda almashtirishlar usullari orqali soddalashtirish, ularning ildizlarini aniqlashning umumiy va klassik algoritmlarini tizimlashtirish hamda amaliyotda qo‘llash usullarini ko‘rsatib berishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili va tadqiqot metodologiyasi. R.L.Graham, D.E.Knuth va O. Patashnik o‘zlarining *"Concrete Mathematics"* asarida antye funksiyasining nazariy asoslari, uning yig‘indi va ko‘paytmalar bilan bog‘liqligi hamda diskret matematikadagi o‘rnini chuqur tahlil qilganlar. T. Andreescu va G.Dospinescu tadqiqotlarida esa sonning butun hamda kasr qismlariga oid nostandart olimpiada tenglamalarini yechishning original usullari keltirilgan. Shuningdek, I.F.Sharygin, N.Y.Vilenkin hamda I.Niven kabi olimlarning ilmiy ishlarida ushbu funksiyalarning bo‘lakli-uzluksiz xarakteri, grafik xossalari va sonlar nazariyasidagi tatbiqlari keng yoritilgan. Mahalliy ilmiy adabiyotlarda, xususan, S.H. Sirojiddinov va J.S.Safarov ilmiy ishlarida antye tenglamalarini algebraik va diofantik usullar orqali yechish metodikasi bayon etilgan.

Tahlil va natijalar. **Ta’rif.** Ixtiyoriy x haqiqiy sonidan katta bo‘lmagan eng katta butun songa x sonining butun qismi deyiladi va [x] ko‘rinishida belgilanadi. $[x]=n \Leftrightarrow n \le x < n+1, \quad n \in \mathbb{Z}$.

Ta’rif. Ixtiyoriy x haqiqiy soni va uning butun qismi [x] orasidagi ayirmaga x sonining kasr qismi deyiladi va $\{x\}$ ko‘rinishida belgilanadi. Quydagicha ham ifodalash mumkin: $\{x\}=x-[x]$. Barcha $x \in \mathbb{R}$ uchun $0 \le \{x\} < 1$ tengsizlik har doim o‘rinli.

1-teorema (Ermit teoremasi). Ixtiyoriy x haqiqiy soni va n natural soni uchun quyidagi tenglik har doim o‘rinli bo‘ladi:

$$\sum_{k=0}^{n-1}\left[x+\frac{k}{n}\right]=[nx]$$

ya’ni:

$$[x]+\left[x+\frac{1}{n}\right]+\left[x+\frac{2}{n}\right]+\ldots+\left[x+\frac{n-1}{n}\right]=[nx]$$

Isbot. Har qanday x haqiqiy sonini uning butun qismi va kasr qismi yig‘indisi shaklida yozib olamiz: $x=[x]+\{x\}$, bu yerda $0 \le \{x\} < 1$. Kasr qism $\{x\}$ ning qiymatlar oralig‘ini n ta teng bo‘lakka ajratamiz: $\frac{m}{n} \le \{x\} < \frac{m+1}{n}, \quad m \in \{0,1,2,\ldots,n-1\}$. Berilgan yig‘indining chap tomonni hisoblaymiz: $k < n-m$ $\Rightarrow \{x\}+\frac{k}{n} < \frac{m+1}{n}+\frac{n-m-1}{n}=1$. Demak, $\left[x+\frac{k}{n}\right]=\left[[x]+\{x\}+\frac{k}{n}\right]=[x]$. Bunday hadlar soni $n-m$

ta. Agar $k \ge n-m$ bo‘lsa, u holda $1 \le \frac{m}{n}+\frac{n-m}{n} \le \{x\}+\frac{k}{n} < \frac{m+1}{n}+\frac{n-1}{n} < 2$ bo‘ladi. Demak, $\left[x+\frac{k}{n}\right]=[x]+1$. Bunday hadlar soni m ta. Endi yig‘indini hisoblasak,

$$\sum_{k=0}^{n-1}\left[x+\frac{k}{n}\right]=(n-m)\cdot[x]+m\cdot([x]+1)=n[x]+m$$

Endilikda berilgan yig‘indining o‘ng tomonni hisoblaymiz: $x=[x]+\{x\}$ ifodani n ga ko‘paytirib $nx=n[x]+n\{x\}$ ni hosil qilamiz. $\frac{m}{n} \le \{x\} < \frac{m+1}{n}$ tengsizlikdan $m \le n\{x\} < m+1$ kelib chiqadi (bu yerda $m \in \mathbb{Z}$). Demak, $[nx]=n[x]+m$. Chap va o‘ng tomonlar bir xil $n[x]+m$ ifodaga teng bo‘ldi. Teorema isbotlandi.

2-teorema. Ixtiyoriy $x \in \mathbb{R}$ uchun quyidagi qo‘sh tengsizliklar har doim o‘rinli bo‘ladi:

1. $x-1<[x] \le x<[x]+1$
2. $0 \le \{x\} < 1$

Isbot. Ta’rifiga ko‘ra, $[x]=n \Leftrightarrow n \le x < n+1$, bu yerda $n \in \mathbb{Z}$. $n \le x$ tengsizlikdan $[x] \le x$ kelib chiqadi. Hamda $x < n+1$ tengsizlikdan $x<[x]+1$ kelib chiqadi, bundan esa $[x]>x-1$ hosil bo‘ladi. Ikkala tomondan: $x-1<[x] \le x<[x]+1$.Kasr qism ta’rifiga ko‘ra, $\{x\}=x-[x] \Rightarrow [x] \le x \Rightarrow x-[x] \ge 0 \Rightarrow \{x\} \ge 0$. $x<[x]+1 \Rightarrow x-[x]<1 \Rightarrow \{x\}<1$. Demak, $0 \le \{x\} < 1$.▲

3-teorema. Ixtiyoriy $x \in \mathbb{R}$ uchun quyidagi

1. $[-x]=\begin{cases}-[x], & x \in \mathbb{Z}\\ -[x]-1, & x \notin \mathbb{Z}\end{cases}$
2. $\{-x\}=\begin{cases}0, & x \in \mathbb{Z}\\ 1-\{x\}, & x \notin \mathbb{Z}\end{cases}$

munosabatlar o‘rinli bo‘ladi.

Isbot. Aytaylik, $x \in \mathbb{Z}$ bo‘lsin, u holda $x=k$ ($k \in \mathbb{Z}$). U holda $[x]=k$, $[-x]=-k=-[x]$ bo‘ladi. Ma’lumki, $\{x\}=0$ va $\{-x\}=0$. Agar $x \notin \mathbb{Z}$ bo‘lsa, u holda $x=[x]+\{x\}$, bu yerda $0<\{x\}<1$ (qatiy tengsizlik, chunki x butun emas). Boshqa tamondan esa $-x=-[x]-\{x\}= =(-[x]-1)+(1-\{x\})$. Demak, $0<\{x\}<1 \Rightarrow 0<1-\{x\}<1$ bo‘ladi va $-[x]-1$ butun sondir. Butun qism funksiya ta’rifiga ko‘ra: $[-x]=-[x]-1$. Kasr qism ta’rifiga ko‘ra: $\{-x\}=1-\{x\}$. Isbotlandi.

4-teorema. Ixtiyoriy $x \in \mathbb{R}$ va ixtiyoriy $k \in \mathbb{Z}$ uchun quyidagi tengliklar o‘rinli:

1. $[x+k]=[x]+k$
2. $\{x+k\}=\{x\}$.

Isbot. Ta’rifdan foydalanib, x sonni $x=[x]+\{x\}$ ko‘rinishda yozib olamiz ($0 \le \{x\} < 1$). $x+k=([x]+k)+\{x\}$: bu yerda $[x]+k$ butun son ($[x] \in \mathbb{Z}, k \in \mathbb{Z}$ bo‘lgani uchun) va $0 \le \{x\} < 1$:Butun qism funksiya ta’rifiga ko‘ra, $x+k$ ning butun qismi aynan $[x]+k$ ga teng: $[x+k]=[x]+k$. Kasr qism ta’rifidan, $\{x+k\}=(x+k)-[x+k]=x+k-([x]+k)=x-[x]=\{x\}$. Isbotlandi.

1-lemma. $\forall m,n \in \mathbb{R}$ sonlari uchun $[m]=[n] \Leftrightarrow -1<m-n<1$ tengsizliklar o‘rinli bo‘ladi.

Isbot. Faraz qilaylik, $[m]=[n]=k$, $k \in \mathbb{Z}$ – biror butun son bo‘lsin. Butun qism funksiya ta’rifiga ko‘ra:

1. $k \le m < k+1$
2. $k \le n < k+1$

Ikkinchi tengsizlikning barcha qismlarini -1 ga ko‘paytirsak (tengsizlik ishoralari qarama-qarshisiga o‘zgaradi): $-(k+1)<-n \le -k \Rightarrow -k-1<-n \le -k$ Endi birinchi va ushbu hosil bo‘lgan tengsizliklarni hadma-had qo‘shamiz: $(k)+(-k-1)<m+(-n)<(k+1)+(-k)$.Soddalashtirsak:

$-1 < m-n < 1$ Birinchi yo‘nalish isbotlandi. Teskari tasdiqni isbotlash uchun aksidan foydalanamiz: - 1 < m - n < 1 bo‘lsin, lekin $[m] \neq [n]$ bo‘lsin. Umumiylikka ziyon etkazmagan holda, $[m] > [n]$ deb olamiz. Demak, [m] va [n] lar butun sonlar bo‘lgani uchun ularning ayirmasi kamida 1 ga teng bo‘ladi ya’-ni: $[m]-[n] \geq 1$. Har bir sonni $m = [m] + \{m\}$ va $n = [n] + \{n\}$ ko‘rinishida yozib olamiz ($0 \leq \{m\} < 1$ va $0 \leq \{n\} < 1$). Ularning ayirmasini tuzamiz: $m-n = ([m]-[n]) + (\{m\}-\{n\})$ Kasr qismlar ayirmasi $\{m\}-\{n\}$ haqida bilamizki, $\forall m,n \in \mathbb{R}$ sonlari uchun $\{m\} \geq 0$ va $\{n\} < 1 \Rightarrow \{m\}-\{n\} > -1$. Demak, $m-n = ([m]-[n]) + (\{m\}-\{n\}) > 1 + (-1) = 0$. Shuningdek, agar $[m]-[n] \geq 1$ va $\{m\}-\{n\} > -1$ bo‘l-sa, $[m]-[n]$ ning eng kichik qiymati 1 bo‘lganda va $\{n\} \to 1, \{m\} \to 0$ bo‘lganda $m-n$ ayirma 0 ga yaqinlashadi, lekin $[m]-[n] \geq 1$ va $\{m\} \geq \{n\}$ bo‘lgan holatlarda $m-n \geq 1$ bo‘lib qoladi. Aniqroq ayt-ganda, agar $[m]-[n] \geq 1$ bo‘lsa: $m-n = \underbrace{[m]-[n]}_{\geq 1} + \underbrace{\{m\}-\{n\}}_{>-1}$. Agar bo‘lsa, $m-n > 2-1 = 1$ bo‘lib, $-1 < m-n < 1$ shartga zid keladi. Agar $[m]-[n] = 1$ bo‘lsa ham, $m \geq [m]$ va $n < [n]+1$ bo‘lgani sababli $m-n$ ayirma 0 dan katta bo‘ladi, lekin agar m va n intervallari ustma-ust tushmasa ($[m] \geq [n]+1$), ularning ayirmasi $-1 < m-n < 1$ oraliqdan chiqib ketishi mumkin bo‘lgan holatlar mavjud. Chunki $[-1;1]$ oraliqda joylashgan ayirma faqat va faqat ikkala son bitta $[k;k+1)$ intervalda yotgandagina ($[m] = [n]$ bo‘lgandagina) barcha shartlarni qanoatlantiradi. Demak, ikkala faraz ham to‘liq isbotlandi.

P1. Istalgan $a,b \in \mathbb{Z}^+$, $b > a$ sonlari uchun ushbu tenglamani qanoatlantiruvchi $\left[\frac{x-b}{a}\right] = \left[\frac{x-a}{b}\right]$ barcha yechimlarini toping.

Yechilishi. Berilgan tenglamani yechish uchun yuqoridagi lemmadan foydalanamiz. Demak, $-1 < \frac{x-b}{a} - \frac{x-a}{b} < 1 \Rightarrow -ab < b(x-b) - a(x-a) < ab \Rightarrow -ab < bx - b^2 - ax + a^2 < ab \Rightarrow$

$b^2 - ab - a^2 < x(b-a) < b^2 + ab - a^2 \Rightarrow \frac{b^2-ab-a^2}{b-a} < x < \frac{b^2+ab-a^2}{b-a}$. Tenglamaning ikkala tomo-nini biror $t \in \mathbb{Z}$ butun songa tenglashtiramiz: $\left[\frac{x-b}{a}\right] = t$ va $\left[\frac{x-a}{b}\right] = t$. Butun qism funksiya ta’rifiga ko‘ra: $t \leq \frac{x-b}{a} < t+1$ va $t \leq \frac{x-a}{b} < t+1$. Tengsizliklarni, mos ravishda, $a > 0$ va $b > 0$ ga ko‘pay-tiramiz: $\Rightarrow \begin{cases} a \cdot t \leq x-b < t \cdot a + a \\ b \cdot t \leq x-a < b \cdot t + b \end{cases}$

O‘rtadagi x ni ajratish uchun birinchi tengsizlikka b ni, ikkinchisiga a ni qo‘shimiz:

$$\Rightarrow \begin{cases} a \cdot t + b \leq x < a \cdot t + a + b \\ b \cdot t + a \leq x < b \cdot t + b + a \end{cases}$$

Ikkala qo‘sh tengsizlik kesishishi uchun x mavjud bo‘ladigan t butun sonlarining oralig‘ini topa-miz. Kesishma bo‘lishi uchun birinchi oralikning chap chegarasi ikkinchi oralikning o‘ng chegarasidan ki-chik, aksincha, bo‘lishi kerak:

$$\begin{cases} a \cdot t + b < b \cdot t + b + a \\ b \cdot t + a < a \cdot t + a + b \end{cases}$$

Birinchi tengsizlikdan: $a \cdot t < b \cdot t + a \Rightarrow t(b-a) > -a$. Ikkinchi tengsizlikdan: $b \cdot t < a \cdot t + b \Rightarrow t(b-a) < b$ kelib chiqadi. Shartga ko‘ra, $b > a$, ya’ni, $b-a > 0$ bo‘lgani uchun: $\frac{-a}{b-a} < t < \frac{b}{b-a}$. Chunki $\frac{-a}{b-a} = -1 + \frac{b-2a}{b-a}$ va $\frac{b}{b-a} = 1 + \frac{a}{b-a}$ bo‘lib, $a,b \in \mathbb{Z}^+$ bo‘lganda ushbu interval tarkibiga faqat $t = 0$ va $t = -1$ (ba’zi holatlarda $t = 1$) butun qiymatlari tushishi mumkin. Aynan

x uchun umumiy yechim.Har bir t uchun x ning oralig‘i ikki tengsizlikning kesishmasidan iborat bo‘ladi: $x \in \left[\max(a\cdot t+b, b\cdot t+a),\, a\cdot t+b+a\right)$. t ning turli qiymatlarida turliyechimlar olinadi. Masalan:

1-holat. Agar $t=0$ bo‘lsa, u holda $\begin{cases} b \le x < a+b \\ a \le x < b+a \end{cases} \Rightarrow b \le x < a+b \quad (\text{chunki } b>a)$.

2-holat. Agar $t=-1$ bo‘lsa, u holda $\begin{cases} b-a \le x < b \\ a-b \le x < a \end{cases} \Rightarrow \max(b-a, a-b) \le x < a$

Tenglamaning to‘liq yechimi $t \in \mathbb{Z}$ parametrlari orqali topiladigan oraliqlar birlashmasidan iborat: $x \in \bigcup_t \left[\max(at+b, bt+a),\, a(t+1)+b\right)$.

P2. Tenglamani qanoatlantiruvchi x larni toping. $[x^2]-[-x^2]-8[x]+2=0$

Yechilishi. Berilgan tenglamani yechish uchun 2 ta holatni ko‘rib chiqaylik.

1-holat. Agar $x \in \mathbb{Z}$ bo‘lsa, u holda $2x^2-8x+2=0 \Rightarrow x^2-4x+1=0 \Rightarrow x \notin \mathbb{Z}$ bu esa ziddiyat.

2-holat. Agar $x \notin \mathbb{Z}$ bo‘lsa, u holda $[-x^2]=-[x^2]-1$. xossaga ko‘ra, $\underbrace{2\cdot[x^2]}_{\text{juft}} - \underbrace{8\cdot[x]}_{\text{juft}} + \underbrace{3}_{\text{toq}} = 0$

$\Rightarrow x \in \varnothing$.Demak, $\forall x \in \mathbb{R}$ da berilgan tenglama yechimga ega emas.

P3. $\forall a \in \mathbb{R}^+$ uchun ushbu $[x]+\sqrt{x-[x]}=a$ tenglamani yeching:

Yechilishi. Demak, $[x]=n, n \in \mathbb{Z}$ bo‘lsin. U holda $x-[x]=\{x\}$ va berilgan tenglamadan $n+\sqrt{\{x\}}=a \Rightarrow n=[a] \Rightarrow \sqrt{\{x\}}=\{a\} \Rightarrow \{x\}=\{a\}^2 \Rightarrow x=n+\{x\} \Rightarrow x=[a]+\{a\}^2$.

P4. Tenglamaning barcha yechimlarini toping. $\{(x+1)^3\}=x^3$

Yechilishi. Quyidagi almashtirishlarni bajaramiz: $\{(x+1)^3\}=x^3 \Rightarrow \{x^3+3x^2+3x+1\}=x^3$ va $0 \le \{x\} < 1$ xossasiga ko‘ra, $0 \le x^3 < 1 \Leftrightarrow 0 \le x < 1 \quad (*)$. Aytaylik, $3x^2+3x=n$. Shuning uchun ham $(*)$ ga ko‘ra $0 \le n < 6$. Ma’lumki, $\forall b \in \mathbb{N}$ va $0 \le a < 1$ uchun $\{a+b\}=a$ munosabat o‘rinli. Shuga ko‘ra berilgan tenglama hamisha o‘rinli. Biz $n=3x^2+3x$ tenglamadan x ni yechib, $x=\dfrac{-3+\sqrt{9+12n}}{6}$, $n=0,1,2,3,4,5$ yechimlarni topamiz.

Mustaqil yechish uchun masalalar

P1. Ushbu $[x]+[2x]+\ldots+[nx]=1$ tenglamaning barcha yechimlarini toping.

P2. Ushbu $[x]=2\{x\}+4$ tenglamani qanoatlantiruvchi barcha yechimlarini toping.

P3. Ushbu $2^{[x]}=1+2\cdot x$ tenglamani qanoatlantiruvchi barcha yechimlarini toping.

P4. Ushbu $\left[\dfrac{x^2-3x+3}{2}\right]+1=x$ tenglamani qanoatlantiruvchi barcha yechimlarini toping.

P5. Ushbu $\left[\dfrac{x-1}{3}\right]=x$ tenglamani qanoatlantiruvchi barcha yechimlarini toping.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Graham R.L., Knuth D.E., & Patashnik O. (1994). Concrete Mathematics: A Foundation for Computer Science (2nd ed.). Reading, MA: Addison-Wesley.

(2). Andreescu T., & Dospinescu G. (2007). Problems from the Book. Plano, TX: XYZ Press.

(3). Шарыгин И.Ф. Избранные задачи по математике. Теория и практика. Москва, “Наука”, 2004.

(4). Sirojiddinov S.H., & Safarov J.S. (2018). Sonlar nazariyasi va algebraik tenglamalar. Toshkent, “O‘zbekiston” nashriyoti.

(5). Niven I., Zuckerman H.S., & Montgomery H.L. (1991). An Introduction to the Theory of Numbers (5th ed.). New York, John Wiley & Sons.

(6). Виленкин Н.И. Функции в математике и их переменные. Москва, “Просвещение”, 1998.

Abdulxayev Abrorbek Abdulloxon o‘g‘li (Namangan davlat texnika universiteti, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Mamatkarimov Odiljon Oxundedaevich (Namangan davlat texnika universiteti, fizika-matematika fanlari doktori, professor),
Nosirdinov Islomiddin Qutpiddin o‘g‘li (mustqil tadiqqotchi, Namangan davlat texnika universiteti),
Quchqarov Behzod Hoshimjonovich (Impuls tibbiyoti instituti, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent)

MEXANIK BOSIM VA ULTRATOVUSHNING BIRGALIKDAGI TA’SIRI OSTIDA METALL–SHISHA–YARIMO‘TKAZGICH STRUKTURALARDA ZARYAD RELAKSATSIYASI VA SIRT HOLATLARI DINAMIKASI

Annotatsiya. *Metall–shisha–yarimo‘tkazgich strukturalarning elektrofizik xossalari interfeysdagi sirt holatlari va zaryad tashuvchilar dinamikasi bilan belgilanadi. Ushbu ishda mexanik bosim va ultratovushning alohida hamda kombinatsiyalangan ta’siri yuqori chastotali volt–farad xarakteristikalari va sig‘im relaksatsiyasi usullari orqali tadqiq etildi. Kombinatsiyalangan ta’sir sirt holatlari zichligini kamaytirib, zaryad relaksatsiyasini tezlashtirishi aniqlandi. Ushbu natijalarni izohlash uchun atomlararo bog‘larning qayta konfiguratsiyalanishiga asoslangan fizik model va chegara sohasining holatini baholovchi dinamik barqarorlik koeffitsiyenti taklif qilindi. Natijalar MSHY strukturalarning interfeys xossalarini mexanik va akustik ta’sirlar orqali boshqarish mumkinligini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar*: metall–shisha–yarimo‘tkazgich strukturalar, mexanik bosim, ultratovush, sirt holatlari zichligi, zaryad relaksatsiyasi, volt–farad xarakteristikalar, sig‘im relaksatsiyasi, sinergetik effekt.*

Абдулхаев Аборбек Абдуллохон угли (Наманганский государственный технический университет, доктор философии (PhD) по физико-математическим наукам),
Маматкаримов Одилжон Охундедаевич (Наманганский государственный технический университет, доктор физико-математических наук, профессор),
Носирдинов Исломиддин Кутпиддин угли (Независимый исследователь, Наманганский государственный технический университет),
Кучкаров Бехзод Хошимжонович (²Институт импульсной медицины, доктор философии (PhD) по физико-математическим наукам, доцент)

РЕЛАКСАЦИЯ ЗАРЯДА И ДИНАМИКА ПОВЕРХНОСТНЫХ СОСТОЯНИЙ В СТРУКТУРАХ МЕТАЛЛ–СТЕКЛО–ПОЛУПРОВОДНИК ПРИ СОВМЕСТНОМ ВОЗДЕЙСТВИИ МЕХАНИЧЕСКОГО ДАВЛЕНИЯ И УЛЬТРАЗВУКА

Аннотация. *Металл–диэлектрик–полупроводниковые структуры характеризуются электрофизическими свойствами, определяемыми состояниями поверхности на границе раздела и динамикой носителей заряда. В данной работе отдельное и комбинированное воздействие механического давления и ультразвука исследовано с использованием высокочастотных вольт–фарадных характеристик и методов релаксации ёмкости. Установлено, что комбинированное воздействие приводит к снижению плотности поверхностных состояний и ускорению релаксации заряда. Для интерпретации полученных результатов предложена физическая модель, основанная на реконфигурации межатомных связей, а также введён коэффициент динамической стабильности, характеризующий состояние пограничной области. Полученные результаты показывают возможность управления интерфейсными свойствами МДП-структур посредством механических и акустических воздействий.*

Ключевые слова: *металл–диэлектрик–полупроводниковые структуры, механическое давление, ультразвук, плотность поверхностных состояний, релаксация заряда, вольт–фарадные характеристики, релаксация ёмкости, синергетический эффект.*

Abdulkhayev Abrorbek Abdullokhon ugli (Doctor of Philosophy (PhD) in Physical and Mathematical Sciences),
Mamatkarimov Odiljon Okhundedaevich (Independent Researcher Namangan State Technical, University Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor),
Nosirdinov Islomiddin Khutpiddin ugli (Independent Researcher Namangan State Technical University),
Quchqarov Behzod Hoshimjonovich (Institute of Impulse Medicine, Doctor of Philosophy (PhD) in Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor)

CHARGE RELAXATION AND SURFACE-STATE DYNAMICS IN METAL–GLASS–SEMICONDUCTOR STRUCTURES UNDER THE COMBINED ACTION OF MECHANICAL PRESSURE AND ULTRASOUND

Annotation. *The electrophysical properties of metal–dielectric–semiconductor structures are determined by the surface states at the interface and the dynamics of charge carriers [5–11]. In this work,*

the individual and combined effects of mechanical pressure and ultrasound were investigated using high-frequency capacitance–voltage characteristics and capacitance relaxation methods. It was found that the combined effect reduces the density of surface states and accelerates charge relaxation. To interpret these results, a physical model based on the reconfiguration of interatomic bonds and a dynamic stability coefficient for assessing the state of the interfacial region were proposed. The results demonstrate the possibility of controlling the interface properties of MDS structures through mechanical and acoustic effects.

Keywords: *metal–dielectric–semiconductor structures, mechanical pressure, ultrasound; surface state density, charge relaxation, capacitance–voltage characteristics, capacitance relaxation, synergistic effect.*

Kirish. Zamonaviy mikroelektronika va sensor texnologiyalarida metall–dielektrik–yarimo‘tkazgich hamda metall–shisha–yarimo‘tkazgich strukturalarning ishonchliligi va tashqi ta’sirlarga barqarorligi muhim ahamiyatga ega. Ularning elektrofizik xossalari yarimo‘tkazgich–dielektrik chegara sohasidagi sirt holatlari, fazoviy zaryad va zaryad tashuvchilar dinamikasi bilan belgilanadi [5;11-b.]. Mexanik bosim va ultratovushning ushbu strukturalarga ta’siri bo‘yicha tadqiqotlarda interfeys xususiyatlari, elektr parameterlar va zaryad jarayonlarining o‘zgarishi aniqlangan [1;5-b.]. Biroq mazkur ta’sirlar, asosan, alohida o‘rganilgan bo‘lib, ularning birgalikdagi ta’sirida yuzaga keladigan sinergetik effektlar yetarli darajada tadqiq etilmagan. Shu sababli metall–shisha–yarimo‘tkazgich strukturalarda mexanik bosim va ultratovushning kombinatsiyalangan ta’siri ostida sirt holatlari zichligi hamda zaryad tashuvchilar relaksatsiyasining o‘zgarish qonuniyatlarini aniqlash dolzarb ilmiy masala hisoblanadi. Olingan natijalar interfeys jarayonlarini boshqarish va mikroelektron qurilmalarning elektrofizik parametrlarini optimallashtirish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi [5;11-b.].

Tajriba usullari. Tadqiqot obyekti sifatida metall–shisha–yarimo‘tkazgich (MSHYa) strukturalar tanlandi. Yarimo‘tkazgich sifatida n-turdagi, <100> yo‘nalishli kremniy plastinalar, dielektrik qatlam sifatida qo‘rg‘oshin–bor–silikatli shisha, metall elektrod sifatida vakuumda bug‘lantirish usulida hosil qilingan alyuminiy qo‘llanildi [1,3]. Mexanik ta’sir bosqichma-bosqich statik bosim berish, ultratovushli ta’sir esa maxsus generator yordamida megagers diapazonidagi chastotalarda amalga oshirildi. Tajribalar uch rejimda: 1) mexanik bosim; 2) ultratovush; 3) mexanik bosim va ultratovushning birgalikdagi ta’sirida olib borildi. MSHYa strukturalarning elektrofizik xossalari yuqori chastotali volt–farad (C–V) xarakteristikalar va sig‘im relaksatsiyasi usullari yordamida tadqiq etildi. C–V o‘lchovlari orqali fazoviy zaryad sohasi parametrlari va sirt holatlari zichligi aniqlandi [5–11]. Fazoviy zaryad sohasi kengligi klassik ifoda yordamida hisoblandi:

$$W = \sqrt{\frac{2\varepsilon_s(V - V_{fb})}{qN}}$$

bu yerda: ε_s –dielektrik singdiruvchanligi; V – qo‘llangan kuchlanish; V_{fb} –zonalar kuchlanishi; q – zaryad; N– legirlash konsentratsiyasi.

Chegara sohasidagi sirt holatlari zichligi yuqori chastotali C–V xarakteristikalar asosida quyidagi ifoda orqali aniqlandi [5–7,9–11]:

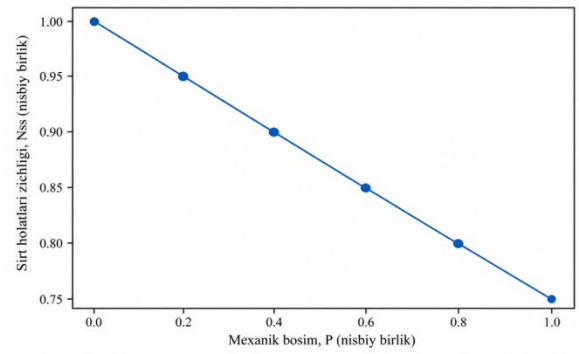
$$N_{ss} = \frac{C_{ox}}{q}\left(\frac{dV}{d\psi_s} - 1\right)$$

bu yerda: C_{ox} – dielektrik qatlam sig‘imi; $d\psi_s$ – sirt potensiali.

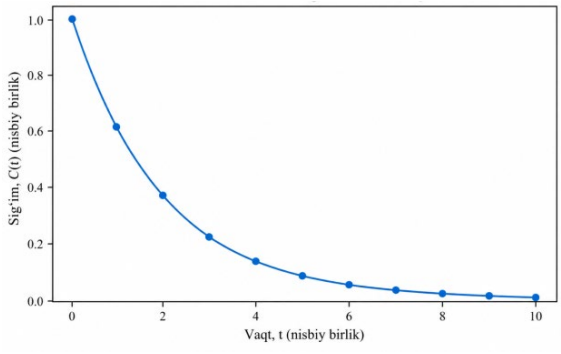
Sig‘im relaksatsiyasi usuli yordamida vaqt bo‘yicha sig‘imning o‘zgarishi tahlil qilinib, zaryad tashuvchilar relaksatsiyasi jarayonlarining xarakterli vaqt konstantalari baholandi [1,2,6,9]. Olingan tajriba natijalari standart matematik va grafik tahlil usullari yordamida qayta ishlanib, sirt holatlari zichligi hamda relaksatsiya parametrlari mexanik bosim va ultratovush amplitudasiga bog‘liq holda aniqlandi [1;11-b.]. Mexanik bosim va ultratovushning birgalikdagi ta’siri natijalari alohida ta’sirlar bilan taqqoslanib, sinergetik effekt mavjudligi baholandi.

Natijalar va muhokama. Mexanik bosim va ultratovushning metall–shisha–yarimo‘tkazgich strukturalar chegara sohasidagi fizik jarayonlarga ta’siri volt–farad xarakteristikalari va sig‘im relaksatsiyasi o‘lchovlari asosida tadqiq etildi. Natijalar sirt holatlari zichligi hamda zaryad relaksatsiyasi jarayonlarining

tashqi ta’sirlarga yuqori sezgirligini ko‘rsatdi [1;5-b.,7;11-b.]. Mexanik bosim ta’sirida sirt holatlari zichligining o‘zgarishi 1-rasmda keltirilgan. Bosim ortishi bilan sirt holatlari zichligi N_s ning monoton kamayishi kuzatildi. Mazkur o‘zgarish mexanik bosimning chegara sohasidagi defektlar va atomlararo bog‘lanishlar holatiga ta’siri bilan izohlanishi mumkin [3–5].

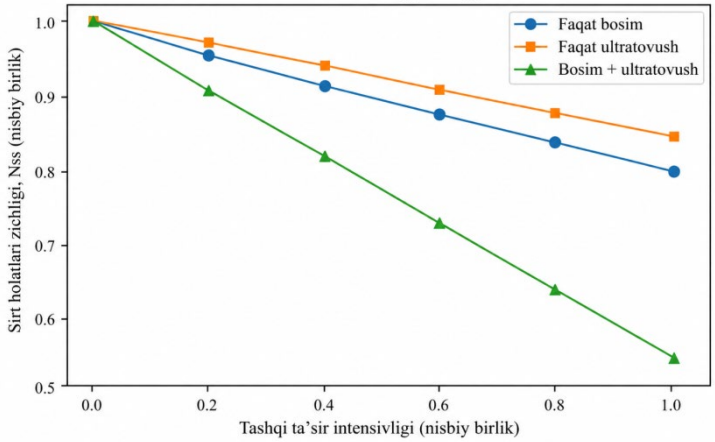

1-rasm. Mexanik bosimning sirt holatlari zichligiga ta’sir.

2-rasm. Ultratovush ta’sirida sig‘im relaksatsiyasi.

Bosimning ortishi yarimo‘tkazgich–shisha chegara sohasidagi bog‘lanishlar va defektlar konfiguratsiyasining qayta tashkil topishiga olib kelishi mumkin [3;5-b.]. Interfeys holatlari va traplar strukturaning elektrofizik parametrlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi [5;11-b.]. Ayrim sirt holatlarining deaktivatsiyalanishi yoki neytrallanishi N_s ning kamayishi va fazoviy zaryad sohasi parametrlarining o‘zgarishiga sabab bo‘lishi mumkin. 1-rasmda kuzatilgan N_s ning kamayishi mexanik bosimning interfeys jarayonlariga ta’sirini ko‘rsatadi. Natijalar avvalgi tadqiqotlar bilan mos keladi [3;5-b.]. Ultratovushli ishlov berishda zaryad relaksatsiyasi 2-rasmdagi sig‘imning vaqt bo‘yicha o‘zgarishi orqali tahlil qilindi. Sig‘imning eksponensial kamayishi ultratovush ta’sirida relaksatsiya tezlashishi va xarakterli vaqt konstantasining qisqarishini ko‘rsatadi [1,2]. Bu jarayon interfeys traplarining qayta tashkil topishi va zaryad tutqichlarining bo‘shashish tezligi ortishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin [5;11-b.]. Ultratovush ta’sirida hosil bo‘ladigan akustik tebranishlar chegara sohasidagi defektlar holati va taqsimotiga ta’sir qilishi mumkin [1,2]. Mexanik bosim va ultratovushning kombinatsiyalangan ta’siri natijalari 3-rasmda keltirilgan. Unda mexanik bosim, ultratovush hamda ularning birgalikdagi ta’siri uchun N_s ning o‘zgarishi taqqoslangan.

3-rasm. Bosim va ultratovushning sinergetik ta’siri.

Mexanik bosim va ultratovushning birgalikdagi ta’siri \(N_s\) ning eng katta kamayishiga olib kelishi aniqlandi. Kombinatsiyalangan ta’sirdagi o‘zgarishlarning alohida ta’sirlardagidan kattaligi sinergetik effektni ko‘rsatadi. Ushbu effekt mexanik deformatsiya va akustik tebranishlar natijasida interfeysdagi bog‘lanishlar va defektlarning qayta tashkil topishi bilan izohlanishi mumkin [1;5-b.;7;11-b.]. Interfeys traplari va defektlarining qayta konfiguratsiyalanishi sirt holatlari zichligi hamda zaryad tashuvchilar dinamikasini o‘zgartirib, relaksatsiya jarayonlarini tezlashtiradi [5;11-b.]. Natijalar MSHYa strukturalarning elektrofizik xossalarini tashqi mexanik va akustik ta’sirlar yordamida boshqarish mumkinligini ko‘rsatadi [1,2,5;11-b.]. Kombinatsiyalangan tashqi ta’sirlar ostida chegara sohasining holatini miqdoriy baholash uchun quyidagi dinamik barqarorlik koeffitsienti taklif etildi:

$$K_d = \frac{\Delta N_{ss}}{\Delta P \cdot A_{US}}$$

Mazkur koeffitsient mexanik bosim va ultratovush ta'siri ostida sirt holatlari zichligining o'zgarish darajasini tavsiflaydi. Tajriba natijalari K_d ning o'zgarishi sirt holatlari zichligining pasayishi va zaryad relaksatsiyasi jarayonlarining barqarorlashuvi bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Bu koeffitsiyent ushbu tadqiqot doirasida taklif etilgan yangi parametr bo'lganligi sababli uning o'ziga [1;11-b.] havolasini qo'yish kerak emas. Aksincha, formuladan keyin uning fizik ma'nosini o'zingizning natijalaringiz asosida tushuntirish to'g'ri.

Xulosa. Mazkur ishda metall–shisha–yarimo'tkazgich strukturalarda mexanik bosim va ultratovushning alohida hamda birgalikdagi ta'siri ostida sirt holatlari zichligi va zaryad tashuvchilar relaksatsiyasi tajribaviy tadqiq etildi. Natijalar mexanik bosim ortishi bilan sirt holatlari zichligi kamayishi, ultratovush ta'sirida esa zaryad relaksatsiyasi tezlashib, xarakterli vaqt konstantalari qisqarishini ko'rsatdi. Mexanik bosim va ultratovushning birgalikdagi ta'sirida sirt holatlari zichligining alohida ta'sirlarga nisbatan kuchliroq kamayishi kuzatilib, sinergetik effekt aniqlandi. Bu hodisa interfeysdagi atomlararo bog'lanishlar va defektlarning qayta konfiguratsiyalanishi bilan izohlanadi. Chegara sohasi holatini miqdoriy baholash uchun dinamik barqarorlik koeffitsiyenti taklif etildi. U sirt holatlari zichligi va tashqi ta'sir intensivligi o'rtasidagi bog'lanishni ifodalaydi. Olingan natijalar MSHY strukturalarning elektrofizik xossalarini mexanik va akustik ta'sirlar yordamida boshqarish mumkinligini ko'rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. B.Kuchkarov, O.Mamatkarimov, A.Abdulkhayev. "Influence of the ultrasonic irradiation on characteristic of the structures metal-glass-semiconductor". IOP Conf. Ser. Earth Environ. Sci., vol. 614, 012027, 2020.

[2]. A.Gorb, O.A.Korotchenkov, O.Y.Olikh, A.O.Podolian, R.G.Chupryna. "Influence of γ-irradiation and ultrasound treatment on current mechanism in Au-SiO_2-Si structure," Solid-State Electron., vol. 165, 107712, 2020.

[3]. S.Z.Zainabidinov, S.I.Vlasov, D.E.Nazirov. "Influence of Pressure on the Properties of Metal-Glass-Semiconductor Structures Based on Silicon Doped with Gadolinium," Science and World, vol. I, № 12(88), 2020.

[4]. W.Rzodkiewicz, K.Roman. "The physical parameters of MOS structures in the presence of local mechanical stress." Measurement, vol. 235, 115009, 2024.

[5]. M.Chaturvedi, S.Dimitrijev, D.Haasmann, H.Amini Moghadam, P.Pande, U.Jadli. "Quantified density of performance-degrading near-interface traps in SiC MOSFETs." Sci. Rep., vol. 12, 4076, 2022.

[6]. Z Wang, Z.Lin, M.Si, P.D.Ye. "Characterization of Interface and Bulk Traps in Ultrathin Atomic Layer-Deposited Oxide Semiconductor MOS Capacitors with HfO_2/In_2O_3 Gate Stack by C-V and Conductance Method." Front. Mater., vol. 9, 850451, 2022.

[7]. Y.Yan, V.Kilchytska, D.Flandre, J.-P.Raskin. "Investigation and optimization of traps properties in Al_2O_3/SiO_2 dielectric stacks using conductance method." Solid-State Electron., vol. 194, 108347, 2022.

[8]. Y.Yan, V.Kilchytska, D.Flandre, J.-P.Raskin. "Analysis of trap distribution and NBTI degradation in Al_2O_3/SiO_2 dielectric stack." Solid-State Electron., vol. 207, 108675, 2023.

[9]. L.Wu, J.Liang, M.Zhang, M.Liu, T.Zhang, G.Yang, X.Song. "An approach for extracting the SiC/SiO_2 SiC MOSFET interface trap distribution and study during short circuit." Mater. Sci. Semicond. Process., vol. 163, 107581, 2023.

[10]. Y.Raffel, R.O.Revello Olivo, M.Simon, L.Vieler, R.Hoffmann, S.De, T.Kämpfe, K.Seidel, M.W. Lederer. "Importance of temperature dependence of interface traps in high-k metal gate stacks for silicon spin-qubit development." Appl. Phys. Lett., vol. 123, 034002, 2023.

[11]. E.Brzozowski, M.Kaminski, A.Taube, O.Sadowski, K.Krol, M.Guziewicz. "Carrier Trap Density Reduction at SiO_2/4H-Silicon Carbide Interface with Annealing Processes in Phosphoryl Chloride and Nitride Oxide Atmospheres." Materials, vol. 16, 4381, 2023.

Матякубов Зокирбек Кадамбевич (доцент кафедры «Математический анализ» Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни, ORCID iDs: https://orcid.org/0009-0003-2310-1410; E-mail: zokirbekmatyakubov@gmail.com)

ИНТЕГРАЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ТИПА КАРЛЕМАНА В МАТРИЧНЫХ ПОЛИКРУГАХ

Аннотация. *В данной статье доказана интегральная формула типа Карлемана для матричного поликруга, состоящего из декартова произведения классических областей III типа. На основе свойств ядра Коши–Сегё и автоморфизмов областей изучена задача голоморфного продолжения для матриц четной и нечетной размерности. Полученные формулы служат для решения некорректных задач Коши для эллиптических систем в пространстве кососимметрических матриц.*

Ключевые слова: *матричный поликруг, классическая область, граница Шилова, автоморфизм, формула Карлемана, ядро Коши–Сеге, голоморфная функция.*

MATRITSAVIY POLIDOIRADA KARLEMAN TIPIDAGI INTEGRAL FORMULALAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada III tip klassik sohaning dekart ko‘paytmasidan tashkil topgan matritsaviy polidoira uchun Karleman tipidagi integral formula isbotlangan. Koshi–Sege yadrosining xossalari hamda soha avtomorfizmlaridan foydalangan holda, juft va toq o‘lchamli matritsalar uchun golomorf davom qildirish masalasi o‘rganilgan. Olingan formulalar kososimmetrik matritsalar fazosida elliptik sistemalar uchun nokorrekt Koshi masalalarini yechishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *matritsaviy polidoira, klassik soha, Shilov chegarasi, avtomorfizm, Karleman formulasi, Koshi–Sege yadrosi, golomorf funksiya.*

CARLEMAN-TYPE INTEGRAL REPRESENTATIONS IN MATRIX POLYDISKS

Annotation. *In this paper, a Carleman-type integral formula is proven for a matrix polydisc composed of the Cartesian product of classical domains of Type III. By utilizing the properties of the Cauchy–Szegő kernel and domain automorphisms, the problem of holomorphic continuation is studied for both even- and odd-dimensional matrices. The derived formulas serve to solve ill-posed Cauchy problems for elliptic systems in the space of skew-symmetric matrices.*

Keywords: *Matrix polydisc, classical domain, Shilov boundary, automorphism, Carleman formula, Cauchy–Szegő kernel, holomorphic function.*

1. Введение. Известно, что формулы в духе Карлемана решают задачу восстановления голоморфной функции в области D, достаточно хорошо себя ведущей при подходе к границе ∂D, по ее значениям на некотором множестве единственности $M \subset \partial D$, не содержащей границу Шилова. Первые результаты в этом направлении были получены Т.Карлеманом в 1926 году (см. [1]), поэтому все формулы данного типа принято называть формулами Карлемана.

Дальнейшее развитие этого направления связано с работами Г.М.Голузина и В.И.Крылова (см. [2]), предложивших общий метод получения формул Карлемана в одномерном комплексном анализе.

В данной работе мы исследуем явное восстановление функций в единичном поликруге $U^n = \{z = (z_1,....,z_n) \in \mathbb{C}^n : |z_j| < 1, j = 1, ...,n\}$, используя его остова Δ^n.

Пусть $M \subset \Delta^n -$ измеримое подмножество с положительной мерой Лебега $\mu_n(M) > 0$. Мы используем структурное расслоение переменных путем слоения остова. Для фиксированной внутренней точки $a = (a_1,...,a_n) \in U^n$, элемента $\xi' = (\xi_2,....,\xi_n) \in \Delta^{n-1}$ и параметра $\lambda \in \mathbb{C}$ с $|\lambda| = 1$ мы определяем параметризованный граничный слой $M_{a,\xi'}$ следующим образом:

$$M_{a,\xi'} = \left\{ z \in M : z_1 = \frac{\lambda + a_1}{1 + \overline{a}_1 \lambda}, z_j = \frac{\xi_1(\lambda - |a_j|^2) + a_j(1-\lambda)}{\overline{a}_j \xi_j (\lambda - 1) + 1 - \lambda |a_j|^2}, j = 2,....,n, |\lambda| = 1 \right\}. \qquad (1.1)$$

В силу теоремы Фубини этот слой измерим относительно одномерной меры Лебега μ_1 для почти всех a и ξ'. Следовательно, проекционное множество $M'_a = \left\{ \xi' \in \Delta^{n-1} : \mu_1(M_{a,\xi'}) > 0 \right\}$ удовлетворяет условию $\mu_{n-1}(M'_a) > 0$.

Используя эту геометрическую конфигурацию, мы определяем многомерную гасящую функцию $\varphi_a(z) = \exp(\psi_a(z))$, где показатель степени определяется через интеграл:

$$\psi_a(z) = \frac{1}{2\pi i} \int_{M_{a,\xi'}} \frac{z_1(1 - \overline{a}_1 \eta) + \eta - a_1}{\eta + a_1 - z_1(1 + \overline{a}_1 \eta)} \frac{d\eta}{\eta},$$

при структурном ограничении, связывающем z и ξ', как определено в (1.1). Эта структурная основа позволяет нам сформулировать основную теорему о многомерном восстановлении в пространствах Харди:

Теорема 1.1. [2] *Пусть* $f \in H^1(U^n)$, $M \subset \Delta^n$, $\mu_n M > 0$, *тогда для* $a \in U^n$

$$f(a)=\frac{1}{\int\limits_{M'_a}\prod\limits_{j=2}^{n}P(\xi_j,a_j)d\mu_{n-1}}\lim_{j\to\infty}\frac{1}{(2\pi i)^n}\int\limits_M f(z)\left[\frac{\varphi_a(z)}{\varphi_a(a)}\right]^j\frac{d\xi}{z-a},$$

где $P(\xi_j,a_j)=\dfrac{1-|a_j|^2}{|\xi_j-a_j|^2}$ *ядро Пуассона для единичного круга.*

В данной работе мы рассматриваем аналог интегральной формулы Карлемана для матричных поликругов, построенных как декартово произведение классических областей III типа.

Мы определяем класс $H^p(D)\quad(p>0)$ как множество всех функций f, голоморфных в D, для которых

$$\sup_{0<r<1}\int\limits_{S(D)}|f(rU)|^p\,d\mu<+\infty,$$

где $d\mu-$ нормированная мера Лебега на $S(D)$.

2. Основные результаты. Классическая область III типа (в смысле Э. Картана) – это область, состоящая из всех кососимметричных комплексных матриц Z порядка m, удовлетворяющих условию:

$$\Re_3=\left\{Z\in\mathbb{C}[m\times m]: I-ZZ^*>0,\ Z'=-Z\right\},$$

где $I-$ единичная матрица порядка m, а неравенство означает, что матрица $I-ZZ^*$ является положительно определенной.

Остов классической области состоит из всех кососимметричных комплексных матриц Z порядка m, удовлетворяющих условию:

$$S_3=\left\{Z\in\mathbb{C}[m\times m]: I-ZZ^*=0,\ Z'=-Z\right\}.$$

Пусть $Z=(Z^1,Z^2,\ ...,Z^n)\in\mathbb{C}^n[m\times m]$ $-$вектор, составленный из квадратных матриц порядка m над $\mathbb{C}$. Матричный единичный поликруг T_n в пространстве $\mathbb{C}^{\frac{nm(m-1)}{2}}$ определяется как:

$$T_n=\Re_3^n=\left\{Z=(Z^1,Z^2,\ ...,Z^n): Z^j\in\Re_3,\left(Z^j\right)'=-Z^j,\ j=1,2,...,n\right\}$$

Остов матричного единичного поликруга есть $S_n=S_3\ \times\ ...\ \times S_3$.

Пусть $E=(E^1,E^2,\ ...,E^n)\subset S$ и $\mu E>0$. Обозначим проекцию S_n в $\mathbb{C}^{n-1}[m\times m]$ через S_{n-1} с точками $\xi'=(\xi^2,\ ...,\xi^n)$.

Определим множества:

$$E_{0,\xi}=\left\{Z: Z\in E,\Phi_0^1(Z^1)=\theta,\Phi_0^j(Z^j)=\theta\Phi_0^j(\xi^j),\ j=2,...,n,\theta\in S_3\right\},$$

$$\tilde{E}_0=\left\{Z\in E:\mu_1E_{0,\xi}>0\right\}.$$

Имеет место $E=E_{0,\xi}\times\tilde{E}_0$. Введем $\varphi_0=\exp\psi_0$, , где

$$\psi_0(\xi)=\frac{1}{2\pi i}\int\limits_{E^1_{0,\xi^1}}\frac{\eta+\lambda}{\eta-\lambda}\frac{d\eta}{\eta}.$$

Множество E^1_{0,ξ^1} определяется так же, как в Лемме 24.6 монографии [2], а его декартово произведение с множеством $\tilde{E}_{0,\xi}$ дает множество $E_{0,\xi}$, то есть $E^1_{0,\xi^1}\times\tilde{E}_{0,\xi}=E_{0,\xi}$.

Лемма 2.1. *Пусть* $f\in H^1(T_n),E\subset S_n,\mu(E)>0$. *Тогда справедлива следующая формула:*

$$f(0)=\frac{m}{\int\limits_{\tilde{E}_0} d\mu_{n-1}\int\limits_{\tilde{E}_{0,\xi}} d\mu_0}\lim_{l\to\infty}\int\limits_E f(Z)\left[\frac{\varphi_0(\xi)}{\varphi_0(0)}\right]^l d\mu. \tag{2.1}$$

Доказательство. Пусть $E\subset S_n$, $\mu(E)>0$. Рассмотрим проекцию E на S_3, обозначаемую $E_{0,\xi}$. Согласно Лемме 24.7 [2]:

$$f(0)=\frac{m}{\int\limits_{\tilde{E}_{0,\xi}} d\mu_0}\lim_{l\to\infty}\int\limits_{E_{0,\xi}} f(\xi)\left[\frac{\varphi_0(\xi)}{\varphi_0(0)}\right]^l d\mu_1.$$

Интегрируя обе части по $\tilde{E}_0$:

$$\int\limits_{\tilde{E}_0} f(0)d\mu_{n-1}=\int\limits_{\tilde{E}_0}\left(\frac{m}{\int\limits_{\tilde{E}_{0,\xi}} d\mu_0}\lim_{l\to\infty}\int\limits_{E_{0,\xi}} f(\xi)\left[\frac{\varphi_0(\xi)}{\varphi_0(0)}\right]^l d\mu_1\right)d\mu_{n-1}.$$

Так как

$$\left|\int\limits_{E_{0,\xi}} f(\xi)\left[\frac{\varphi_0(\xi)}{\varphi_0(0)}\right]^l d\mu_1\right|\le|f(0)|+\int\limits_{S_3}|f(\xi)|d\mu_1,$$

подынтегральное выражение ограничено. Из этого и по теореме Лебега имеем:

$$f(0)=\frac{m}{\int\limits_{\tilde{E}_0} d\mu_{n-1}\int\limits_{\tilde{E}_{0,\xi}} d\mu_0}\lim_{l\to\infty}\int\limits_{\tilde{E}_0}\left(\int\limits_{E_{0,\xi}} f(\xi)\left[\frac{\varphi_0(\xi)}{\varphi_0(0)}\right]^l d\mu_1\right)d\mu_{n-1}.$$

Согласно определению, $E=E_{0,\xi}\times\tilde{E}_0$. По теореме Фубини получаем формулу (2.1). Здесь мы использовали тот факт, что $\varphi_0(Z)$ является гасящей функцией, и формула Коши–Сеге справедлива для f в $\Re_3$. Лемма доказана.

Формула (2.1) восстанавливает значение функции f в точке 0 по ее значениям на E. Теперь, используя эту формулу, мы докажем формулу, восстанавливающую значение f в произвольной точке области T_n.

Рассмотрим автоморфизм T_n, переставляющий точки A в 0:

$$\Phi_A(Z)=\left(\Phi_A^1(Z^1),...,\Phi_A^n(Z^n)\right),$$

где

$$\Phi_A^j(Z^j)=Q^j(Z^j-A^j)(I+\overline{A}^jZ^j)^{-1}(\overline{Q}^j)^{-1},$$

и

$$\overline{Q}^j(I+A^j\overline{A}^j)(Q^j)'=I.$$

Обозначим $\xi'=(\xi^2,\ ...,\xi^n)$ и рассмотрим множество

$$E_{A,\xi'}=\left\{Z:Z\in E,\Phi_A^1(Z^1)=\theta,\Phi_A^j(Z^j)=\theta\Phi_A^j(\xi^j),\ j=2,...,n,\theta\in S_3\right\}.$$

Это множество измеримо относительно меры μ_1 для почти всех A и ξ'. Обозначим множество $\left\{\xi':\xi'\in S(T_{n-1}),\mu_1(E_{A,\xi'})>0\right\}$ через $\tilde{E}_A$. Очевидно, $E_{A,\xi'}\times\tilde{E}_A=E$.

Из теоремы Фубини (см. [4]) следует, что $\frac{m(m-1)(n-1)}{2}$ – мерная мера Лебега этого множества положительна. Аналогично предыдущему введем вспомогательную функцию $\varphi_A = \exp\psi_A$, здесь

$$\psi_A(\xi) = \frac{1}{2\pi i}\int_{E_{A^1,W^1}} \frac{\eta+\lambda}{\eta-\lambda}\frac{d\eta}{\eta},$$

$$E_{A^1,W^1} = \left\{\xi^1 \in E^1, \xi = \Phi_{A^1}^{-1}(\lambda\Phi_{A^1}^{-1}(W)), |\lambda| = 1\right\}, W \in \Phi_{A^1}(SU(m))$$

и $SU(m)$ обозначает специальную унитарную группу (группу унитарных матриц размера $m \times m$ с определителем 1).

Теорема 2.1. *Пусть* $f \in H^1(T_n), E \subset S_n, \mu(E) > 0$. *Тогда для четного* m *и для каждой точки* $A \in T_n$ *справедлива следующая формула Карлемана:*

$$f(A) = \frac{m}{\mu_{\frac{(m-1)(n-1)}{2}}\left(\Phi_A^{-1}(\tilde{E}_A)\right)\mu\left(\Phi_A^{-1}(\tilde{E}_{A,\xi})\right)}\lim_{l\to\infty}\int_E f(Z)\left(\frac{\varphi_A(Z)}{\varphi_A(A)}\right)^l\prod_{j=1}^n H(A^j,\overline{Z}^j)d\mu(Z)$$

где $H(A^j,\overline{Z}^j) = \det\left(I^{(m)} - A^j\overline{Z}^j\right)^{-\frac{m-1}{2}}$ *– ядро Коши–Сеге для классического область третьего типа.*

Теорема 2.2. *Пусть* $f \in H^1(T_n), E \subset S_n, \mu(E) > 0$. *Тогда для нечетного* m *и для каждой точки* $A \in T_n$ *справедлива формула Карлемана:*

$$f(A_1) = \frac{m}{\mu_{\frac{(m+1)(n-1)}{2}}\left(\Phi_A^{-1}(\tilde{E}_A)\right)\mu\left(\Phi_A^{-1}(\tilde{E}_{A,\xi})\right)}\lim_{l\to\infty}\int_E f(Z_1)\left(\frac{\varphi_A\begin{pmatrix}0 & 0\\ 0 & Z_1\end{pmatrix}}{\varphi_A(A)}\right)^l\prod_{j=1}^n H(A^j,\overline{Z}^j)d\mu(Z) \quad (2.2)$$

где $A = \begin{pmatrix}0 & 0\\ 0 & A_1\end{pmatrix}$ *– матрица порядка* $(m+1)$, *и*

$$\tilde{E} = \left\{\begin{pmatrix}0 & P\\ -P' & Z_1\end{pmatrix} : Z_1 \in E, P \in F\right\},$$

где F *состоит из* m *векторов, удовлетворяющих условиям*

$$PP^* = 1, PZ_1^* = 1 \text{ и } P'P + ZZ_1^* = I.$$

Доказательство этой теоремы основано на рекурсивной структуре классических областей третьего типа для нечетных и четных размерностей, как обсуждалось в [2,3,5]. Для нечетного m любая матрица $Z \in \Re_3^{(m+1)}$ может быть разложена на блочные формы, включающие вектор и подматрицу порядка m. В частности, мы используем свойство, согласно которому, если m нечетное, матрица $Z \in \Re_3^{(m+1)}$ может быть представлена в виде:

$$Z = \begin{pmatrix}0 & P\\ -P' & Z_1\end{pmatrix},$$

где $Z_1 \in \Re_3^{(m)}$ и P – вектор-строка длины m. Для точки $A = diag(0, A_1)$, где $A_1 \in \Re_3^{(m)}$, мы анализируем определитель ядра Коши–Сеге:

$$\det(I^{(m+1)} + A\overline{Z}) = \left[\begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & I^{(m)} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & A_1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 0 & \overline{P} \\ \overline{P}' & \overline{Z}_1 \end{pmatrix} \right] =$$

$$= \det \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ -A_1\overline{P}' & I^{(m)} + A_1\overline{Z}_1 \end{pmatrix}.$$

Используя свойства блочно-треугольных матриц, это упрощается до $\det(I^{(m)} + A_1\overline{Z}_1)$. Это показывает, что ядро $H(A,\overline{Z})$ для случая порядка $(m+1)$ сводится именно к ядру $H(A_1\overline{Z}_1)$ для случая порядка m:

$$H(A,\overline{Z}) = \det(I^{(m+1)} + A\overline{Z})^{-\frac{(m+1)-2}{2}} = \det(I^{(m+1)} + A_1\overline{Z}_1)^{-\frac{m-1}{2}} = H(A_1,\overline{Z}_1).$$

Вводя $f_A(\xi) = f(\Phi_A^{-1}(\xi))$, мы применяем основополагающие принципы восстановления из Леммы 2.1. Гасящая функция φ_A определяется путем расслоения над слоем F, описанным в формулировке теоремы. Интегрирование по границе Шилова $S_3^{(m+1)}$ включает разложение Фубини на подматрицу Z_1 и вектор слоя P. При $l \to \infty$ отношение $\left[\frac{\varphi_A(Z_1)}{\varphi_A(A_1)}\right]^l$ концентрирует значение интеграла на множестве E. Вслед за нормировкой мер и преобразованием Якобиана, полученным в Теореме 2.1, мы восстанавливаем значение функции $f(A_1)$. Доказательство проводится покомпонентно для каждой матрицы Z^j в поликруге T_n, следуя той же логике, что и в представлении меньшей размерности. Таким образом, формула (2.2) устанавливается путем понижения размерности, что завершает доказательство.

3. Заключение. В результате проведённого исследования получены интегральные представления типа Карлемана для матричного поликруга, представляющего собой декартово произведение классических областей III типа. Установлено, что использование свойств ядра Коши–Сегё, структуры границы Шилова и автоморфизмов рассматриваемых областей позволяет восстанавливать значения голоморфной функции во внутренних точках области по её значениям на подмножестве границы положительной меры.

Для матриц чётной и нечётной размерности получены соответствующие формулы Карлемана. В случае нечётной размерности применение блочного представления кососимметрических матриц и принципа понижения размерности позволило свести задачу к случаю меньшего порядка. Тем самым показано, что предложенный подход применим к матричным областям различной размерности и обеспечивает единый механизм восстановления голоморфных функций.

Полученные результаты развивают методы интегрального представления функций многих комплексных переменных в классических матричных областях и могут быть использованы при исследовании задач аналитического продолжения. Практическая значимость полученных формул определяется возможностью их применения к решению некорректных задач Коши для эллиптических систем в пространствах кососимметрических матриц.

Список использованной литературы:

(1). Carleman T. Les fonctions quasi-analytiques. Paris, Gauthier-Villars, 1926.

(2). Айзенберг Л.А. Формулы Карлемана в комплексном анализе. Новосибирск, “Наука”, 1990.

(3). Кытманов А.М., Никитина Т.Н. Аналоги формулы Карлемана для классических областей. Мат. заметки, 1989, т. 45, № 3, с. 87–93.

(4). Натансон И.П. Теория функций вещественной переменной. Москва, “Наука”, 1974.

(5). Хуа Ло-кен. Гармонический анализ функций нескольких комплексных переменных в классических областях. М., ИЛ, 1959, Providence, AMS, 1963.

(6). Shaimkulov B.A., Bozorov J.T. Carleman's Formula for a Matrix Polydisk. J. Sib. Fed. Univ. Math. Phys., 2015, vol. 8, № 2, p. 371–374. DOI: https://doi.org/10.17516/1997-2015-8-3-371-374

(7). Rakhmonov U.S., Matyakubov Z.K. Carleman's formula for the matrix domains of Siegel. Chebyshevskii Sb., 2022, vol. 23, № 4, p. 126–135. DOI: https://doi.org/10.22405/2226-8383-2022-23-4-126-135

(8). Abdullayev J.Sh., Ruzmetov K.Sh., Matyakubov Z.K. Carleman's Integral Formula in Cartesian Product of Matrix Upper Half-Plane. Azerbaijan J. Math., 2024, vol. 14, № 2, p. 36–48. DOI: https://doi.org/10.59849/2218-6816.2024.2.36.

(9). Z.K.Matyakubov, U.S.Rakhmonov, J.Sh.Abdullayev, Kh.Kuromboev. On the Carleman Formula for an Unbounded Matrix Domain Associated with the Classical Domain of the Second Type, Boletim da Sociedade Paranaense de Matematica, v. 2026 (44) 3: 1–8. doi:10.5269/bspm.79871

Олимов Косим (Заведующий лабораторией ФВЭ д.ф.-м.н. профессор, Физико-технический институт АН РУз.; E-mail olimov1951@mail.ru),
Баходиров Шамсиддин Шавкат угли (Базовый докторант Физико-технического института АН РУз.; E-mail: shamsiddinfizika@gmail.com),
Нуралиев Достон Баходир угли (учитель физики ННО «Jizzakh Best School»; E-mail: nuraliyevdostonzver95@gmail.com)

ОБ ОДНОЙ ВОЗМОЖНОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ МНОГОПРОТОННЫХ СОСТОЯНИЙ В АДРОН-ЯДЕРНЫХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯХ

Аннотация. *В работе представлен обобщённый анализ экспериментальных данных по исследованию многопротонных резонансных состояний в адрон-ядерных и ядро-ядерных взаимодействиях при высоких энергиях. Рассмотрены двух, трёх состояния, включая реакции $^{12}C^{12}C$ при энергиях 3.37–4.2 А ГэВ. Показано, что узкие дипротонные состояния преимущественно наблюдаются в реакциях перезарядки и ядро-ядерных столкновениях. Подтверждено существование трёхпротонного резонансного состояния с массой $M_{(ppp)}$=2920 МэВ и малой шириной, проявляющегося в событиях с четырьмя протонами. Полученные результаты поддерживают интерпретацию многопротонных состояний как короткоживущих адронных молекул, связанных с фрагментацией α-кластеров ядра-мишени.*

Ключевые слова. *многопротонные резонансные состояния, дипротон, трёхпротонное состояние, четырёхпротонное состояние, адронные молекулы, адрон-ядерные взаимодействия, ядро-ядерные соударения.*

Olimov Kosim (O'zRFA Fizika-texnika instituti YEF laboratoriyasi mudiri, f.-m.f.d., professor; E-mail:olimov1951@mail.ru),
Baxodirov Shamsiddin Shavkat o'g'li (O'zRFA Fizika-texnika instituti tayanch doktoranti; E-mail: shamsiddinfizika@gmail.com),
Nuraliyev Doston Bahodir o'g'li (Fizika o'qituvchisi "Jizzakh Best School" NTM; E-mail: nuraliyevdostonzver95@gmail.com)

ADRON–YADRO O'ZARO TA'SIRLARIDA KO'P PROTONLI HOLATLAR HOSIL BO'LISH TALQINI

Annotatsiya. *Ishda yuqori energiyalarda adron–yadro va yadro–yadro o'zaro ta'sirlarida ko'p protonli rezonans holatlarini tadqiq qilish bo'yicha eksperimental ma'lumotlarning umumlashtirilgan tahlili keltirilgan. 3.37–4.2 A GeV energiyalardagi $^{12}C^{12}C$ to'qnashuvlari, jumladan, ikki va uch protonli holatlar ko'rib chiqilgan. Tor diproton holatlari, asosan, zaryad almashinish reaksiyalari va yadro–yadro to'qnashuvlarida kuzatilishi ko'rsatilgan. Massasi $M_{(ppp)}$=2920 MeV bo'lgan va kichik kenglikka ega uch protonli rezonans holatining mavjudligi to'rtta proton hosil bo'ladigan hodisalarda tasdiqlangan. Olingan natijalar ko'p protonli holatlarni nishon yadrosidagi α-klasterlarning parchalanishi bilan bog'liq bo'lgan qisqa umrli adron molekulalari sifatida talqin qilishni qo'llab-quvvatlaydi.*

Kalit so'zlar: *ko'p protonli rezonans holatlari, diproton, uch protonli holat, to'rt protonli holat, adron molekulalari, adron–yadro o'zaro ta'sirlari, yadro–yadro to'qnashuvlari.*

Olimov Kosim (Head of the HEP laboratory Physical-Technical Institute AS RUz.; E-mail: olimov1951@mail.ru),
Bakhodirov Shamsiddin o'g'li (Basic doctoral student at the Physical-Technical Institute of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan; E-mail: shamsiddinfizika@gmail.com),
Nuraliyev Doston Bahodir o'g'li (Physics Teacher at "Jizzakh Best School" NGEI; E-mail: mailto:nuraliyevdostonzver95@gmail.com)

POSSIBLE INTERPRETATION OF THE FORMATION OF MULTIPROTON STATES IN HADRON–NUCLEUS INTERACTIONS

Annotation. *This work presents a generalized analysis of experimental data on the investigation of multiproton resonant states in hadron–nucleus and nucleus–nucleus interactions at high energies. Two- and three-proton states are considered, including $^{12}C^{12}C$ collisions at energies of 3.37–4.2 A GeV. It is*

shown that narrow diproton states are predominantly observed in charge-exchange reactions and nucleus–nucleus collisions. The existence of a three-proton resonant state with a mass of $M_{(ppp)}$=2920 MeV and a small width, observed in events with four protons, is confirmed. The obtained results support the interpretation of multiproton states as short-lived hadronic molecules associated with the fragmentation of α-clusters of the target nucleus.

***Keywords**: multiproton resonant states, diproton, three-proton state, four-proton state, hadronic molecules, hadron–nucleus interactions, nucleus–nucleus collisions.*

Введение. Изучение образования многопротонных состояний в адрон-ядерных и ядро-ядерных столкновениях при высоких энергиях является актуальной задачей современной ядерной физики. Такие исследования позволяют получать ценную информацию о динамике сильного взаимодействия, структуре фрагментирующего ядра, а также о возможных механизмах формирования многонуклонных ассоциаций.

Особый интерес представляют дибарионные резонансы с массами в диапазоне 2–3 ГэВ, обнаруженные в экспериментах по фоторасщеплению дейтрона ($\gamma d \rightarrow pn$) и при измерениях разностей сечений p+p-взаимодействий с различной ориентацией спинов [1–3]. Экспериментально выявлено более трёх десятков кандидатов в дибарионы, которые по массе делятся на две группы: с массой ниже порога образования мезонов и выше него. Дибарионы первой группы характеризуются узкой шириной масс 10 МэВ и запретами на распад на адроны, в то время как дибарионы второй группы имеют более широкие массы 100–170 МэВ и могут распадаться на πNN-систему без нарушений законов сохранения [1].

Теоретические модели, включая модель кварковых мешков и модель вытянутых вращающихся мешков, позволяют описывать спектр дибарионных резонансов, учитывая спин-орбитальное взаимодействие, изотопический спин и четность [1,2,4]. Особое подтверждение получили кандидаты с массами 2.14–2.55 ГэВ, выявленные с помощью фазового анализа [2,3]. С появлением экспериментальных данных о мультикварковых системах, таких как тетракварк X(3872) [3], пентакварки со скрытым чармом [6,] и восьмикварковый резонанс в системе «ppπ^+» при 4.2 А ГэВ/с, интерес к исследованиям многопротонных состояний значительно возрос.

Особое внимание уделяется экспериментальным наблюдениям три- и четырёхпротонных резонансов. В $^{12}C^{12}C$- столкновениях при энергии 3.37–4.2 А ГэВ впервые зарегистрированы трипротонный резонанс с массой 2920 МэВ и шириной 2.1 МэВ [7], а также два четырёхпротонных резонанса с массами 3890 и 3920 МэВ и узкими ширинами 1.2–1.3 МэВ [8]. Формирование таких состояний объясняется α-кластерной структурой ядра ^{12}C: при фрагментации α-кластеров пары протонов с противоположными спинами могут объединяться с дополнительными протонами из других кластеров, формируя три- и четырёхпротонные молекулы [7,8].

Таким образом, изучение многопротонных состояний не только расширяет представления о структуре ядер и механизмах сильного взаимодействия, но и открывает новые возможности для поиска короткоживущих мультибарионных конфигураций, имеющих значение как в ядерной, так и в элементарночастичной физике [8].

Экспериментальные материалы и методы. Для изучения образования многопротонных резонансных состояний использовались данные столкновений ядер углерода с углеродом при энергии 3.37–4.2 А ГэВ на синхротронотроне в Объединённый институт ядерных исследований (Дубна, Россия) [7,8]. Экспериментальный материал состоял из 20527 инклюзивных столкновений $^{12}C^{12}C$, зарегистрированных с помощью 2-метровой пузырьковой камеры пропана (C_3H_8), облучённой пучками дейтронов, α-частиц и ядер углерода с импульсом 4.2 ГэВ/с на нуклон [7].

Методика выделения столкновений на ядра углерода из взаимодействий с молекулами пропана подробно описана в [7]. Протоны визуально идентифицировались с высокой эффективностью на основе ионизации для моментов до 750 МэВ/с, при этом нижний предел регистрации составлял 140 МэВ/с в лабораторной системе. Средняя относительная ошибка определения момента $\langle \Delta P/P \rangle$ для визуально идентифицированных протонов составляла (5.0±0.3)% [7]. Ошибка определения угла рассеяния между парами протонов не превышала 1 градуса.

Для анализа образования многопротонных резонансных состояний рассматривались протоны с импульсом $0.2 \leq p \leq 0.74$ ГэВ/с, происходящие из фрагментации мишеневого ядра углерода, исключая так называемые «испарительные» протоны и протоны от ядра-источника [7,8].

Спектры инвариантной массы для трёх- и четырёхпротонных систем строились с учётом среднего значения ошибки $\langle \Delta M \rangle$, включающей вклад угловой неопределённости рассеяния пар прото-

нов. В качестве фонового распределения использовалась сумма нескольких гауссовских функций, а для аппроксимации пиковых структур применялась релятивистская функция Брейт-Вигнера [8]:

$$BW(M)=\frac{\Gamma M M_0}{(M^2-M_0^2)^2-\Gamma^2 M_0^2}.$$

Использование такого подхода позволило выявить трипротонный резонанс с массой M(ppp) = 2920 ± 2 МэВ и шириной Г = 2.1 ± 0.8 МэВ [7], а также два четырёхпротонных резонанса с массами M(pppp)=3890 и 3920 МэВ и узкими ширинами Г=1.2–1.3 МэВ [8].

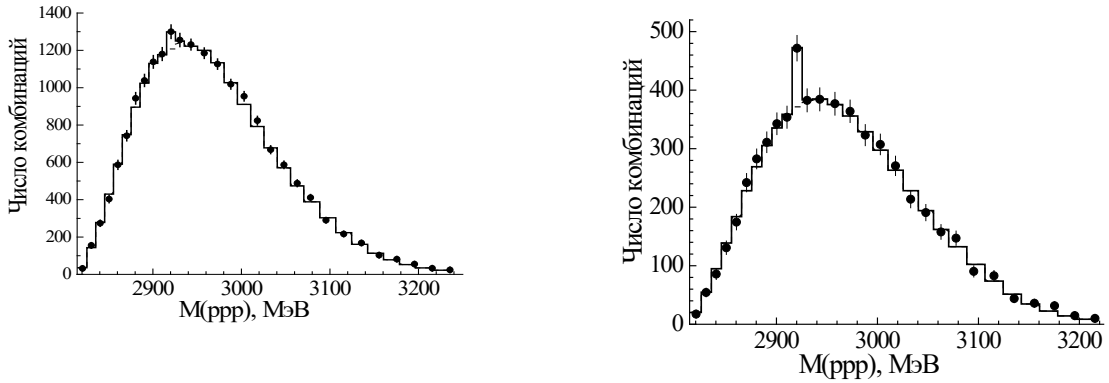

Рис. 1. Экспериментальное распределение инвариантной массы (●) трехпротонов M(ppp) в полном ансамбле d^{12}C-, α^{12}C- и ^{12}C^{12}C-столкновений при 4.2 А ГэВ/с для событий с числом протонов, равным трем и более. Пунктирная гистограмма – фоновое распределение. Сплошная гистограмма – результат аппроксимации суммой функций.

Инклюзивные сечения образования резонансных состояний оценивались через отношение числа событий, превышающих фон, к общему числу рассмотренных столкновений, с учётом полного сечения неупругих взаимодействий ^{12}C^{12}C [7,8].

Таким образом, описанная экспериментальная методика позволила с высокой точностью исследовать образование краткоживущих многопротонных состояний и оценить их основные характеристики: массу, ширину и вероятность образования в ядро-ядерных столкновениях при промежуточных энергиях [7,8].

Результаты и обсуждение. Экспериментальные данные показывают, что в адрон-ядерных и ядро-ядерных столкновениях при промежуточных энергиях формируются краткоживущие многопротонные резонансные состояния. В частности, наблюдались узкие дипротонные резонансы с массами около 2117 МэВ и шириной Г=4 МэВ, образовавшиеся в системе «ppπ^+» при столкновениях ^{12}C^{12}C при 4.2 А ГэВ/с [7]. Предполагается, что эти резонансы возникают за счёт захвата π^+-мезона двухпротонным кластером с близкой скоростью.

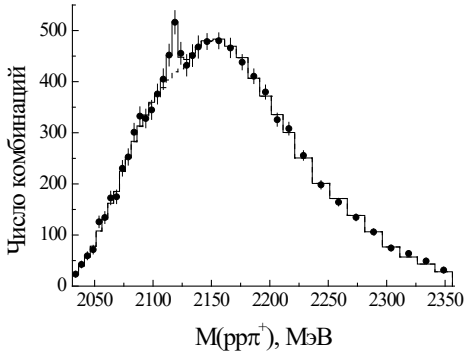

Рис. 3. Распределение инвариантной массы ppπ^+-системы частиц в ^{12}C^{12}C-соударениях при 4.2 А ГэВ/с. Точки – эксперимент, штриховая гистограмма – фоновое распределение, построенное как сумма двух Гауссовских функций вне области пиковой структуры, сплошная гистограмма – результат аппроксимации экспериментального спектра суммой фонового распределения и Брейт-Вигнеровской функцией .

Аналогично, исследование трёхпротонной системы показало наличие узкого пика при $M_{(ppp)}$= 2920 МэВ с шириной Г = 2.1 ± 0.8 МэВ и временем жизни $t=3.1\cdot10^{-22}$ с [7]. Этот резонанс наблюдался только в событиях с четырьмя протонами в конечном состоянии, что указывает на влияние α-кластерной структуры ядра углерода на механизм образования трёхпротонных состояний.

Заключение. В данной работе представлен обзор и объединение экспериментальных данных по образованию многопротонных резонансных состояний в адрон-ядерных и ядро-ядерных столкновениях при промежуточных и высоких энергиях. Основные выводы следующие:

1. Дипротонные резонансы с массами около 2117 МэВ и узкими ширинами Г=4 МэВ подтверждают возможность образования краткоживущих двухпротонных кластеров, которые могут захватывать мезоны для образования более сложных систем.
2. Трёхпротонные резонансы при $M_{(ppp)}$ = 2920 МэВ обнаружены в событиях с четырьмя протонами в конечном состоянии. Их образование объясняется α-кластерной структурой ядра углерода и механизмом объединения двухпротонных молекул с дополнительным протоном.
3. Все наблюдаемые многопротонные состояния характеризуются узкими ширинами масс, что указывает на существование запретов на быстрый распад на отдельные нуклоны в соответствии с законами сохранения спина, изотопического спина и четности.
4. Совокупность результатов экспериментов позволяет предложить единый механизм формирования многопротонных состояний: разрушение α-кластеров ядра-мишени приводит к образованию двух- и трёхпротонных кластеров, которые взаимодействуют друг с другом и с мезонами, формируя устойчивые на короткое время коллективные состояния.

Таким образом, проведённое исследование подтверждает существование краткоживущих многопротонных резонансов и открывает перспективы для дальнейших экспериментов по изучению мультикварковых состояний и кластеризации нуклонов в ядрах. Эти данные имеют важное значение для понимания динамики сильного взаимодействия, структуры ядер и возможных механизмов образования сложных адронных состояний в высокоэнергетических столкновениях.

Список использованной литературы:

(1). В.Н.Батурин и др., Препринт ЛИЯФ 1750, с. 29 (1991).
(2). Jaffe R.L. Phys. Rev. Lett., 1977, v. 38, № 5, p. 195.
(3). Auer I.P. et al., Phys. Lett., B, 1977, v. 67, № 113, p. 113.
(4). Доркин С.М. и др., Препринт ОИЯИ 34-81-791, Дубна, 1981, с. 13.
(5). S.K.Choi et al., Phys. Rev. Lett. 91, 262001 (2003).
(6). R.Aaij et al., Phys. Rev. Lett. 115, 072001 (2015).
(7). К. Олимов и др. “Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi”, [2025-7], с. 35
(8). K.Olimov, O.Esanmurodov, Kh.K.Olimov, Sherzod Kholbutaev and B.S.Yuldashev. International Journal of Modern Physics E. Vol. 32, № 9 (2023) 2350051 (11 pages).

Yalg‘ashev Burxon Fayzullayevich (Chirchiq davlat Pedagogika universiteti “Boshlang‘ich ta’limda matematika va tabiiy fanlar” kafedrasi mudiri, fan doktori, dotsent),
Xudayberdiyev Zokir Bozorboyevich (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat unversiteti “Nazariy va injenerlik mexanikasi” kafedrasi dotsenti (PhD); E-mail: xudayberdiyevz@mail.ru),
Isroilov Sherzod Narkazakovich (Samarqand davlat Texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi, Navoiy innovatsiyalar univeristeti katta o‘qituvchisi; E-mail: sherzodisroilov780@gmail.com)

UCH QATLAMLI TRANSVERSAL-IZOTROP KONUSSIMON QOBIQNING KUCHLANGANLIK-DEFORMATSIYALANGANLIK HOLATI VA BO‘YLAMA-RADIAL TEBRANISHLARI

Annotatsiya. *Ushbu ishda uch qatlamli transversal-izotrop konussimon qobiqning bo‘ylama-radial tebranishlari masalasi qaralgan. Uch qatlamli konussimon qobiq qatlamlari transversal-izotrop materialdan iborat deb faraz qilinib, elastiklik nazariyasining asosiy tenglamalari asosida bo‘ylama-radial tebranish tenglamalari sistemasi keltirib chiqarilgan. Qobiq qatlamlari ixtiyoriy nuqtalaridagi ko‘chishlar va kuchlanishlar uchun analitik ifodalar olingan hamda ular qatlamlar orasidagi kontakt shartlari va chegaraviy shartlar orqali o‘zaro bog‘langan. Hosil qilingan bo‘ylama-radial tebranish tenglamalari sistemasi yechilgan va olingan natijalar asosida ko‘chishlar hamda kuchlanishlarning qobiq bo‘ylab taqsimlanishi grafiklar ko‘rinishida tasvirlangan. Olingan natijalar qatlamli konussimon konstruksiya elementlarini dinamik hisoblashda va loyihalashda qo‘llanilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *qatlam, transversal-izotrop material, bo‘ylama-radial tebranish, chegaraviy shart, tebranish tenglamasi, ko‘chish, kuchlanish.*

НАПРЯЖЕННО-ДЕФОРМИРОВАННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОДОЛЬНО-РАДИАЛЬНЫЕ КОЛЕБАНИЯ ТРЕХСЛОЙНОЙ ТРАНСВЕРСАЛЬНО-ИЗОТРОПНОЙ КОНИЧЕСКОЙ ОБОЛОЧКИ

Аннотация. *В данной работе рассматривается задача продольно-радиальных колебаний трехслойной трансверсально-изотропной конической оболочки. Предполагая, что слои трехслойной конической оболочки состоят из трансверсально-изотропного материала, на основе основных уравнений теории упругости выведена система уравнений продольно-радиальных колебаний. Получены аналитические выражения для перемещений и напряжений в произвольных точках слоев оболочки, которые связаны между собой условиями контакта между слоями и граничными условиями. Полученная система уравнений продольно-радиальных колебаний решена, и на основе полученных результатов распределение перемещений и напряжений по оболочке представлено в виде графиков. Полученные результаты могут быть использованы при динамическом расчете и проектировании элементов слоистых конических конструкций.*

Ключевые слова: *слой, поперечно-изотропный материал, продольно-радиальное колебание, граничное условие, уравнение колебания, перемещение, напряжение.*

STRESS-STRAIN STATE AND LONGITUDINAL-RADIAL OSCILLATIONS OF A THREE-LAYER TRANSVERSAL-ISOTROPIC CONICAL SHELL

Annotation. *This work examines the problem of longitudinal-radial oscillations of a three-layer transverse-isotropic conical shell. Assuming that the layers of the three-layer conical shell consist of transversally isotropic material, a system of longitudinal-radial oscillation equations was derived based on the fundamental equations of elasticity theory. Analytical expressions for displacements and stresses at arbitrary points in the shell layers were obtained, which are related to the contact conditions between the layers and the boundary conditions. The resulting system of longitudinal-radial oscillation equations is solved, and based on the obtained results, the distribution of displacements and stresses across the shell is presented in the form of graphs. The obtained results can be used in the dynamic calculation and design of elements of layered conical structures.*

Keywords: *layer, transverse-isotropic material, longitudinal-radial oscillation, boundary condition, oscillation equation, displacement, voltage.*

Kirish. Zamonaviy mashinasozlik, aviatsiya va raketa texnikasi, kemasozlik hamda qurilish sohalarida qatlamli qobiqsimon konstruksiya elementlari keng qo‘llanilmoqda. Bunday elementlar yuqori mustahkamlik va bikrlikni kichik massa bilan uyg‘unlashtirgani sababli muhandislik amaliyotida alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, konussimon qobiqlar reaktiv dvigatellarning soplolari, uchish apparatlarining burun qismlari, rezervuarlar, quvurlarning o‘tish uchastkalari va turli akustik qurilmalarda asosiy konstruktiv element sifatida uchraydi. Ekspluatatsiya jarayonida bunday konstruksiyalar dinamik yuklanishlar ta'siriga uchraydi, shu sababli ularning tebranish jarayonlarini ishonchli matematik modellar asosida o‘rganish dolzarb masala hisoblanadi [13].

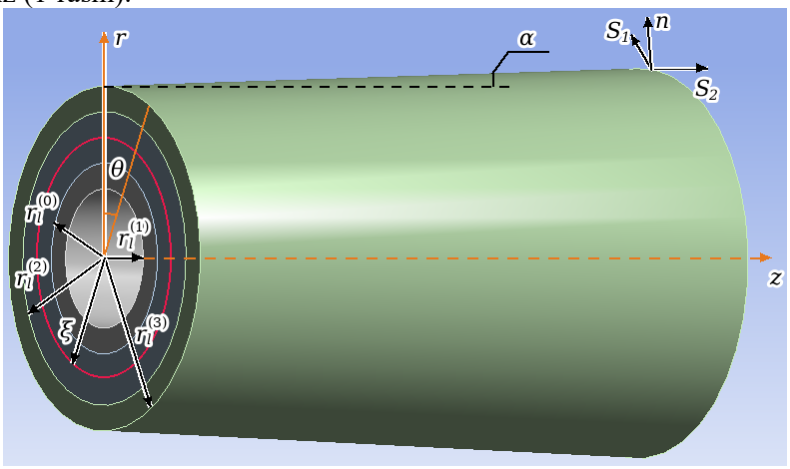
Qatlamli qobiqlarni tayyorlashda, ko‘pincha, kompozit materiallar ishlatiladi. Bunday materiallarning ko‘pchiligi xossalari bir yo‘nalishda boshqa yo‘nalishlardan farq qiladigan, ya’ni, transversal-izotrop muhit sifatida modellashtiriladi. Materialning anizotropiyasi va qatlamlarning turli fizik-mexanik xossalarga ega bo‘lishi qobiqdagi kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holatiga sezilarli ta'sir ko‘rsatadi. Shu bois klassik izotrop qobiqlar nazariyasiga asoslangan yondashuvlar bunday konstruksiyalarning dinamik xattiharaka-tini yetarli aniqlikda tavsiflay olmaydi [4].

Anizotrop va qatlamli qobiqlar nazariyasini rivojlantirishga S.G.Lexnitskiy, S.A.Ambarsumyan, E.I. Grigolyuk va boshqa olimlar katta hissa qo‘shgan. Elastik jismlarning tebranish tenglamalarini elastiklik nazariyasining uch o‘lchovli tenglamalari asosida aniq yechimlardan kelib chiqib qurish usuli I.G.Filippov va uning shogirdlari tomonidan ishlab chiqilgan. Ushbu yondashuv keyinchalik transversal-izotrop silindrik qobiqlar va sterjenlarning tebranishlarini o‘rganishda qo‘llanilgan jumladan, X.X.Xudoynazarov tadqiqotlari. Biroq uch qatlamli transversal-izotrop konussimon qobiqlarning bo‘ylama-radial tebranishlari masalasi hozirga qadar yetarlicha o‘rganilmagan. Konussimon geometriya tenglamalarning koeffitsiyentlari koordinataga bog‘liq bo‘lishiga olib keladi, bu esa masalani silindrik qobiqlarga nisbatan ancha murakkablashtiradi [5–6].

Ushbu maqolaning maqsadi uch qatlamli transversal-izotrop konussimon qobiqning bo‘ylama-radial tebranish tenglamalarini keltirib chiqarish, qobiq qatlamlaridagi ko‘chishlar va kuchlanishlar uchun ifoda-

larni aniqlash, hosil bo‘lgan tenglamalar sistemasini yechish hamda olingan natijalarni grafik ko‘rinishda tahlil qilishdan iborat.

Masalaning qo‘yilishi. Ichki hamda tashqi sirtlariga bo‘ylama va radial kuchlar ta’sir qiluvchi uch qatlamli transversal-izotrop konussimon qobiqning bo‘ylama-radial tebranishlarini tadqiq qilamiz. (r, θ, z) silindrik koordinatalar sistemasi boshini uch qatlamli konussimon qobiqning kichik ko‘ndalang kesimiga joylashtiramiz (1-rasm).

1-rasm. Uch qatlamli konussimon qobiq.

Bunda Oz – o‘qini uch qatlamli konussimon qobiqning simmetriya o‘qi bo‘ylab, Or – o‘qini uch qatlamli konussimon qobiqning ko‘ndalang kesimi radiusi bo‘ylab yo‘naltiramiz. Bu yerda z-bo‘ylama, r-radial va θ-burchak koordinatalaridir [6]. Uch qatlamli konussimon qobiqning qatlamlari materiallari transversal-izotrop deb hisoblaymiz. Konussimon qobiqning yasovchisi bilan markaziy o‘qi orasidagi burchakni α bilan, uzunligini l bilan va $z = 0$ kichik ko‘ndalang kesimi ichki radiusini r_0 bilan belgilaymiz. Ichki qatlamning qalinligi h_1, o‘rta qatlamning qalinligi h_0 va tashqi qatlamning qalinligi h_2 bo‘lsin deb faraz qilamiz. U holda $z = 0$ kesimdan l masofadagi kesim uchun ichki radius, ya’ni, ichki qatlamning ichki radiusi $r_l^{(1)} = r_0 + l\tan\alpha$, ichki qatlamning tashqi radiusi, o‘rta qatlam uchun ichki radius $r_l^{(0)} = r_0 + l\tan\alpha + h_1$, o‘rta qatlamning tashqi radiusi, tashqi qatlam uchun ichki radius $r_l^{(2)} = r_0 + l\tan\alpha + h_1 + h_0$ va tashqi qatlam uchun tashqi radius $r_l^{(3)} = r_0 + l\tan\alpha + h_1 + h_0 + h_2$ bo‘ladi. Ushbu uch o‘lchovli uch qatlamli konussimon qobiq jismi elastiklik nazariyasi qonunlariga bo‘y-sinadi deb hisoblaymiz.

Masala o‘qqa nisbatan simmetrik bo‘lganligi uchun uch qatlamli konussimon qobiq nuqtalari ko‘-chish vektorlarining bo‘ylama va radial komponentlari, kuchlanish tenzori komponentalarining bo‘ylama, radial, buralma hamda bo‘ylama-radial komponentalari, deformatsiya tenzorining esa $\varepsilon_{rr}^{(m)}, \varepsilon_{\theta\theta}^{(m)}, \varepsilon_{zz}^{(m)}$ va $\varepsilon_{rz}^{(m)}$ komponentalari noldan farqli bo‘ladi. Qolgan komponentlari esa nolga teng bo‘ladi.

Transversal-izotrop uch qatlamli konussimon qobiq nuqtalarida kuchlanishlar va deformatsiyalar orasida quyidagi bog‘lanishlar mavjud bo‘ladi [3]:

$$\begin{aligned}
\sigma_{rr}^{(m)} &= C_{11}^{(m)}\frac{\partial U_r^{(m)}}{\partial r} + C_{12}^{(m)}\frac{U_r^{(m)}}{r} + C_{13}^{(m)}\frac{\partial U_z^{(m)}}{\partial z};\\
\sigma_{\theta\theta}^{(m)} &= C_{12}^{(m)}\frac{\partial U_r^{(m)}}{\partial r} + C_{11}^{(m)}\frac{U_r^{(m)}}{r} + C_{13}^{(m)}\frac{\partial U_z^{(m)}}{\partial z};\\
\sigma_{zz}^{(m)} &= C_{13}^{(m)}\left(\frac{\partial U_r^{(m)}}{\partial r} + \frac{U_r^{(m)}}{r}\right) + C_{33}^{(m)}\frac{\partial U_z^{(m)}}{\partial z};\\
\sigma_{rz}^{(m)} &= C_{44}^{(m)}\left(\frac{\partial U_r^{(m)}}{\partial z} + \frac{\partial U_z^{(m)}}{\partial r}\right).
\end{aligned} \tag{1}$$

bu yerda $C_{ij}^{(m)}$–transversal-izotrop material uchun elastiklik o‘zgarmaslari.

Harakat tenglamalariga (1) ifodalarni qo‘yish orqali, uch qatlamli konussimon qobiq qatlamlari nuq-talarining $U_z^{(m)}$– bo‘ylama va $U_r^{(m)}$– radial ko‘chishlarini ifodalovchi quyidagi harakat tenglamalari sis-temasiga ega bo‘lamiz:

$$\tilde{C}_{11}^{(m)}\left(\frac{\partial^2\widetilde{U}_r^{(m)}}{\partial r^2}+\frac{1}{r}\frac{\partial\widetilde{U}_r^{(m)}}{\partial r}-\frac{1}{r^2}\widetilde{U}_r^{(m)}\right)-$$
$$-\tilde{C}_{44}^{(m)}k^2\widetilde{U}_r^{(m)}-k\left(\tilde{C}_{13}^{(m)}+\tilde{C}_{44}^{(m)}\right)\frac{\partial\widetilde{U}_z^{(m)}}{\partial r}=\rho_m p^2\widetilde{U}_r^{(m)};$$
$$\tilde{C}_{44}^{(m)}\left(\frac{\partial^2\widetilde{U}_z^{(m)}}{\partial r^2}+\frac{1}{r}\frac{\partial\widetilde{U}_z^{(m)}}{\partial r}\right)-k^2\tilde{C}_{33}^{(m)}\widetilde{U}_z^{(m)}+ \tag{2}$$
$$+k\left(\tilde{C}_{44}^{(m)}+\tilde{C}_{13}^{(m)}\right)\left(\frac{\partial\widetilde{U}_r^{(m)}}{\partial r}+\frac{\widetilde{U}_r^{(m)}}{r}\right)=\rho_m p^2\widetilde{U}_z^{(m)};$$

Uch qatlamli konussimon qobiqning bo‘ylama-radial tebranishlari ichki va tashqi $f_n^{(i)}(z,t)$, $f_{S_2}^{(i)}(z,t)$ dinamik kuchlar ta'siri natijasida vujudga keladi, deb faraz qilinadi. Shu sababli transversal-izotrop xususiyatga ega uch qatlamli konussimon qobiqning $r_l^{(3)}$-tashqi va $r_l^{(1)}$– ichki sirtlarida quyidagi chegaraviy shart o‘rinli bo‘ladi:

$$\sigma_{rr}^{(i)}-2F_i'(z)\sigma_{rz}^{(i)}+\left(F_i'(z)\right)^2\sigma_{zz}^{(i)}=\left(1+\left(F_i'(z)\right)^2\right)f_n^{(i)};$$
$$F_i'(z)\left(\sigma_{rr}^{(i)}-\sigma_{zz}^{(i)}\right)+\left(1-\left(F_i'(z)\right)^2\right)\sigma_{rz}^{(i)}=\left(1+\left(F_i'(z)\right)^2\right)f_{S_2}^{(i)}. \tag{3}$$

(3) ifoda $i=1$ da ichki sirt uchun chegaraviy shartni va $i=2$ da tashqi sirt uchun chegaraviy shartni ifodalaydi.

Bundan tashqari, o‘rta qatlam bilan ichki va tashqi qatlamlar orasida quyidagi dinamik va kinematik kontakt shartlar o‘rinli bo‘ladi:

$r_l^{(0)}$ sirtda

$$U_r^{(1)}=U_r^{(0)};\ U_z^{(1)}=U_z^{(0)};\ \sigma_{rr}^{(1)}=\sigma_{rr}^{(0)};\ \sigma_{zz}^{(1)}=\sigma_{zz}^{(0)}. \tag{4}$$

$r_l^{(2)}$ sirtda

$$U_r^{(0)}=U_r^{(2)};\ U_z^{(0)}=U_z^{(2)};\ \sigma_{rr}^{(0)}=\sigma_{rr}^{(2)};\ \sigma_{zz}^{(0)}=\sigma_{zz}^{(2)}. \tag{5}$$

bu yerda: $U_r^{(m)}(r,z,t)$ va $U_z^{(m)}(r,z,t)$ uch qatlamli konussimon qobiq qatlamlari nuqtasi radial va bo‘ylama ko‘chishlari.

Demak, uch qatlamli konussimon qobiqning ichki va tashqi dinamik yuklanishlar ta’siri ostida yuzaga keladigan bo‘ylama-radial tebranishlari haqidagi masalani yechish (3) tenglamalarni (4) va (5) kinematik va dinamik kontakt shartlarhamda nolga teng boshlang‘ich shartlar bilan yechishdan iborat bo‘lar ekan.

Masalaning yechimi. Uch qatlamli transversal-izotrop konussimon qobiqning bo‘ylama-radial tebranish tenglamalarini chiqarish uchun (2) harakat differensial tenglamalar sistemasini (3) chegaraviy, (4) va (5) kontakt shartlar bilan birgalikda yechamiz. Bir qancha matematik amallar va soddalashtirishlarni bajarganimizdan so‘ng quyidagi differensial tenglamalar sistemasini hosil qilamiz:

$$\left\{Q_{11}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+Q_{12}\frac{\partial^4}{\partial z^4}+Q_{13}\frac{\partial^3}{\partial t^2\partial z}+Q_{14}\frac{\partial^3}{\partial z^3}\right\}U_{r,0}^{(0)}+\left\{P_{11}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+\right.$$
$$\left.+P_{12}\frac{\partial^4}{\partial z^4}+P_{13}\frac{\partial^3}{\partial t^2\partial z}+P_{14}\frac{\partial^3}{\partial z^3}\right\}\xi U_{r,1}^{(0)}+\left\{R_{11}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+R_{12}\frac{\partial^4}{\partial z^4}\right\}U_{z,0}^{(0)}+ \tag{6}$$
$$+\left\{J_{11}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+J_{12}\frac{\partial^4}{\partial z^4}\right\}\xi U_{z,1}^{(0)}=\left\{H_{11}\frac{\partial^3}{\partial t^2\partial z}+H_{12}\frac{\partial^3}{\partial z^3}\right\}f_n^{(1)};$$
$$\left\{Q_{21}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+Q_{22}\frac{\partial^4}{\partial z^4}+Q_{23}\frac{\partial^3}{\partial t^2\partial z}+Q_{24}\frac{\partial^3}{\partial z^3}\right\}U_{r,0}^{(0)}+\left\{P_{21}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+\right.$$
$$\left.+P_{22}\frac{\partial^4}{\partial z^4}+P_{23}\frac{\partial^3}{\partial t^2\partial z}+P_{24}\frac{\partial^3}{\partial z^3}\right\}\xi U_{r,1}^{(0)}+\left\{R_{21}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+R_{22}\frac{\partial^4}{\partial z^4}\right\}U_{z,0}^{(0)}+ \tag{7}$$
$$+\left\{J_{21}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+J_{22}\frac{\partial^4}{\partial z^4}\right\}\xi U_{z,1}^{(0)}=\left\{H_{21}\frac{\partial^3}{\partial t^2\partial z}+H_{22}\frac{\partial^3}{\partial z^3}\right\}f_n^{(1)};$$
$$\left\{Q_{31}\frac{\partial^2}{\partial t^2}+Q_{32}\frac{\partial^2}{\partial z^2}+Q_{33}\frac{\partial}{\partial z}+Q_{34}\right\}U_{r,0}^{(0)}+\left\{P_{31}\frac{\partial^4}{\partial t^4}+P_{32}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+\right.$$

$$+P_{33}\frac{\partial^4}{\partial z^4}+P_{34}\frac{\partial^3}{\partial t^2\partial z}+P_{35}\frac{\partial^3}{\partial z^3}+P_{36}\frac{\partial^2}{\partial t^2}+P_{37}\frac{\partial^2}{\partial z^2}+$$
$$+P_{38}\frac{\partial}{\partial z}+P_{39}\Big\}\xi U_{r,1}^{(0)}+\Big\{R_{31}\frac{\partial}{\partial z}+R_{32}\Big\}U_{z,0}^{(0)}+\Big\{J_{31}\frac{\partial^3}{\partial t^2\partial z}+$$
$$+J_{32}\frac{\partial^3}{\partial z^3}+J_{33}\frac{\partial^2}{\partial z^2}+J_{34}\frac{\partial}{\partial z}+J_{35}\Big\}\xi U_{z,1}^{(0)}=\Big(1+\big(F_2'(z)\big)^2\Big)f_n^{(2)}; \quad (8)$$

$$\Big\{Q_{41}\frac{\partial^2}{\partial t^2}+Q_{42}\frac{\partial^2}{\partial z^2}+Q_{43}\frac{\partial}{\partial z}+Q_{44}\Big\}U_{r,0}^{(0)}+\Big\{P_{41}\frac{\partial^4}{\partial t^4}+P_{42}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+$$
$$+P_{43}\frac{\partial^4}{\partial z^4}+P_{44}\frac{\partial^3}{\partial t^2\partial z}+P_{45}\frac{\partial^3}{\partial z^3}+P_{46}\frac{\partial^2}{\partial t^2}+P_{47}\frac{\partial^2}{\partial z^2}+$$
$$+P_{48}\frac{\partial}{\partial z}+P_{49}\Big\}\xi U_{r,1}^{(0)}+\Big\{R_{41}\frac{\partial}{\partial z}+R_{42}\Big\}U_{z,0}^{(0)}+\Big\{J_{41}\frac{\partial^3}{\partial t^2\partial z}+$$
$$+J_{42}\frac{\partial^3}{\partial z^3}+J_{43}\frac{\partial^2}{\partial z^2}+J_{44}\frac{\partial}{\partial z}+J_{45}\Big\}\xi U_{z,1}^{(0)}=\Big(1+\big(F_2'(z)\big)^2\Big)f_{S_2}^{(2)}; \quad (9)$$

bu yerda Q_{ij}, P_{ij}, R_{ij}, J_{ij} va H_{ij} uch qatlamli konussimon qobiqning geometrik hamda fizik parametrlariga bog‘liq bo‘lgan o‘zgarmas koeffitsiyenlar. Masalan:

$$Q_{11}=\rho_1F_1'(z)r_l^{(1)}\frac{\left(C_{13}^{(1)}+C_{44}^{(1)}\right)}{C_{11}^{(1)}C_{11}^{(1)}}\left(C_{13}^{(1)}+2C_{44}^{(1)}\right);\ \ldots\ldots$$

(6)-(9) tenglamalar sistemasidagi $U_{r,0}^{(0)}$, $U_{z,0}^{(0)}$, $U_{r,1}^{(0)}$ va $U_{z,1}^{(0)}$ izlanuvchi funksiyalar. Ular uch qat-lamli konussimon qobiqning markaziy o‘qidan ξ masofada joylashgan o‘rta qatlamdan tanlangan sirtdagi ko‘chish vektorining komponentalari hisoblanadi. Uch qatlamli konussimon qobiqning qatlamlaridagi ko‘-chish va kuchlanishlarni topish uchun qatlamlardagi ko‘chish va kuchlanishlarni ham $U_{r,0}^{(0)}$, $U_{z,0}^{(0)}$, $U_{r,1}^{(0)}$ va $U_{z,1}^{(0)}$ izlanuvchi funksiyalar orqali ifodalaymiz:

Uch qatlamli konussimon qobiqning ichki qatlamidagi ko‘chishlar quyidagicha:

$$U_z^{(1)}=U_{z,0}^{(0)}+\xi\ln\left(r_l^{(0)}/\xi\right)U_{z,1}^{(0)};$$
$$U_r^{(1)}=\frac{r}{2}\Bigg[U_{r,0}^{(0)}+\Bigg(\rho_0\frac{1}{C_{11}^{(0)}}\left(\ln\left(\frac{r_l^{(0)}}{\xi}\right)-\frac{1}{2}\right)\frac{\partial^2}{\partial t^2}-\frac{C_{44}^{(0)}}{C_{11}^{(0)}}\left(\ln\left(\frac{r_l^{(0)}}{\xi}\right)- \quad (10)$$
$$-\frac{1}{2}\Big)\frac{\partial^2}{\partial z^2}+\frac{2}{\left(r_l^{(0)}\right)^2}\Bigg)\xi U_{r,1}^{(0)}+\left(\ln\left(\frac{r_l^{(0)}}{\xi}\right)-\frac{1}{2}\right)\frac{\partial}{\partial z}B_1^{(0)}\xi U_{z,1}^{(0)}\Bigg];$$

Uch qatlamli konussimon qobiqning o‘rta qatlamidagi ko‘chishlar quyidagicha:

$$U_z^{(0)}=U_{z,0}^{(0)}+\frac{\xi}{2}U_{z,1}^{(0)};$$
$$U_r^{(0)}=\frac{r}{2}U_{r,0}^{(0)}-\frac{r}{4}\frac{\partial}{\partial z}B_1^{(0)}\xi U_{z,1}^{(0)}-\left(\frac{r\rho_0}{4}\frac{1}{C_{11}^{(0)}}\frac{\partial^2}{\partial t^2}-\frac{r}{4}\frac{C_{44}^{(0)}}{C_{11}^{(0)}}\frac{\partial^2}{\partial z^2}-\frac{1}{r}\right)\xi U_{r,1}^{(0)}; \quad (11)$$

Uch qatlamli konussimon qobiqning tashqi qatlamidagi ko‘chishlar quyidagicha:

$$U_z^{(2)}=U_{z,0}^{(0)}+\ln\left(r_l^{(2)}/\xi\right)\xi U_{z,1}^{(0)};$$
$$U_r^{(2)}=\frac{\left(r_l^{(2)}\right)^2}{2r}U_{r,0}^{(0)}+\Bigg(\rho_0\frac{1}{C_{11}^{(0)}}\frac{\left(r_l^{(2)}\right)^2}{2r}\left(\ln\left(\frac{r_l^{(2)}}{\xi}\right)-\frac{1}{2}\right)\frac{\partial^2}{\partial t^2}- \quad (12)$$
$$-\frac{C_{44}^{(0)}}{C_{11}^{(0)}}\frac{\left(r_l^{(2)}\right)^2}{2r}\left(\ln\left(\frac{r_l^{(2)}}{\xi}\right)-\frac{1}{2}\right)\frac{\partial^2}{\partial z^2}+\frac{1}{r}\Bigg)\xi U_{r,1}^{(0)}+$$
$$+\frac{\left(r_l^{(2)}\right)^2}{2r}\left(\ln\left(\frac{r_l^{(2)}}{\xi}\right)-\frac{1}{2}\right)\frac{\partial}{\partial z}\tilde{B}_1^{(0)}\xi U_{z,1}^{(0)}.$$

$\sigma_{\theta\theta}^{(1)}$, $\sigma_{zz}^{(1)}$ va $\sigma_{rz}^{(1)}$ kuchlanishlar ham xuddi shunday ifodalanadi. Xuddi shunday uch qatlamli konussimon qobiqning orta qatlamidagi ko‘chish va kuchlanishlar quyidagicha:

$$\sigma_{rr}^{(1)} = q_{11}^{(1)} U_{r,0}^{(0)} + n_{11}^{(1)} \frac{\partial}{\partial z} U_{z,0}^{(0)} + \left\{ p_{11}^{(1)} \frac{\partial^2}{\partial t^2} + p_{12}^{(1)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + p_{13}^{(1)} \right\} \xi U_{r,1}^{(0)} + j_{11}^{(1)} \frac{\partial}{\partial z} \xi U_{z,1}^{(0)};$$

$$\sigma_{\theta\theta}^{(1)} = q_{21}^{(1)} U_{r,0}^{(0)} + n_{21}^{(1)} \frac{\partial}{\partial z} U_{z,0}^{(0)} + \left\{ p_{21}^{(1)} \frac{\partial^2}{\partial t^2} + p_{22}^{(1)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + p_{23}^{(1)} \right\} \xi U_{r,1}^{(0)} + j_{21}^{(1)} \frac{\partial}{\partial z} \xi U_{z,1}^{(0)};$$

$$\sigma_{zz}^{(1)} = q_{31}^{(1)} U_{r,0}^{(0)} + n_{31}^{(1)} \frac{\partial}{\partial z} U_{z,0}^{(0)} + \left\{ p_{31}^{(1)} \frac{\partial^2}{\partial t^2} + p_{32}^{(1)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + p_{33}^{(1)} \right\} \xi U_{r,1}^{(0)} + j_{31}^{(1)} \frac{\partial}{\partial z} \xi U_{z,1}^{(0)};$$

$$\sigma_{rz}^{(1)} = \left\{ n_{41}^{(1)} \frac{\partial^5}{\partial t^4 \partial z} + n_{42}^{(1)} \frac{\partial^5}{\partial t^2 \partial z^3} + n_{43}^{(1)} \frac{\partial^5}{\partial z^5} \right\} U_{z,0}^{(0)} + \left\{ j_{43}^{(1)} \frac{\partial^5}{\partial t^2 \partial z^3} + \right.$$
$$\left. + j_{44}^{(1)} \frac{\partial^5}{\partial z^5} + j_{45}^{(1)} \frac{\partial^4}{\partial t^4} + j_{46}^{(1)} \frac{\partial^4}{\partial t^2 \partial z^2} + j_{47}^{(1)} \frac{\partial^4}{\partial z^4} \right\} \xi U_{z,1}^{(0)};$$

Uch qatlamli konussimon qobiqning bo‘ylama-radial tebranishlarida hosil bo‘ladigan o‘rta qatlamning qolgan $\sigma_{\theta\theta}^{(0)}$, $\sigma_{zz}^{(0)}$ va $\sigma_{rz}^{(0)}$larni ham izlanuvchi $U_{r,0}^{(0)}$, $U_{z,0}^{(0)}$, $U_{r,1}^{(0)}$ va $U_{z,1}^{(0)}$ funksiyalar orqali ifo-dalaymiz:

$$\sigma_{rr}^{(0)} = \left\{ q_{14}^{(0)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + q_{15}^{(0)} \right\} U_{r,0}^{(0)} + n_{11}^{(0)} \frac{\partial}{\partial z} U_{z,0}^{(0)} +$$
$$+ \left\{ p_{11}^{(0)} \frac{\partial^3}{\partial t^2 \partial z} + p_{12}^{(0)} \frac{\partial^3}{\partial z^3} + p_{13}^{(0)} \frac{\partial}{\partial z} \right\} \xi U_{r,1}^{(0)} + j_{11}^{(0)} \frac{\partial}{\partial z} \xi U_{z,1}^{(0)};$$

$$\sigma_{\theta\theta}^{(0)} = \left\{ q_{21}^{(0)} \frac{\partial^6}{\partial t^4 \partial z^2} + q_{22}^{(0)} \frac{\partial^6}{\partial t^2 \partial z^4} + q_{23}^{(0)} \frac{\partial^6}{\partial z^6} + q_{24}^{(0)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + q_{25}^{(0)} \right\} U_{r,0}^{(0)} +$$
$$+ n_{21}^{(0)} \frac{\partial}{\partial z} U_{z,0}^{(0)} + \left\{ p_{21}^{(0)} \frac{\partial^2}{\partial t^2} + p_{22}^{(0)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right\} \xi U_{r,1}^{(0)} + j_{21}^{(0)} \frac{\partial}{\partial z} \xi U_{z,1}^{(0)};$$

$$\sigma_{zz}^{(0)} = q_{31}^{(0)} U_{r,0}^{(0)} + \left\{ p_{31}^{(0)} \frac{\partial^2}{\partial t^2} + p_{32}^{(0)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + p_{33}^{(0)} \right\} \xi U_{r,1}^{(0)} +$$
$$+ n_{31}^{(0)} \frac{\partial}{\partial z} U_{z,0}^{(0)} + j_{31}^{(0)} \frac{\partial}{\partial z} \xi U_{z,1}^{(0)};$$

$$\sigma_{rz}^{(0)} = \left\{ n_{41}^{(0)} \frac{\partial^5}{\partial t^4 \partial z} + n_{42}^{(0)} \frac{\partial^5}{\partial t^2 \partial z^3} + n_{43}^{(0)} \frac{\partial^5}{\partial z^5} \right\} U_{z,0}^{(0)} +$$
$$+ \left\{ p_{41}^{(0)} \frac{\partial^4}{\partial t^2 \partial z^2} + p_{42}^{(0)} \frac{\partial^4}{\partial z^4} + p_{43}^{(0)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right\} \xi U_{r,1}^{(0)} +$$
$$+ \left\{ j_{41}^{(0)} \frac{\partial^5}{\partial t^4 \partial z} + j_{42}^{(0)} \frac{\partial^5}{\partial t^2 \partial z^3} + j_{43}^{(0)} \frac{\partial^5}{\partial z^5} + j_{44}^{(0)} \frac{\partial^3}{\partial t^2 \partial z} + j_{45}^{(0)} \frac{\partial^3}{\partial z^3} \right\} \xi U_{z,1}^{(0)};$$

Uch qatlamli konussimon qobiqning tashqi qatlamida hosil bo‘ladigan kuchlanishlarni ham $U_{r,0}^{(0)}$, $U_{z,0}^{(0)}$, $U_{r,1}^{(0)}$ va $U_{z,1}^{(0)}$ izlanuvchi funksiyalar orqali ifodalaymiz.

$$\sigma_{rr}^{(2)} = \left\{ q_{11}^{(2)} \frac{\partial^2}{\partial t^2} + q_{12}^{(2)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + q_{13}^{(2)} \right\} U_{r,0}^{(0)} + n_{11}^{(2)} \frac{\partial}{\partial z} U_{z,0}^{(0)} + \left\{ p_{11}^{(2)} \frac{\partial^4}{\partial t^4} + p_{12}^{(2)} \frac{\partial^4}{\partial t^2 \partial z^2} + \right.$$
$$\left. + p_{13}^{(2)} \frac{\partial^4}{\partial z^4} + p_{14}^{(2)} \frac{\partial^2}{\partial t^2} + p_{15}^{(2)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + p_{16}^{(2)} \right\} \xi U_{r,1}^{(0)} + \left\{ j_{11}^{(2)} \frac{\partial^3}{\partial t^2 \partial z} + j_{12}^{(2)} \frac{\partial^3}{\partial z^3} + j_{13}^{(2)} \frac{\partial}{\partial z} \right\} \xi U_{z,1}^{(0)};$$

$$\sigma_{\theta\theta}^{(2)} = \left\{ q_{21}^{(2)} \frac{\partial^2}{\partial t^2} + q_{22}^{(2)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + q_{23}^{(2)} \right\} U_{r,0}^{(0)} + n_{21}^{(2)} \frac{\partial}{\partial z} U_{z,0}^{(0)} + \left\{ p_{21}^{(2)} \frac{\partial^4}{\partial t^4} + p_{22}^{(2)} \frac{\partial^4}{\partial t^2 \partial z^2} + \right.$$
$$\left. + p_{23}^{(2)} \frac{\partial^4}{\partial z^4} + p_{24}^{(2)} \frac{\partial^2}{\partial t^2} + p_{25}^{(2)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + p_{26}^{(2)} \right\} \xi U_{r,1}^{(0)} + \left\{ j_{21}^{(2)} \frac{\partial^3}{\partial t^2 \partial z} + j_{22}^{(2)} \frac{\partial^3}{\partial z^3} + j_{23}^{(2)} \frac{\partial}{\partial z} \right\} \xi U_{z,1}^{(0)};$$

$$\sigma_{zz}^{(2)} = \left\{ q_{31}^{(2)} \frac{\partial^2}{\partial t^2} + q_{32}^{(2)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + q_{33}^{(2)} \right\} U_{r,0}^{(0)} + n_{31}^{(2)} \frac{\partial}{\partial z} U_{z,0}^{(0)} + \left\{ p_{31}^{(2)} \frac{\partial^4}{\partial t^4} + p_{32}^{(2)} \frac{\partial^4}{\partial t^2 \partial z^2} + \right.$$
$$\left. + p_{33}^{(2)} \frac{\partial^4}{\partial z^4} + p_{34}^{(2)} \frac{\partial^2}{\partial t^2} + p_{35}^{(2)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + p_{36}^{(2)} \right\} \xi U_{r,1}^{(0)} + \left\{ j_{31}^{(2)} \frac{\partial^3}{\partial t^2 \partial z} + j_{32}^{(2)} \frac{\partial^3}{\partial z^3} + j_{33}^{(2)} \frac{\partial}{\partial z} \right\} \xi U_{z,1}^{(0)};$$

$$\sigma_{rz}^{(2)} = q_{41}^{(2)} \frac{\partial}{\partial z} U_{r,0}^{(0)} + n_{41}^{(2)} U_{z,0}^{(0)} + \left\{ p_{41}^{(2)} \frac{\partial^3}{\partial t^2 \partial z} + p_{42}^{(2)} \frac{\partial^3}{\partial z^3} + p_{43}^{(2)} \frac{\partial}{\partial z} \right\} \xi U_{r,1}^{(0)} +$$
$$+ \left\{ j_{41}^{(2)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + j_{42}^{(2)} \right\} \xi U_{z,1}^{(0)};$$

bu yerda q_{ij}, p_{ij}, n_{ij} va j_{ij} uch qatlamli konussimon qobiqning geometrik va fizik parametrlariga bog‘liq bo‘lgan o‘zgarmas koeffitsiyenlar.

Xulosa. Ushbu maqolada transversal-izotrop uch qatlamli konussimon qobiqning bo‘ylama-radial tebranishlari masalasining to‘liq matematik modeli ishlab chiqildi. Matematik amallar va soddalashtirishlar natijasida qobiqning bo‘ylama-radial tebranishlarini to‘liq tavsiflovchi yakuniy tenglamalar sistemasi va uch qatlamli konussimon qobiqning ichki, o‘rta hamda tashqi qatlamlaridagi ko‘chish va kuchlanishlarni aniqlovchi ifodalar keltirib chiqarildi. Uch qatlamli konussimon qobiqning bo‘ylama-radial tebranish tenglamalari sistemasi yechilib izlanuvchi funksiyalar topiladi. Topilgan izlanuvchi funksiyalar ko‘chish va kuchlanishlarning ifodalariga qo‘yilib, har bir qatlamning ko‘chish va kuchlanishlari aniqlanadi.

Olingan natijalar uch qatlamli konussimon qobiqlarning dinamik xususiyatlarini nazariy jihatdan chuqurroq tushunishga xizmat qilib, aviatsiya, gidrotexnika inshootlari, transport vositalari va qurilish sanoatida qo‘llaniladigan yengil va yuqori mustahkamlikka ega ko‘p qatlamli konstruksiyalarni loyihalashda muhim amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Григолюк Э.И., Чулков П.П. Устойчивость и колебания трехслойных оболочек. М., Машиностроение, 1973, 170 с.

(2). Григолюк Э.И., Чулков П.П. Критические нагрузки трехслойных цилиндрических и конических оболочек. Новосибирск, Зап. Сиб. кн. изд-во, 1966, 221 с.

(3). Ильгамов М.А., Иванов В.А., Гулин Б.А. Прочность, устойчивость и динамика оболочек с упругим заполнителем. М., “Наука”, 1977, 331 с.

(4). Латифов Ф.С. Колебания оболочек с упругой и жидкой средой. Баку, “Элм”, 1999, 164 с.

(5). Худойназаров Х.Х., Халмурадов Р.И., Ялгашев Б.Ф. Продольно-радиальные колебания упругой цилиндрической оболочки с вязкой сжимаемой жидкостью // КиберЛенинка, 2021.

(6). B.F.Yalgashev, E.A.Ismoilov, Z.B.Khudayberdiyev Torsional Vibrations of Layered Cylindrical Viscoelastic Shells and Rods // AIP Conference Proceedings 2637, 030023 (2022); https://doi.org/10.1063/5.0118588. Published Online: 20 October 2022.

Qurbonov Ergash Qurolovich (Jizzax davlat Pedagogika universiteti dotsenti; ergash_qurbonov68@mail.ru)

LOBACHEVSKIY TEKISLIGINING PUANKARE YARIM TEKISLIK MODELI VA UNING GEODEZIK CHIZIQLARI

Annotatsiya. *Uch o‘lchovli yevklid fazosida regulyar holida Lobachevskiy tekisligi to‘laligicha mavjud emas. Shuning uchun bu geometriyani uning modellari yordamida o‘rganish qulayroqdir. Maqolada Lobachevskiy tekisligining Puankare yuqori yarim tekislik modeli hamda uning geodezik chiziqlari aniqlangan. Avvalo modelning asosiy tushunchalari hamda metrikasi aniqlangan. Puankarening yuqori yarim tekislik modeli metrikasidan foydalanib, Eyler-Lograng tenglamalari vositasida modelning geodezik chiziqlari aniqlangan. Natija shundan iboratki, modelning geodezik chiziqlari aylana yoylaridan hamda vertikal to‘g‘ri chiziqlardan iborat.*

Kalit so‘zlar: *Puankare modeli, giperbolik to‘g‘ri chiziq, vertikal to‘g‘ri chiziq, Eyler-Lograng tenglamalari, yuqori yarim tekislik.*

МОДЕЛЬ ВЕРХНЕЙ ПОЛУПЛОСКОСТИ ПУАНКАРЕ, ПЛОСКОСТИ ЛОБАЧЕВСКОГО И ЕЁ ГЕОДЕЗИЧЕСКИЕ ЛИНИИ

Аннотация. *В трёхмерном евклидовом пространстве плоскость Лобачевского в обычном виде не существует целиком. Поэтому изучать эту геометрию более удобно с помощью её моделей. В статье рассматриваются модель верхней полуплоскости Пуанкаре плоскости Лобачевского и её геодезические линии. Прежде всего определены основные понятия и метрика модели. С использованием метрики модели верхней полуплоскости Пуанкаре геодезические линии модели определены посредством уравнений Эйлера–Лагранжа. Полученный результат показывает, что геодезические линии модели состоят из дуг окружностей и вертикальных прямых линий.*

Ключевые слова: *модель Пуанкаре, гиперболическая прямая, вертикальная прямая, уравнения Эйлера–Лагранжа, верхняя полуплоскость.*

THE POINCARÉ UPPER HALF-PLANE MODEL OF THE LOBACHEVSKIAN PLANE AND ITS GEODESIC LINES

Annotation. *The Lobachevskian plane does not exist entirely in its usual form in three-dimensional Euclidean space. Therefore, it is more convenient to study this geometry using its models. This paper considers the Poincaré upper half-plane model of the Lobachevskian plane and its geodesic lines. First, the fundamental concepts and the metric of the model are defined. Using the metric of the Poincaré upper half-plane model, the geodesic lines of the model are determined by means of the Euler–Lagrange equations. The result shows that the geodesic lines of the model consist of arcs of circles and vertical straight lines.*

Keywords: *Poincaré model, hyperbolic line, vertical straight line, Euler–Lagrange equations, upper half-plane.*

Kirish. Lobachevskiy geometriyasiga bag‘ishlangan o‘zbek tilida yozilgan o‘quv qo‘llanmalarning, ilmiy maqolalarning mavjud emasligining o‘zi bu geometriyaga bag‘ishlangan maqolalar yozish bugungi kunning birinchi raqamli vazifasi ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, Skopus jurnallari tarkibiga kirucvhi jurnallarda keyingi besh yillikda nashirdan chiqqan maqolalarga e’tibor qilsak, Lobachevskiy geometriyasiga bag‘ishlangan kam sonli maqolalarni uchratish mumkin. Bulardan Lobachevskiy geometriyasini o‘rganish, unga bag‘ishlangan maqolalar yozish bugungi kunning dolzarb masalalarida biri ekanligi kelib chiqadi. Mazkur maqolada Lobachevskiy tekisligining klassik modellaridan Puankarening yarim tekislik modeli va uning geodezik chiziqlari keltirilgan. Barcha ilmiy manbalarda lobachevskiy tekisligining geodezik chiziqlari bilan bog‘liq masalarni yechishda Puankarening yarim tekislik modelida qabul qilingan asosiy tushunchalardan to‘g‘ridan to‘gri fodalanilgan. Nima uchun ko‘pburchaklarni yasashda, ularning yuzalarini aniqlashda uzunlik sifatida aylana yoylarida foydalanish mumkinligi qayd etilmagan. Aniq qilib aytganda, Puankare yarim tekislik modelida qabul qilingan asosiy tushunchalarini aksioma sifatida qabul qilib, undan to‘g‘ridan to‘gri foydalanilgan. Ushbu maqolada, avvalo, modelning metrikasi keltirilgan. Bu metrikaga Eyler-Logranj tenglamasini tatbiq etish natijasida Lobachevskiy tekisligining geodezik chiziqlari aylana yoylaridan hamda vertikal nurlardan iborat ekanligi isbot qilingan.

Adabiyotlar tahlili. [1] maqolada giperbolik tekislikda interpolatsion geometrik subdivision bo‘linish sxemalari o‘rganilgan. Giperbolik interpolatsion geometrik subdivision bo‘linish sxemasi bu giperbolik tekislikda oldindan berilgan nuqtalardan foydalanib, har bir bosqichda yangi nuqtalar hosil qiladigan va limitga o‘tish natijasida berilgan nuqtalarning barchasidan o‘tuvchi silliq egri chiziq hosil qiluvchi geometrik algoritmdir. Mualliflar giperbolik geodeziklar va giperbolik trigonometriyadan foydalanib, egri chiziqlarni hosil qilish usullarini ishlab chiqqanlar.

[2] maqolada giperbolik tekislik uchun baritsentrik koordinatalar tushunchasi ishlab chiqilgan. Boshqacha aytganda, mualliflar barycentrik koordinatalarning giperbolik tekislikdagi ko‘rinishini aniqlaganlar. Mualliflar giperbolik tekislikda berilgan ko‘pburchakning uchlarida yotgan nuqtalar orqali shu ko‘pburchakning ichida yotgan nuqtani aniqlaydilar. Su maqsadda nuqtaning uch xil koordinatalari kiritiladi. Ko‘pburchak ichida yotgan nuqtani oddiy aylana yoylari bilan uchlarda yotgan nuqtalar bilan tutashtirish mumkin. Natijada ichkarida yotgan nuqtadan uchlargacha bo‘lgan masofa va bu masofa bilan tomonlar orasida burchaklar hosil bo‘ladi. Yangi koordinatalar shular asosida yaratilgan. Shuningdek, bu koordinatalarning Puankare disk modelidagi ko‘rinishi ham o‘rganiladi. Ish geometriyani kompyuter grafikasi, sirtlarni deformatsiya qilish va geometrik modellashtirish bilan bog‘laydi.

[3] Ushbu maqolada Puankare yuqori yarim tekisligi giperbolik fazo sifatida qaralib, unda akustik to‘lqinlarning tarqalishi matematik odellashtirilgan. Muallif, dastlab, variatsion prinsipdan foydalanib modelni quradi, so‘ngra Puankare yarim tekisligining geometrik va fizik xususiyatlarini tahlil qiladi. Maqolaning oxirida akustik potensialning to‘g‘ri to‘rtburchak sohadagi sonli misoli keltiriladi.

[4] maqolada Puankare yuqori yarim tekisligida magnit maydon ta’siridagi Shredinger operatorlari o‘rganilgan. Mualliflar tekislikdagi Akira Ivatsukaning ilmiy natijalarini giperbolik geometriyadagi ko‘rinishini ishlab chiqadilar va doimiy magnit maydondan og‘ishlar ostida spektrning barqarorligini tadqiq qiladilar. Maqola bevosita Puankare yuqori yarim tekisligi modelida bajarilgan.

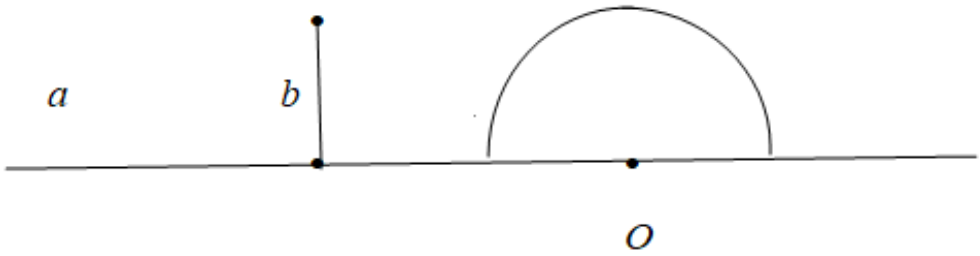
Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda Puankare yarim tekisligida geodezik chiziqlarni aniqlash masalasi analitik va variatsion yondashuv usulida aniqlangan. Tadqiqotning asosiy metodologik g‘oyasi geometriyaning tayyor natijalaridan bevosita foydalanish emas, balki Puankare yarim tekisligida berilgan metrikadan kelib chiqib, geodezik chiziqlarning differensial tenglamalarini hosil qilish va ularni analitik usulda yechishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida yuqori yarim tekislik qaraladi. Unda yarim tekislik metrikasi olinadi. Ushbu metrika asosida egri chiziqning uzunligi uchun funksional tuziladi. Geodezik chi-

ziqlar mazkur funksionalning ekstremallari sifatida qaralib, ularga Eyler–Lagranj tenglamalari tadbiq etildi. Natijada funksiyalarini bog‘lovchi differensial tenglamalar sistemasi hosil qilindi. Mazkur sistema Puankare yarim tekisligi metrikasiga mos geodezik chiziqlarning differensial tenglamalari sifatida qabul qilindi.

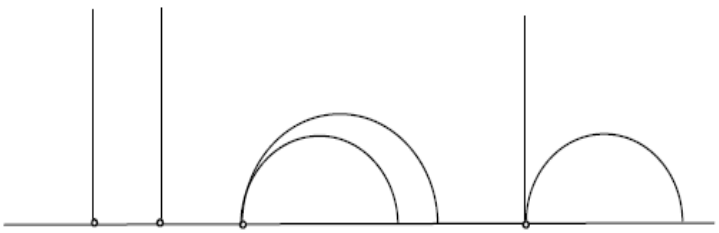
Tahlil va natijalar. Keyingi bosqichda hosil qilingan differensial tenglamalar sistemasi analitik usullar yordamida yechildi. Tenglamalar sistemasining yechimlari orqali geodeziklarning umumiy ko‘rinishi aniqlanib, ularning geometrik shakli tadqiq qilindi. Bunda yechimlarning boshlang‘ich shartlarga va integrallash konstantalariga bog‘liqligi hamda ularning Puankare yarim tekisligidagi joylashuvi tahlil qilindi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqotning yakuniy bosqichida olingan analitik yechimlar geometrik nuqtayi nazardan talqin qilindi. Xususan, markazi cheksiz uzoqlashgan nuqtada joylashgan aylana yoylari hamda vertikal to‘g‘ri chiziqlar differensial tenglamalar sistemasining yechimlari ekanligi ko‘rsatildi. Shu asosda ushbu egri chiziqlarning Puankare yarim tekisligidagi geodezik chiziqlar ekanligi teorema ko‘rinishida ifodalanib, analitik hisoblashlar orqali isbotlandi.

1.1. Lobachevskiy tekisligining Puankare yarim tekislik modeli. Yevklid tekisligini ixtiyoriy gorizontal joylashgan a to‘g‘ri chiziq bilan ikkita yarim tekisliklarga ajratamiz. Yuqori yarim tekislikni Lobachevskiy tekisligi, uning nuqtalarini Lobachevskiy tekisligining nuqtalari sifatida, markazi gorizontal to‘g‘ri chiziqda joylashgan yuqori yarim aylana yoylarini hamda gorizontal to‘g‘ri chiziqqa vertikal bo‘lgan yuqori yarim b to‘g‘ri chiziqlarni Lobachevskiy tekisligining to‘g‘ri chiziqlari sifatida, gorizontal to‘g‘ri chiziqda yotgan nuqtalarni Lobachevskiy tekisligining cheksiz uzoqlashgan nuqtalari sifatida qabul qilamiz. Natijada Lobachevskiy tekisligining yuqori yarim tekislik modeli hosil bo‘ldi.

Quyidagi rasmda Puankarening yuqori yarim tekislik modelida parallel va uzoqlashuvchi to‘g‘ri chiziqlarning o‘zaro joylashuvi keltirilgan.

Endi modelda qabul qilingan asosiy tushunchalarni dekart talqinlarini keltiramiz. Aniq qilib aytganda yuqori yarim vertikal to‘g‘ri chiziqlar hamda hamda yuqori yarim aylana yoylari haqiqatdah ham Lobachevskiy tekisligining to‘g‘ri (geodezik) chiziqlari ekanligini ko‘rsatamiz.

1.2. Puankare yuqori yarim tekislik modelining geodezik chiziqlari. Keltirilganlardan yuqori yarim tekislik modelni quyidagi ko‘rinishda belgilash mumkin:

$$H_2 = \{M(x,y) : y > 0\}$$

(Ox) abssissalar o‘qini gorizontal a to‘g‘ri chiziq sifatida qabul qilamiz. U holda uning tenglamasi $y = 0$ ko‘rinishida bo‘ladi. Yevklid tekisligining metrikasi

$$ds^2 = dx^2 + dy^2$$

ko‘rinishda ekanligidan foydalanib, Puankarening yuqori yarim tekislik modelining metrikasini hosil qilish mumkin:

$$ds^2 = \frac{dx^2 + dy^2}{y^2} \quad (1.1)$$

Agar shu metrika to‘g‘ri bo‘lsa, koordinatalar boshidan ordinatalar o‘qining istalgan nuqtasigacha bo‘lgan masofa cheksiz kata bo‘lishligi kerak. Chunki gorizontal to‘g‘ri chiziqqa, ya’ni, (Ox) abssissalar o‘qiga tegishli bo‘lgan nuqtalar modelning cheksiz uzoqlashgan nuqtalaridir. Ma’lumki, ordinatalar o‘qi bo‘ylab masofani aniqlash uchun $x = 0$ deb alish kerak. U holda izlanayotgan masofa:

$$ds = \sqrt{\frac{dx^2 + dy^2}{y^2}} = \frac{\sqrt{dx^2 + dy^2}}{y},$$

$$s = \int_0^c \frac{dy}{y} = \ln|c| - \ln|0| = \ln|c| - \infty = \infty$$

Demak, ordinatasi nolga, abssissasi istalgan songa teng bo‘lgan har-qanday nuqta modelning cheksiz uzoqlashgan nuqtasi ekan.

1.1-teorema. H_2 yuqori yarim tekislik modelining geodezik chiziqlari yuqori yarim

$$(x-a)^2 + y^2 = R^2$$

aylana yoylaridan hamda yuqori yarim vertikal

$$x(t) = d, \;\; y = y(t) = t, \;\; t > 0$$

to‘g‘ri chiziqlardan iborat.

Isbot. Yuqori yarim tekislik modelining geodezik chiziqlari $y = y(x), \; y > 0$ ko‘rinishdagi tenglamaga ega bo‘lsin. U holda

$$dy = y'(x)dx \Leftrightarrow ds = \frac{\sqrt{dx^2 + dy^2}}{y} = \frac{\sqrt{1 + (y')^2}}{y}dx$$

Bundan Logranj funksiyasi

$$L(y, y') = \frac{\sqrt{1 + (y')^2}}{y} \quad (1.2)$$

ko‘rinishda ekanligi kelib chiqadi. Endi (1.2) Logranj funksiyasiga mos keluvchi Eyler-Logranj tenglamasini keltiramiz:

$$\frac{d}{dx}\left(\frac{\partial L}{\partial y'}\right) - \frac{\partial L}{\partial y} = 0$$

y va y' larni o‘zgaruvchilar sifatida qabul qilib, Logranj funksiyasidan hosilalar olamiz:

$$\frac{\partial L}{\partial y'} = \frac{y'}{y\sqrt{1 + (y')^2}}, \qquad \frac{\partial L}{\partial y} = -\frac{\sqrt{1 + (y')^2}}{y^2}$$

Topilgan xsusiy hosilalarni Eyler-Logranj tenglamasiga qo‘yamiz. U holda

$$\frac{d}{dx}\left(\frac{y'}{y\sqrt{1 + (y')^2}}\right) + \frac{\sqrt{1 + (y')^2}}{y^2} = 0$$

x bo‘yicha hosilani alohida hisoblaymiz:

$$\frac{d}{dx}\left(\frac{y'}{y\sqrt{1 + (y')^2}}\right) = \frac{y''}{y(1 + (y')^2)^{\frac{3}{2}}} - \frac{(y')^2}{y^2\sqrt{1 + (y')^2}}$$

Topilganlarni o‘z o‘rinlariga qo‘yamiz:

$$\frac{y''}{y(1+(y')^2)^{\frac{3}{2}}}-\frac{(y')^2}{y^2\sqrt{1+(y')^2}}+\frac{\sqrt{1+(y')^2}}{y^2}=0$$

Kasrlarni umumiy maxrajga keltirib soddalashtirsak,

$$yy''+(y')^2+1=0 \quad (1.3)$$

Oxirgi differensial tenglama Puankare yarim tekislik modelining geodezik chiziqlarini ifodalaydi.

$$\frac{d}{dx}(yy')=(y')^2+yy'$$

Ifodani etiborga olsak (1.3), tenglama $\frac{d}{dx}(yy')+1=0$ ko‘rinishga keladi.

Darhol birinchi integralni olamiz:

$$yy'+x=a=const$$

$$yy'=a-x$$

$$yy'=\frac{1}{2}\frac{d}{dx}(y^2)$$

Bu yerda $\frac{1}{2}\frac{d}{dx}(y^2)=a-x$ ekanligini e’tiborga olish kerak.

Ikkinchi integralni olamiz:

$$\frac{1}{2}y^2=ax-\frac{x^2}{2}+b \Leftrightarrow y^2=2ax-x^2+c$$

Oxirgi ifodani to‘la kvadratlarga keltiramiz:

$$y^2=-(x^2-2ax+a^2)+c+a^2 \Leftrightarrow y^2+(x-a)^2=a^2+c$$

O‘ng tomonni $a^2+c=R^2$ deb belgilash kiritsak, markazi abssissalar o‘qida joylashgan aylana tenglamasi hosil bo‘ladi:

$$y^2+(x-a)^2=R^2$$

Vertikal yarim to‘g‘ri chiziqlar ham geodezik chiziq ekanligini ko‘rsatish uchun

$$x(t)=d,\ \ y=y(t)=t,\ \ t>0$$

parametrik tenglamalardan foydalanamiz. Bunday holatlarda Eyler-Logranj tenglamalari ikkita bo‘ladi:

$$\begin{cases}\frac{d}{dt}\left(\frac{\partial L}{\partial x'}\right)-\frac{\partial L}{\partial x}=0\\ \frac{d}{dt}\left(\frac{\partial L}{\partial y'}\right)-\frac{\partial L}{\partial y}=0\end{cases}$$

Logranj funksiyasi

$$L=\frac{\sqrt{x'^2+y'^2}}{y}$$

ga teng ekanligini hamda $x'(t)=0,\quad y'=1$ larni e’tiborga olsak, $L=\frac{1}{t}$.

Endi Eyler-Logranj tenglamasidan x va x' lar bo‘yicha hosilalar olamiz:

$$\frac{\partial L}{\partial x}=0,\qquad \frac{\partial L}{\partial x'}=\frac{x'}{y\sqrt{x'^2+y'^2}}$$

Vertikal chiziq tenglamasida $x(t)=d \Leftrightarrow x'(t)=0$ ekanligidan, $\frac{\partial L}{\partial x'}=0$.

Topilganlarni Eyler-Logranj tenglamasiga qo‘yamiz:

$$\frac{d}{dt}\left(\frac{\partial L}{\partial x'}\right)-\frac{\partial L}{\partial x}=\frac{d}{dt}(0)-0=0$$

Demak Eyler-Logranjning birinchi tenglamasi bajarildi. Endi Eyler-Logranjning ikkinchi

$$\frac{d}{dt}\left(\frac{\partial L}{\partial y'}\right)-\frac{\partial L}{\partial y}=0$$

tenglamasini bajarilishini ko‘rib chiqamiz:

$$\frac{\partial L}{\partial y}=-\frac{\sqrt{x'^2+y'^2}}{y^2},\qquad \frac{\partial L}{\partial y'}=\frac{y'}{y\sqrt{x'^2+y'^2}}$$

Topilganlarni ikkinchi tenglamaga qo‘yishdan oldin

$$x(t)=d \Leftrightarrow x'(t)=0,\quad y(t)=t,\ t>0,\quad y'(t)=1$$

Larni e’tiborga olish kerak. Demak, $\frac{\partial L}{\partial y'}=\frac{1}{t}$.

U holda $\frac{d}{dt}\left(\frac{1}{t}\right)=-\frac{1}{t^2}$, $\frac{\partial L}{\partial y}=-\frac{\sqrt{x'^2+y'^2}}{y^2}=-\frac{\sqrt{0^2+1^2}}{t^2}=-\frac{1}{t^2}$

$$\frac{d}{dt}\left(\frac{\partial L}{\partial y'}\right)-\frac{\partial L}{\partial y}=-\frac{1}{t^2}-\left(-\frac{1}{t^2}\right)=0$$

Demak, vertikal yarim to‘g‘ri chiziqlar ham geodezik chiziqlar bo‘lar ekan.

Fooydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Taoufik Ahanchaou, Aziz Ikemakhen. Hyperbolic interpolatory geometric subdivision schemes. Journal: of Computational and Applied Mathematics. 2022, p. 399–410.

(2). Alaa Eddine Bensad, Aziz Ikemakhen. Hyperbolic barycentric coordinates and applications. Jur-nal: Computer Aided Geometric Design. 2022, p. 95–110.

(3). Michael M. Tung. Modelling acoustics on the Poincaré half-plane. Journal of Computational and Applied Mathematics. 2018, p. 366–374.

(4). Yuzuru Inahama, Shin Ichi Shirai. The essential spectrum of Schrödinger operators with asymptotically constant magnetic fields on the Poincaré upper-half plane. Journal of Mathematical Physics. 2003, 44(1), p. 89–106.

Turdimurodov Otabek Farxod o‘g‘li (Kattaqo‘rg‘on davlat Pedagogika instituti “Aniq va tabiiy fanlar” kafedrasi assistent o‘qituvchisi; otabekturdimurodov01091992@gmail.com)

YASSI KANALDA REOLOGIK MURAKKAB SUYUQLIKNING NOSTATSIONAR OQIM MASALASINI SONLI USULDA YECHISH

Annotatsiya. *Bu maqolada rologik murakkab suyuqlikning yassi kanaldagi o‘zgarmas bosim gradiyenti ta’siridagi nostasionar oqimi masalasi Maksvell modelidan foydalangan holda, sonli usul yordamida yechilgan. Masalani sonli usulda yechishda chekli ayirmalar metodi qo‘llanilgan. Tahlil natijalari asosida, elastik qovushoq suyuqlikning elastiklik xususiyatini aniqlovchi Debor sonining katta qiymatlari ta’siri ostidagi o‘tish jarayonlari Nyuton suyuqligi o‘tish jarayonlaridan tubdan farq qilishi ko‘rsatilgan. Grafiklarni solishtirish orqali analitik va sonli usul natijalarining bir-biridan deyarli farq qilmasligi va kompyuter hisob natijasida aniqlangan farqlar mingdan birdan katta bo‘lmasligi aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *nostasionar oqim, Laplas almashtirishlari, bosim gradiyenti, Debor soni, tezlik taqsimlanishi, elastik qovushoq suyuqlik.*

Турдимуродов Отобек Фарход угли (Ассистент кафедры «Точные и естественные науки» Каттакурганского государственного педагогического института; otabekturdimurodov01091992@gmail.com

ЧИСЛЕННОЕ РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ НЕСТАЦИОНАРНОГО ТЕЧЕНИЯ РЕОЛОГИЧЕСКИ СЛОЖНОЙ ЖИДКОСТИ В ПЛОСКОМ КАНАЛЕ

Аннотация. *В данной статье численно исследуется задача нестационарного течения реологически сложной жидкости в плоском канале под действием постоянного градиента давления с использованием модели Максвелла. Для численного решения поставленной задачи применяется метод конечных разностей. На основе проведённого анализа показано, что переходные процессы в упруговязкой жидкости при больших значениях числа Деборы, характеризующего упругие свойства жидкости, принципиально отличаются от переходных процессов в ньютоновской жидкости. Сравнение графических результатов показало, что результаты, полученные аналитическим и численным методами, практически совпадают. Установлено, что расхождение между аналитическими и численными результатами, выявленное в ходе компьютерных расчётов, не превышает одной тысячной.*

Ключевые слова: *нестационарное течение, преобразование Лапласа, градиент давления, число Деборы, распределение скорости, вязкоупругая жидкость*

Turdimurodov Otabek Farhod o‘g‘li (Assistant teacher of the department of "Exact and Natural Sciences" of the Kattakurgan State Pedagogical Institute; otabekturdimurodov01091992@gmail.com)

NUMERICAL SOLUTION OF THE PROBLEM OF UNSTEADY FLOW OF A RHEOLOGICALLY COMPLEX FLUID IN A PLANAR CHANNEL

Annotation. *This paper presents a numerical investigation of the problem of unsteady flow of a rheologically complex fluid in a planar channel under the action of a constant pressure gradient using the Maxwell model. The finite-difference method is employed for the numerical solution of the problem. Based on the analysis, it is shown that the transient processes in an elastic-viscous fluid at large values of the Deborah number, which characterizes the elastic properties of the fluid, differ fundamentally from those observed in a Newtonian fluid. A comparison of the graphical results demonstrates that the analytical and numerical solutions are in close agreement. The computer calculations indicate that the discrepancy between the analytical and numerical results does not exceed one-thousandth.*

Keywords. *unsteady flow, Laplace transforms, pressure gradient, Deborah number, velocity distribution, viscoelastic fluid.*

Kirish. Elastik qovushoq suyuqliklar harakatini ifodalovchi tenglamalar sistemasi matematik jihatdan murakkabligi sababli, bunday shaklda qo‘yilgan masalalarini yechish sonli usullarning keng qo‘llanilishiga olib keladi. Masalan, [1,2] ishlarda kanallarda nostasionar izotermik va noizotermik oqimlarda elastik qovushoq suyuqlikning chiziqsiz elastiklik xususiyalarini inobatga olgan holdagi masalalar sonli usulda yechilgan va tegishli xulosalar keltirilgan.

Elastik qovushoq suyuqliklarning kanallardagi, nostasionar, tebranma oqimlarda, noturg‘inlik rivojlanishi natijasida oqimlarda jiddiy o‘zgarishlar sodir bo‘lishi mumkin. Halqasimon doiraviy kesimli yetarlicha uzun quvurlarda elastik qovushoq suyuqlikning nostasionar oqimi Z.P.Shulman, B.M.Xusid [1-4] tomonidan tadqiq etilgan. Ko‘p hollarda, elastik qovushoq suyuqliklarning nostasionar oqimlari tatqiqotlari Maksvell va Oldroydning chiziqli modeliga asoslangan [5]. Bunga o‘xshash masalalarni yechishda Laplas almashtirishlaridan keng qo‘llanilgan [6].

[7–9] ishlarda bosim gradiyentining pog‘onali o‘zgarishi bilan hosil qilingan nostasionar oqimda nyuton suyuqligi uchun maksimal tezlikning vaqt bo‘yicha rivoji monoton, elastik qovushoq suyuqlik uchun tebranuvchi xarakterga egaligi ko‘rsatilgan. Kritik nuqta atrofida elastik qovushoq suyuqlikning nostasionar oqimi [10] ilmiy tadqiqot ishida qaralgan. Bir necha relaksatsiya koeffitsiyentiga ega bo‘lgan elastik qovushoq suyuqlikning yassi paralel plastinkalar orasidagi suyuqlikning Kuett oqimi [11] ishda keltirilgan bo‘lib, bunda elastik qovushoq suyuqlik uchun qo‘lanilgan Maksvell modelining yuqori va pastki konvektiv hosilalari e’tiborga olingan [12] ishda nostasionar oqim masalasi uyurmali oqim uchun umumlashtirilgan. Bosim gradiyentining vaqt bo‘yicha davriy o‘zgarishi natijasidagi elastik qovushoq suyuqlikning nostasionar oqimlar masalalariga [13–18] ishlar bag‘ishlangan. Maksvell modeli asosida [19] ishda elastik qovushoq suyuqlikning silindrik quvurdagi nostasionar tebranma oqimi qaralgan. Masala analitik usulda yechilgan. Kattaliklarning dinamik va chastotali o‘zgarishlari uchun hisob formulalari keltirib chiqarilgan. Aniqlangan formulalar yordamida devor urunma kuchlanishining tebranish chastotasi parametriga,

suyuqlikning relaksatsiya xususiyatiga bog‘liq o‘zgarishi tahlil qilingan. Tahlil natijalari asosida suyuqligining nostatsionar oqimdagi devor urunma kuchlanishi o‘rniga nyuton suyuqligi oqimidagi devor urunma kuchlanishini olish ba’zi bir cheklovlarga olib kelishligi ko‘rsatilgan. Maksvell va Oldroyd modellari asosida elastik qovushoq suyuqlikning tebranma oqimi [19] ishda tadqiq qilingan bo‘lib, bunda nyuton suyuqligi tebranma oqimida mavjud bo‘lmagan bir necha noan’aviy gidrodinamik hodisalarning ro‘y berishi aniqlangan. Bosim gradiyentining vaqtga bog‘liq ravishda har xil o‘zgarishlari ta’siridagi silindrik quvurdagi elastik qovushoq suyuqlikning nostatsionar oqimi [20] tadqiqot ishida qaralgan. Qo‘yilgan masala analitik usulda yechilgan. Barcha hollar uchun tezlik taqsimlanishi, suyuqlik sarfi va boshqa gidrodinamik kattaliklar uchun hisob formulalari aniqlangan va tegishli xulosalar keltirilgan. G.B.Sizixning [21] tadqiqot ishida qovushoq suyuqlikning vintsimon oqimi qaralgan. Vintsimon oqimda ro‘y beradigan gidrodinamik o‘zgarishlar haqida mulohazalar yuritilgan. Elastik qovushoq suyuqligining nostatsionar oqimi [22] tatqiqot ishida qaralgan bo‘lib, unda o‘tish jarayonining suyuqlik elastiklik xususiyatiga bog‘likligi tadqiq qilingan.

Yuqorida keltirilgan ishlarda, asosan, qovushoq va elastik qovushoq suyuqliklarning yassi kanal va silindrik quvurlardagi bosim gradiyenti ta’siridagi tebranma oqimlari qaralgan. Ammo elastik qovushoq suyuqlikning yassi kanal va silindrik quvurlardagi nostasionar oqimi masalalarining analitik va sonli usuldagi yechimlariga bag‘ishlangan ishlar yetarli darajada emas. Shu boisdan ushbu tadqiqot ishida elastik qovushoq suyuqlikning yassi kanaldagi nostasionar oqimi masalasi analitik va sonli usullarda yechiladi. Aniqlangan yechimlar yordamida elastik qovushoq suyuqlik maksimal tezligining vaqt bo‘yicha o‘zgarishlari Debor sonining har xil qiymatlarida tahlil qilinadi.

1. Masalaning qo‘yilishi. Reologik murakkab suyuqlik modellari asosida suyuqlik harakati laminar bo‘lgandagi yassi kanallardagi nostatsionar oqim masalasi qaraladi. Yassi kanal devorlari orasidagi masofa $2h$ deb belgilanadi, kanal yetarlicha uzun deb faraz qilinib, reologik murakkab suyuqlik oqimi uchun xarakterli nisbiy uzunlik tanlanadi. Bunda kanal eni uzunligining bo‘ylama o‘q bo‘yicha uzunligiga nisbati cheksiz kichik miqdor deb hisoblanadi, shuning uchun oqimlarda ko‘ndalang tezliklar paydo bo‘lmaydi, x o‘qi quvur bo‘ylama o‘qi bo‘yicha gorizontal yo‘nalishda, y o‘qi esa x o‘qiga perpendikulyar holda vertikal yo‘nalishda olinadi. Yuqorida keltirilgan shartlar asosida suyuqlikning yassi kanaldagi nostasionar harakat tenglamasi kuchlanishlar ko‘rinishida quyidagicha ifodalanadi [23–30]:

$$\rho\frac{\partial(y,t)}{\partial t}=-\frac{\partial p}{\partial x}+\frac{\partial\tau(y,t)}{\partial y}, \tag{1}$$

Elastik qovushoq suyuqlikning ryeologik tenlamasi Maksvell modeliga asoslangan tenglama yordamida aniqlanadi [3, 4]:

$$\lambda\frac{\partial\tau(y,t)}{\partial t}+\tau=\mu\frac{\partial u(y,t)}{\partial y} \tag{2}$$

Qo‘yilgan masala yechimini qulayroq ko‘rinishda aniqlash uchun, odatda, tenglamalarda qatnashgan kattaliklar ma’lum bir almashtirishlar yordamida o‘lchamsiz shaklga keltiriladi. Bunday almashtirishlarni quyidagicha kiritamiz:

$$u=U\overline{u},\ p=\overline{p}\frac{\mu UL}{h^2},\ \tau=\overline{\tau}\frac{\mu U}{h},\ t=\overline{t}T,\ \ y=h\overline{y},\ \ x=L\overline{x}$$

Bu almashtirishlar yordamida (1) va (2) tenglamalar ushbu ko‘rinishga keladi. (Tyenglamadagi kattaliklar ustidagi chiziqchalar soddalik uchun tushirib qoldirildi):

$$\frac{\partial u(y,t)}{\partial t}=2+\frac{\partial\tau(y,t)}{\partial y},\qquad De\frac{\partial\tau(y,t)}{\partial t}+\tau(y,t)=\frac{\partial u(y,t)}{\partial y} \tag{3}$$

Bu yerda $-\dfrac{\partial p(x)}{\partial x}=2,\ De=\dfrac{\lambda\nu}{h^2}$

Boshlang‘ich va chegaraviy shartlarni o‘lchamsiz shaklda quyidagicha shakllantiramiz. Vaqtning boshlang‘ich holatida suyuqlik yassi kanalda harakatsiz holatda joylashgan deb qabul qilamiz. Ya’ni:

$$t=0\qquad u(y,0)=0,\quad \tau(y,0)=0$$

$$t>0,\quad y=1 \qquad u(1,t)=0$$
$$t>0,\quad y=-1 \qquad u(-1,t)=0 \tag{4}$$

Shakillantirilgan (1) va (2) tenglamlarni berilgan boshlang‘ich va chegaraviy shartlar asosida yechish uchun sonli usulni qo‘llab yechimlarni keltiramz. Masalani sonli usulda yechish uchun chekli ayirmalar metodidan foydalanamiz.

2. Masalani sonli usulda yechish. Quyilgan masalaning sonli usulda yechimini aniqlash uchun, dastlab, tenglamalar sistemasini o‘lchamsiz shaklga keltirish kerak. Bu amallar oldingi paragrafda bajarilanligi tufayli (3) ko‘rinishdagi tenglamalar smstemasidan foydalanamiz:

$$\frac{\partial u(y,t)}{\partial t}=2+\frac{\partial \tau(y,t)}{\partial y},\qquad De\frac{\partial \tau(y,t)}{\partial t}+\tau(y,t)=\frac{\partial u(y,t)}{\partial y} \tag{12}$$

Sonli xisoblashlar uchun (12)-ko‘rinishdagi o‘lchamsiz shaklga keltirilgan tenglamalar sistemasidan foydalaniladi:

$$\begin{cases}\dfrac{\partial u(y,t)}{\partial t}=2+\dfrac{\partial \tau(y,t)}{\partial y}\\[2ex] De\dfrac{\partial \tau(y,t)}{\partial y}+\tau(y,t)=\dfrac{\partial u(y,t)}{\partial y}\end{cases} \tag{13}$$

Boshlang‘ich va chegaraviy shartlar quyidagicha qabul qilinadi:

$$t=0 \qquad u(y,0)=0,\quad \tau(y,0)=0, \tag{14}$$

$$t>0,\quad y=1 \qquad u(1,t)=0;\quad y=-1 \quad u(-1,t)=0\,, \tag{15}$$

Tenglamalar sistemasini sonli usulda yechish uchun, dastlab, fazoviy diskretlash usulidan foydalanamiz. Bunda fazoviy o‘zgaruvchi $y\in[-1,1]$ oraliqda bir xil qadamli to‘r yordamida diskredlashtiriladi:

$$y_i=-1+i\Delta y\,,\quad i=0,1,2,.....,N \tag{16}$$

bu yerda

$$\Delta y=\frac{2}{N}$$

Ichki tugunlarda fazoviy hosilalar ikkinchi tartibli aniqlikka ega bo‘lgan markaziy chekli ayirmalar yordamida yaqinlashtiriladi:

$$\left.\frac{\partial u}{\partial y}\right|_{y=y_i}\approx\frac{u_{i+1}-u_{i-1}}{2\Delta y},\qquad \left.\frac{\partial \tau}{\partial y}\right|_{y=y_i}\approx\frac{\tau_{i+1}-\tau_{i-1}}{2\Delta y}, \tag{17}$$

Chegaraviy tugunlarda tezlik uchun berilgan (15) ko‘rinishidagi shartlar to‘g‘ridan to‘g‘ri qo‘llaniladi. Olingan oddiy differensial tenglamalar sistemasi fazoviy diskredlash natijasida (13) tenglamalar sistemasi vaqt o‘zgaruvchisi bo‘yicha oddiy differensial tenglamalar sistemasiga keltiriladi:

$$\frac{du_i}{dt}=2+\frac{\tau_{i+1}-\tau_{i-1}}{2\Delta y} \tag{18}$$

$$\frac{d\tau_i}{dt}=\frac{1}{De}\left(\frac{u_{i+1}-u_{i-1}}{2\Delta y}-\tau_i\right),i=1,2,....,N-1 \tag{19}$$

Ma’lumki, masala shartiga ko‘ra, vaqtning boshlang‘ich momentida suyuqlik yassi kanalda tinch holatda bo‘ladi. Bundan barcha fazoviy tugunlarda quyidagicha shart o‘rinli bo‘lishi kelib chiqadi. Diskret boshlang‘ich shartlar quyidagicha yoziladi:

$$u_i(0)=0\,,\tau_i(0)=0\,,i=1,2,....,N-1 \tag{20}$$

Bu qiymatlar vaqt o‘zgaruvchisi bo‘yicha integratsiya jarayonining boshlang‘ich nuqtasi sifatida qabul qilinadi. Shuning uchun ham Runge-Kutta usulidan foydalanilganda, boshlang‘ich vektor

$$Y^0=(u_i(0)=0,.....,u_N(0)=0,\tau_i(0)=0,.....,\tau_N(0)=0) \tag{21}$$

(21) nol vektordan iborat bo‘ladi. Boshlang‘ich shartlarning bunday tanlanishi analitik yechimda qabul qilingan boshlang‘ich shartlarga to‘liq mos keladi.

Fazoviy o‘zgaruvchi bo‘yicha chekli ayirmalar usuli qo‘llanilgandan so‘ng, qo‘yilgan masalani vaqt o‘zgaruvchisi bo‘yicha diskretlash lozim bo‘ladi. Buning uchun (13) ko‘rinishidagi tenglamalar sistemasi, vaqt o‘zgaruvchisi bo‘yicha oddiy differensial tenglamalar sistemasiga keltiriladi. Bu sistemani quyidagi umumiy vektor ko‘rinishda ifodalash mumkin:

$$\frac{dY(t)}{dt} = F\left(Y(t)\right) \tag{22}$$

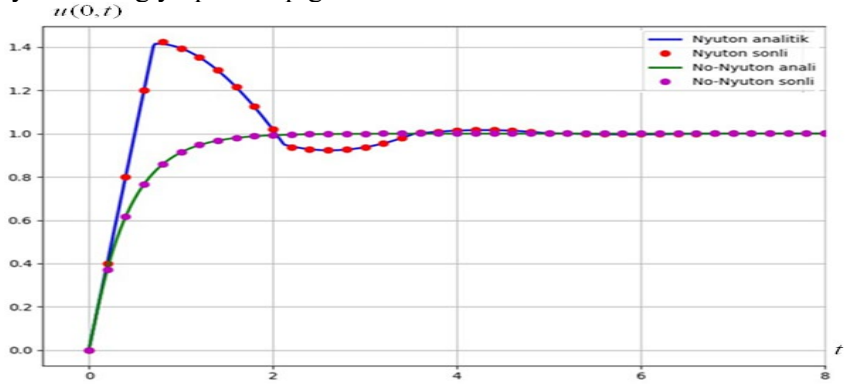
(22)dagi $Y(t)$ vektori barcha fazoviy tugunlardagi tezlik va kuchlanish funksiyalarining qiymatlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu sonli yondashuvda, avval, fazo bo‘yicha diskretlashtirish amalga oshiriladi, vaqt esa ushbu bosqichda uzluksiz deb qaraladi. Shu sababli i indeksi fazoviy to‘r nuqtalarini ifodalaydi, holbuki, vaqt indeksi kiritilmaydi. Natijada hosil bo‘lgan tenglamalar tizimi vaqt bo‘yicha oddiy differensial tenglamalar tizimi ko‘rinishiga ega bo‘ladi. Keltirib chiqarilgan oddiy differensial tenglamalar sistemasini vaqt bo‘yicha yechish uchun yuqori aniqlikka ega bo‘lgan Runge-Kutta to‘rtinchi tartibli usulidan foydalanamiz. Ushbu usul vaqt bo‘yicha to‘rtinchi tartibli aniqlikka ega bo‘lib, uzluksiz yechimlar uchun yuqori aniqlikni ta’minlaydi. Vaqt o‘qi Δt qadam bilan diskredlashtiriladi va $t^n = n\Delta t$ nuqtalarda yechim qiymatlari aniqlanadi. Bu yechimlarni $Y^n \approx Y(t^n)$ deb belgilaymiz. U xolda Runge-Kutta to‘rtinchi tartibli sxemasi quyidagi oraliq qadamlar yordamida amalga oshiriladi:

$$\begin{aligned} k_1 &= F(Y^n) \\ k_2 &= F\left(Y^n + \frac{\Delta t}{2}k_1\right) \\ k_3 &= F\left(Y^n + \frac{\Delta t}{2}k_2\right) \\ k_4 &= F\left(Y^n + \Delta t k_3\right) \end{aligned} \tag{23}$$

Kyeltirilgan (23) formulalardagi k_1, k_2, k_3, k_4 qiymatlar vaqt qadami ichida yechimning turli nuqtalardagi yo‘nalishini tavsiflovchi oraliq hosilalar hisoblanadi. Keltirilgan (23) formulalardagi oraliq qadamlardan foydalanib, keyingi vaqt qadamidagi yechim qiymatini quyidagicha aniqlaymiz:

$$Y^{n+1} = Y^n + \frac{\Delta t}{6}\left(k_1 + 2k_2 + 2k_3 + k_4\right) \tag{24}$$

Keltirilgan (24) sxema vaqt bo‘yicha to‘rtinchi tartibli aniqlikka ega bo‘lib, uning lokal xatoligi $O(\Delta t^5)$, umumiy global xatolik esa $O(\Delta t^4)$ tartibda bo‘ladi. Shu sababli vaqt qadamini yetarlicha kichik tanlash orqali sonli yechimning yuqori aniqligi ta’minlanadi.

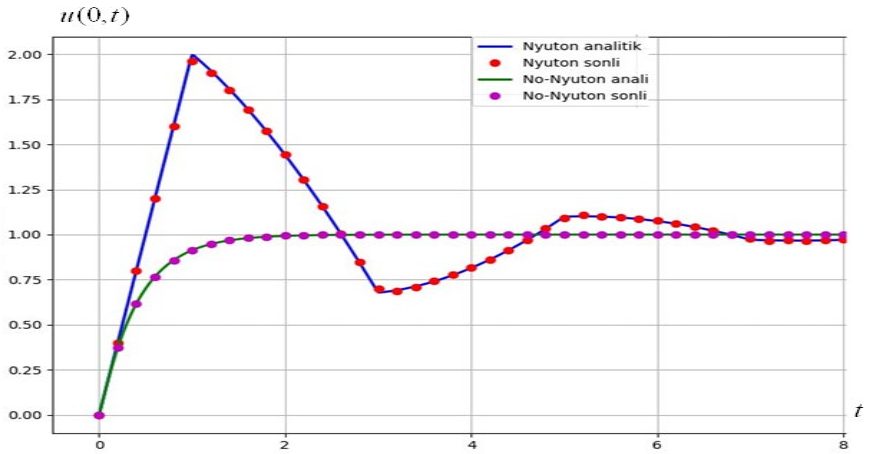
1-rasm. Yassi kanal bo‘ylama o‘qidagi o‘lchamsiz maksimal tezlikning vaqt bo‘yicha o‘zgarishi (Debor soni $De = 0.5$ bo‘lganda).

Sonli hisoblashlar Phation dasturlash tili yordamida amalga oshirildi. Hisoblash algoritmi fazoviy diskredlash uchun chekli ayirmalar usulini va vaqt bo‘yicha integratsiya qilish uchun Runge-Kutta to‘rtin-

chi tartibli usulini qo‘llashga asoslanadi. Olingan sonli va analitik yechimlar natijalar tadqiqot ishining keyingi sonli hisob natijalari va ularni solishtirish qismda taqqoslanadi.

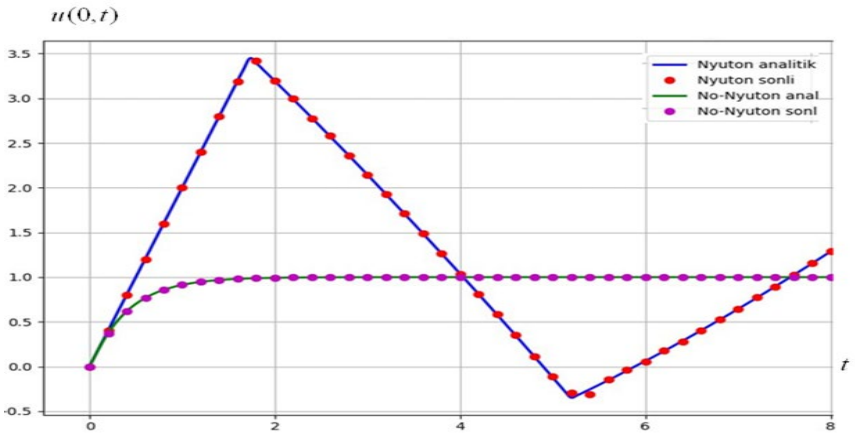
2. Hisob natijalari va ularni solishtirish. Sonli usuldagi yechim asosida yassi kanal bo‘ylama o‘qidagi maksimal tezlikning vaqt bo‘yicha o‘zgarishi ifodalangan. Bu kattalikning Debor sonining har xil qiymatlaridagi vaqtga bog‘liq ravishda o‘zgarishlari 1–3-rasmlarda tasvirlangan.

1-rasmda tasvirlangan grafiklarni tahlil qilish natijasida Debor sonining $De = 0.5$ qiymatida elastik qovushoq suyuqlikning nostasionar oqimidagi maksimal tezlikning vaqtga bog‘liq ravishdagi o‘zgarishi nyuton suyuqligi nostasionar oqimidagi maksimal tezlik o‘zgarishdan sezilarli darajada farq qilishi kuzatildi. Bu farq, asosan, vaqtning $0 < t < 4$ oraligidagi qiymatlarida sodir bo‘ladi. Bunda elastik qovushoq suyuqlikning nostasionar oqimidagi maksimal tezlikning boshlang‘ich holatdagi o‘zgarishlari nyuton suyuqligi maksimal tezligidan 1.4 marta katta bo‘lishi aniqlandi.

2-rasm. Yassi kanal bo‘ylama o‘qidagi o‘lchamsiz maksimal tezlikning vaqt bo‘yicha o‘zgarishi (Debor soni $De = 1$ bo‘lganda).

Ryeologik murakkab Maksvell suyuqligining Debor soni $De = 1;\ 3$ bo‘lgandagi nostasionar holatdan stasionar holatga o‘tish jarayonlari, ya’ni, yassi kanal o‘qi bo‘yicha yo‘naltirilgan bo‘ylama tezlik maksimal qiymatining shu o‘qdagi statsionar holatdagi maksimal tezlik qiymatiga nisbatining vaqtga bog‘likligi 2,3-rasmlarda aks ettirilgan. Rasmlardagi grafiklardan ko‘rinadiki, Maksvell modeli asosidagi reologik murakkab suyuqlikning nostatsionar holatdan statsionar holatga o‘tish jarayoni Nyuton suyuqligidan farqli ravishda, vaqtning boshlang‘ich qiymatlarida keskin oshishi va keyinchalik to‘lqinsimon o‘zgarishlar orqali statsionar holatga o‘tishi aniqlandi. Bundan tashqari, Maksvell modeliga bo‘ysunuvchi suyuqliklarning stasionarlikka o‘tish vaqti Nyuton suyuqligi modeliga bo‘ysunuvchi suyuqlikning o‘tish vaqtidan bir necha barobar katta bo‘lishini 2,3-rasmlarda ko‘rish mumkin. Masalan, 2-rasmda 2 marta; 3-rasmda 3.5 marta oshganligini kuzatish mumkin.

3-rasm. Yassi kanal bo‘ylama o‘qidagi o‘lchamsiz maksimal tezlikning vaqt bo‘yicha o‘zgarishi (Debor soni $De = 3$ bo‘lganda).

Maksvell modeliga bo‘ysunuvchi bunday suyuqliklarning o‘tish jarayonidagi sakrab ortishi, Maksvell modelda hisobga olingan inersiya kuchining ta’siri orqali ro‘y beradi. Bu kuchining ta’siri qo‘yilgan masalada Dyebor sonining o‘zgarishlari orqali ifodalanadi. Debor soning ortishi natijasida, ya’ni: $De = 1;\ 3$ bo‘lganda, o‘tish jarayonidagi maksimal tezlikning 2.5–3.5 marta nyuton suyuqligi maksimal tezligidan katta bo‘lishi 2 va 3-rasmlarda keltirilgan. Rasmlarda keltirilgan grafiklar analitik va sonli usullar yordamida aniqlangan hisob formulalari asosida chizilgan. Rasmlarda keltirigan grafiklarning uzliksiz chiziqlari analitik yechim natijalari, nuqtalar bilan tasvirlanganlari esa sonli usul natijalariga to‘g‘ri keladi. Grafiklarni solishtirish orqali analitik va sonli usul natijalarining bir-biridan deyarli farq qilmasligini va kompyuter hisob natijasidagi farqlar mingdan birga tengligini aniqlash mumkin.

Xulosa. Reologik murakkab suyuqlikning yassi kanaldagi o‘zgarmas bosim gradiyenti ta’siridagi nostasionar oqimi masalasi Maksvell modelidan foydalangan holda, sonli usul yordamida yechildi. Masalani sonli usulda yechishda chekli ayirmalar metodi qo‘llanildi. Masalani sonli usulda yechish asosida yassi kanalda elastik qovushoq suyuqlikning nostasionar oqimida tezlik taqsimlanishi tadqiq qilingan. Tadqiq natijalari shuni ko‘rsatdiki, elastik qovushoq suyuqlikning elastiklik xususiyatini aniqlovchi Debor sonining katta qiymatlari ta’siri ostidagi o‘tish jarayonlari Nyuton suyuqligi o‘tish jarayonlaridan tubdan farq qilishligi aniqlandi. Bunda Debor soni $De = 0.5$ bo‘lganda elastik qovushoq suyuqlikning nostasionar oqimidagi maksimal tezlikning boshlang‘ich holatdagi o‘zgarishlari nyuton suyuqligi maksimal tezligidan 1.4 marta katta bo‘lishi va Debor soning ortishi natijasida, ya’ni, $De = 1$ va $De = 3$ bo‘lganda o‘tish jarayonidagi maksimal tezlikning 2.5 va 3.5 marta nyuton suyuqligi maksimal tezligidan katta bo‘lishi aniqlandi. Grafiklarni solishtirish orqali analitik va sonli usul natijalarining bir-biridan deyarli farq qilmasligi va kompyuter hisob natijasida aniqlangan farqlar mingdan birdan katta bo‘lmasligi kuzatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Шульман З.П., Хусид Б.М. Нестационарные процессы конвективного переноса в наследственных средах. Минск, 1983, 256 с.

(2). Шульман З.П., Хусид Б.М. Фенологические и микроструктурные теории наследственных жидкостей, Инст-т тепло и массообмен АН Белоруссии. Препр., 1983, № 4, 50 с.

(3). Трусделл К. Первоначальный курс рациональной механики сплошных сред. М., “Мир”, 1975,592 с.

(4). Улкинсон У.Л. Неньютоновоские жидкости гидромеханика, премешивание и теплообмен. Изд. «МИР», Москва, 1964, 216 с.

(5). Акилов Ж.А. Нестационарные движения вязкоупругих жидкостей. Ташкент, “Фан”, 1982, 104 с.

(6). Наврузов К., Хакбердиев Ж.Б. Динамика неньютоновских жидкостей. Ташкент, “Фан”, 2000, 246 с.

(7). Navruzov K., Rajabov S., Abdikarimov N., Turdimuradov O., Nasrulloeva R. Non-stationary flow of viscoelastic fluid in a cylindrical pipe. E3S Web of Conferences 587, 01013 (2024), p .1–11.

(8). Navruzov K., Begjanov A.S., Abdikarimov N.I., Yusupov S. Examining laminar non-stationary viscoelastic fluid flow between two parallel planes. BIO Web of Conferences 105, 05005 (2024).

(9). Shukurov Z. Navruzov K., Turaev M., Abdikarimov N. Laminar unsteady flow of a viscoelastic liquid in a flat channel. E3S Web of Conferences 587, 01014 (2024), p. 1–10

(10). Мошкин Н.П. Нестационарные течения вязкоупругой жидкости Максвелла около критической точки с противотоком в начальный момент. Сибирский журнал индустриальной математики. 2022, т. 25, № 1, с. 92–104.

(11). Липедевский В.Ю., Неверов В.В., Кармушин С.Р. Сдвиговые течения вязкоупругой среды с несколькими временами релаксации. Многофазные системы 2023. Т. 18, № 4, с. 266–268.

(12). Аристов С.Н., Просвиряков Е.Ю. Нестационарные слоистые течения завихренной жидкости. Изв. РАН. МЖГ, 2016, № 2, с. 25–31.

(13). Navruzov K., Abdikarimov N.I., Jumayev J. Transient Processes during Nonstationary Flow of an Elastic-Viscous Liquid in a Flat Channel. Russian Mathematics, 2025, 69(3), p. 24–36.

(14). Navruzov K., Fayziyev R., Mirzayev A., Sharipova Sh. Tangential Shear Stress in an Oscillatory Flow of a Viscoelastic Fluid in a Flat Channel. Lecture Notes in Computer Science Including Subseries Lecture Notes in Artificial Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics. 2023, 13772 LNCS, p. 1–14.

(15). Navruzov K., Turaev M., Shukurov Z. Pulsating flows of viscous fluid in channel for given harmonic fluctuation of flow rate // E3S Web of conferences 401. 02010/ 2023 (CONMECHYDREO-2023), p. 1–8.

(16). Navruzov K., Rajabov S., Ashurov M. Mathematical modeling of hydrodynamic resistance an oscillatory flow of a viscoelastic fluid // E3S Web of conferences 401. 02026/ 2023 (CONMECHYDREO-2023). p. 1–10; 17.

(17). Navruzov K., Turaev M., Shukurov Z. Pulse flow of elastic-viscous incompressible fluid in a plane channel// Aip Conference. 3119(1), 030002, 2024.

(18). Navruzov K., Sharipova Sh., Oscillatory flow of rheological complex fluid in a flat channel// E3s Web of Conferences 508, 06008 (2024).
(19). Akilov Zh.A., Dzhabbarov M.S. and Khuzhayorov B.Kh. Tangential Shear Stress under the Periodic Flow of a Viscoelastic Fluid in a Cylindrical Tube// SSN 0015-4628, Fluid Dynamics, 2021, vol. 56, №. 2, p. 189–199.
(20). Casanellas L., Ortin J. Laminar oscillatory flow of Maxwell and Oldroyd-B fluids. J.Non-Newtonian Fluid. Mechanics. 166. (2011). p. 1315–1326.
(21). Rahaman K.D., Ramkissoon H. Unsteady axial viscoelastic pipe flows. J.Non-Newtonian Fluid Mechanics, 1993, p. 57; 27.
(22). Сизых Г.Б. Осесимметричные винтовые течения вязкой жидкости. Изв. ВУЗ, Математика, 2019, вып. 2, с. 49–56.
(23). Navruzov K., Rajabov S., Abdikarimov N., Turdimurodov O., Nasrulloeva R, Study of non-stationary flow of viscoelastic incompressible fluid in a flat channel // E3S Web of Conferences 587, 01012 (2024), p. 1–13.
(24). Громека И.С. К теории движения жидкости в узких цилиндрических трубах// Казань.издание университетской типографии, 1882, с. 41–72.
(25). Слезкин Н.А. Динамика вязкой несжимаемой жидкости. М., Гостехиздат, 1956, 520 с.
(26). Тарг С.М. Основные задачи теории ламинарных течений. М., Гостехиздат, 1954, 420 с.
(27). Чарный И.А. Неустановившееся течение в реальной жидкости в трубах. М., “Недра”, 1975, с. 296.
(28). Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Теоретическая физика. Т. VI. Гидромеханика. М., “Наука”,1986, с. 736.
(29). Попов Д.Н. Нестационарные гидромеханические процессы. М., Машиностроение, 1982, 424 с.
(30). Лойцянский Л.Г. МЖГ, Дорфа, М., 2003, 786 с.

Turaev Yunusbek Shavkatovich (“Cyber University” State University, Department of Mathematics and Natural Sciences, Associate Professor; yunus.turaev.nw@gmail.com),
Mamedov Qudrat Allamovich (Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni, Department of Applied Mathematics and Mathematical Physics, Associate Professor; mqudrat1969@gmail.com),
Jumaniyazov Nizomjon Baxtiyorovich (Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni, Department of Computer Science and Artificial Intelligence Technologies, Associate Professor: nizomjon_jumaniyazov@yahoo.com)

RADIATION PRESSURE FROM MAXWELL’S EQUATIONS: A STEP-BY-STEP DERIVATION

Annotation. *We derive, directly from Maxwell's equations, that electromagnetic waves carry momentum and exert mechanical pressure on matter. Starting from Poynting's theorem (energy conservation) we introduce the electromagnetic momentum density and the Maxwell stress tensor via the momentum-balance law. Evaluating the stress on a surface for a plane wave yields the standard results: for normal incidence, a perfectly absorbing surface experiences a pressure ($p = I/c$), while a perfectly reflecting surface experiences ($p = 2I/c$), where I is the intensity and* ***c*** *is the speed of light.*

Keywords: *radiation pressure, intensity, Maxwell's equation, stress tensor.*

MAKSVELL TENGLAMALARI ASOSIDA NURLANISH BOSIMI: BOSQICHMA-BOSQICH KELTIRIB CHIQARISH

Annotatsiya. *Biz Maksvell tenglamalaridan bevosita elektromagnit to‘lqinlar impuls tashishi va moddaga mexanik bosim ko‘rsatishi xulosasini keltirib chiqaramiz. Poynting teoremasidan (energiya saqlanish qonuni) boshlab, impuls balansi qonuni yordamida elektromagnit impuls zichligi va Maksvell kuchlanish tenzori tushunchalarini kiritamiz. Yassi to‘lqin uchun sirtga ta’sir etuvchi kuchlanishni tahlil qilish standart natijalarni beradi: to‘lqin tik tushganda, mukammal yutuvchi sirtga p = I/c bosim, mukammal qaytaruvchi sirtga esa p = 2I/c bosim ta’sir qiladi (bu yerda I - intensivlik, c - yorug‘lik tezligi).*

Kalit so‘zlar: *nurlanish bosimi, intensivlik, Maksvell tenglamasi, kuchlanish tenzori.*

ДАВЛЕНИЕ ИЗЛУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ УРАВНЕНИЙ МАКСВЕЛЛА: ПОШАГОВЫЙ ВЫВОД

Аннотация. *Исходя непосредственно из уравнений Максвелла, мы показываем, что электромагнитные волны переносят импульс и оказывают механическое давление на вещество. Опираясь на теорему Пойнтинга (закон сохранения энергии), мы вводим понятие плотности электромагнитного импульса и тензор напряжений Максвелла на основе закона баланса импульса. Расчет давления, оказываемого плоской волной на поверхность, приводит к стандартным результатам: при нормальном падении волны на идеально поглощающую поверхность давление составляет p = I/c, а на идеально отражающую – p = 2I/c (где I – интенсивность, а c - скорость света).*

Ключевые слова: *давление излучения, интенсивность, уравнение Максвелла, тензор напряжений.*

Introduction. Radiation pressure, the mechanical force exerted by electromagnetic radiation, is a fundamental prediction of Maxwell's theory of electrodynamics. From the earliest formulations of the electromagnetic field equations by Maxwell [1,2] and the introduction of the Poynting vector [3], the intimate relationship between energy transport, momentum density, and mechanical effects of light has been recognized. These theoretical foundations were later supported by classical experiments such as Lebedev's measurement of light pressure [4] and the pioneering work of Nichols and Hull [5], which confirmed the reality of radiation-induced forces. A central element in deriving radiation pressure lies in the Maxwell stress tensor and the conservation laws of energy and momentum in electrodynamics, as presented in standard texts by Jackson [6], Griffiths [7], and Landau & Lifshitz [8].

Literature review. The transition from field theory to measurable force relies on the evaluation of electromagnetic momentum flux across surfaces. This formulation naturally yields the well-known expressions I/c for absorption and 2I/c for reflection, providing a consistent theoretical framework for understanding radiation forces in diverse settings. The study of light's momentum has also sparked one of the longest-standing debates in classical physics: the Abraham–Minkowski controversy regarding the correct form of electromagnetic momentum in media. Foundational contributions by Minkowski [9] and Abraham [10], and modern analyses such as Barnett [11], Milonni & Boyd [12], and Pfeifer et al. [13] illustrate the richness of this problem and its importance for both theoretical and applied optics. Beyond theoretical considerations, radiation pressure underpins numerous modern technologies. The demonstration of angular momentum transfer by Beth [14] and the Nobel-winning work on laser cooling and trapping by Ashkin [15], Ashkin et al. [16], and Chu [17] have enabled entirely new experimental frontiers. Applications now range from optical tweezers and nanoparticle trapping [18] to proposals for photon-driven solar sails in space exploration. Recent reviews, such as Dholakia & Zem´anek [19] and Padgett [20], further highlight the importance of radiation forces across scales, from single atoms to macroscopic systems. In this work, we revisit the derivation of radiation pressure directly from Maxwell's equations, providing a step-by-step pedagogical pathway from the field equations to the stress tensor formulation and the resulting expressions for pressure. By drawing upon both classical foundations and contemporary perspectives, we aim to present a unified and accessible treatment that will serve as a resource for students and researchers seeking a clear physical understanding of this central phenomenon in electrodynamics.

Research Methodology. We work in SI units, in vacuum, with fields: $E = \vec{E}(\vec{r}, t)$ and $B = \vec{B}(\vec{r}, t)$. Maxwell's equations are:

$$\nabla \cdot \mathrm{E} = \frac{\rho}{\varepsilon_0} \ , \ \nabla \times \mathrm{E} = -\frac{\partial \mathrm{B}}{\partial t} \ , \ \nabla \cdot \mathrm{B} = 0 \ , \ \nabla \times \mathrm{B} = \mu_0 \mathrm{J} + \mu_0 \varepsilon_0 \frac{\partial \mathrm{E}}{\partial t} \tag{1}$$

where E is electric field, B is magnetic field, J is current density, ρ is charge density, ∇ is Nabla operator, and ε_0 and μ_0 are the vacuum permittivity and permeability; the speed of light is

$$c = \frac{1}{\sqrt{\varepsilon_0 \mu_0}} \tag{2}$$

The Lorentz force density on charges and currents is

$$\mathrm{f} = \rho \mathrm{E} + \mathrm{J} \times \mathrm{B} \tag{3}$$

where f is Lorentz force density.

The method consists of the following steps: 1) energy conservation (Poynting's theorem) is obtained from Maxwell's equations, which introduces the energy density and the Poynting vector; 2) ρ and J are eliminated from the Lorentz force density with the help of Maxwell's equations, which yields the momentum-balance law and the Maxwell stress tensor; 3) the divergence theorem expresses the net force on matter as a surface integral; 4) the normal component of the stress tensor is evaluated for a monochromatic plane wave to obtain the pressure on a surface; 5) the result is generalized to reflection and transmission.

Energy conservation (Poynting's theorem). We take the dot product of E with the Ampère–Maxwell law and of B with Faraday's law:

$$\mathrm{E} \cdot (\nabla \times \mathrm{B}) = \mu_0 \, \mathrm{E} \cdot \mathrm{J} + \mu_0 \varepsilon_0 \, \mathrm{E} \cdot \frac{\partial \mathrm{E}}{\partial t} \ ; \ \mathrm{B} \cdot (\nabla \times \mathrm{E}) = -\mathrm{B} \cdot \frac{\partial \mathrm{B}}{\partial t} \tag{4}$$

From (4) we easly obtain:

$$\nabla \cdot (\mathrm{E} \times \mathrm{B}) = -\mathrm{B} \cdot \frac{\partial \mathrm{B}}{\partial t} - \mu_0 \, \mathrm{E} \cdot \mathrm{J} - \mu_0 \varepsilon_0 \, \mathrm{E} \cdot \frac{\partial \mathrm{E}}{\partial t} \tag{5}$$

$$\frac{\partial}{\partial t}\left(\frac{\varepsilon_0 E^2}{2}+\frac{B^2}{2\mu_0}\right)+\nabla\cdot\left(\frac{1}{\mu_0}\,\mathrm{E}\times\mathrm{B}\right)=-\mathrm{E}\cdot\mathrm{J} \tag{6}$$

This is Poynting's theorem:

$$\frac{\partial u}{\partial t}+\nabla\cdot\mathrm{S}=-\mathrm{E}\cdot\mathrm{J} \tag{7}$$

with the electromagnetic energy density and the Poynting vector

$$u=\frac{\varepsilon_0 E^2}{2}+\frac{B^2}{2\mu_0},\qquad \mathrm{S}=\frac{1}{\mu_0}\,\mathrm{E}\times\mathrm{B} \tag{8}$$

In a charge-free, current-free region ($\rho=0$, $\mathrm{J}=0$) energy is locally conserved:

$$\frac{\partial u}{\partial t}+\nabla\cdot\mathrm{S}=0 \tag{9}$$

Momentum conservation: Field momentum and stress tensor. In the Lorentz force density (6) we substitute $\rho=\varepsilon_0\,\nabla\cdot\mathrm{E}$ and $\mathrm{J}=\frac{1}{\mu_0}\nabla\times\mathrm{B}-\varepsilon_0\,\partial_t\mathrm{E}$, both following from Maxwell's equations:

$$\mathrm{f}=\varepsilon_0(\nabla\cdot\mathrm{E})\,\mathrm{E}+\frac{1}{\mu_0}(\nabla\times\mathrm{B})\times\mathrm{B}-\varepsilon_0\,\frac{\partial\mathrm{E}}{\partial t}\times\mathrm{B} \tag{10}$$

To turn the last term into a time derivative we use Faraday's law:

$$\frac{\partial}{\partial t}(\mathrm{E}\times\mathrm{B})=\frac{\partial\mathrm{E}}{\partial t}\times\mathrm{B}+\mathrm{E}\times\frac{\partial\mathrm{B}}{\partial t}=\frac{\partial\mathrm{E}}{\partial t}\times\mathrm{B}-\mathrm{E}\times(\nabla\times\mathrm{E}) \tag{11}$$

Hence

$$\mathrm{f}=-\varepsilon_0\frac{\partial}{\partial t}(\mathrm{E}\times\mathrm{B})+\varepsilon_0[(\nabla\cdot\mathrm{E})\,\mathrm{E}-\mathrm{E}\times(\nabla\times\mathrm{E})]+\frac{1}{\mu_0}(\nabla\times\mathrm{B})\times\mathrm{B} \tag{12}$$

Now we apply identity (8) (noting that $-\mathrm{E}\times(\nabla\times\mathrm{E})=(\nabla\times\mathrm{E})\times\mathrm{E}$) with $\mathrm{A}=\mathrm{E}$ and $\mathrm{A}=\mathrm{B}$, and, for symmetry, add the term $\frac{1}{\mu_0}(\nabla\cdot\mathrm{B})\mathrm{B}$, which vanishes because $\nabla\cdot\mathrm{B}=0$. The result is

$$\mathrm{f}=-\frac{\partial\mathrm{g}}{\partial t}+\varepsilon_0\left[(\nabla\cdot\mathrm{E})\mathrm{E}+(\mathrm{E}\cdot\nabla)\mathrm{E}-\tfrac{1}{2}\nabla E^2\right]+\frac{1}{\mu_0}\left[(\nabla\cdot\mathrm{B})\mathrm{B}+(\mathrm{B}\cdot\nabla)\mathrm{B}-\tfrac{1}{2}\nabla B^2\right] \tag{13}$$

where the electromagnetic momentum density is

$$\mathrm{g}=\varepsilon_0\,\mathrm{E}\times\mathrm{B}=\frac{\mathrm{S}}{c^2} \tag{14}$$

The terms in square brackets can be written as a total divergence:

$$\varepsilon_0\;\partial_j\big(E_iE_j\big)=\varepsilon_0[(\nabla\cdot\mathrm{E})E_i+(\mathrm{E}\cdot\nabla)E_i]\text{ and }\partial_i(1/2\,E^2)=\partial_j\big(1/2\,\delta_{ij}E^2\big) \tag{15}$$

(and likewise for the magnetic field). In this way we obtain the momentum-balance law and the symmetric Maxwell stress tensor σ:

$$\frac{\partial\mathrm{g}}{\partial t}-\nabla\cdot\sigma=-\mathrm{f},\qquad(\nabla\cdot\sigma)_i=\textstyle\sum_j\frac{\partial\sigma_{ij}}{\partial x_j} \tag{16}$$

$$\sigma_{ij}=\varepsilon_0\left(E_iE_j-\frac{1}{2}\delta_{ij}E^2\right)+\frac{1}{\mu_0}\left(B_iB_j-\frac{1}{2}\delta_{ij}B^2\right) \tag{17}$$

Integrating the balance law over a volume V and applying the divergence (Gauss–Ostrogradsky) theorem gives the net force on matter inside V:

$$\mathrm{F}=\textstyle\int_V\mathrm{f}\,dV=-\frac{d}{dt}\int_V\mathrm{g}\,dV+\oint_{\partial V}\sigma\cdot d\mathrm{A} \tag{18}$$

Thus, light exerts a mechanical force because the electromagnetic field carries momentum whose flux through a surface is transferred to matter. For time-averaged (steady) fields the first term vanishes and the force is determined solely by the flux of the stress tensor through the surface.

Pressure on a surface: general statement. Let $\hat{\mathbf{n}}$ be the outward unit normal of a surface element dA of the body. The traction (force per unit area) that the field exerts on the surface and the normal pressure are

$$\mathrm{t}=\sigma\cdot\hat{\mathrm{n}},\qquad p=-\hat{\mathrm{n}}\cdot\mathrm{t}=-\,\hat{\mathrm{n}}\cdot\sigma\cdot\hat{\mathrm{n}} \tag{19}$$

A positive pressure corresponds to compression of the surface (force directed inward). Now consider a monochromatic plane wave propagating along $+\hat{\mathrm{z}}$:

$$\mathrm{E}(z,t)=E_0\cos(kz-\omega t)\,\hat{\mathrm{x}},\qquad \mathrm{B}(z,t)=\frac{E_0}{c}\cos(kz-\omega t)\,\hat{\mathrm{y}} \tag{20}$$

For this wave (since $B=E/c$, so that $B^2/\mu_0=\varepsilon_0E^2$):

$$u=\frac{\varepsilon_0E^2}{2}+\frac{B^2}{2\mu_0}=\varepsilon_0E^2,\qquad \mathrm{S}=\frac{1}{\mu_0}\,\mathrm{E}\times\mathrm{B}=\varepsilon_0cE^2\,\hat{\mathrm{z}} \tag{21}$$

Time averages over many cycles give $\langle E^2\rangle=E_0^2/2$ and

$$\langle u\rangle=\varepsilon_0\frac{E_0^2}{2},\qquad \langle\mathrm{S}\rangle=\varepsilon_0c\,\frac{E_0^2}{2}\,\hat{\mathrm{z}}\equiv I\,\hat{\mathrm{z}} \tag{22}$$

where $I=\langle S\rangle$ is the intensity; note also that $I=c\langle u\rangle$. For the stress-tensor component normal to a surface $z=\mathrm{const}$ (the wave is transverse, so $E_z=B_z=0$) we have

$$\sigma_{zz} = \varepsilon_0\left(E_z^2 - \frac{1}{2}E^2\right) + \frac{1}{\mu_0}\left(B_z^2 - \frac{1}{2}B^2\right) = -\frac{1}{2}\left(\varepsilon_0 E^2 + \frac{B^2}{\mu_0}\right) = -u \quad (23)$$

Perfectly absorbing surface and perfect mirror. For a perfectly absorbing surface (no reflected or transmitted wave in front of the surface) the outward normal is $\hat{\mathrm{n}} = -\hat{\mathrm{z}}$, so by (24) and (28) the time-averaged normal pressure is

$$\langle p\rangle = -\langle\sigma_{zz}\rangle = \langle u\rangle = \frac{I}{c} \quad (24)$$

For a perfectly reflecting mirror at normal incidence the momentum carried by the wave reverses upon reflection: the incident momentum flux I/c is delivered to the mirror, and the reflected wave carries away an equal momentum flux I/c in the $-\hat{\mathrm{z}}$ direction. The momentum transfer is therefore doubled:

$$\langle p\rangle_{\mathrm{mirror}} = \frac{I}{c} + \frac{I}{c} = \frac{2I}{c} \quad (25)$$

General normal-incidence balance with reflection and transmission. Let I_{inc}, I_{refl} and I_{trans} be the cycle-averaged incident, reflected and transmitted intensities. The momentum flux normal to the surface equals I/c. Conservation of momentum across a pillbox yields the pressure on the interface (on the front surface):

$$p = \frac{I_{\mathrm{inc}} + I_{\mathrm{refl}} - I_{\mathrm{trans}}}{c} = \frac{(1+R-T)\,I_{\mathrm{inc}}}{c} \quad (26)$$

where $R = I_{\mathrm{refl}}/I_{\mathrm{inc}}$ and $T = I_{\mathrm{trans}}/I_{\mathrm{inc}}$. Special cases: an absorbing wall ($R = T = 0$) gives $p = I/c$; a perfect mirror ($R = 1, T = 0$) gives $p = 2I/c$; a lossless single interface ($R + T = 1$) gives $p = 2R\,I_{\mathrm{inc}}/c$.

The field momentum density $\mathrm{g} = \mathrm{S}/c^2$ shows that wherever there is energy flow, there is momentum flow. The Maxwell stress tensor σ is the momentum-flux density of the field: its normal component gives the pressure, and its off-diagonal components encode shear forces. The pressure equals the change in normal momentum flux delivered by the fields to matter.

As an example, sunlight at the Earth's orbit has intensity $I \approx 1360\ \mathrm{W}\cdot\mathrm{m}^{-2}$. Then

$$p_{\mathrm{abs}} = \frac{I}{c} \approx \frac{1360\ \mathrm{W\cdot m^{-2}}}{3\cdot 10^8\ \mathrm{m/s}} \approx 4.5\cdot 10^{-6}\ \mathrm{Pa}, \qquad p_{\mathrm{mirror}} \approx 9.1\cdot 10^{-6}\ \mathrm{Pa} \quad (27)$$

Conclusion. Maxwell's equations imply that electromagnetic fields carry momentum; the associated momentum-balance law introduces the Maxwell stress tensor. The flux of this tensor through a surface produces a mechanical force. For electromagnetic waves this manifests as a radiation pressure equal to I/c for absorption and $2I/c$ for reflection at normal incidence. Thus, the pressure of light is a direct, quantitative consequence of classical electrodynamics. For sunlight at the Earth's orbit it amounts to about $4.5\cdot 10^{-6}$ Pa on a perfect absorber and $9.1\cdot 10^{-6}$ Pa on a perfect mirror.

Acknowledgements. The authors express their sincere gratitude to Professor A.Yakshimuratov, Department of Exact Sciences, Mamun University, for reviewing this article and helping to improve it with his critical comments.

References:

[1]. Maxwell J.C. A dynamical theory of the electromagnetic field // Philosophical Transactions of the Royal Society of London. 1865, vol. 155, p. 459.

[2]. Maxwell J.C. A Treatise on Electricity and Magnetism. Vol. 2. Oxford, Clarendon Press, 1873.

[3]. Poynting J.H. On the transfer of energy in the electromagnetic field // Philosophical Transactions of the Royal Society of London. 1884, vol. 175, p. 343.

[4]. Lebedev P.N. Untersuchungen über die Druckkräfte des Lichtes. Annalen der Physik. 1901, vol. 311, p. 433.

[5]. Nichols E.F., Hull G.F. The pressure due to radiation. Physical Review (Series I). 1903, vol. 17, p. 26.

[6] Jackson J.D. Classical Electrodynamics. 3rd ed. New York, Wiley, 1999.

[7]. Griffiths D.J. Introduction to Electrodynamics. 4th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

[8]. Landau L.D., Lifshitz E.M. Electrodynamics of Continuous Media. Course of Theoretical Physics, vol. 8, – Oxford: Pergamon, 1984.

[9]. Minkowski H. Die Grundgleichungen für die elektromagnetischen Vorgänge in bewegten Körpern. Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Mathematisch-Physikalische Klasse. 1908 p. 53.

[10]. Abraham M. Zur Elektrodynamik bewegter Körper // Rendiconti del Circolo Matematico di Palermo. 1909, vol. 28, p. 1.

[11]. Barnett S.M. Resolution of the Abraham–Minkowski dilemma // Physical Review Letters. 2010, vol. 104. p. 070401.

[12]. Milonni P.W., Boyd R.W. Momentum of light in a dielectric medium // Advances in Optics and Photonics. 2010, vol. 2, p. 519.

[13]. Pfeifer R.N.C., Nieminen T.A., Heckenberg N.R., Rubinsztein-Dunlop H. Colloquium: Momentum of an electromagnetic wave in dielectric media // Reviews of Modern Physics. 2007, vol. 79, p. 1197.
[14]. Beth R.A. Mechanical detection and measurement of the angular momentum of light // Physical Review. 1936, vol. 50, p. 115.
[15]. Ashkin A. Acceleration and trapping of particles by radiation pressure // Physical Review Letters. 1970, vol. 24, p. 156.
[16]. Ashkin A., Dziedzic J.M., Bjorkholm J.E., Chu S. Observation of a single-beam gradient force optical trap for dielectric particles // Optics Letters. 1986, vol. 11, p. 288.
[17]. Chu S. Nobel Lecture: The manipulationn of neutral particles // Reviews of Modern Physics. 1998, vol. 70, p. 685.
[18]. Gieseler J., Martinez A.J., Taylor M.A., Novotny L. Advances in Optics and Photonics. 2021, vol. 13, p. 74.
[19]. Dholakia K., Zemánek P. Colloquium: Gripped by light: Optical binding // Reviews of Modern Physics. 2010, vol. 82, p. 1767.
[20]. Padgett M. Proceedings of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences. 2011, vol. 467, p. 3393.

Янгибоев Зойир Шобердиевич (к.ф.-м.н., Каршинский государственный университет, доцент кафедры «Математический анализ и дифференциальные уравнения»),
Хужаев Лочин Хусанович (к.ф.-м.н., Каршинский государственный технический университет, доцент кафедры высшей математики; z.yangiboyev@qarshidu.uz)

ОБРАТНАЯ ЗАДАЧА ДЛЯ ОДНОМЕРНОГО ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО УРАВНЕНИЯ С ПОСТОЯННЫМ ЗАПАЗДЫВАЮЩИМ АРГУМЕНТОМ

Аннотация. *В данной статье рассматривается обратная задача для одномерного линейного гиперболического уравнения с постоянными коэффициентами и постоянным запаздывающим аргументом – задача определения неизвестной функции источника* $f(t)$. *В отличие от прямой задачи, здесь в качестве дополнительной информации задается значение решения во внутренней точке области. Постановка обратной задачи, существование и единственность ее решения обоснованы полностью доказанной теоремой. Решение строится с использованием метода Фурье и аппарата интегральных уравнений Вольтерра. Полученные результаты могут быть использованы при идентификации и управлении динамическими системами с запаздыванием.*

Ключевые слова: *обратная задача, гиперболическое уравнение, запаздывающий аргумент, функция источника, метод Фурье, существование и единственность.*

Yangiboyev Zoyir Shoberdiyevich (Qarshi davlat universiteti "Matematik analiz va differensial tenglamalar" kafedrasi dotsenti, f.-m.f.f.d., Phd),
Xo‘jayev Lochin Husanovich (Qarshi davlat Texnika universiteti “Oliy matematika” kafedrasi dotsenti, f.-m.f.f.d., Phd); z.yangiboyev@qarshidu.uz)

O‘ZGARMAS KECHIKUVCHI ARGUMENTGA EGA BIR O‘LCHOVLI GIPERBOLIK TENGLAMA UCHUN TESKARI MASALA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zgarmas koeffitsiyentli va o‘zgarmas kechikuvchi argumentga ega bir o‘lchovli chiziqli giperbolik tenglama uchun teskari masala – noma’lum manba funksiyasini aniqlash masalasi ko‘rib chiqiladi. To‘g‘ri masaladan farqli ravishda, bu yerda qo‘shimcha ma’lumot sifatida sohaning ichki nuqtasidagi yechimning qiymati beriladi. Teskari masalaning qo‘yilishi, uning yechimi mavjudligi va yagonaligi to‘liq isbotlangan teorema orqali asoslanadi. Masalani yechish uchun Furye usuli va Volterra integral tenglamalari apparatidan foydalaniladi. Olingan natijalardan kechikishga ega dinamik tizimlarni identifikatsiyalash va boshqarishda foydalanish mumkin.*

Kalit so‘zlar: *teskari masala, giperbolik tenglama, kechikuvchi argument, manba funksiyasi, Furye usuli, mavjudlik va yagonalik.*

Yangiboyev Zoyir Shoberdievich (PhD, Karshi State UniversityAssociate Professor, Department of Mathematical Analysis and Differential Equations),
Khujaev Lochin Khusanovich (PhD), Karshi State Technical University (Associate Professor, Department of Higher Mathematics); z.yangiboyev@qarshidu.uz)

INVERSE PROBLEM FOR A ONE-DIMENSIONAL HYPERBOLIC EQUATION WITH A CONSTANT DELAYED ARGUMENT

Annotation. *This paper considers an inverse problem for a one-dimensional linear hyperbolic equation with constant coefficients and a constant delayed argument, namely, the problem of determining*

an unknown source function. Unlike the direct problem, the value of the solution at an interior point of the domain is prescribed as additional information. The formulation of the inverse problem and the existence and uniqueness of its solution are justified by a fully proved theorem. The solution is constructed using the Fourier method and the theory of Volterra integral equations. The obtained results can be used for the identification and control of dynamical systems with delay.

Keywords: *inverse problem, hyperbolic equation, delayed argument, source function, Fourier method, existence and uniqueness.*

1. Введение. Обратные задачи являются одним из актуальных направлений современ-ной математической физики. В таких задачах уравнение или его коэффициенты, функции источника, начальные или граничные условия частично неизвестны, и для их определения используются дополнительные сведения о решении [1, 2, 3].

Обратные задачи для уравнений с запаздывающим аргументом изучены сравнительно мало [4,5]. Особенно важное практическое значение имеет задача определения функции источника в гиперболических уравнениях с запаздыванием: локализация неизвестных источников в акустике [6], идентификация источников сигналов в биологии [7], восстановление неизвестных входных сигналов в системах управления [8] и др. Исследованию обратных задач определения источников для гиперболических уравнений и уравнений с памятью/запаздыванием посвящены работы многих зарубежных ученых, таких как М.Ямамото [10], М.В.Клибанов [11], А.Хасанов [12] и др.

В данной работе ставится обратная задача к прямой задаче: функция источника $f(t)$ считается неизвестной, а вместо нее в качестве дополнительной информации задается значение решения во внутренней точке $x = x_0$ области.

2. Постановка прямой задачи. В области $Q_T = \{(x,t) : 0 < x < \pi, 0 < t \le T\}$ рассматривается уравнение с запаздывающим аргументом $\tau > 0$*:*

$$u_{tt}(x,t) - a^2 u_{xx}(x,t) + bu(x,t-\tau) = f(t)\cdot h(x), \quad (x,t) \in Q_T, \tag{1}$$

где $a > 0$, $b \in \mathbb{R}$, $h(x)$ – известная функция.

Граничные условия:

$$u(0,t) = 0, \quad u(\pi,t) = 0, \quad t \in [0,T]. \tag{2}$$

Начальные условия и предыстория:

$$u(x,t) = \phi(x,t), \quad (x,t) \in [0,\pi]\times[-\tau,0]. \tag{3}$$

Условия согласования:

$$\phi(0,t) = \phi(\pi,t) = 0, \quad t \in [-\tau,0]. \tag{4}$$

В прямой задаче функция источника $f(t)$ считается известной, и требуется найти $u(x,t)$.

3. Постановка обратной задачи. В обратной задаче функция $f(t)$ неизвестна, а вместо нее задано значение решения $u(x,t)$ во внутренней точке $x_0 \in (0,\pi)$*:*

$$u(x_0,t) = g(t), \quad t \in [0,T], \tag{5}$$

где $g(t)$ – заданная достаточно гладкая функция.

Обратная задача. Найти пару функций $\{u(x,t), f(t)\}$, удовлетворяющую условиям (1)–(3) и дополнительному условию (5).

4. Метод решения и основной результат. Представляя решение $u(x,t)$ в виде ряда Фурье по ортогональной системе $\{\sin(nx)\}_{n=1}^{\infty}$*:*

$$u(x,t) = \sum_{n=1}^{\infty} u_n(t)\sin(nx), \tag{6}$$

получаем представление решения:

$$u(x,t) = u_0(x,t) + \sum_{n=1}^{\infty}\left(\int_0^t K_n(t-s)f(s)ds\right)h_n \sin(nx), \tag{7}$$

где $u_0(x,t)$ – решение при $f(t) \equiv 0$ (известная функция), $h_n = \frac{2}{\pi}\int_0^{\pi} h(x)\sin(nx)dx$, а $K_n(t)$ – ядро, определяемое с учетом запаздывающего аргумента.

Подставляя дополнительное условие (5) в (7) при $x = x_0$, получаем интегральное уравнение:

$$g(t) = u_0(x_0,t) + \int_0^t \left(\sum_{n=1}^{\infty} h_n \sin(nx_0)K_n(t-s)\right)f(s)ds. \tag{8}$$

Применяя дифференцирование к (8) по t, сводим задачу к линейному интегральному уравнению Вольтерра II рода относительно $f(t)$:

$$f(t) + \int_0^t K(t,s)f(s)ds = F(t), \tag{9}$$

где $F(t)$ определяется через $g'(t)$ и $u_0(x_0,t)$.

Теорема 1 *Предположим, что выполнены следующие условия:*

1. Выполнены условия гладкости данных прямой задачи;
2. $g(t) \in C^1[0,T]$, $h(x) \in C[0,\pi]$ и выполнено условие согласования $g(0) = u_0(x_0,0)$;
3. $\frac{x_0}{\pi} \notin \mathbb{Q}$ (т. е. $\frac{x_0}{\pi}$ – иррациональное число), а коэффициенты $h_n \neq 0$ для всех $n \geq 1$.

Тогда обратная задача (1)–(3), (5) имеет единственное решение $\{u(x,t), f(t)\} \in C^{2,1}(Q_T) \times C[0,T]$ при $t \in [0,T]$.

5. Доказательство теоремы. 1. Единственность решения. Для доказательства единственности предположим, что существуют два решения $\{u_1, f_1\}$ ***и*** $\{u_2, f_2\}$. Тогда их разности $v = u_1 - u_2$ ***и*** $f = f_1 - f_2$ удовлетворяют однородной задаче:

$$v_{tt}(x,t) - a^2 v_{xx}(x,t) + bv(x,t-\tau) = f(t)\cdot h(x), \tag{10}$$

$$v(0,t) = v(\pi,t) = 0, \tag{11}$$

$$v(x,t) = 0, \quad (x,t) \in [0,\pi]\times[-\tau,0], \tag{12}$$

$$v(x_0,t) = 0, \quad t \in [0,T]. \tag{13}$$

Раскладывая $v(x,t)$ в ряд Фурье $v(x,t) = \sum_{n=1}^{\infty} v_n(t)\sin(nx)$, для каждого коэффициента $v_n(t)$ получаем дифференциальное уравнение с запаздыванием:

$$v_{n''}(t) + a^2 n^2 v_n(t) + bv_n(t-\tau) = h_n f(t), \quad v_n(t) = 0,\ t \leq 0. \tag{14}$$

Из условий (13) следует, что $\sum_{n=1}^{\infty} v_n(t)\sin(nx_0) = 0$. Так как $\frac{x_0}{\pi} \notin \mathbb{Q}$, имеем $\sin(nx_0) \neq 0$ для всех $n \in \mathbb{N}$. Это приводит к однородному интегральному уравнению Вольтерра относительно $f(t)$:

$$f(t) + \int_0^t K(t,s)f(s)ds = 0. \tag{15}$$

Согласно теореме о единственности решений интегральных уравнений Вольтерра II рода [9], уравнение (15) имеет только тривиальное решение $f(t) \equiv 0$ на $[0,T]$. Из $f(t) \equiv 0$ следует $v_n(t) \equiv 0$, а значит, и $v(x,t) \equiv 0$. Единственность доказана.

2. Существование решения. Для доказательства существования рассмотрим операторное уравнение Вольтерра (9). Из гладкости функций $g(t)$ и $h(x)$ следует непрерывность правых частей и ядра $K(t,s)$.

Применяя метод последовательных приближений:

$$f^{(0)}(t) = F(t),$$

$$f^{(k)}(t) = F(t) - \int_0^t K(t,s)f^{(k-1)}(s)ds, \quad k = 1,2,\ldots \tag{16}$$

Ряд последовательных приближений сходится абсолютно и равномерно на отрезке $[0,T]$, так как ядро $K(t,s)$ ограничено. Следовательно, существует единственная функция $f(t) \in C[0,T]$, удовлетворяющая уравнению (9).

Подставляя найденную функцию $f(t)$ в ряд (7), получаем функцию $u(x,t)$. Благодаря условиям на гладкость $h(x)$ и иррациональности $\frac{x_0}{\pi}$, данный ряд и его производные до второго порядка сходятся равномерно в Q_T, следовательно, $u(x,t) \in C^{2,1}(Q_T)$.

Таким образом, найденная пара $\{u(x,t), f(t)\}$ удовлетворяет уравнениям (1)–(3) и условию (5).

Теорема полностью доказана.

6. Алгоритм решения обратной задачи:

1. Решить однородную часть прямой задачи при $f(t) \equiv 0$, определить функцию $u_0(x,t)$.
2. Вычислить коэффициенты Фурье h_n функции источника $h(x)$.
3. Составить ядро $K(t,s)$ и свободный член $F(t)$ для интегрального уравнения Вольтерра (9).
4. Найти $f(t)$ методом последовательных приближений или методом резольвент.
5. Подставить найденную $f(t)$ в ряд Фурье (7) и восстановить поле $u(x,t)$.

7. Результаты и обсуждение. Основные преимущества предложенного подхода:

• Использование метода Фурье позволяет точно свести дифференциально-функциональное уравнение к системе интегральных уравнений Вольтерра II рода.

• Условие иррациональности $\frac{x_0}{\pi} \notin \mathbb{Q}$ обеспечивает отсутствие полноты нулевых точечных измерений (отсутствие узловых точек на графиках собственных функций).

• Доказательство полностью строгое и опирается на классические теоремы сходимости.

Перспективы дальнейших исследований:

1. Случай переменного запаздывания $\tau(t)$;
2. Нелинейные функции источника $f(t,u)$;
3. Многомерные области по пространственным переменным;
4. Совместное восстановление коэффициентов уравнения и функции источника.

8. Заключение. В работе успешно поставлена и математически обоснована обратная задача по восстановлению функции источника в гиперболическом уравнении с постоянным запаздыванием. Выведено эквивалентное интегральное уравнение и строго доказана теоре-ма о существовании и единственности. Полученные результаты готовы к практическому применению при идентификации систем с задержкой.

Список использованной литературы:

[1]. Искандаров С. Обратные задачи. Ташкент, 2015.

[2]. Кабанихин С.И. Обратные и некорректные задачи. Новосибирск: Сибирское научное издательство, 2011.

[3]. Прилепко А.И., Орловский Д.Г., Васин И.А. Методы решения обратных задач математической физики. М., Физматлит, 2000.

[4]. Джаналиев М.Т., Рамазанов М.И. Об обратных задачах для гиперболических уравнений с запаздыванием. Дифференциальные уравнения. 2009, т. 45, № 2, с. 245–256.

[5]. Морс П.М., Ингард К.У. Теоретическая акустика. М., “Мир”, 1973.

[6]. Мюррей Дж.Д. Математическая биология. М., “Мир”, 2009.

[7]. Никулеску С.-И. Влияние запаздывания на устойчивость: подход к робастному управлению. “Спрингер”, 2001.

[8]. Грипенберг Г., Лонден С.О., Стаффанс О. Интегральные и функциональные уравнения Вольтерра. Кембридж, 1990.

[9]. Тихонов А.Н., Арсенин В.Я. Методы решения некорректных задач. М., “Наука”, 1986.

[10]. Yamamoto M. (2009). Uniqueness and stability in multidimensional inverse problems for hyperbolic equations. Journal of Inverse and Ill-posed Problems, 17(8), p. 737–766.

[11]. Klibanov M.V., Timonov A.A. (2004). Carleman Estimates for Coefficient Inverse Problems and Applications. VSP, Utrecht.

[12]. Hasanov A. (2009). Identification of an unknown source term in a vibrating system from final overdetermination. Applied Mathematical Modelling, 33(1), p. 403–415.

Norov Abdurahmon Qiyomiddin o‘g‘li (Acting Associate Professor, Department of Languages, Exact and Social Sciences, TMCI; norov9770@gmail.com),

Islamov Yorqin Abduxakimovich (Associate Professor, Department of Higher Mathematics, Tashkent State Transport University; Islamovyorqin72@gmail.com)

A FREE-BOUNDARY LOTKA–VOLTERRA COMPETITION SYSTEM WITH NONLINEAR ADVECTION AND TIME-DEPENDENT REMOVAL

Annotation. *We study a free-boundary model for two competing populations in a one-dimensional habitat, incorporating nonlinear self-advection and time-dependent proportional removal. The common boundary moves according to a weighted sum of the populations outward diffusive fluxes. Comparison estimates and a fixed-domain transformation yield positivity, uniform population bounds, monotone boundary expansion, an upper bound on boundary speed, and global existence and uniqueness of classical solutions. When removal sufficiently exceeds intrinsic growth, both populations decay exponentially and the boundary approaches a finite limit. The model accommodates seasonal or controlled removal.*

Keywords: *reaction–diffusion system, nonlinear advection, time-dependent removal, Lotka–Volterra competition, common free boundary, global existence, exponential extinction.*

CHIZIQSIZ ADVEKSIYA VA VAQTGA BOG‘LIQ KAMAYTIRISHNI HISOBGA OLUVCHI ERKIN CHEGARALI LOTKA–VOLTERRA RAQOBAT SISTEMASI

Annotatsiya. *Bir o‘lchamli hududda raqobatlashuvchi ikki populyatsiya uchun chiziqsiz adveksiya va vaqtga bog‘liq proporsional kamaytirishni hisobga oluvchi erkin chegarali model o‘rganiladi. Adveksiya har bir populyatsiyaning o‘z zichligiga bog‘liq bo‘lib, umumiy chegaraning harakati ikkala populatsiyaning tashqariga yo‘nalgan diffuzion oqimlari vaznli yig‘indisi bilan belgilanadi. Taqqoslash usuli va masalani qo‘zg‘almas sohaga o‘tkazish orqali zichliklarning musbatligi va tekis chegaralanganligi, hudud-*

ning monoton kengayishi, chegara tezligining chegaralanganligi hamda klassik yechimning global mavjudligi va yagonaligi isbotlanadi. Kamaytirish sur'atlari tabiiy o'sish sur'atlaridan yetarlicha yuqori bo'lganda, ikkala populatsiya zichligi eksponensial ravishda nolga, chegara esa chekli limitga intiladi. Model mavsumiy yoki boshqariladigan kamaytirishni hisobga olish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: *reaksiya–diffuziya tizim, chiziqsiz adveksiya, vaqtga bog'liq kamaytirish, Lotka–Volterra raqobati, umumiy erkin chegara, global mavjudlik, eksponensial so'nish.*

СИСТЕМА КОНКУРЕНЦИИ ЛОТКИ–ВОЛЬТЕРРЫ СО СВОБОДНОЙ ГРАНИЦЕЙ, НЕЛИНЕЙНОЙ АДВЕКЦИЕЙ И ЗАВИСЯЩИМ ОТ ВРЕМЕНИ ИЗЪЯТИЕМ

Аннотация. *Рассматривается модель конкуренции двух популяций в одномерной области со свободной границей, нелинейной самоадвекцией и зависящим от времени пропорциональным изъятием. Движение общей границы определяется взвешенной суммой диффузионных потоков обеих популяций, направленных наружу. Метод сравнения и преобразование к фиксированной области позволяют доказать положительность и равномерную ограниченность плотностей популяций, монотонное расширение области и ограниченность скорости границы, а также глобальное существование и единственность классического решения. При достаточно сильном преобладании изъятия над естественным ростом обе популяции экспоненциально вымирают, а граница стремится к конечному пределу. Модель допускает сезонное или регулируемое изъятие.*

Ключевые слова: *система реакции–диффузии, нелинейная адвекция, зависящее от времени изъятие, конкуренция Лотки–Вольтерры, общая свободная граница, глобальное существование, экспоненциальное вымирание.*

1. **Introduction.** Reaction-diffusion equations are a standard tool for describing the spatial interaction of biological populations. The classical Lotka-Volterra framework combines intrinsic growth, self-limitation and interspecific competition, while diffusion represents random dispersal. Mathematical foundations and ecological interpretations of such models are discussed in [1, 2]. When the occupied habitat itself changes in time, a free boundary gives a natural description of the propagation front. The logistic free boundary model and its spreading-vanishing dichotomy were developed in [3], and related biological free boundary mechanisms were surveyed in [4].

For interacting populations, free boundary formulations have been studied for predator-prey and competition systems. Lin [5] considered a predator-prey model; Guo and Wu [6] and Wang and Zhao [7] analyzed two-species competition systems. Advection and nonlinear transport may substantially change the movement of a population front. Relevant results for advection-diffusion free boundary equations and systems can be found in [8-11]. A quasilinear competition system with nonlinear convection and a common free boundary was investigated in [10], where a priori Holder estimates, uniqueness and existence were established.

2. Formulation of the new problem

Let $u(t,x)$ and $v(t,x)$ denote the densities of two competing populations at time t and position x. Their common habitat is the interval $0 < x < h(t)$, where $h(t)$ is an unknown right boundary. For a fixed $T > 0$, define

$$Q_T = \{(t,x) : 0 < t \le T,\ 0 < x < h(t)\}. \tag{1}$$

We consider the following nonautonomous quasilinear system:

$$u_t - d_1 u_{xx} - m_1 u u_x = u\big(a_1(t) - q_1(t) - b_1 u - c_1 v\big), \qquad (t,x) \in Q_T. \tag{2}$$

$$v_t - d_2 v_{xx} - m_2 v v_x = v\big(a_2(t) - q_2(t) - b_2 v - c_2 u\big), \qquad (t,x) \in Q_T. \tag{3}$$

The initial conditions are

$$u(0,x) = u_0(x), \qquad v(0,x) = v_0(x), \qquad 0 \le x \le h_0. \tag{4}$$

At the fixed left endpoint we impose zero flux, while both densities vanish at the moving front:

$$u_x(t,0) = v_x(t,0) = 0, \qquad 0 < t \le T. \tag{5}$$

$$u(t,h(t)) = v(t,h(t)) = 0, \qquad 0 < t \le T. \tag{6}$$

The common front obeys the Stefan condition

$$h'(t) = -\mu\left[d_1 u_x(t,h(t)) + \rho d_2 v_x(t,h(t))\right], \qquad h(0) = h_0. \tag{7}$$

Here $d_i > 0$ are diffusion coefficients, $m_i \ge 0$ measure nonlinear self-advection, $b_i > 0$ are intraspecific competition coefficients, $c_i > 0$ are interspecific competition coefficients, and $\mu, \rho > 0$ describe the response of the front to population flux. The functions $a_i(t)$ are intrinsic growth rates and $q_i(t)$ are proportional removal rates. Thus $r_i(t) = a_i(t) - q_i(t)$ is the effective per-capita growth rate at low density.

We use the following hypotheses.

I. The functions a_i, q_i belong to $C^{\alpha/2}([0,\infty))$ for some $0 < \alpha < 1$, and there are constants $a_i^+, q_i^+ > 0$ such that $0 < a_i(t) \le a_i^+$ and $0 \le q_i(t) \le q_i^+$.

II. The initial functions u_0, v_0 belong to $C^{2+\alpha}([0,h_0])$, are positive in $(0,h_0)$, and satisfy $u_0(0) = v_0(0) = 0$, $u_0(h_0) = v_0(h_0) = 0$, $u_0(h_0) < 0$, and $v_0(h_0) < 0$.

III. All constant model parameters appearing in (2)-(7) are positive, except that m_i may be zero.

3. A priori estimates

The first theorem supplies bounds that are independent of the local existence time. These estimates are the key to continuation of a classical solution.

Theorem 1. Suppose I-III hold and (u,v,h) is a classical solution of (1)-(7). Then

$$0 < u(t,x) \le M_1, \qquad 0 < v(t,x) \le M_2, \qquad (t,x) \in Q_T, \tag{8}$$

where

$$M_1 = \max\left\{ \|u_0\|_\infty, \frac{a_1^+}{b_1} \right\}, \qquad M_2 = \max\left\{ \|v_0\|_\infty, \frac{a_2^+}{b_2} \right\}. \tag{9}$$

Moreover, $h'(t) > 0$ and there is a constant $C_h > 0$, depending only on the data and the bounds in (9), such that

$$0 < h'(t) \le C_h, \qquad 0 < t \le T.(1) \tag{10}$$

Proof. Since the reaction terms vanish when the corresponding density is zero, the strong maximum principle and the initial positivity imply $u > 0$ and $v > 0$ in Q_T. At an interior positive maximum of u, the terms $-c_1 uv$ and $-q_1(t)u$ are nonpositive. Comparison with the scalar logistic equation $z' = z(a_1^+ - b_1 z)$ yields the first bound in (8). The second follows in the same way. These arguments are standard for competitive parabolic systems; see [1, 2].

The Hopf boundary lemma applied at $x = h(t)$ gives $u_x(t, h(t)) < 0$ and $v_x(t, h(t)) < 0$. Equation (7) therefore implies $h'(t) > 0$. To obtain the upper estimate, one may introduce linear barriers in a boundary strip, or equivalently use the boundary-gradient estimate for uniformly parabolic equations after straightening the free boundary. The coefficient bounds and (8) give

$$-u_x(t, h(t)) \le K_1, \qquad -v_x(t, h(t)) \le K_2, \tag{11}$$

where K_1 and K_2 depend only on the prescribed data on $[0, T]$. Substitution into (7) yields $C_h = \mu(d_1 K_1 + \rho d_2 K_2)$, proving (10).

Corollary 1. For every finite $T > 0$, the moving boundary satisfies

$$h_0 < h(t) \le h_0 + C_h t, \qquad 0 < t \le T. \tag{12}$$

This follows immediately by integration of (10).

4. Transformation to a fixed domain and local solvability

Set $y = x / h(t)$ and define $U(t, y) = u(t, h(t)y)$ and $V(t, y) = v(t, h(t)y)$. The moving cylinder Q_T is mapped onto $\Omega_T = (0, T] \times (0,1)$. Direct differentiation gives

$$u_t = U_t - \frac{y h'(t)}{h(t)} U_y, \qquad u_x = \frac{1}{h(t)} U_y, \qquad u_{xx} = \frac{1}{h^2(t)} U_{yy}. \tag{13}$$

The corresponding identities hold for v. Hence the transformed system is

$$U_t - \frac{d_1}{h^2(t)} U_{yy} - \frac{y h'(t) + m_1 U}{h(t)} U_y = U\big(a_1(t) - q_1(t) - b_1 U - c_1 V\big). \tag{14}$$

$$V_t - \frac{d_2}{h^2(t)} V_{yy} - \frac{y h'(t) + m_2 V}{h(t)} V_y = V\big(a_2(t) - q_2(t) - b_2 V - c_2 U\big). \tag{15}$$

The fixed-boundary conditions are

$$U_y(t, 0) = V_y(t, 0) = 0, \qquad U(t, 1) = V(t, 1) = 0. \tag{16}$$

The Stefan condition becomes

$$h'(t) = -\frac{\mu}{h(t)} \big[d_1 U_y(t, 1) + \rho d_2 V_y(t, 1) \big]. \tag{17}$$

Because $h(t) \ge h_0$, the principal coefficients $d_i / h^2(t)$ remain strictly positive on every finite interval. The transformed problem is therefore uniformly parabolic as long as h, U and V remain in bounded Holder sets.

Theorem 2. Under H1-H3, there exists $T_0 > 0$ such that problem (1)-(7) has a unique classical solution satisfying

$$u, v \in C^{1+\alpha/2, 2+\alpha}(Q_{T_0}), \qquad h \in C^{1+\alpha/2}([0, T_0]). \tag{18}$$

Proof. On the fixed cylinder, freeze h, U and V in the lower-order coefficients of (14)-(17). Linear parabolic theory in Holder spaces [10, 11] gives a solution operator. For sufficiently small T_0, the operator maps a closed ball determined by the initial norms into itself and is compact and continuous. The Leray-Schauder principle [10] gives a fixed point. Alternatively, the contraction argument used for free boundary reaction-diffusion systems in [3, 5] applies after reducing T_0. To prove uniqueness, subtract two solutions on the fixed cylinder, estimate the differences by parabolic Schauder estimates, and use (17) to control the difference of the two boundaries. A small-time contraction follows, and continuation gives uniqueness throughout the common interval of existence.

5. Global continuation

Theorem 3. The local solution from Theorem 2 extends uniquely to every finite time $T > 0$.

Proof. Let $T_{\max}$ be the maximal existence time and suppose $T_{\max} < \infty$. The density estimates (8) prevent blow-up of u and v. Estimates (10)-(12) show that h and h' remain bounded and that $h(t) \geq h_0 > 0$. Thus the transformed equations (14)-(15) remain uniformly parabolic. Interior and boundary Schauder estimates [10, 11], followed by the Stefan relation (17), yield for each $0 < \tau < T_{\max}$ a bound

$$\| U \|_{C^{1+\alpha/2,2+\alpha}([\tau,T_{\max})\times[0,1])} + \| V \|_{C^{1+\alpha/2,2+\alpha}([\tau,T_{\max})\times[0,1])} + \| h \|_{C^{1+\alpha/2}([\tau,T_{\max}])} \leq C_\tau. \tag{19}$$

Consequently, the solution data converge in the required compatibility spaces as t approaches $T_{\max}$. The local existence argument can be restarted at $T_{\max}$, contradicting maximality. Hence $T_{\max} = \infty$.

6. Exponential extinction under dominant removal

We now assume that removal uniformly exceeds intrinsic growth. Define

$$\delta_i = \inf_{t\geq 0}\big(q_i(t) - a_i(t)\big), \qquad i = 1, 2. \tag{20}$$

Theorem 4. If $\delta_1 > 0$ and $\delta_2 > 0$, then every global classical solution satisfies

$$\| u(t,\cdot) \|_\infty \leq \| u_0 \|_\infty e^{-\delta_1 t}, \qquad \| v(t,\cdot) \|_\infty \leq \| v_0 \|_\infty e^{-\delta_2 t}. \tag{21}$$

Furthermore, $h(t)$ converges to a finite limit h_∞.

Conclusion. A nonautonomous free boundary model has been formulated for two competing populations with nonlinear self-advection and time-dependent proportional removal. The use of bounded time-dependent coefficients preserves the comparison structure of the autonomous system. Uniform density estimates and boundary-gradient bounds provide local and global well-posedness. If removal exceeds the largest possible intrinsic growth rate for each species, both populations decay exponentially and the common habitat approaches a finite limiting length. The explicit estimates (13)-(17) connect management intensity with the remaining expansion of the habitat and the time required to reach a prescribed density level. Future work may address sign-changing net growth, periodic persistence thresholds and species-dependent free boundaries.

References:

(1). Cantrell R.S., Cosner C. Spatial Ecology via Reaction-Diffusion Equations. Wiley, Chichester, 2003.

(2). Murray J.D. Mathematical Biology I: An Introduction. Third edition, Springer, New York, 2002.

(3). Du Y., Lin Z. Spreading-vanishing dichotomy in the diffusive logistic model with a free boundary. SIAM Journal on Mathematical Analysis, 2010, 42, p. 377–405.

(4). Friedman A. Free boundary problems in biology. Philosophical Transactions of the Royal Society A, 2015, 373, 20140368.

(5). Lin Z. A free boundary problem for a predator-prey model. Nonlinearity, 2007, 20, p. 1883–1892.

(6). Guo J.S., Wu C.H. On a free boundary problem for a two-species weak competition system. Journal of Dynamics and Differential Equations, 2012, 24, p. 873–895.

(7). Wang M., Zhao J. Free boundary problems for a Lotka-Volterra competition system. Journal of Dynamics and Differential Equations, 2014, 26, p. 655–672.

(8). Gu H., Lin Z., Lou B. Long time behavior of solutions of Fisher-KPP equation with advection and free boundaries. Journal of Functional Analysis, 2015, 269, p. 1714–1768.

(9). Zhou L. An evolutional free-boundary problem of a reaction-diffusion-advection system. Proceedings of the Royal Society of Edinburgh Section A, 2017, 147, p. 615–648.

(10). Ladyzhenskaya O.A., Solonnikov V.A., Uraltseva N.N. Linear and Quasilinear Equations of Parabolic Type. American Mathematical Society, Providence, 1968.

(11). Pao C. Nonlinear Parabolic and Elliptic Equations. Plenum Press, New York, 1992.

Алмуратов Шавкат Нарпулатович (Ташкентский государственный транспортный университет; д.ф.ф-м.н., доц.; e-mail: almuratovshavkat11@gmail.com),
Савенко Оксана Викторовна (старший преподаватель, Термезский государственный университет; oksi_2005@mail.ru),
Тураев Кахрамон Нортожиевич (старший преподаватель, Термезский государственный университет; Turaevqahramon184@gmail.com),
Тошбоева Наргиза Юлдашовна (старший преподаватель, Ташкентский химико-технологический университет; nargizatoshboyeva25@gmail.com)

НАПРЯЖЁННО-ДЕФОРМИРОВАННОЕ СОСТОЯНИЕ И РАССЕЯНИЕ ВОЛН В ВЯЗКОУПРУГОМ ПОЛУПРОСТРАНСТВЕ С ЦИЛИНДРИЧЕСКИМ ТОННЕЛЕМ БЕЗ ОБДЕЛКИ ПОД ДЕЙСТВИЕМ ДВИЖУЩЕЙСЯ НАГРУЗКИ

Аннотация. *Исследуется задача о напряжённо-деформированном состоянии линейно-вязкоупругого однородного изотропного полупространства с цилиндрической полостью (тоннелем без обделки), ось которой расположена на некоторой глубине параллельно свободной поверхности. К контуру полости приложена нормальная или касательная нагрузка, равномерно движущаяся с постоянной дозвуковой скоростью, меньшей скорости волны Рэлея. В рамках пространственной краевой задачи динамической теории вязкоупругости построено точное аналитическое решение, основанное на разложении волновых потенциалов по плоским волнам, принципе суперпозиции волновых полей и их переразложении в ряды по цилиндрическим функциям. Данный подход позволяет точно учитывать процессы многократного отражения волн от дневной поверхности и их рассеяния на контуре полости без пространственной дискретизации среды. Выявлены закономерности распределения динамических напряжений и перемещений в зависимости от скорости движения нагрузки, глубины заложения полости и вязкоупругих параметров среды. Полученные результаты могут служить эталоном для оценки динамической прочности малых транспортных тоннелей.*

Ключевые слова: *вязкоупругое полупространство, тоннель без обделки, движущаяся нагрузка, дифракция волн, напряжённо-деформированное состояние, аналитическое решение, цилиндрический волновой потенциал.*

HARAKATLANUVCHI YUK TA’SIRIDA QOPLAMASIZ SILINDRIK TUNNELGA EGA QOVUSHQOQ-ELASTIK YARIM FAZONING KUCHLANGANLIK-DEFORMATSIYA HOLATI VA UNDA TO‘LQINLARNING TARQALISHI

Annotatsiya. *O‘qi erkin sirtga parallel ravishda muayyan chuqurlikda joylashgan silindrik bo‘shliqqa (qoplamasiz tunnelga) ega chiziqli qovushqoq-elastik, bir jinsli va izotrop yarim fazoning kuchlanish-deformatsiya holati masalasi tadqiq etiladi. Bo‘shliq konturiga Reley to‘lqini tezligidan kichik bo‘lgan doimiy tovushosti tezlik bilan tekis harakatlanuvchi normal yoki urinma yuk qo‘yilgan. Qovushqoq-elastiklik dinamik nazariyasining fazoviy chegaraviy masalasi doirasida to‘lqin potensiallarini yassi to‘lqinlar bo‘yicha yoyish, to‘lqin maydonlarining superpozitsiya prinsipi va ularni silindrik funksiyalar bo‘yicha qatorlarga qayta yoyishga asoslangan aniq analitik yechim qurilgan. Ushbu yondashuv muhitni fazoviy diskretlashtirmasdan, to‘lqinlarning yer sirtidan ko‘p marta qaytishi va bo‘shliq konturida sochilishi jarayonlarini aniq hisobga olish imkonini beradi. Dinamik kuchlanishlar va ko‘chishlarning yuk harakati tezligiga, bo‘shliqning joylashish chuqurligiga hamda muhitning qovushqoq-elastik parametrlariga bog‘liq holda taqsimlanish qonuniyatlari aniqlangan. Olingan natijalar kichik transport tunnellarining dinamik mustahkamligini baholash uchun etalon bo‘lib xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *qovushqoq-elastik yarim fazo, qoplamasiz tunnel, harakatlanuvchi yuk, to‘lqinlar difraksiyasi, kuchlanish-deformatsiya holati, analitik yechim, silindrik to‘lqin potensiali.*

STRESS-DEFORMED STATE AND WAVE SCATTERING IN A VISCOELASTIC HALF-SPACE WITH AN UNLINED CYLINDRICAL TUNNEL UNDER A MOVING LOAD

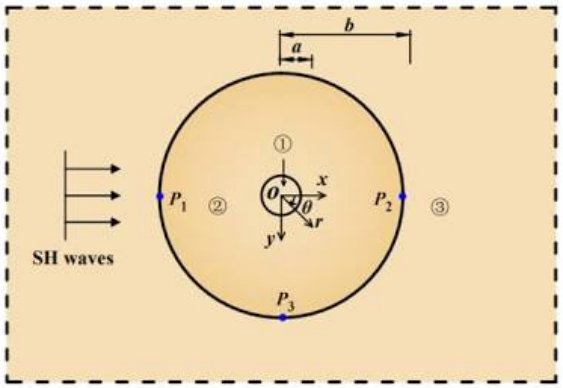
Annotation. *The problem of the stress-strain state of a linear-viscoelastic homogeneous isotropic half-space with a cylindrical cavity (unsupported tunnel) of radius, located at a depth parallel to the free surface, is studied. The cavity contour is subject to a normal or shear load, uniformly moving at a constant subsonic speed (less than the Rayleigh wave speed). Within the framework of the spatial boundary value problem of the dynamic theory of viscoelasticity, an exact analytical solution was constructed based on the expansion of wave potentials in plane waves, the principle of superposition of wave fields and their reexpansion into series in cylindrical functions. This approach makes it possible to accurately take into account the processes of multiple reflection of waves from the day surface and their scattering on the contour of the hole without using spatial discretization of the medium. Patterns of distribution of dynamic stresses and displacements depending on the loading speed, cavity depth and viscoelastic parameters of the medium were revealed. The obtained results serve as a basic standard for assessing the dynamic strength of small transport tunnels.*

Keywords: *Viscoelastic half-space, unlined tunnel, moving load, wave diffraction, stress-deformed state, analytical solution, cylindrical wave potential.*

Введение. Оценка динамического напряжённо-деформированного состояния подземных сооружений является важной задачей механики деформируемого твёрдого тела. При воздействии движущихся нагрузок в окружающем массиве возникают волновые процессы, определяющие распределение напряжений и перемещений вблизи выработки. Для тоннелей без обделки особое значение имеет поведение непосредственно прилегающей к полости среды, поскольку восприятие нагрузки обеспечивается самим массивом. При этом характер динамического отклика зависит от скорости движения нагрузки, глубины заложения тоннеля и механических свойств окружающей среды.

Цель работы заключается в построении аналитического решения указанной задачи и выявлении закономерностей изменения динамических напряжений и перемещений в зависимости от скорости движения нагрузки, глубины заложения полости и вязкоупругих параметров материала. Для достижения этой цели используются разложения волновых потенциалов по плоским волнам, принцип суперпозиции и переход к рядам по цилиндрическим функциям. Разрабатываемое решение позволяет учитывать многократные отражения и рассеяние волн без пространственной дискретизации среды.

Методология и метод решения

1-рисунок. Рассеяние волновых полей в окрестности полости.

Переход в подвижную систему координат: Так как нагрузка P движется с постоянной скоростью c вдоль оси Z, задача сводится к квазистационарной в подвижной системе координат (ρ,θ,ξ), где:

$$\xi = z - ct$$

Волновые уравнения для скалярного Φ и векторного $\vec{\Psi} = (0,0,\Psi)$ потенциалов перемещений в подвижной системе координат принимают вид:

$$\Delta\Phi - \frac{c^2}{c_p^2}\frac{\partial^2\Phi}{\partial\xi^2} = 0, \quad \Delta\Psi - \frac{c^2}{c_s^2}\frac{\partial^2\Psi}{\partial\xi^2} = 0$$

где c_p и c_s – комплекснозначные скорости продольных и поперечных волн в вязкоупругой среде, определяемые с учётом интегральных операторов релаксации:

$$c_p^2 = \frac{\lambda^* + 2\mu^*}{\rho_0}, \quad c_s^2 = \frac{\mu^*}{\rho_0}$$

Потенциальное представление волновых полей: Потенциалы перемещений представляются в виде суммы первичных волн, излучаемых источником на контуре тоннеля, и вторичных (отражённых) волн от плоской границы

x = h:

$$\Phi = \Phi^{(0)} + \Phi^{(1)}, \quad \Psi = \Psi^{(0)} + \Psi^{(1)}$$

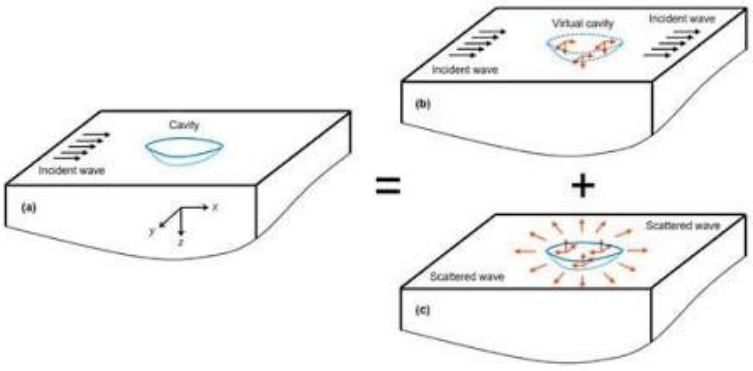
Первичные потенциалы ($\Phi^{(0)}, \Psi^{(0)}$) описывают волны, распространяющиеся от цилиндрической полости в бесконечную среду, и раскладываются в ряды по цилиндрическим функциям Ганкеля первого или второго рода $H_n^{(1,2)}(kr)$

$$\Phi^{(0)}(r,\theta,\xi) = \frac{1}{2\pi}\int_{-\infty}^{\infty}\sum_{n=-\infty}^{\infty} A_n(k) H_n^{(1)}(\alpha r) e^{in\theta} e^{ik\xi} dk$$

где $\alpha = \sqrt{k^2(c^2/c_p^2 - 1)}$ – волновое число для продольных волн.

Отражённые потенциалы ($\Phi^{(1)}, \Psi^{(1)}$) представляют собой волны, отражённые от плоской границы $x = h$, и первоначально записываются в виде интегралов Фурье по плоским волнам:

$$\Phi^{(1)}(x,y,\xi) = \frac{1}{2\pi}\int_{-\infty}^{\infty}\int_{-\infty}^{\infty} B(\gamma,k) e^{-\eta x + i\gamma y + ik\xi} d\gamma dk$$

2-рисунок. Отражение волн между плоской границей и цилиндрической полостью.

Связка граничных условий методом переразложения: г лавная математическая сложность заключается в совмещении двух разных геометрий: цилиндрической (поверхность тоннеля $r = R$) и плоской (поверхность земли $x = h$).

Для удовлетворения граничным условиям выполняется метод переразложения плоских волн в цилиндрические:

$$e^{-\eta x + i\gamma y} = e^{-\eta h}\sum_{m=-\infty}^{\infty} (-1)^m I_m(\kappa r) e^{im(\theta-\phi)}$$

где I_m – модифицированные функции Бесселя, $\kappa = \sqrt{\eta^2 + \gamma^2}$.

1. На свободной границе ($x = h$)**:** Условия отсутствия напряжений $\sigma_{xx} = 0, \tau_{xy} = 0, \tau_{xz} = 0$ позволяют выразить коэффициенты отражённых плоских волн $B(\gamma,k)$ через коэффициенты падающих цилиндрических волн $A_n(k)$.

2. На контуре тоннеля ($r = R$)**:** Условия заданного подвижного давления $\sigma_{rr} = -P(\theta,\xi)$ приводят к бесконечной системе линейных алгебраических уравнений (БСЛАУ) относительно неизвестных коэффициентов $A_n(k)$:

$$\sum_{n=-\infty}^{\infty} K_{mn}(k) A_n(k) = P_m(k)$$

Выводы. Благодаря быстрому убыванию элементов матрицы K_{mn} вне главной диагонали, полученная БСЛАУ редукцируется и эффективно решается методом численного усечения с высокой точностью.

Список использованной литературы:

(1). Eringen A.C., Suhubi E.S. (1975). Elastodynamics: Linear theory (Vol. 2). Academic Press.

(2). Pao Y.H., Mow C.C. (1973). Diffraction of elastic waves and dynamic stress concentrations. Crane Russak & Company.

(3). Lu J.F., Jeng D.S. (2004). A semi-analytical method for dynamic response of a 3D tunnel in a saturated half-space. International Journal for Numerical and Analytical Methods in Geomechanics, 28(1), p. 57–81.

(4). Yang Y., Kou X. (2019). Scattering of plane SH-waves by a shallow circular tunnel in an elastic half-space. Applied Mathematical Modelling, 68, p. 432–448.

(5). Fang J., Jin B. (2021). Dynamic response of a cylindrical cavity in a viscoelastic medium under moving loads. Soil Dynamics and Earthquake Engineering, 142, 106540.

(6). Q.Li, C.Wang, P.Wang, M.Luo, HWang, and Y.Lu. “Dynamic response behaviors of buried pipelines subjected to the impact of spherical falling objects in cold regions,” Journal of Vibroengineering, Vol. 27, № 4, pp. 655–668, Jun. 2025, https://doi.org/10.21595/jve.2025.24679

(7). Sh.N.Almuratov, J.Shomurodov, O.Savenko, N.Toshboyeva. VIBROENGINEERING PROCEDIA. 76th International Conference on Vibroengineering in Tashkent, Uzbekistan, April 28–29, 2026. DOI https://doi.org/101..21595/vp.2026.26327

Yusupova Iqbol Bahodirovna (Navoiy davlat universiteti o‘qituvchisi; yusupovaiqbol@580gmail.com)

XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGIDA TURK FUQAROLARINING FAOLIYATI

Annotatsiya. *Ushbu maqola orqali XX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisdoiy,madaniy-siyosiy hayoti, aholining, ayniqsa, shahar va markaziy hududlarda istiqomat qiluvchi insonlarning turmush tarzi va xo‘jalik hayotiga oid ma’lumotlar berilgan. Shuningdek, ushbu davrga oid ko‘p sonli arxiv manbalari amirlikning bir qator bekliklarida aholi orasida antirus kayfiyatdagi kuchlar soni muttasil oshib borganligi haqida yoritilgan.“Bolqon urush”lari va I jahon urushi yillarida Buxoro amirligida turklarga xayrixohlikni kuchaytirish uchun turk emissarlari Emon Mansur, Said Xolid Eshon, Qutlug‘-xo‘ja Eshon,Mustafo va Mahmud Afandilar muttasil ravishda targ‘ibot olib bordilar. Chor hukumati bunga javoban ularga qat’iy va keskin choralar ko‘rdi.*

Kalit so‘zlar*: Buxoro amirligi, Turkiston general-gubernatorligi, turk va afg‘on fuqarolari, Turkiston rayon qo‘riqlash bo‘limi, “Bolqon urush”lari,“Yosh turklar”, “Ittihod” partiyasi”, Xo‘ja Abdulahad Rohatboyev, Qozi Mulla Mahmud.*

Юсупова Икбал Баходировна (преподаватель, Навоийский государственный университет; , yusupovaiqbol@580gmail.com)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТУРЕЦКИХ ГРАЖДАН В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ В КОНЦЕ XIX И НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Аннотация*. В данной статье представлена информация о социально-экономической, культурной и политической жизни Бухарского эмирата в первой половине XX века, образе жизни и экономической жизни населения, особенно проживающего в городе и центральных районах. Кроме того, многочисленные архивные источники этого периода указывают на неуклонный рост числа антироссийских сил среди населения в ряде княжеств эмирата. Во время «Балканских войн» и Первой мировой войны турецкие эмиссары Эман Мансур, Саид Халид Эшон, Кутлугходжа Эшон, Мустафа и Махмуд Эфенди постоянно вели пропагандистскую деятельность с целью укрепления благосклонности турок к Бухарскому эмирату. В ответ царское правительство приняло против них решительные и радикальные меры.*

Ключевые слова: *Бухарский эмират, генерал-губернатор Туркестана, граждане Турции и Афганистана, окружная охрана Туркестана, «Балканские войны», «Молодые турки», партия «Союз», Ходжа Абдулахад Рохатбаев, Кази Мулла Махмуд.*

Yusupova Ikbol Bakhordirovna (Teacher of Navoi State University; yusupovaiqbol@580gmail.com)

THE ACTIVITIES OF TURKISH CITIZENS IN THE EMIRATE OF BUKHARA IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Annotation*. This article provides information on the socio-economic, cultural, and political life of the Emirate of Bukhara during the first half of the 20th century, as well as the lifestyles and economic activities of the population–particularly those residing in urban and central areas. Furthermore, numerous archival sources from this period highlight the steady rise of anti-Russian sentiment among the populations of several *bekliks* (districts) within the Emirate. During the Balkan Wars and World War I, Turkish emissaries–such as Emon Mansur, Said Khalid Eshon, Qutlugh-Khoja Eshon, Mustafa, and Mahmud Afandi–conducted continuous propaganda campaigns to foster pro-Turkish sympathies within the Emirate. In response, the Tsarist government took firm and drastic measures against them.*

Keys words: *Emirate of Bukhara, Governor-Generalship of Turkestan, Turkish and Afghan citizens, Turkestan Regional Security Department, Balkan Wars, Young Turks, "Ittihad" Party, Khoja Abdulahad Rohatboyev, Qazi Mulla Mahmud.*

Kirish. Buxoro amirligi hamda Usmoniylar imperiyasi (Turkiya) va Afg‘oniston davlatlari o‘rtasida mustamlaka yillarida (1868–1917) o‘zaro savdo-sotiq, elchilik aloqlari va madaniy sherikchilik muntazam rivojlanib borardi. Buxoro amirligi aholisi vakillari savdo-sotiq, haj ziyorati, ta’lim olish kabi maqsadlarda Turkiya shaharlari va Afg‘onistonga safarlar qilishardi. Shuningdek, turk fuqarolari ham Buxoro amirligi bekliklarida savdo-sotiq talabini, ta’lim olish, ilmiy ekspeditsiyalarida ishtirok etish, ayrim paytlarda ayg‘oqchilik va targ‘ibotchilik vazifasini bajarish singari maqsadlarda amirlikka tashrif buyurishgan.

O‘zbekiston Milliy arxivi hujjatlaridan birida, ya’ni, 1913-yil 1-iyulda Buxoro amirligidagi veterenar shifokorning Turkiston general-gubernatoriga yo‘llagan 59-maxfiy xatida, Qarshi bekliklarida asli turk

va afg‘on bo‘lgan fuqarolarga mahalliy hukumat va ziyoli qatlam vakillarining munosabati haqida muhim ma’mulotlar keltirilgan. Mazkur maxfiy xat bayonida amirlikning G‘uzor bekligidagi boshqaruvda bek, qozi va rais amaldorlaraning hurmati va mavqeyi yuqoriligi, qozikalon shariat himoyachisi, rais boshqaruv egasi sifatida bekdan mustaqil ish yuritishi, ular o‘z qo‘rg‘on(qarorgohi)ga egaligi ko‘rsatib o‘tilgan. G‘uzor bekligidagi yasulboshi, devonbegi, qorovulbegi, mirzaboshi kabi mansabdorlarga ayrim masalalarda mustaqil bo‘lishgan, xolos. G‘uzor qozisi bekning o‘g‘li qonunga bo‘ysunmagani uchun, xorijiy davlat turk fuqarosining do‘konini tortib olgani uchun uni lavozimidan bo‘shatib, eski Buxoroga, amir huzuriga yuborgan. Bek qanchalik harakat qilmasin, uni o‘z mansabi va avvalgi yeriga qaytara olmagan. Holubki, bekning o‘g‘li o‘z vaqtida miroxur mansabida ishlagan, bekning o‘zi esa 7 yil amir Said Olimxon bilan Sankt-Peterburg (Rossiya) safarida birga bo‘lgan. Xullas, bek amir tarbiyachilaridan biri edi. Rais to‘g‘ridan to‘g‘ri amirga itoat etib, shahar boshlig‘i, ko‘chalar ozodaligini nazorat qiluvchi, shaharda tarozi o‘lchovlarini aniq olib borishni tekshiruvchi kabi mas’uliyatli vazifalarni bajargan. Agar tarozidan urib qolgan savdogar aniqlansa, unga 41 qop jarima solinib, necha gramm urib qolgan bo‘lsa, bunday jinoyatchi o‘shancha tayoq bilan urilgan. Bu qoida xorijiy do‘kondorlarga ham tegishli bo‘lib, agar qassob go‘shtdan 100 gramm urib qolsa, 100 tayoq savalangan. Bunday shaxs pora bersa-da, tayoq zarbi jazosidan qocholmagan. Turk va afg‘on savdo vakillari, baqollar beklikda savdo-sotiqqilish huquqidan mahrum etilib, qozining hukmi bilan chiqarib yu-borilgan.

Biroq shahar bosh mirshabi qozi va raisdan farqli o‘laroq mustaqil harakat qila olmas, balki, bekka bo‘ysunardi. Bekning ruxsatisiz mirshab xorijlik fuqarolarni hibs qila olmagan va o‘zicha tan jazosi bera olmagan. Bizga ma’lumki, Bekliklar volostlarga bo‘linib, volostlar esa oqsoqlliklarga taqsimlangan. Volostni volost boshlig‘i, “elbegi” esa oqsoqollikni boshqargan. Jumladan, Qarshi bekligi 14 ta volostga bo‘linib, volost boshliqlari yoki amlokdor bekka bo‘ysungan, oqsoqollar volost boshlig‘iga bo‘ysunardi. Soliqni oqsoqollar to‘plab volost boshlig‘iga, volost egalari bekka yetkazishgan. Turk va afg‘on bo‘lganlarga nisbatan yuqori soliq solingan. Aslida, soliqlar pul holatida ayrim paytlarda esa mahsulot (natura) tarzida yetkazilgan. Chet elliklar boj va soliqni, asosan, pul hisobida to‘lagan. Suvsizlik va qurg‘oqchilik davrida soliq to‘plash ishlari qiyin kechgan. Manbadalrad qayd etilishicha bek soliqlar miqdorini yil boshida belgilagan, sharoitga qarab o‘zgartirmagan, natijada xalq noroziligi tufayli qo‘zg‘olonlar kelib chiqqan,non yetishmasligi oqibatida ocharchilik ham ro‘y bergan [1;240-b.]. Yuqoridagi fikrlarni keltirishdan asosiy maqsad, Buxoro amirligi bekliklaridagi barcha jarayonlarni amir va uning markaziy ma’muriyati to‘la nazorat qila olmaganligi, bek, qozi, rais singari mansabdorlar o‘z faoliyatida bir-biridan mustaqilligi, volost va qishloqlarda aholi belgilangan soliqni to‘lagandan so‘ng, bir qadar erkinligi kabi jihatlarni bayon qilishdan iborat. Bu borada chet el fuqarolariga alohida ta’rif belgilanganligini aytib o‘tish kerak.Yuqoridagi omillar va ayrim imtiyozlar tufayli amirlik bekliklarining shahar va qishloqlarida turk va afg‘on fuqarolari anchagina salmoqli sonni tashkil etilgan. Rus va turk fuqarolari oarsida arman yahudiylar ham bo‘lib, ular sudxo‘rlik bilan shug‘ullanishgan. Bunday shaxslar o‘z qo‘riqchi va yordamchilari bilan bozorlarni aylanib, savdogar va aholi vakillaridan qarzlarini to‘plab yurishgan.

Adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda ushbu masalaga Turkiston rayon qo‘riqlash bo‘limi (Oxranka, Maxsus idora, 1907-yilda tuzilgan) faoliyati bilan bog‘liq arxiv hujjatlaridagi ma’lumotlar asos qilib olingan. Shunigdek, XX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisdoiy, madaniy-siyosiy hayoti, aholining, ayniqsa, shahar va markaziy hududlarda istiqomat qiluvchi insonlarning turmush tarzi va xo‘jalik hayotiga oid ilmiy xulosalar keltirilgan adabiyotlar quydagilar: 1. O‘zbekiston Milliy Arxividagi asosiy ma’lumotlar. 2. Hayitov Sh.A. buxoroliklarning xorijdagi tashkilot va uyushmalari. XX asrda Buxoro amirligiga qarashli bo‘lgan hududlarda mahalliy va chet el fuqarolari o‘rtasida sodir bo‘lgan turli nizoli vaziyatlarda mahalliy hukumat vakillarining xatti-harakati haqida ma’lumotlar berilgan. 3. Hayitov Sh.A. o‘zbek muhojirligi tarixi (1917–1991). O‘zbek millatiga mansub muhojirlarning turmush tarzi, siyosiy va iqtisodiy faolligi haqida atroflicha yoritilgan. 4. M.Q.Abdurashidxonovning “Jadidchilik tarixidan lavhalar” asarida XX asrda mintaqa hududida sodir bo‘lgan siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarning tahlili va aholining ijtimoiy dunyoqarshidagi tub o‘zgarishlar haiqda ma’lumot berilgan. 5. D.A.Alimova, Golobanov A.A. “O‘zbekiston mustabit tuzum davrida:siyosiy va mafkuraviy tazyiq oqibatlari” asari ham Turkistonda mustamlaka yillarida olib borilgan siyosiy-iqtisodiy va ma’naviy-mafkuarviy jarayon va ularning millat taraqqiyotidagi salbiy oqibatlari haqida muhim tadqiqot ishlari olib borilgan asar hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. 1912–1923-yillarda (Turkiston rayon qo‘riqlash bo‘limi–Oxranka, maxsus idora bo‘lib 1907-yilda tuzilgan, uning faoiyati bilan bog‘liq arxiv hujjatlariga asosan) Buxoro amirligi bekliklaridagi “ziyolilar” (madarasa talabalari, amaldorlar, ilg‘or fikrli tijoratchilar)orasida Turkiya va Afg‘onistondagi sodir bo‘layotgan siyosiy va ijtimoiy voqealarga qiziqish kuchaygan.“Turkiyaning Bolqon

urushidagi janglari (1911–1912, 1912–1913)" yillarida (1 va 2-Bolqon urushlari haqida fikr bildirilayapti) uni bu janglardagi qo‘llab-quvvatlash zarurligi haqidagi munozaralar beklik va shaharlarda avj olgani amirlik markazi va bekliklarida Afg‘onistonda nashr etilayotgan ommaviy axborot vositalaridan gazeta va jurnallar mutolaa qilinmoqda. Turk sultoni Rashod V. va turk shahzodalarining ko‘rinishlari va "Yosh turklar" faoliyati tasviri tushirilgan otkritkalar tarqatilmoqda. Turkiyada chiqarilgan sirkuryarlar bilan birga gazetalarga qiziqish kuchaygan.Rossiya musulmonlari orasida Bog‘chasaroyda nashr etilgan "Tarjimon" gazetasi bilan birga turk va afg‘on matbuoti keng tarqalmoqda [2;241-b.] kabi qaydlar mavjud,arxiv hujjatida. Buxoro amirligi poytaxti hisoblangan Eski Buxoro shahrida yashagan, asli, turk fuqarosi bo‘lgan Xo‘ja Abdulahad Rohatboyev haqida imperiya ayg‘oqchilari maxfiy ravishda to‘plagan ma’lumotlar arxivda saqlangan. Ushbu shaxs to‘g‘risida: "Xo‘ja Abdulahad etikdo‘z Rohatboy o‘g‘li, Eski Buxoro shahrida yashaydi, uning shaxsiy uyi shahardagi Shafaat bozori yonida joylashgan. Hozirga qadar (1913-yil 22-avgust) Xo‘ja Abdulahad uyida Konstantinopol (Istanbul) Suriya, Iroq, Makka, Madina (Arabistondan) Konstantinopol safaridan Eski Buxoro shahriga Turkiyadagi o‘g‘li bilan birga qaytgan. Uning uyida turk va afg‘onlar doimo mehmon bo‘lib turadi" [3;318-b.].

Xo‘ja Abdulahad Rohatboyev Konstantinopol safarlaridan birida turk sultoni Abdulmajid bilan uchrashishga muvaffaq bo‘lgan.Keyinchalik turkiyalik mehmonlar unga Turkiyadan ma’lumotlar olib kelishgan va u ba’zi maxsus topshiriqlarni bajargan. "Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi ayg‘oqchiligi idorasi va Oxranka Xo‘ja Abdulahad uyiga 1913-yilda turk fuqaroaridan Rizabey afandi, Mustafo afandilar tashrif buyurganini aniqlashgan. Turkiyaga borib qaytgan Buxoro amirligidagi tub joy aholisi vakillari (o‘zbek, turkman va tojiklar) Rohatboyev uyida ko‘p bor bo‘lishgan. Ushbu shaxs buxorolik ilg‘or fikrli yoshlarni Turkiyada oliy ta’lim olishga tashviq va targ‘ib qilayotganlarning yetakchisi hisoblanadi" [4;316-b.]. Bizga ma’lumki, "Tarjimon" gazetasi Rossiya musulmonlarining birinchi gazetasi bo‘lib,1883–1918-yillarda jadidchilikning g‘oyaviy-ma’naviy otasi Ismoil G‘aspirali tomonidan Bog‘chasaroyda chop etilgan. Gazeta yashirin ravishda Buxoro amirligi hududlariga tarqatilgan. Turkiston general-gubernatorligi viloyatlarida 1000 nafar obunachisi bo‘lgan.

Buxoro amirligining janubiy va sharqiy bekliklarida, xususan, G‘uzor bekligi va bir qator volostlarida va Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi shaharlarida mahalliy aholi orasida Turkiya turklarini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan ziyoli va savdogarlar targ‘ibot olib borishgan. Ayniqsa, 1911–1913-yillarda ushbu shaxslarga tayangan 3–4 nafar turk fuqarolari yuqorida qayd etilgan shaharlarga kelib, vaqtincha istiqomat qilishgani arxiv ma’lumotlarida qayd etilgan. Aynan shu yillarda G‘uzor bekligidagi amir amaldorlari (bek, qozi, rais va h.k.) aholiga nisbatan jabr-zulmni kuchaytirganliklari, ocharchilik hukm surgan va aholining qash-shoqlashganligiga qaramay, soliq zulmi oddiy xalqda turk fuqarolari targ‘ibotiga ishonchni kuchaytirgan. Amirlik bekliklarida o‘g‘li va qiz bolalarni "tortiq" qilishdek qabih odat hukm surganligi, bu esa turk va mahalliy ziyolilar tomonidan qoralanib targ‘ib etilishi ham tubjoy kishilarida,bekliklarning shahar va qishloqlarida turklarga nisbatan hurmatni oshirgan" [5;339-b.]. Turkiston hududiy qo‘riqlash bo‘limi mahalliy aholi bilan Rossiya fuqarolari o‘rtasidagi ro‘y berib turadigan mushtlashuv va to‘qnashuvlarga asosiy sabab amirlikning turli hududlarida turklarning paydo bo‘lishi deb millatchilik va fanatizmda turk fuqarolarini ayblashga qaratilgan qarorlar chiqargan. Jumladan,1913-yilning yozida G‘uzor bekligi markaziy bozorida rus millatiga mansub Ko Zinger firmasi xizmatchisi va yana bitta rus do‘kondori o‘zbeklar bilan tovar savdosi ustida janjal kelib chiqqan. Ushbu to‘qnashuvda 2 nafar o‘zbek halok bo‘lgan, 3 nafar o‘zbek qattiq jarohat olgan, 2 nafar rus fuqarosi balchiqqa qorishib, qattiq jarohatlangan. Janjal joyiga bek, harbiy gornizon boshlig‘i, polismeystr tezda yetib kelgan. Ushbu janjal turklarning "kofirlar"ga qarshi antirus targ‘ibotidan kelib chiqqanligi, bek rus hukumati a’zolari yetib kelguncha Rossiya fuqarolari hisoblangan bir necha rus va armanlarni Dushanbe qishlog‘ida hibsda saqlagani ham shundandir" [6:4-b.] deb xabar berilgan "Туркестанский курьер" gazetasida.

Bolqon urushining 1 bosqichi davrida (1912–1913-yillar) Buxoro amirligi hududida Turkiya foydasiga mablag‘ to‘plash uchun tashkil etilgan harakat ishtirokchilarining faoliyati bo‘yicha aniq ma’lumotlar bor. Turkiyada "yosh turklar" tomonidan tuzilgan "Ittihod va taraqqiy" ("Birlik va taraqqiyot") partiyasi maslakdoshlari Buxoro amirligida mavjudligi bilan bog‘liq ma’lumotlar saqlangan. Manbalardan birida: "Ittihod" komiteti a’zolaridan Samarqand shahridan bo‘lgan savdogar Hoji Mamed, Bog‘ir O‘ga Rizayev. Samarqand shahri oqsoqoli Hoji Yoqub, buxorolik Mirzo Mahdi va turkman Xo‘jabeklar Eronning Tabriz shahriga turk xalqi foydasiga pul to‘plash uchun ketganlar. Biroq ular asir olinib, Tiflis (Gruziya) shahriga yuborilgan.Kavkaz rayon qo‘riqlash bo‘limida hibsda ushlab turibdi" [7;434-b.] deb qayd etilgan. Hibsda ushlab turilganlar orasida buxorolik Mirzo Mahdi "turkparastligi", "panislomchi", "Ittihod" kamitetida ancha mavqega egaligi kabilar tezkor maxfiy bildirishnomada alohida ko‘rsatilgan. Uning Konstantinopolda

bo‘lganligi,Tabrizda ham maslakdoshalri borligi haqida 1913-yil 10-avgustdagi 6052-maxfiy xatida yana bir eslatib o‘tilgan [8;436-b.]. Turklarning Bolqon urushidagi g‘alabasi uchun Buxoro amirligi va Turkistondagi badavlat, millioner, obro‘li shaxslar ham pul berganligi to‘g‘risida ma’lumotlar hujjatlarda keltirilib, andijonlik millioner Mirkomilboy Mirmo‘minboyev turklarga moddiy madad bergan kabi fikrlar aholi orasida tarqalgan [9;340-b.].

Tahlil va natijalar. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligi va Usmoniylar imperiyasi ya’ni hozirgi Turkiya davlati bilan madaniy-ma’rifiy aloqalari ancha rivoj topgan.Amirlik hududida yashovchi mahalliy aholi Konstantinopol (Istanbul) orqali muborak haj safariga borish, savdo-sotiq qilish uchun faol qatnashganlar. Mahalliy aholining ziyoli va ma’rifatparvar qatlami orasida Istanbulda o‘z farzandlarini o‘qitib,ma’lumotli qilish an’anasi keng avj olgan. Bu esa Turkiyadagi ilg‘or fikrli turk fuqarolari hamda turkistonlik (o‘zbeklar) bilan yaqinlashuv jarayonini kuchaytirdi. Ular dindoshlik, lisoniy va etnik yaqinlik, qavm-qarindoshlik aloqlaridan foydalanib, milliy uyg‘onish, milliy birdamlik g‘oyalarini ilgari sura boshladilar. Shunday bo‘lsa-da, turklar orasida oz bo‘lsa-da, ayg‘oqchi-josuslar mavjud bo‘lganligini ham aytib o‘tish kerak. Butun Turkiston mintaqasi singari, Buxoro amirligi hududida ham Turkiyaning 1- va 2-Bolqon urushida ustunligini ta’minlash uchun moddiy-ma’naviy jihatdan qo‘llab-quvvatlash maqsadida “pul to‘plash” kompaniyasi harakati vujudga keldi. Bunday jarayonlarga amirlikning savdogar va ziyolilari, taraqqiyparvar kayfiyatdagi amaldorlar yetakchilik qildilar va aholi orasida yashirin targ‘ibot-tashviqot ishlarini olib borganlar.

Xulosa va takliflar. XX asrning dastlabki yillarida Buxoro amirligining beklik va shaharlarida qariyb 7 ming nafar turk millatiga mansub aholi istiqomat qilgan va ularning ijtimoiy tarkibi xilma-xil bo‘lgan. Xorijiy fuqarolar orasida ziyoli qatlam va savdogarlar qatlami talaygina bo‘lib,ularning milliy hurriyat harakati va birlik borasida olib borgan kurashlari “panislomchi”, “panturkchi” kabi soxta ayblar asosida qoralandi. Rus-turk urushlari va I Jahon urushi yillarida Buxoro amirligida turklarga xayrixohlikni kuchaytirish maqsadida qator turk emissarlari targ‘ibot olib bordilar. Rus hukumati esa ularga qat’iy va keskin choralar ko‘rdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘MA), I-461-fond,1-ro‘yxat,1312-yig‘ma jild, 240-varaq.
[2]. O‘MA, I-461-fond,1-ro‘yxat,1312-yig‘ma jild, 240-varaqning orqasi.
[3]. O‘MA, I-461-fond,1-ro‘yxat,1312-yig‘ma jild, 318-varaq.
[4]. O‘MA, I-461-fond,1-ro‘yxat,1312-yig‘ma jild, 316-varaq
[5]. O‘MA, I-461-fond,1-ro‘yxat, 1312-yig‘ma jild, 339-varaq.
[6]. Gissar (Бухарская владения) (От наш корресп) «Туркестанский курьер» за 1913, с. 4.
[7]. O‘MA, I -461-fond. 1-ro‘yxat, 1312-yig‘ma jild, 434-varaq.
[8]. O‘MA, I -461-fond. 1-ro‘yxat, 1312-yig‘ma jild, 436-varaq
[9]. O‘MA, I -461-fond. 1-ro‘yxat, 1312-yig‘ma jild, 340-varaq, 340-varaqning orqasi.

Reference:s

[1]. National Archive of Uzbekistan (NAU), Fond I-461, Inventory 1, File 1312, folio 240.
[2]. NAU, Fond I-461, Inventory 1, File 1312, folio 240 verso.
[3]. NAU, Fond I-461, Inventory 1, File 1312, folio 318.
[4]. NAU, Fond I-461, Inventory 1, File 1312, folio 316.
[5]. NAU, Fond I-461, Inventory 1, File 1312, folio 339.
[6]. Hissar (Bukhara possessions) (From our correspondent), “Turkestanskiy Kurier”, 1913, p. 4.
[7]. NAU, Fond I-461, Inventory 1, File 1312, folio 434.
[8]. NAU, Fond I-461, Inventory 1, File 1312, folio 436.
[9]. NAU, Fond I-461, Inventory 1, File 1312, folio 340, folio 340 vers.

Mamatqulova Nilufar Xusanovna (Toshkent davlat Ttibbiyot universiteti Termiz filiali "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasi dotsenti v.b, (PhD)

"MAROSIM", "URF-ODAT" VA "AN'ANA" TUSHUNCHALARINING IJTIMOIY-FALSAFIY MOHIYATI VA KONSEPTUAL IYERARXIYASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada "marosim" «urf-odat» va «an'ana» tushunchalarining ijtimoiy-falsafiy mohiyati, ularning konseptual iyerarxiyasi va o'zaro aloqadorligi tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida bu tushunchalar sinonim emasligi, balki ijtimoiy-madaniy borliqning turli ontologik qatlamlarini ifodalashi asoslangan: an'ana-aksiologik o'zak, marosim-amaliy-ramziy ifoda sifatida tasniflangan. Maqolada marosimning «mazmuni» va «xarakteri» dialektikasi ijtimoiy transformatsiyalarni tahlil qilishning asosiy metodologik kaliti sifatida ilgari surilgan hamda globallashuv davridagi «desemantizatsiya» (ma'noning yemirilishi) xavfi ilmiy tashxis qilingan.*

Kalit so'zlar: *marosim, an'ana, konseptuallik, ierarxiya, tahlil, mazmun, dialektika, desemantizatsiya, koheziya.*

Маматкулова Нилуфар Хусановна (исполняющая обязанности доцента (PhD) кафедры социально-гуманитарных наук, Ташкентский государственный медицинский университет)

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКАЯ СУЩНОСТЬ И КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ИЕРАРХИЯ ПОНЯТИЙ «ОБРЯД», «ОБЫЧАЙ» И «ТРАДИЦИЯ»

Аннотация. *В данной статье анализируются социально-философская сущность понятий «обряд», «обычай» и «традиция», их концептуальная иерархия и взаимосвязь. По результатам исследования обосновано, что данные понятия не являются синонимами, а отражают различные онтологические слои социально-культурного бытия: традиция классифицирована как аксиологическое ядро, обряд – как практико-символическое выражение. В статье диалектика «содержания» и «характера» обряда выдвигается в качестве основного методологического ключа для анализа социальных трансформаций, а также научно диагностируется угроза «десемантизации» (утраты смысла) в эпоху глобализации.*

Ключевые слова: *обряд, традиция, концептуальность, иерархия, анализ, содержание, диалектика, десемантизация, когезия.*

Mamatqulova Nilufar Khusanovna (Acting Associate Professor (PhD), Department of Social and Humanitarian Sciences, Termez Branch of the Tashkent State Medical University)

THE SOCIO-PHILOSOPHICAL ESSENCE AND CONCEPTUAL HIERARCHY OF THE CONCEPTS OF «RITUAL», «CUSTOM» AND «TRADITION»

Annotation. *This article analyzes the socio-philosophical essence of the concepts of «ceremony», «custom», and «tradition», along with their conceptual hierarchy and interrelation. As a result of the research, it is substantiated that these concepts are not synonyms, but rather represent different ontological layers of socio-cultural reality: tradition is classified as the axiological core, and ceremony as a practical-symbolic expression. The article puts forward the dialectic of the «content» and «character» of the ceremony as the main methodological key to analyzing social transformations, and scientifically diagnoses the risk of «desemantization» (erosion of meaning) in the era of globalization.*

Keywords: *ceremony, tradition, conceptuality, hierarchy, analysis, content, dialectics, desemantization, cohesion.*

Kirish. Har qanday fundamental ilmiy tadqiqot, avvalo, tayanch tushunchalarni epistemologik jihatdan aniqlashtirishdan (operatsionalizatsiyadan) boshlanadi. Globallashuv va virtualizatsiya sharoitida milliy marosimlar, urf-odatlar va an'analar jamiyatning ma'naviy immuniteti hamda avlodlar o'rtasidagi tarixiy xotira ko'prigi sifatida namoyon bo'ladi, biroq ularda kechayotgan transformatsiyalarni to'g'ri baholash uchun ilmiy-kategorial apparat aniq bo'lishi shart. Muammo shundaki, kundalik ongda, hatto ilmiy adabiyotda «marosim», «urf-odat», «an'ana», «udum» va «rasm-rusum» ko'pincha bir-birining sinonimi sifatida aralash qo'llaniladi [2], holbuki, bu tushunchalar ijtimoiy-madaniy borliqning mutlaqo turli ontologik qatlamlarini ifodalaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu atamalarni farqlamaslik jiddiy metodologik xatoliklarga olib keladi: marosimning tashqi (shakliy) o'zgarishi butun an'ananing ichki (mazmuniy) inqirozi bilan adashtirilishi mumkin. Masalan, to'y yoki aza marosimini o'tkazish joyi, liboslar yoki davomiylikning o'zgarishi hali oila muqaddasligi yoki xotiraga hurmat tuyg'usining yo'qolganini anglatmaydi; aks holda, tabiiy madaniy

moslashuv asossiz ravishda «ma’naviy tanazzul» sifatida baholanadi [1]. Shu sababli maqolaning maqsadi bu tushunchalarning etimologik-semantik o‘zaklarini, Sharq-islom va turkiy merosdagi talqinlarini G‘arb nazariyalari bilan sintez qilib, yaxlit konseptual iyerarxiya hamda ishonchli ishchi ta’riflar tizimini yaratishdir.

Tahlil va natija. Tushunchalarning mohiyatini ochish uchun ularni uch o‘lchamda – etimologik-semantik ildizlari, Sharq-turkiy mumtoz merosdagi arxetipi va zamonaviy G‘arb sotsiologik nazariyalaridagi talqini orqali tahlil qilish talab etiladi.

Etimologik tahlil. Til va tafakkur uzviyligi qonuniyatiga ko‘ra, har bir atamaning etimologik o‘zagi muayyan ijtimoiy institutning birlamchi funksiyasini o‘zida yashiradi. «Marosim» so‘zining leksik asosi arab tilidagi «rasm» (رسم) o‘zagiga borib taqaladi va «iz qoldirmoq», «belgilamoq», «tartibga solmoq» ma’nolarini ifodalaydi; ko‘plik shakli «rusum» (رسوم) o‘zbek tiliga «rasm-rusum» tarzida o‘zlashgan. «Marosim» (marāsim) – ayni shu o‘zakning qat’iy tartib-qoida va ketma-ketlik asosida amalga oshiriladigan tantanali harakatlar majmuyini bildiruvchi shakli bo‘lib, jamiyat xotirasida iz qoldiruvchi, standartlashgan va ramziy ma’no yuklangan teatrallashgan ijtimoiy aktdir. «Urf-odat» ikki mustaqil arab so‘zining sintezidan iborat: «urf» (عرف) – jamoa tan olgan, ma’qullangan qadriyat, fiqhda esa yuridik hukm chiqarishning rasmiy manbalaridan biri; «odat» (عادة) – takroriylik, jamiyatdagi barqaror ko‘nikma («al-’ādatu muhakkamatun» – «odat hukmga asos bo‘la oladi» qoidasi buni tasdiqlaydi). Demak, «urf-odat» – ixtiyoriy harakat emas, balki jamoa tomonidan ongli tan olingan, takrorlanish orqali legitimizatsiya qilingan va jamoatchilik nazoratidagi xulq-atvor normasidir. «An’ana» esa Sharq-islomiy ilmiy an’ana bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ijtimoiy xotiraning eng oliy shaklini ifodalaydi: arabcha «an’ana» (عنعنة) hadis ilmida ma’lumotning uzluksiz roviylar zanjiri (isnod) orqali avloddan avlodga o‘tishini anglatadi, ya’ni, qadriyatning ustozdan-shogirdga ishonchli tarzda uzatilish jarayonini bildiradi, shu sababli an’ana madaniy merosning o‘zi va uni uzatish mexanizmini birlashtiruvchi yaxlit sotsial-genetik koddir.

Sharq-turkiy meros. Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» qomusida X–XI asrlarga oid marosim, to‘y va bayramlarga oid yuzlab leksik birlik izohlanib, marosimning til va tafakkurning ajralmas strukturasi ekanini ko‘rsatadi [1]. Ziyo Ko‘kalp turkiy «tore» fenomenini jamoaviy birdamlikni ta’minlovchi yozilmagan axloqiy-huquqiy konstitutsiya sifatida talqin qilib [2], barcha urf-odat va marosimlarni xalq ruhi – «hars»ning yadrosi deb hisobladi [3]. Yusuf Xos Hojib «Qutadg‘u bilig»da adolatli davlatni urf-odatlarga rioya asosida qurilishini ulug‘lasa [4], Kaykovus «Qobusnoma»da kundalik marosimlarning etik me’yorlarini tizimlashtiradi [5], Beruniy esa «Osor ul-boqiya»da xalqlar rasm-rusumini ilk bor ilmiy tadqiqot predmetiga aylantiradi [6].

G‘arb nazariyalari. Dyurkgeym marosimni ijtimoiy koheziya mexanizmi, «muqaddas» va «dunyoviy» o‘rtasidagi chegara deb hisoblasa [1], van Gennep marosimlarning uch bosqichli (ajralish, oraliq, qo‘shilish) tuzilmasini ochib berdi [8], Tyorner esa «liminallik» va «kommunitas» orqali ichki strukturasini chuqurlashtirdi. Shils an’anani uzatiladigan hayotiy tajriba – «traditum» deb ta’riflaydi, bu Sharqning «an’ana» etimologiyasi bilan bir xil mantiqqa tayanadi. Xobsbaum «kashf etilgan an’analar» konsepsiyasi orqali ko‘p «qadimiy» marosimning, aslida, yaqin o‘tmishda konstruksiya qilinganini asoslasa [5], Ketrin Bell «rituallashtirish» orqali marosimni doimiy qayta yaratiladigan dinamik harakat sifatida baholaydi [4].

Konseptual ierarxiya. O‘zbek falsafiy adabiyotida ham «urf-odat – umumxalq qabul qilgan tartib-qoida, me’yor» sifatida, marosim esa «ana shu an’ana va urf-odatning amaliy ko‘rinishi» sifatida ta’riflanadi [3], bu esa quyidagi vertikal iyerarxik zanjirni konseptualizatsiya qilish imkonini beradi: an’ana (aksiologik o‘zak, makrodaraja) – tizimning eng chuqur qatlami, jamiyatning qadriyatli mag‘zi bo‘lib, uning vazifasi shu kodni avlodlar o‘rtasida uzluksiz translyatsiya qilish, ko‘lami keng va asrlar davomida yashovchan; urf-odat (ijtimoiy-normativ me’yor) – an’ananing kundalik hayotdagi ifodasi, muayyan davr va jamoa tomonidan tan olinib, ijtimoiy nazorat mexanizmi sifatida ishlaydigan takrorlanuvchi norma; marosim (ramziy-amaliy, mikro-daraja) – ijtimoiy borliqning eng yuzaki, ko‘zga yaqqol tashlanadigan qatlami, qat’iy belgilangan vaqt, makon va ssenariy asosidagi teatrallashgan, tantanali namoyish; rasm-rusum va udumlar (strukturaviy elementlar) – zanjirning so‘nggi halqasi, marosimning ichki arxitekturasini tashkil etuvchi konkret texnik-moddiy harakatlar (masalan, to‘ydagi olov atrofida aylanish, kelin salom, oq o‘rash va h.k.). Demak, ijtimoiy jarayon an’ana (o‘zak) → urf-odat (norma) → marosim (amaliy ifoda) → rasm-rusum (unsurlar) xronologik va mantiqiy vektori bo‘ylab harakatlanadi.

«Mazmun va xarakter» dialektikasi. Marosim mazmuni – uning qadriyatli-ma’noviy yadrosi va ijtimoiy funksiyasi (masalan, nikoh to‘yida – oilaviy ittifoqni jamiyat oldida muqaddaslashtirish, azada – marhum xotirasini e’zozlash); marosim xarakteri esa uning tashkiliy-texnik va moddiy ko‘rinishi: miqyosi, davomiyligi, liboslar va taomlar [2]. Xarakter mazmunga nisbatan tezroq o‘zgaradi – shakl davrga tez mos-

lashadi, biroq mazmun barqaror saqlanishi shart; aks holda, ikki xavf yuzaga keladi: desemantizatsiya – unsurlar saqlansa-da, avlod ularning asl mag‘zini unutib, marosimni moddiy manfaat yoki status vositasiga aylantiradi [6] va marosim inqirozi (kognitiv dissonans) – mazmun o‘zgarganiga qaramay, ijtimoiy inertsiya tufayli eski shakl sun’iy saqlanib qolinadi. Aynan shu dialektika va uning nomutanosib o‘zgarish ritmi tadqiqotning markaziy tahliliy nuqtasini tashkil etadi.

Xulosa. O‘tkazilgan tahlillar «marosim», «urf-odat» va «an’ana» atrofidagi istilohiy chalkashlikka barham berib, quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi. Birinchidan, tushunchalar sinonim emas, balki jamiyat ma’naviy borlig‘ini ta’minlovchi ko‘p qatlamli mexanizmning uzviy elementlari: an’ana – «aksiologik o‘zak», urf-odat «ijtimoiy-normativ qoida», marosim ularning «ramziy-teatrallashgan namoyishi»dir. Ikkinchidan, ijtimoiy tadbirlarni to‘g‘ri baholash ularning ontologik mazmuni va tashkiliy xarakteri o‘rtasidagi tafovutni anglashni talab etadi: globallashuvda xarakter tez o‘zgarsa-da, mazmun barqaror saqlanishi shart, aks holda, kognitiv dissonans yuzaga keladi. Uchinchidan, desemantizatsiya xavfi asoslandi – bugungi eng katta inqiroz shaklning emas, mazmunning bo‘shab qolishida namoyon bo‘lmoqda.

Foyalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Qahhorova M., To‘rayev B. (2023). Globallashuv jarayonida milliy qadriyatlar va marosimlar transformatsiyasi: ijtimoiy-falsafiy tahlil. Toshkent, «Ma’naviyat», 145-bet.

(2). Xolmo‘minov, B. (2024). Turkiy xalqlar ijtimoiy hayotida «to‘ra» (töre) fenomenining qadriyatli-normativ mohiyati. “O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlari”, 1(4), 112–118-betlar.

(3). Rahmatullayeva O. (2025). Marosimlar xarakteri va mazmuni dialektikasi: desemantizatsiya xavfi va ijtimoiy moslashuv. “Falsafa va huquq” jurnali, 2-son, 45–51-betlar.

(4). Ergasheva Y. (2022). Yangi O‘zbekistonda ijtimoiy-madaniy jarayonlar: an’ana, urf-odat va qonun ustuvorligi. “SamDU ilmiy axborotnomasi”, 3-son, 88–94-betlar.

(5). Смирнов А.А. (2021). Ритуал и традиция в условиях социокультурных трансформаций современности. “Вопросы философии”, № 8, с. 23–34.

(6). Алимова Д., Каримов У. (2023). Трансформация семейных обрядов в Центральной Азии: между традицией и современностью. “Социологические исследования”, № 5, с. 102–110.

(7). Hasanova G., Abdullaev R. (2024). Socio-philosophical analysis of traditional rituals in the modern Central Asian context. Asian Journal of Social and Philosophical Studies, 4(2), p. 34–45.

(8). Smith J., Kurbanov S. (2022). The Dynamics of Rituals and «Invented Traditions» in Post-Soviet Uzbekistan. Central Asian Survey. 41(3), p. 415-432.

Abdurahimov Behzodjon Bahromjon o‘g‘li (Qo‘qon davlat unversiteti “Falsafa va dinshunoslik” kafedrasi stajyor o‘qituvchisi; ORCID: 0009-0004-7541-9575; Science ID: MFR-0626-0135; behzodjonabdurahimov1@gmail.com)

DEMOGRAFIK JARAYONLAR TUSHUNCHASI VA GENEZISI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada demografik jarayonlarning mazmun-mohiyati va tarixiy genezisi ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Demografik o‘sish, tug‘ilish va o‘lim, migratsiya, urbanizatsiya, avlodlar almashinuvi hamda aholining yosh-jins tarkibidagi o‘zgarishlarning jamiyat taraqqiyotiga ta’siri yoritilgan.. Tadqiqotda demografik o‘sishning o‘zi ijtimoiy taraqqiyotni kafolatlamasligi, uning real ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatga aylanishi inson kapitali sifati, ijtimoiy integratsiya va institutsional imkoniyatlarga bog‘liqligi asoslangan. Shuningdek, yoshlar ulushining ortishi demografik salohiyatning muhim omili sifatida baholanib, uning jamiyat rivojiga ta’sir mexanizmlari ilmiy jihatdan yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *demografik jarayonlar, demografik o‘sish, demografik o‘tish, yoshlar, inson kapitali, ijtimoiy reproduksiya, ijtimoiy transformatsiya, migratsiya, urbanizatsiya, ijtimoiy taraqqiyot.*

ГЕНЕЗИС И СУЩНОСТЬ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация. *В статье анализируются сущность и исторический генезис демографических процессов с социально-философской точки зрения. Рассматривается влияние демографического роста, показателей рождаемости и смертности, миграции, урбанизации, смены поколений и изменений возрастно-половой структуры населения на развитие общества. Установлено, что сам по себе демографический рост не гарантирует социального прогресса; его трансформация в реальный социально-экономический потенциал зависит от качества человеческого капитала, социальной интеграции и институционального потенциала. Кроме того, рост численности молодежи оценивается как ключевой фактор демографического потенциала, а также научно обосновываются механизмы его влияния на развитие общества.*

Ключевые слова: *демографические процессы, демографический рост, демографический переход, молодежь, человеческий капитал, социальное воспроизводство, социальная трансформация, миграция, урбанизация, социальное развитие.*

THE CONCEPT AND GENESIS OF DEMOGRAPHIC PROCESSES

Annotation. *This article analyzes the essence and historical genesis of demographic processes from a socio-philosophical perspective. It examines the impact of demographic growth, birth and mortality rates, migration, urbanization, generational turnover, and changes in the population's age-sex structure on societal development. The study establishes that demographic growth alone does not guarantee social progress; rather, its transformation into real socio-economic potential depends on the quality of human capital, social integration, and institutional capabilities. Furthermore, the increase in the youth population is assessed as a crucial factor of demographic potential, and the mechanisms by which it influences societal development are scientifically elucidated*.

Keywords: *demographic processes, demographic growth, demographic transition, youth, human capital, social reproduction, social transformation, migration, urbanization, social development.*

Kirish. Demografik jarayonlar jamiyatning biologik davomiyligi va ijtimoiy taraqqiyotini belgilovchi muhim omillardan biridir. Tug‘ilish, o‘lim, migratsiya, urbanizatsiya v a aholining yosh tarkibidagi o‘zgarishlar nafaqat aholi soniga, balki mehnat taqsimoti, ijtimoiy munosabatlar va madaniy qadriyatlarning rivojlanishiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli demografik jarayonlarni faqat statistik hodisa sifatida emas, balki inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi ijtimoiy-falsafiy kategoriya sifatida o‘rganish zarur. Demografik jarayonlarning dolzarbligi aholi soni va tarkibidagi o‘zgarishlarning davlatlar taraqqiyotiga turlicha ta’sir ko‘rsatishi bilan belgilanadi. BMTning World Population Prospects 2024 hisobotida jahon aholisi 2024-yilda qariyb 8,2 milliard kishiga yetgani qayd etilgan. Hisobotda, shuningdek, aholining o‘sish sur’atlari, tug‘ilish darajasi va yosh tarkibidagi o‘zgarishlar hududlar bo‘yicha bir xil kechmasligi ko‘rsatiladi [5]. Bu holat demografik jarayonlarni yagona qonuniyat bilan izohlash cheklanganligini va ularni tarixiy hamda ijtimoiy sharoit bilan bog‘liq holda tahlil qilish lozimligini ko‘rsatadi. Falsafiy nuqtayi nazardan, inson demografik jarayonlarning ham subyekti, ham natijalaridan ta’sirlanuvchi ishtirokchisidir. Insonning dunyoga kelishi biologik davomiylikni ta’minlasa, uning ta’lim olishi, kasbiy shakllanishi va ijtimoiy munosabatlarga kirishishi jamiyatning qayta ishlab chiqarilishiga xizmat qiladi. Demak, demografik reproduksiya va ijtimoiy reproduksiya o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, mazmunan bir xil hodisalar emas. Birinchisi aholi avlodlarining almashinuvini, ikkinchisi esa bilim, qadriyat, me’yor va ijtimoiy tajribaning uzatilishini anglatadi. Demografik o‘sishning o‘zi ijtimoiy taraqqiyot uchun yetarli shart hisoblanmaydi. Yoshlar ulushining ko‘pligi ta’lim, kasbiy tayyorgarlik va bandlik imkoniyatlari bilan uyg‘unlashgandagina iqtisodiy va ijtimoiy salohiyatga aylanishi mumkin. Shu jihatdan, demografik dividendni aholining yosh tarkibi bilan bir qatorda inson kapitali va institutsional imkoniyatlar orqali izohlash maqsadga muvofiq [2;4-b.]. Tadqiqotning maqsadi demografik jarayonlarning mazmuni va tarixiy genezisini ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilish, demografik reproduksiya, ijtimoiy reproduksiya va ijtimoiy transformatsiya o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot obyekti jamiyatdagi demografik jarayonlar, predmeti esa ularning tarixiy rivojlanishi va ijtimoiy taraqqiyot bilan aloqadorligidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Demografik jarayonlarni nazariy jihatdan tushuntirishda T. Maltus, F.Notestein, G.Bekker va R.Lee qarashlari muhim o‘rin tutadi. T.Maltus aholi o‘sishi va mavjud resurslar o‘rtasidagi nisbatga e’tibor qaratib, demografik o‘sishning iqtisodiy cheklovlarini muhokama qilgan [1]. Uning yondashuvi aholi va resurslar munosabatini ilmiy muammo sifatida shakllantirgan bo‘lsada, zamonaviy demografik vaziyatni faqat mazkur nisbat bilan tushuntirib bo‘lmaydi. Chunki texnologik taraqqiyot, ishlab chiqarish samaradorligi, ta’lim va davlat institutlari ham jamiyatning demografik o‘zgarishlarga moslashish imkoniyatlarini belgilaydi. F.Notestein bilan bog‘liq demografik o‘tish konsepsiyasi an’anaviy jamiyatdagi yuqori tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlaridan zamonaviy jamiyatga xos pastroq ko‘rsatkichlarga o‘tishni izohlashga xizmat qiladi [3]. R.Lee esa demografik o‘tishni uzoq muddatli iqtisodiy va ijtimoiy o‘zgarishlar bilan bog‘liq jarayon sifatida tahlil qiladi [4]. Ushbu yondashuvlar demografik o‘zgarishlarning tarixiy xususiyatini ochib beradi. Biroq demografik o‘tish barcha jamiyatlarda bir xil tezlikda va aynan bir xil shaklda kechmaydi. G.Bekkerning inson kapitali nazariyasi demografik salohiyatni ta’lim, malaka va insonning iqtisodiy faoliyati bilan bog‘liq holda tushunish imkonini beradi [2]. Mazkur nazariyaga ko‘ra, insonning bilim va ko‘nikmalari iqtisodiy faoliyat natijalariga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omillardir. Shu sababli yoshlar sonining ko‘pligini o‘z-o‘zidan taraqqiyot belgisi deb baholash emas, balki yoshlarning bilim olish, kasb egallash va mehnat faoliyatida ishtirok etish imkoniyatlarini ham hisobga olish lozim. J.Weeks demografik jarayonlarni tug‘ilish, o‘lim, migratsiya, yosh tarkibi va oilaviy munosabatlar bi-

lan bog‘liq tizim sifatida tahlil qiladi [6]. BMTning World Population Prospects 2024 hisobotida esa aholining global o‘sishi, tug‘ilish ko‘rsatkichlari va yosh tarkibidagi o‘zgarishlar bo‘yicha zamonaviy prognozlar berilgan [5]. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, demografik jarayonlarni to‘liq anglash uchun resurslar va aholi nisbatiga oid qarashlarni, demografik o‘tish konsepsiyasini hamda inson kapitali nazariyasini o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish zarur. Mazkur maqolaning asosiy yondashuvi demografik jarayonlarni biologik davomiylik, ijtimoiy tajribaning uzatilishi va jamiyatdagi o‘zgarishlar birligi sifatida talqin qilishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy, dialektik, tizimli va qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanildi. Tarixiy metod demografik jarayonlarning turli davrlarda qanday shakllanganini izohlashga xizmat qildi. Dialektik yondashuv orqali demografik o‘zgarishlar va ijtimoiy taraqqiyot o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir tahlil qilindi. Tizimli yondashuv tug‘ilish, o‘lim, migratsiya, urbanizatsiya va yosh tarkibini o‘zaro bog‘langan elementlar sifatida ko‘rib chiqish imkonini berdi. Qiyosiy-tahliliy metod yordamida Maltusning aholi va resurslar haqidagi qarashlari, demografik o‘tish konsepsiyasi hamda inson kapitali nazariyasining asosiy jihatlari solishtirildi. Tadqiqotning nazariy asosini ilmiy adabiyotlar va xalqaro tashkilotlarning demografik hisobotlari tashkil etdi [1;6-b.]. Ish konseptual-nazariy xarakterga ega bo‘lib, mustaqil statistik hisob-kitob yoki empirik so‘rov natijalarini taqdim etmaydi. Tadqiqotning asosiy konseptual modeli quyidagicha ifodalanadi:

Demografik reproduksiya → ijtimoiylashuv → inson kapitalining shakllanishi → ijtimoiy reproduksiya → ijtimoiy transformatsiya. Ushbu ketma-ketlik demografik davomiylikning jamiyat taraqqiyotiga ta’siri bevosita emas, balki ta’lim, ijtimoiylashuv va institutsional sharoitlar vositasida amalga oshishini tushuntiradi.

Tahlil va natijalar. Demografik jarayonlarning tarixiy genezisi insoniyatning tabiiy muhit va ijtimoiy tashkilot shakllari bilan o‘zaro munosabatlari asosida rivojlangan. An’anaviy jamiyatlarda tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlari oziq-ovqat ta’minoti, epidemiyalar, urushlar va sanitariya sharoitlariga sezilarli darajada bog‘liq bo‘lgan. Tibbiyot, sanitariya va ishlab chiqarishning rivojlanishi o‘lim ko‘rsatkichlarining kamayishiga imkon yaratgan. Keyingi bosqichlarda urbanizatsiya, ta’lim va oilaviy munosabatlardagi o‘zgarishlar tug‘ilish xulq-atvoriga ham ta’sir ko‘rsatgan. Bu jarayonlar demografik o‘zgarishlarni biologik omillar bilangina izohlash mumkin emasligini ko‘rsatadi. Falsafiy jihatdan demografik jarayonlar tabiat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning muhim ko‘rinishidir. Inson biologik mavjudot sifatida tabiiy qonuniyatlarga bo‘ysunsa-da, uning reproduktiv qarorlari ijtimoiy qadriyatlar, iqtisodiy sharoit, ta’lim va madaniy me’yorlar bilan ham belgilanadi. Shuning uchun demografik xulq-atvorni faqat tabiiy ehtiyojlar natijasi sifatida talqin qilish biryoqlama yondashuv hisoblanadi. Demografik reproduksiya va ijtimoiy reproduksiya o‘rtasidagi farq ham muhim nazariy ahamiyatga ega. Aholining yangi avlod bilan almashinuvi jamiyatning biologik davomiyligini ta’minlaydi. Biroq yangi avlodning mavjud ijtimoiy hayotda to‘laqonli ishtirok etishi uchun bilim, qadriyat va kasbiy ko‘nikmalarni egallashi talab qilinadi. Demak, avlodlar almashinuvi jamiyatning davomiyligini ta’minlasa, ijtimoiylashuv uning mazmuniy uzluksizligini shakllantiradi. Demografik o‘tishning ijtimoiy mohiyati ham aynan shu nuqtayi nazardan namoyon bo‘ladi. Tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlaridagi o‘zgarishlar iqtisodiy modernizatsiya, sog‘liqni saqlash, urbanizatsiya va oilaviy qadriyatlar bilan o‘zaro aloqada kechadi [3;4]. Biroq bu omillar o‘rtasidagi munosabatni barcha mamlakatlar uchun bir xil deb bo‘lmaydi. Har bir jamiyatning tarixiy tajribasi, madaniy muhiti va institutsional imkoniyatlari demografik o‘zgarishlarning shakli hamda sur’atiga ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari yoshlar ulushining ko‘pligi jamiyat uchun imkoniyat yaratishini, lekin bu imkoniyatning o‘zi taraqqiyot natijasi emasligini ko‘rsatadi. Yoshlarning ta’lim olishi, kasbiy tayyorgarligi va bandligi yetarli darajada ta’minlanmasa, demografik salohiyat kutilgan iqtisodiy natijani bermasligi mumkin. Aksincha, sifatli inson kapitali va samarali institutlar mavjud bo‘lsa, yosh avlod innovatsion faoliyat, tadbirkorlik va ijtimoiy yangilanishning muhim manbaiga aylanishi mumkin [2]. Shu ma’noda demografik dividend faqat mehnatga layoqatli aholi ulushining ortishi bilan belgilanmaydi. Uning ro‘yobga chiqishi iqtisodiy faol aholining samarali ish bilan ta’minlanishi, ta’lim sifati, sog‘liqni saqlash xizmatlari va mehnat bozorining imkoniyatlariga bog‘liq. Demak, demografik o‘sish bilan ijtimoiy taraqqiyot o‘rtasida avtomatik sababiy bog‘lanish mavjud deb hisoblash to‘g‘ri emas. Migratsiya va urbanizatsiya ham demografik o‘zgarishlarning muhim tarkibiy qismlaridir. Migratsiya aholining hududiy taqsimotiga, oilaviy munosabatlarga va mehnat resurslarining joylashuviga ta’sir ko‘rsatadi. Urbanizatsiya ta’lim va bandlik imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin, biroq uy-joy, transport va ijtimoiy infratuzilmaga bo‘lgan talabni ham oshiradi. Shuning uchun ushbu jarayonlarning natijalari ularni boshqaruvchi siyosat va mavjud institutsional sharoitlarga bog‘liq. Umumiy tahlil demografik jarayonlarni “inson – jamiyat – institut – taraqqiyot” munosabatlari doirasida o‘rganish zarurligini ko‘rsata-

di. Demografik o‘zgarishlar jamiyatning ijtimoiy tuzilmasiga ta’sir etadi, jamiyatdagi iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar esa demografik xulq-atvorni qayta shakllantiradi. Mazkur o‘zaro ta’sir demografik jarayonlarning dialektik xususiyatini ifodalaydi.

Xulosa va takliflar. Demografik jarayonlar jamiyatning biologik davomiyligi bilan bir qatorda, uning ijtimoiy va madaniy rivojlanishiga ham ta’sir ko‘rsatuvchi murakkab hodisadir. Ularning tarixiy genezisi tabiiy sharoitlar, ishlab chiqarish, tibbiyot, ta’lim, urbanizatsiya va ijtimoiy institutlar o‘rtasidagi munosabatlar orqali shakllangan. Tadqiqot natijasida demografik reproduksiya va ijtimoiy reproduksiya o‘zaro bog‘liq, ammo mazmunan farqli jarayonlar ekanligi asoslandi. Birinchisi avlodlar biologik almashinuvini, ikkinchisi esa bilim, qadriyat va ijtimoiy tajribaning uzatilishini ifodalaydi. Ushbu ikki jarayonning uyg‘unligi jamiyatning barqarorligi va yangilanishi uchun muhim shart hisoblanadi. Shuningdek, demografik o‘sishning o‘zi ijtimoiy taraqqiyotni kafolatlamasligi aniqlandi. Yoshlar salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun sifatli ta’lim, kasbiy tayyorgarlik, munosib bandlik va samarali institutsional muhit zarur. Shu asosda quyidagi takliflar ilgari suriladi:

– demografik siyosatni inson kapitalini rivojlantirish va ta’lim siyosati bilan uzviy bog‘lash;

– yoshlarning kasbiy tayyorgarligi va bandligini mehnat bozori ehtiyojlariga muvofiq rivojlantirish;

– yoshlar tadbirkorligi va innovatsion faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi institutsional sharoitlarni takomillashtirish;

– migratsiya va urbanizatsiya oqibatlarini hududiy rivojlanish hamda ijtimoiy infratuzilma bilan bog‘liq holda baholash;

– demografik prognozlarni uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rejalashtirishda tizimli qo‘llash.

Xulosa qilib aytganda, demografik jarayonlarni faqat aholi sonining o‘zgarishi bilan cheklab tushuntirish yetarli emas. Ularni inson salohiyati, ijtimoiy munosabatlar va institutsional rivojlanish bilan bog‘liq yaxlit jarayon sifatida o‘rganish jamiyat taraqqiyotining ichki mexanizmlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Malthus T.R. An Essay on the Principle of Population. London, J.Johnson, 1798.

(2). Becker G S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. 3rd ed. Chicago, The University of Chicago Press, 1993.

(3). Notestein F.W. Population: The Long View. Food for the World. Chicago, University of Chicago Press, 1945.

(4). Lee R. The Demographic Transition: Three Centuries of Fundamental Change. Journal of Economic Perspectives. 2003, vol. 17, № 4, p. 167–190.

(5). United Nations. World Population Prospects 2024. New York, United Nations, 2024.

(6). Weeks J.R. Population: An Introduction to Concepts and Issues. 12th ed. Boston, Cengage Learning, 2015.

Avazov Sanjar Ergashovich (Qarshi davlat universiteti “Falsafa va sotsiologiya” kafedrasi dotsenti, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); sanjarbek555@mail.ru)

YOSHLAR BANDLIGI–O‘ZBEKISTON IJTIMOIY SIYOSATINING USTUVOR YO‘NALISHI

Annotatsiya. *Maqolada yoshlar bandligi masalasining mazmun-mohiyati, asosiy tendensiyalari tilga olingan hamda mazkur masala sabab va oqibat rakursida tahlil qilingan. Jumladan, bir qancha argumentlar, dalillar va faktlar, izchil mantiqiy asoslar va ilmiy manbalar asosida butun dunyoda bo‘lgani kabi mamlakatimizda ham yoshlar bandligi – O‘zbekiston ijtimoiy siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida o‘rganib chiqilgan, mazmuni ochib berilgan, ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlariga aniqlik kiritilgan. Shuningdek, bandlik masalasi nafaqat ijtimoiy farovonlik, balki ijtimoiy taraqqiyot masalasi ekanligi maqolada ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy siyosat, yoshlar, ustuvor yo‘nalish, yoshlar bandligi, kuchli ijtimoiy siyosat, sifatli ta’lim, kasb ta’limi, yoishlarni qo‘llab-quvvatlash, biznesni qo‘llab-quvvatlash, ishsislik, bandlik.*

Авазов Санжар Эргашевич (доцент кафедры философии и социологии Каршинского государственного университета, доктор философии (PhD) по философским наукам; sanjarbek555@mail.ru)

ЗАНЯТОСТЬ МОЛОДЕЖИ – ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. *В статье рассматриваются сущность и содержание проблемы занятости молодежи, ее основные тенденции, а также проводится анализ данного вопроса с точки зрения причин и последствий. В частности, на основе ряда аргументов, доказательств и фактов, последо-*

вательных логических обоснований и научных источников проблема занятости молодежи, как и во всем мире, исследуется в нашей стране как одно из приоритетных направлений социальной политики Узбекистана. Раскрывается ее содержание и уточняются социально-экономические последствия. Кроме того, в статье рассматривается вопрос о том, что занятость является не только фактором социального благополучия, но и важнейшим условием общественного развития.

Ключевые слова: *социальная политика, молодежь, приоритетное направление, занятость молодежи, сильная социальная политика, качественное образование, профессиональное образование, поддержка молодежи, поддержка предпринимательства, безработица, занятость.*

Avazov Sanjar Ergashovich (Associate Professor, Department of Philosophy and Sociology, Karshi State University, Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy; sanjarbek555@mail.ru)

YOUTH EMPLOYMENT AS A PRIORITY DIRECTION OF UZBEKISTAN'S SOCIAL POLICY

Annotation. *The article examines the essence and content of youth employment, its main trends, and analyzes this issue from the perspective of its causes and consequences. In particular, based on a number of arguments, evidence and facts, consistent logical reasoning, and scientific sources, youth employment, as in other countries around the world, is studied in Uzbekistan as one of the priority areas of the country's social policy. The article reveals the substance of this issue and clarifies its socio-economic consequences. Furthermore, the article considers the fact that employment is not only a matter of social well-being but also an important factor in social development.*

Keywords: *social policy, youth, priority direction, youth employment, strong social policy, quality education, vocational education, youth support, business support, unemployment, employment*.

Kirish. O'zbekiston o'zini ijtimoiy davlat sifatida e'lon qilgan ekan, kuchli ijtimoiy siyosat yo'nalishlari orasiga yoshlar va ularning bandlik masalasi eng utuvor yo'nalish hisoblanadi. Mazkur yo'nalish borasida yoshlarga, avvalo, zaruriy va zamonaviy sifatli ta'lim hamda kasb o'rgatish, yoshlarning qiziqishlari va intilishlarini doimiy qo'llab-quvvatlash e'tiborga olingan. Har bir mahalla-kuyda "Yoshlar bandligi dasturi" hayotga tatbiq etilmoqda, "Besh tashabbus olimpiadasi", "Madaniyat karvoni" kabi tadbirlar va boshqa festivallar amalga oshirilmoqda.

2024 yilning 21-fevralida Prezidentimizning farmoni asosida "O'zbekiston–2030" strategiyasi doirasida "Yoshlar va biznesni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirish kerak bo'lgan hukumatning maxsus dasturi qabul etildi. Ushbu dasturda yoshlarning muammolarini hal etish va salohiyatlarini ro'yobga chiqarish, ularni ehtiyoj va talab eng yuqori bzamonaviy kasb-u hunarga tahsil oldirish orqali bandlik masalasini ta'minlash borasida aksar bajarish shart bo'lgan vazifalar aniq belgilangan. "Bu yil (2024-yil nazarda tutilayapti) "yoshlar balansi" bo'yicha 925 ming yigit-qizning bandligini ta'minlash zarur. Shuningdek, kollej, texnikum va oliy o'quv yurtlarini 300 ming yosh bitiradi" [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bandlik va ishsizlik masalasining jamiyatning rivojlanishi va taraqqiyoti doirasidagi roli va o'rni mumtoz ekonomik-olim mutaxassislar K.Makkonell, S.L.Bryu [2], A. Smit [3], P.Samuelson [4], D.Keyns [5] asarlarida keng yoritilgan. Mamlakatimiz iqtisodchi-olimlaridan X.Abulqosimov [6], Q.Abdurahmonov, Sh.Xolmo'minov [7], N.Shoyusupova [8] tomonidan ham ushbu muammolar tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ishda hujjatlarni o'rganish va umumlashtirish, sotsiologik so'rov o'tkazish, statistik ma'lumotlarni tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Bugungi iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida aholini ish bilan bandligini oshirish orqali aholi turmush darajasini yaxshilashga erishish nechog'li dolzarb vazifa ekanligini hukumatimiz olib borayotgan islohotlardan anlasa bo'ladi. Yangi O'zbekiston davri kechayotgan ushbu davrda demokratik respublikaning eng dolarb funksiyasi ijtimoiy ziddiyatlarning konfliklarni yumshatish, qisqartirish, ushbu davrdagi ayni muqarrar bo'lgan qiyinchiliklarini yechim va ehtiyotkor choralarning hisobida qisqartirish va aholining mazkur yangi turmushning sharoitlariga muvofiqlashishini ta'minlash hisoblanadi. Ijtimoiy siyosatning aholining ish bilan oqilona bandligini ta'minlash va ishsizlikni kamaytirishga yo'naltirilgan tarmog'i bandlik siyosatidir. Ushbu siyosatda, ayniqsa, yoshlar muhim o'rin tutadi. Shu jihatdan, quyidagilarni dolzarb deb hisoblaymiz:

Birinchidan, bugungi iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiya qilish sharoitida mamlakatimizning ko'p millionli yoshlar mehnat potensialining oqilona ish bilan bandligini ta'minlash zaruriyati tug'ilmoqda. Shu bois mavjud mehnat potensialidan samarali foydalanish, yoshlarning bandlik bilan bog'liq darajasini yaxshilash muammolarini ham nazariy, ham amaliy tomondan tadqiq qilish va tadqiq etish dolzarb muammo hisoblanadi. Chunki yoshlar mamlakatimizning asosiy strategik bazasi hisoblanadi.

O‘zbekiston ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishining hozirgi bosqichida yoshlarning bandlik bilan bog‘liq masalasi alohida ahamiyat kasb qilmoqda. Davlat tomonidan yoshlarning ish bilan bandligi sohasida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli va chuqur o‘zgarishlar mazkur muammoning o‘ta dolzarbligidan dalolat bermoqda.

Ikkinchidan, yoshlar bandligi hozirgi vaqtda “jamiyatning eng markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Ishdan bo‘shab qolish deyarli barcha insonlar uchun oilaviy turmush sharoitini yomonlashishini, turmush tarzining notinchligini aks ettirib, kishilarga jiddiy ruhiy ta’sir ko‘rsatadi.

Yoshlar aholining iqtisodiy faol qismi sifatida eng istiqbolli kategoriya, uzoq muddatli intelektual investitsiyalar obyekti hisoblanadi. Ular bilimlarining yuqori darajasi, jo‘shqin mehnat motivatsiyasi, baquvvt jismoniy salohiyati, mehnat bozorida raqobatbardosh kasb va ixtisosliklarni tez egallash imkoniyatlari bilan ajralib turadilar. “Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasida 30 yosh doirasidagi yoshlarning miqdori 18 milliondan ortiq. Ushbu ulush aholining 55 foiz qismini tashkil qiladi. O‘zbekiston Respublikasida 18–30 yosh oralig‘ida aholi o‘rtasida rasmiy ishsizlikning ulushi 17 foiz ekanligi aytiladi [10]. Mazkur muamolarni izchil va tizimli bartraf qilish maqsadidan kelib chiqib, Respublikada ishchi guruh joylarga borib o‘g‘il va qizlarning ehtiyoj va takliflarini «mahallabay» tarzda o‘rganishga kirishmoqda. Tahlillar ko‘rsatishicha, yoshlarni o‘qitish va kasb-hunarga yo‘naltirish, ularning bandligini ta‘minlab turish, ularning ehtiyoji uchun kreditlar ajratish, bo‘sh qolgan vaqtlarini sifatli va mazmunli tarzda tashkil ettirish yo‘nalishlarida juda ko‘plab yechish kerak bo‘lgan muammolar mavjud. Mamlakatimizda bir necha bor yillar “Yoshlarni qo‘llash va ularga imkoniyat yaratish” deb e’lon qilingani bejiz emas.

“Turli tuzilmalar mas'ullariga yoshlar bo‘yicha vazifalar taqsimlab berildi:

•hokimning iqtisodiyot, investitsiyalar va qishloq xo‘jaligi bo‘yicha o‘rinbosarlari – bandlik masalalariga;

•soliq idorasi, savdo-sanoat palatasi va tijorat banklari rahbarlari – yoshlarni tadbirkorlikka jalb qilishga;

•hokimning yoshlar masalalari bo‘yicha o‘rinbosari–yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishga;

•tuman prokurori, ichki ishlar va mudofaa bo‘limi boshliqlari – uyushmagan yoshlar bilan ishlash, jinoyatchilikni jilovlash, ularda vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishga mas'ul bo‘ladi” [12].

Shu nuqtayi nazardan, yoshlarning ish bilan bandligi muammosini o‘rganish faqat nazariy jihatdangina emas, balki real ijtimoiy va iqtisodiy amaliyot nuqtai nazaridan ham dolzarb ekanligini tasdiqlaydi. Chunki yoshlar mazkur tadqiqotning predmeti sifatida faqat hozirgi jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi – ish kuchigina emas, shuningdek, mamlakatning kelajagi ham hisoblanadi.

Uchinchidan, yoshlar–mehnat resurslarining yuqori ijtimoiy va mehnat harakatchanligiga ega, mehnat funksiyalarini muntazam o‘zgartirib turishga qodir, innovatsiyalarga tayyor alohida guruhi ekanligi, shubhasizdir. Shu bilan birga, ularga hissiyotlarga berilish, xatti-harakatlarda beqarorlik, ishlab chiqarish va ish tajribasi yetarli emasligi, kasb maqomi pastligi xosdir. Yoshlar istiqbolli ish kuchi hisoblansa ham ular bozorning boshqa raqobatdosh subyektlari bilan raqobatlasha olmaydilar. Mazkur vaziyat yoshlarni mehnat bozori bilan bog‘liq ish bilan ta’minlash borasida ham iqtisodiy, ham ijtimoiy munosabatlarni qat’iy yo‘lga qo’yishning samaraliroq va zamonavuy yangi metodlari borasida tadqiq olib borishni talab qiladi.

To‘rtinchidan, “O‘zbekiston butun dunyo miqyosi bo‘yicha aholisi eng yosh bo‘lgan davlatlardan biri sanaladi. “2024-yil 1-yanvar holatiga O‘zbekistonda 5 yoshgacha bo‘lgan go‘daklar soni 4,4 million nafar, 5–13 yoshdagi bolalar 6,1 million nafar, 14–30 yoshlar oralig‘idagi yoshlar soni 9,6 million nafarni tashkil etgan. Mamlakatda 31–59 yoshli o‘rta yoshdagilar eng ko‘p – 13,2 million kishi, 60 va undan katta yoshdagi keksalar soni 3,5 million nafarga yaqinlashgan” [13]. “Bugungi kunda O‘zbekiston aholisi soni 2025-yil 28-avgust holatiga ko‘ra, 38 mln.dan ortiq kishini tashkil etib, 2025-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, O‘zbekistonda 14–30 yoshdagilar soni 9630556 nafarni tashkil qiladi” [14].

Beshinchidan, ijtimoiy barqarorlikka erishishda aholi bandligi, xususan, yoshlar bandligi katta ahamiyatga ega. Yoshlar bandligi darajasini yanada oshirish orqali jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini kuchaytirishga doir ilmiy asoslangan tavsiyalar va amaliy takliflar ishlab chiqish muhimdir. Mehnat bozorida yoshlarning ish bilan bandligini tartibga solish va takomillashtirish va buning natijasida ijtimoiy barqarorlikni rivojlantirish masalalarini ilmiy va amaliy tadqiq etish zaruriyati ishning alohida dolzarbligini belgilaydi.

Xulosa va takliflar. Ko‘rinib turibdiki, bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitida ishsizlikning mavjud bo‘lishi muqarrar. Shu tufayli davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati bevosita ishsizlikning oldini olishga qaratilgan bo‘lishi lozim. Shu bilan birga, jamiyat sohalarining barqaror taraqqi-

yoti va dinamikasi hukumatning ijtimoiy siyosatning asosiy yo‘nalishlari sifatida aholining bandligi, ayniqsa, yoshlarning bandligi hamda aholi o‘rtasida, bunda ham baayni yoshlar o‘rtasida ishsizlikni kamaytirish ba bandlikni oshirish borasida ishlab chiqilayatgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat va islohotlarning nechog‘liq darajada natijadorligi bilan tavsiflanadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, ishsizlik bu jamiyatning barqarorligiga juda salbiy ta’sir ko‘rsatadi va oqibatlari nafaqat individual, balki ijtimoiy xarakterga xos, shuning uchun ham uning umumjamiyat miqyosida juda keng ko‘rinish hosil qilishiga yo‘l qo‘ymaslik lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). https://president.uz/oz/lists/view/7049

(2). Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономис. 13-е издание, М., “Инфра”, М, 1999.

(3). Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М., «Экономика», 1967.

(4). Самуэльсон П. Экономика, М., 1992.

(5). Кейнс Д. Общая теория занятости, процента и денег. М., «Экономика», 1993.

(6). Абулқосимов Х.П. Иқтисодиётда инсон омили: шаклланиши, амал қилиши ва фаоллашуви. – Тошкент, “Академия”, 2006.

(7). Абдураҳмонов Қ.Х., Холмўминов Ш.Р. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Ўқув қўлланма, Тошкент, ТДИУ, 2004.

(8). Шоюсупова Н. Меҳнат социологияси (ўқув қўлланма). Тошкент, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

(9). https://kun.uz/39504315?q=%2F39504315#!

(10). https://scientific-jl.org/tal/article/download/6522/6328/12631

(11). https://uz24.uz/uz/articles/demografiya-5-28

(12). https://kun.uz/news/2025/01/25/ozbekiston-aholisi-soni-38-milliondan-oshdi

Hakimov Akmaljon Mirzag‘aniyevich (Qo‘qon davlat universiteti “Falsafa va dinshunoslik” kafedrasi katta o‘qituvchisi (PhD); ORCID 0009-0009-6622-1168; Science ID:FFR-1026-0005)

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA URBANIZATSIYA FENOMENINING ONTOLOGIK VA FUNDAMENTAL ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada axborotlashgan jamiyat sharoitida urbanizatsiya fenomenining ontologik asoslari va zamonaviy ijtimoiy jarayonlardagi o‘rni falsafiy nuqtayi nazardan tahlil etiladi. Insonning makon, vaqt, ijtimoiy muhit va axborot bilan munosabatlarini tubdan o‘zgartiruvchi murakkab ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda urbanizatsiyaning ontologik mazmuni uning raqamlashtirish, globallashuv va innovatsion rivojlanish jarayonlari bilan o‘zaro aloqadorligi tahlil qilinadi..*

Kalit so‘zlar: *axborotlashgan jamiyat, urbanizatsiya, ontologiya, shahar makoni, raqamli makon, ijtimoiy borliq, globallashuv, raqamlashtirish, innovatsiya, ijtimoiy taraqqiyot.*

Хакимов Акмалжон Мирзаганиевич (Кокандский государственный университет, старший преподаватель кафедры "Философия и религиоведение" (PhD); ORCID 0009-0009-6622-1168; Science ID:FFR-1026-0005)

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ И ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ФЕНОМЕНА УРБАНИЗАЦИИ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. *В данной статье с философской точки зрения анализируются онтологические основы феномена урбанизации в условиях информационного общества и его роль в современных социальных процессах. Интерпретируется как сложное социально-философское явление, коренным образом меняющее отношения человека с пространством, временем, социальной средой и информацией. В исследовании анализируется онтологическое содержание урбанизации во взаимосвязи с процессами цифровизации, глобализации и инновационного развития.*

Ключевые слова*: информационное общество, урбанизация, онтология, городское пространство, цифровое пространство, социальное бытие, глобализация, цифровизация, инновации, социальное развитие*.

Khakimov Akmaljon Mirzaganievich (Kokand State University Senior Lecturer at the Department of Philosophy and Religious Studies (PhD); ORCID 0009-0009-6622-1168; Science ID:FFR-1026-0005)

ONTOLOGICAL AND FUNDAMENTAL FOUNDATIONS OF THE URBANIZATION PHENOMENON IN THE INFORMATION SOCIETY

Annotation. *This article analyzes the ontological foundations of the urbanization phenomenon and its role in modern social processes within the context of an information society from a philosophical*

perspective. It is interpreted as a complex socio-philosophical phenomenon that fundamentally changes human relations with space, time, the social environment, and information. The study analyzes the ontological content of urbanization and its interconnection with the processes of digitalization, globalization, and innovative development.

Keywords: *information society, urbanization, ontology, urban space, digital space, social existence, globalization, digitalization, innovation, social development.*

Kirish. Axborotlashgan jamiyatga ijtimoiy taraqqiyotning o‘ta tezkorligi bilan ajralib turishi, bu davr turli xildagi sivilizatsiyalarning yaqinlashuvi, umumiy madaniyat va qadriyatlarga ega bo‘lgan yaxlit dunyoviy tizimning shakllanayotganligi bilan xarakterlanadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi jamiyatning barcha sohalariga, xususan, shaharlar hayotiga chuqur kirib borib, urbanizatsiya jarayonlarining yangi ontologik asoslarini shakllantirmoqda.

Axborotlashgan jamiyat sharoitida urbanizatsiyaning mazmuni va mohiyati yanada murakkablashmoqda. Raqamli texnologiyalar shahar makonining an’anaviy chegaralarini kengaytirib, real va virtual makonlarning o‘zaro uyg‘unlashuviga olib kelmoqda. “Aqlli shahar” konsepsiyasi, raqamli infratuzilma, elektron boshqaruv, masofaviy mehnat, raqamli xizmatlar, virtual kommunikatsiya va platforma iqtisodiyotining rivojlanishi urbanizatsiyaning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy urbanizatsiyani faqat demografik yoki iqtisodiy hodisa sifatida emas, balki jamiyat borlig‘ining makoniy, ijtimoiy va texnologik transformatsiyasi sifatida o‘rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, axborotlashgan jamiyatda insonning shahar muhiti bilan munosabati tubdan o‘zgarib, urbanistik makon nafaqat yashash, ishlab chiqarish va ijtimoiy muloqot maydoni, balki axborot almashinuvi, bilim yaratish, innovatsiyalarni joriy etish va yangi ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish makoniga aylanmoqda. Natijada urbanizatsiya jarayonlari inson va jamiyat borlig‘ining yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. Bu esa urbanizatsiyaning ontologik asoslarini, uning ijtimoiy borliqdagi o‘rnini va zamonaviy jamiyat taraqqiyotiga ta’sirini falsafiy jihatdan tadqiq etishni taqozo etadi.

Urbanizatsiyaning ontologik jihatlarini tadqiq etishda, avvalo, “shahar”, “shahar makoni”, “ijtimoiy borliq”, “inson mavjudligi”, “raqamli makon” va “axborotlashgan jamiyat” kabi kategoriyalarning o‘zaro aloqadorligini aniqlash muhimdir. Chunki zamonaviy shahar makoni moddiy infratuzilma bilan bir qatorda, axborot, bilim, kommunikatsiya va raqamli texnologiyalar asosida shakllanayotgan nomoddiy makonni ham o‘z ichiga olmoqda. Shu sababli urbanizatsiyaning ontologik asoslarini o‘rganish jamiyat mavjudligining makoniy, ijtimoiy, texnologik va madaniy jihatlarini kompleks tarzda tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqotning ilmiy muammosi axborotlashgan jamiyat sharoitida urbanizatsiya fenomenining an’anaviy demografik va iqtisodiy talqinlari zamonaviy urbanistik jarayonlarning mohiyatini to‘liq ifodalay olmayotganligi bilan belgilanadi. Xususan, raqamli texnologiyalar ta’sirida shahar makonining o‘zgarishi, real va virtual ijtimoiy makonlarning integratsiyalashuvi, insonning urbanistik muhitdagi mavjudlik shakllarining transformatsiyasi hamda urbanizatsiyaning jamiyat taraqqiyotiga ta’sirini ontologik nuqtayi nazardan izohlash zarurati yuzaga kelmoqda.

Tadqiqotning maqsadi axborotlashgan jamiyatda urbanizatsiya fenomenining ontologik asoslarini falsafiy jihatdan tahlil qilish, uning ijtimoiy borliqdagi o‘rni va mazmunini ochib berish hamda urbanizatsiya jarayonlarining raqamlashtirish, globallashuv va ijtimoiy transformatsiyalar bilan o‘zaro aloqadorligini aniqlashdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilanadi: urbanizatsiya fenomenining falsafiy mazmuni va ontologik xususiyatlarini aniqlash; axborotlashgan jamiyatning shakllanishi va urbanizatsiya jarayonlari o‘rtasidagi dialektik aloqadorlikni ochib berish; shahar makonining moddiy va raqamli shakllari o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish; raqamlashtirishning urbanistik jarayonlarga ta’sirini aniqlash; urbanizatsiyaning inson mavjudligi, ijtimoiy munosabatlar va madaniy muhit transformatsiyasidagi rolini yoritish; zamonaviy urbanizatsiyaning ijtimoiy-falsafiy istiqbollarini belgilash.

Tadqiqot obyekti. Axborotlashgan jamiyat sharoitida yuzaga kelayotgan urbanizatsiya jarayonlari, ularning ijtimoiy borliqdagi namoyon bo‘lish shakllari hamda inson, jamiyat va shahar makoni o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar tizimi.

Tadqiqot predmeti. Aaxborotlashgan jamiyatda urbanizatsiya fenomenining ontologik mazmuni, uning shakllanish va rivojlanish qonuniyatlari, raqamlashtirish, globallashuv va innovatsion jarayonlar bilan o‘zaro aloqadorligi hamda urbanizatsiyaning ijtimoiy borliq transformatsiyasiga ta’siridir.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi urbanizatsiya fenomenining axborotlashgan jamiyat sharoitidagi ontologik xususiyatlarini kompleks falsafiy yondashuv asosida ochib berish bilan belgilanadi. Unda urbanizatsiya shahar aholisi va hududiy o‘sish jarayoni sifatida emas, balki inson va jamiyat mavjudligining mako-

niy-tashkiliy shakllarini o‘zgartiruvchi, real va raqamli makonlarning integratsiyasini ta’minlovchi murakkab ijtimoiy fenomen sifatida asoslanadi. Shuningdek, urbanizatsiyaning zamonaviy shakllanishida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli infratuzilma, innovatsion rivojlanish va yangi kommunikatsiya vositalarining ontologik ahamiyati ochib beriladi.

Yangi O‘zbekiston fenomeni bilan atalayotgan yurtimiz rivojining hozirgi bosqichida mamlakatimiz taraqqiyotiga xos bo‘lgan xususiyatlarni O‘zbekistonning eng yangi tarixini yaratish nuqtai nazaridan xolisona, kengroq o‘rganishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Bu borada Respublikamiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev alohida ta’kidlaganidek: “Mamlakatimiz va jahon sivilizatsiyasi tarixini chuqur o‘rganish vazifalari hali sifatli va to‘liq holda yechilgani yo‘q” [1;283-b.]. Shu nuqtayi nazardan, axborotlashgan jamiyat sharoitida ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi bosqichi uchun xarakterli bo‘lgan sivilizatsion xususiyatlarni, xususan, urbanizatsiyaning ontologik asoslarini o‘rganish muhim dolzarb ahamiyat kasb etadi. Urbanizatsiya sivilizatsion taraqqiyotning natijasi bo‘lish bilan birga, uning keyingi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilovchi muhim omildir. Axborotlashgan jamiyatda shaharlarning rivojlanishi iqtisodiy munosabatlar bilangina cheklanmay, jamiyatning madaniy, ma’naviy, siyosiy, texnologik va ijtimoiy tuzilishida ham chuqur transformatsiyalarni yuzaga keltiradi. Bu transformatsiyalar esa, o‘z navbatida, shahar mavjudligining yangi ontologik asoslarini shakllantiradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Jamiyat taraqqiyotida sivilizatsion yondashuvning mohiyatini «sivilizatsiya» tushunchasining tahlili orqali erishish mumkinligi to‘g‘risidagi urinishlar orasida Y.M. Amelina, A.C.Babushkin, M.A.Barg, E.Benvenist, B.S.Yerasov, I.N.Ionov kabilarning asarlarini qayd etish mumkin. Shuningdek, ushbu toifadagi adabiyotlar qatoriga o‘sha davrda chop etilgan izohli lug‘atlarni ham sanab o‘tish mumkin [2;92–102-b.]. Axborotlashgan jamiyatda urbanizatsiyaning ontologik asoslarini tadqiq qilishda M.Kastelsning "Tarmoq jamiyati", E.Tofflerning "Uchinchi to‘lqin", D.Bellning "Postindustrial jamiyat" kabi asarlari muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yangi O‘zbekiston sharoitida ma’naviy hayotdagi yangilanish va tub o‘zgarishlar, mafkuraviy islohotlar transformatsiyasini, ularga xos qonuniyatlar va ijtimoiy taraqqiyot strategiyalarida ma’naviy-mafkuraviy omillarning jamiyat taraqqiyotidagi falsafiy jihatlarini tadqiq etish, ularni ilmiy asoslash yanada dolzarblashmoqda. Ayniqsa, axborotlashgan jamiyat sharoitida urbanizatsiyaning ontologik asoslarini o‘rganish – bu raqamli texnologiyalarning shahar mavjudligiga ta’siri, virtual shahar makonining shakllanishi, "aqlli shahar" konsepsiyasining falsafiy asoslari kabi masalalarni qamrab oladi.

Maqolani yoritishda analiz, sintez, taqqoslash, germenevtik tahlil, ontologik yondashuv kabi metodlardan foydalanildi. Ontologik yondashuv urbanizatsiyani borliqning maxsus shakli sifatida, uning axborotlashgan jamiyatdagi yangi mavjudlik usullarini o‘rganish imkonini beradi.

Muhokama. Urbanizatsiya – jamiyat hayotida shaharlarning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy-madaniy roli oshib borishining tarixiy jarayoni [3;415-b.] hisoblanib, u, bugungi zamon ijtimoiy-siyosiy jarayonlarining uzviy qismiga aylanib ulgurdi. Axborotlashgan jamiyat sharoitida esa urbanizatsiya yangi ontologik asoslarga ega bo‘lmoqda: raqamli texnologiyalar, tarmoq kommunikatsiyalari, virtual makon shahar mavjudligining ajralmas qismiga aylanmoqda.

Urbanizatsiya tushunchasi, uning asosiy sabablari. Urbanizatsiya (lotincha urbanus – shahar) – jamiyat taraqqiyotida shaharlarning rolini oshirish jarayoni [4]. Maxsus shahar munosabatlari aholining ijtimoiy-kasbiy va demografik tuzilishini, turmush tarzini, ishlab chiqarishni joylashtirish va ko‘chirishni qamrab oladi. Urbanizatsiyaning zaruriy shartlari: sanoatning o‘sishi, hududiy mehnat taqsimotining chuqurlashishi, shaharlarning madaniy-siyosiy funktsiyalarining rivojlanishi. Axborotlashgan jamiyatda bu shartlarga yana bir muhim omil – axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi, raqamli infratuzilmaning shakllanishi qo‘shiladi. Urbanizatsiya shaharlarga kirib borishi bilan tavsiflanadi qishloq aholisi va odamlarning qishloq muhitidan va eng yaqin kichik shaharlardan yirik shaharlarga (ish uchun, madaniy va maishiy ehtiyojlar uchun) o‘sib borayotgan mayatnik harakati. Shaharlar qadim zamonlardan beri mavjud bo‘lgan, ammo shahar sivilizatsiyasi faqat bizning asrimizda paydo bo‘lgan. Axborotlashgan jamiyatda esa shahar sivilizatsiyasi yangi bosqichga – raqamli shahar sivilizatsiyasiga o‘tmoqda.

Sivilizatsion rivojlanish haqidagi ilmiy bahslarda urbanizatsiyani milliy va umumbashariy jihatlari, ularning madaniyatga ta’siri masalalari tadqiq etiladi. Urbanizatsiya global rivojlanishiga eltuvchi ijtimoiy-madaniy fenomen ekanini ochib beriladi. “Urbanizatsiya” tushunchasi uning asosiy yo‘nalishlari, tizimi, xususiyatlari va hududiy, regional jihatlari haqida turli qarashlar hamda urbanizatsiyani keng ijtimoiy-madaniy, jugrofiy, etnosotsial, arxitektura, boshqarish, infratuzilmalar, shahar xo‘jaligi, xizmatlar ko‘rsatish, demografiya va migrasiya, aglomerasiya, qishloq turmush tarzi, transport aloqalar kabi ko‘plab sohalar, omillar bilan bog‘liqligi haqida fikrlar bayon etiladi. Axborotlashgan jamiyatda bu omillarga yana raqamli

tengsizlik, internetdan foydalanish imkoniyati, raqamli savodxonlik, elektron xizmatlar, smart-city texnologiyalari kabi yangi omillar qo‘shiladi. “Sivilizatsiya” atamasining insoniyat tarixida ijtimoiy aloqa vositalari, til, boshqarish tizimi, shaharlar yuzaga kelgani bilan izohlanishi va sivilizatsiya va sivilizatsion rivojlanish haqidagi ilmiy bahslar hamda “urbanizatsiya” va “sivilizatsiya” tushunchalari, falsafiy-germenevtik nuqtai nazardan, bir-biriga yaqin va bir-birini to‘ldirib keluvchi voqeliklar ekanligi to‘g‘risida fikr yuritiladi. Axborotlashgan jamiyatda bu o‘zaro bog‘liqlik yanada kuchayib, raqamli makon va jismoniy shahar makoni o‘rtasida yangi ontologik munosabatlar shakllanmoqda.

Urbanizatsiyaga sivilizatsion taraqqiyot ko‘rinishi sifatida qarash bugungi tadqiqotchilarda ustivorlik qiladi. Muammoga retrospektiv yondashgan tadqiqotchilar urbanizatsiyaning ilk ko‘rinishlari eramizdan avvalgi 3-1 ming yilliklardayoq mavjud bo‘lganini qayd etishadi. Shaharsozlik, kishilarning o‘troq hayotga o‘tishi, umumiy normalar va turmush tarzining shakllanishi insoniyat tarixida shunday jarayonlar ediki, ular hayotni madaniylashtirish, osonlashtirish va qulaylashtirishni ustivor istakga aylantirdi. Keyingi global taraqqiyot ana shu paradigma mahsulidir. Axborotlashgan jamiyatda esa bu paradigma yangi mazmun kasb etadi: raqamli texnologiyalar orqali hayotni yanada qulaylashtirish, shahar xizmatlarini optimallashtirish, fuqarolarning shahar boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirish imkoniyatlari paydo bo‘lmoqda. Urbanizatsiyaning navbatdagi belgilaridan biri aholi sonining oshishi, ya’ni ijtimoiy-demografik omil bilan bog‘liq. Axborotlashgan jamiyatda esa bu omil raqamli demografiya, virtual migratsiya kabi yangi ko‘rinishlarga ega bo‘lmoqda. Urbanizatsiyaning ontologik asoslari – uning borliq bilan munosabati, yangi raqamli voqelikda shahar mavjudligining ma’no-mazmuni masalasi birinchi o‘ringa chiqmoqda.

Natijalar. Shuni ham ta’kidlash joizki, axborotlashgan jamiyatda urbanizatsiya bir qator salbiy oqibatlarga olib keladi: aholining hudud bo‘yicha taqsimlanishida muvozanat buziladi; ekologik buzilishlar, aholining nosog‘lom muhiti muammolari – shovqin, havo ifloslanishi, yuqumli xavf, ultratovush nurlanishi, transport muammolari, binolarni siqish va boshqalar; salbiy ijtimoiy oqibatlar – jinoyatchilik, giyohvandlik, fohishalik va boshqalarning o‘sishi. Bundan tashqari, axborotlashgan jamiyatda yangi salbiy omillar ham paydo bo‘lmoqda: raqamli tengsizlik, internetga ulanish imkoniyatining cheklanganligi, kiberjinoyatchilik, shaxsiy ma’lumotlarning himoyasizligi, raqamli qaramlik, virtual muhitda yolg‘izlik va ijtimoiy izolyatsiya. Bu omillar urbanizatsiyaning ontologik asoslarini qayta ko‘rib chiqishni, shahar mavjudligining yangi shakllarini falsafiy tahlil qilishni taqozo etadi.

Urbanizatsiya zamonamizning eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy jarayonidir. Uning rivojlanishida uch bosqich mavjud:

1. Dastlabki bosqich – 19-asr. Urbanizatsiya jarayoni Yevropa va Shimoliy Amerikada boshlandi;
2. XX asrning birinchi yarmi. Bu bosqich shahar aholisi o‘sishining tezlashishi va urbanizatsiyaning dunyoning deyarli barcha mintaqalariga tarqalishi bilan tavsiflanadi;
3. XX asrning ikkinchi yarmi. Ushbu bosqich shahar aholisining o‘sish sur’atlarining yanada tezlashishi, yirik shaharlarning rivojlanishi, nuqta shahardan aglomeratsiyaga (shaharlar va qishloq aholi punktlarining hududiy guruhiga) o‘tish, shuningdek, aholi punktlarining shakllanishi bilan tavsiflanadi – megalopolislar (shahar aglomeratsiyalarining birlashishi), bu esa shahar turmush tarzining qishloq joylariga tarqalishiga olib keladi.

Axborotlashgan jamiyatda urbanizatsiyaning to‘rtinchi bosqichi – raqamli urbanizatsiya bosqichi shakllanmoqda. Bu bosqich quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- Raqamli texnologiyalarning shahar infratuzilmasiga chuqur integratsiyalashuvi.
- "Aqlli shahar" (smart city) konsepsiyasining joriy etilishi.
- Virtual va real shahar makonining o‘zaro bog‘liqligi.
- Shahar xizmatlarining raqamlashtirilishi va avtomatlashtirilishi.
- Fuqarolarning shahar boshqaruvidagi ishtirokining elektron platformalar orqali kengayishi.
- Raqamli makonda yangi ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi.

Bu bosqichda urbanizatsiyaning ontologik asoslari tubdan o‘zgaradi: shahar endi nafaqat jismoniy makon, balki raqamli makon hamdir. Shahar mavjudligi ikki qatlamda – real va virtual qatlamda kechadi. Bu esa, o‘z navbatida, shahar tushunchasining o‘zini qayta ta’riflashni taqozo etadi.

Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot bosqichida urbanizatsiyalash tomon qaratilgan keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan 2019-yil 10-iyulda urbanizatsion taraqqiyotni ta’minlashga oid maxsus “Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni qabul qilindi. Unda Respublikamiz ijtimoiy taraqqiyotida urbanizatsiya jarayonlari yetarli darajada hisobga olinmagani ta’kidlanadi. Natijada so‘nggi yillarda urbanizatsiya darajasining pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda, shahar aholi punktlari soni atigi 1065 dan 1071 gacha ko‘pay-

gan. Yirik qishloq aholi punktlarini shahar posyolkalariga aylantirish bo‘yicha ko‘rilgan chora-tadbirlarga qaramasdan, bugungi urbanizatsiya darajasi shaharlarni kompleks rivojlantirish bo‘yicha zamonaviy talablarga javob bermaydi va jahon tendensiyalaridan sezilarli darajada qolib ketmoqda. Bunda urbanizatsiya darajasi hanuzgacha barqaror xususiyatga ega emas. Zamonaviy urbanizatsiya faqat shaharsozlik, binolar qurish emas, u keng ma’nodagi shahar madaniyatini, shahar aholisining barcha ehtiyojlarini qondirishga loyiq infratuzilma yaratishni taqozo etadi. Axborotlashgan jamiyat sharoitida esa bu infratuzilma raqamli komponentni ham o‘z ichiga olishi, raqamli tengsizlikni bartaraf etish, barcha fuqarolarning axborot resurslaridan teng foydalanishini ta’minlash kabi vazifalarni ham hal qilishi kerak.

Xulosa. Shunday ekan, sivilizatsion yondashuvda axborotlashgan jamiyat sharoitida urbanizatsiya jarayonlari muhim o‘rin egallashi tabiiy holdir. Urbanizatsiya jarayonlarini ilmiy tadqiq qilish taraqqiyot strategiyamizda belgilangan ustuvor vazifalarni hal etishda muhim o‘rin tutadi. Axborotlashgan jamiyatda urbanizatsiyaning ontologik asoslarini o‘rganish – bu shahar mavjudligining yangi shakllarini, raqamli makonning shahar hayotiga ta’sirini, virtual va real shahar muhitining o‘zaro munosabatini falsafiy tahlil qilish demakdir.

Fuqarolarimiz tafakkur tarzini o‘zgartirishimiz orqali urbanizatsiya natijasida yuzaga kelayotgan muammolar va ularning oldini olishimiz mumkin. Axborotlashgan jamiyat sharoitida bu tafakkur tarzini o‘zgartirish raqamli savodxonlikni oshirish, axborot madaniyatini shakllantirish, raqamli tengsizlikni bartaraf etish, shahar boshqaruvida fuqarolarning faol ishtirokini ta’minlash kabi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, axborotlashgan jamiyatda urbanizatsiya fenomenining ontologik asoslari quyidagilardan iborat:

1. Shahar endi nafaqat jismoniy, balki raqamli makonda ham mavjud.
2. Smart-city, IoT, sun’iy intellekt kabi texnologiyalar shahar hayotining ajralmas qismiga aylanmoqda.
3. Shahar jamoasi endi nafaqat hududiy, balki tarmoq asosida ham shakllanmoqda.
4. An’anaviy shahar madaniyati raqamli madaniyat bilan integratsiyalashmoqda.
5. Raqamli tengsizlik, kiberxavfsizlik, shaxsiy ma’lumotlar himoyasi kabi muammolar shahar mavjudligining yangi ontologik o‘lchovlarini belgilaydi.

Bu ontologik asoslarni chuqur o‘rganish O‘zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichida urbanizatsiya jarayonlarini samarali boshqarish, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, aholi turmush darajasini oshirish va jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlash uchun muhim ilmiy-nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘nalishimizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘tarilamiz. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2017, 283-bet.

[2]. Амелина Е.М. Понятие «цивилизация» вчера и сегодня. Общественные науки и современность. 1992, № 2, с. 92–102.

[3]. Falsafa. Qomusiy lug‘at. T.oshkent, “Sharq”, 2004, 415-bet.

[4]. https://demografiya.uz/uz/wiki/urbanizatsiya/

Raximov Gayrat Buvaxanovich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti O‘quv ishlari bo‘yicha prorektori, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.)

YANGI O‘ZBEKISTONDA SUN’IY INTELLEKT RIVOJLANISHINING IJTIMOIY-FALSAFIY ASOSLARI VA TARAQQIYOT QONUNIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Yangi O‘zbekiston sharoitida sun’iy intellekt texnologiyalari rivojlanishining ijtimoiy-falsafiy asoslari, uning jamiyat taraqqiyoti, inson tafakkuri, ijtimoiy munosabatlar va ma’naviy hayotga ta’siri tadqiq etiladi. Sun’iy intellektning ilmiy-texnik taraqqiyot mahsuli sifatidagi mohiyati, inson intellektual faoliyati bilan o‘zaro aloqadorligi hamda raqamli jamiyat shakllanishidagi o‘rni falsafiy jihatdan tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Yangi O‘zbekiston, sun’iy intellekt, ijtimoiy falsafa, ilmiy-texnik taraqqiyot, raqamli jamiyat, intellektual rivojlanish, inson tafakkuri, ijtimoiy munosabatlar, texnologik transformatsiya, insonparvarlik.*

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. *В данной статье исследуются социально-философские основы развития технологий искусственного интеллекта в условиях Нового Узбекистана, а также их влияние на развитие общества, человеческое мышление, социальные отношения и духовную жизнь. С философской точки зрения анализируются сущность искусственного интеллекта как продукта научно-технического прогресса, его взаимосвязь с интеллектуальной деятельностью человека и роль в формировании цифрового общества.*

Ключевые слова: *Новый Узбекистан, искусственный интеллект, социальная философия, научно-технический прогресс, цифровое общество, интеллектуальное развитие, человеческое мышление, социальные отношения, технологическая трансформация, гуманизм.*

SOCIO-PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS AND DEVELOPMENT PATTERNS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN NEW UZBEKISTAN

Annotation. *This article examines the socio-philosophical foundations of the development of artificial intelligence technologies in the context of New Uzbekistan, as well as their impact on societal development, human thinking, social relations, and spiritual life. It provides a philosophical analysis of the essence of artificial intelligence as a product of scientific and technological progress, its interrelationship with human intellectual activity, and its role in the formation of a digital society.*

Keywords: *New Uzbekistan, artificial intelligence, social philosophy, scientific and technological progress, digital society, intellectual development, human thinking, social relations, technological transformation, humanism.*

Kirish. Bugungi davrda jamiyat taraqqiyotining mazmuni va yo‘nalishlari ilmiy-texnik yangilanishlar bilan bevosita bog‘liq holda shakllanmoqda. Ilgari insonning jismoniy mehnatini yengillashtirishga xizmat qilgan texnologiyalar hozirgi bosqichda uning aqliy faoliyatiga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellektning rivojlanishi insonning bilish, tahlil qilish, qaror qabul qilish va ijodiy faoliyat yuritish jarayonlariga yangicha mazmun olib kirmoqda. Mazkur jarayon sun’iy intellektni faqat texnik imkoniyatlar doirasida emas, balki jamiyat taraqqiyotining murakkab ijtimoiy-falsafiy hodisasi sifatida o‘rganishni talab etadi. Chunki texnologik yangilanishlarning ahamiyati ularning qanchalik takomillashganligi bilangina belgilanmaydi. Ularning inson hayotiga qanday ta’sir qilishi, jamiyatdagi munosabatlarni qay darajada o‘zgartirishi va qanday yangi ehtiyojlarni shakllantirishi ham muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida zamonaviy texnologiyalarni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-qarorida tasdiqlangan “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi” mamlakatda ushbu sohani rivojlantirishning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini belgilab berdi [1].

Biroq sun’iy intellektni rivojlantirish masalasini faqat texnologiyalarni ishlab chiqarish va amaliyotga joriy etish bilan chegaralash yetarli emas. Bu jarayonning tub mohiyatida inson va texnika munosabatlarining o‘zgarishi, intellektual mehnatning yangi shakllari paydo bo‘lishi, axborotning ijtimoiy qadriyatga aylanishi hamda jamiyatning o‘zini anglash imkoniyatlari kengayishi yotadi. Shu jihatdan sun’iy intellekt rivojlanishini falsafiy tahlil qilish Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining nafaqat texnologik, balki insoniy va ma’naviy istiqbollarini aniqlashga ham xizmat qiladi.

Sun’iy intellektning falsafiy mohiyatini anglashda, avvalo, tabiiy va sun’iy intellekt o‘rtasidagi munosabatga e’tibor qaratish zarur. Tabiiy intellekt insonning hayotiy tajribasi, ongli faoliyati, ijtimoiy munosabatlari, hissiy kechinmalari va maqsadli harakatlari asosida shakllanadi. Sun’iy intellekt esa inson tomonidan yaratilgan algoritmlar, hisoblash tizimlari va ma’lumotlarni qayta ishlash mexanizmlariga tayanadi. Ularning har ikkalasi axborot bilan ishlash imkoniyatiga ega bo‘lsa-da, mazmunan, bir xil hodisa hisoblanmaydi. Inson ma’lumotlarni o‘zining dunyoqarashi, qadriyatlari va hayotiy tajribasi bilan bog‘lab baholaydi. Sun’iy intellekt esa dasturiy tuzilishi va o‘rganilgan qonuniyatlar asosida natija hosil qiladi.

Demak, inson tafakkurining o‘ziga xos xususiyati uning faqat axborotni qayta ishlashida emas, balki mazkur axborotga ma’no berishi, uni qadriyatlar nuqtayi nazaridan baholashi va faoliyatining oqibatlari uchun javobgarlikni anglashidadir.

Tadqiqot metodologiyasi. Bizningcha, sun’iy intellektning falsafiy mohiyati inson tafakkurini to‘liq takrorlashida emas, balki inson intellektual faoliyatining ayrim imkoniyatlarini texnologik vositalar orqali kengaytirishida namoyon bo‘ladi. Ushbu holat inson va texnika o‘rtasidagi munosabatlar rivojlanishida yangi bosqich yuzaga kelayotganligini ko‘rsatadi. Endilikda texnika faqat mehnat quroli emas, balki tahliliy

jarayonlarning faol yordamchisiga aylanmoqda. Biroq bu o‘zgarish insonning ijtimoiy hayotdagi yetakchi mavqeyini inkor etmaydi. Aksincha, texnologiyalardan maqsadli foydalanish, ularning imkoniyatlarini baholash va natijalarini ijtimoiy manfaatlarga yo‘naltirishda insonning mas’uliyati yanada ortadi.

Falsafiy nuqtayi nazardan, jamiyat taraqqiyoti uzluksiz o‘zgarishlar, ichki ziddiyatlar va yangilanishlar orqali amalga oshadi. Har qanday yangi texnologiya mavjud ijtimoiy munosabatlarga ta’sir ko‘rsatadi, ayni vaqtda, jamiyatning iqtisodiy, madaniy hamda ilmiy ehtiyojlari asosida rivojlanadi. Sun’iy intellectning paydo bo‘lishi ham mazkur qonuniyatning amaliy ifodasidir. Jamiyatda axborot hajmining ortishi, ilmiy bilimlarning murakkablashuvi, ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarining tezlashuvi ma’lumotlarni qayta ishlashning yangi vositalariga ehtiyoj tug‘dirdi.

Shu bilan birga, uning rivojlanishi yangi ehtiyojlar, kasbiy yo‘nalishlar va ijtimoiy munosabatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lmoqda. Bu jarayonni ikki tomonlama dialektik aloqadorlik sifatida izohlash mumkin. Bir tomondan, jamiyat sun’iy intellektni rivojlantirish uchun ilmiy, iqtisodiy va texnologik shart-sharoitlar yaratadi. Ikkinchi tomondan, sun’iy intellekt jamiyatning mehnat taqsimoti, bilim olish, boshqaruv va muloqot shakllariga ta’sir qiladi.

Shu asosda quyidagi falsafiy xulosaga kelish mumkin: sun’iy intellekt jamiyat taraqqiyotining tashqi omili emas, balki inson faoliyati natijasida yuzaga kelgan va ijtimoiy munosabatlar tarkibida rivojlanayotgan texnologik hodisadir. Mazkur hodisaning yana bir muhim xususiyati unda imkoniyat va ziddiyatning bir vaqtda mavjudligidir. Sun’iy intellekt mehnat unumdorligini oshirishi, murakkab masalalarni hal etishga yordam berishi va ilmiy izlanishlarni tezlashtirishi mumkin. Biroq undan foydalanishda insonning mustaqil fikrlashi susayishi, ayrim kasbiy faoliyatlar mazmuni o‘zgarishi va axborotga qaramlik kuchayishi ehtimoli ham mavjud. Shuning uchun texnologik taraqqiyotning ijobiy natijalari o‘z-o‘zidan yuzaga kelmaydi. Ular jamiyatning bilim darajasi, boshqaruv madaniyati, axloqiy tamoyillari va inson manfaatlariga qaratilgan siyosati bilan belgilanadi.

Yangi O‘zbekiston sharoitida sun’iy intellekt rivojlanishining ijtimoiy-falsafiy asoslarini inson omilidan ajratib o‘rganish mumkin emas. Chunki mamlakat taraqqiyotida raqamli texnologiyalarni keng joriy etishning asosiy maqsadi inson hayotini yaxshilash, uning intellektual imkoniyatlarini kengaytirish va ijtimoiy faoliyat samaradorligini oshirishdan iborat bo‘lishi lozim. Bu borada sun’iy intellekt davlat boshqaruvi, ta’lim, tibbiyot, qishloq xo‘jaligi va iqtisodiy munosabatlarda muayyan imkoniyatlarni yuzaga keltiradi. Masalan, ta’lim jarayonida sun’iy intellekt yordamida o‘quvchilarning bilim darajasini tahlil qilish, individual ta’lim topshiriqlarini shakllantirish va o‘quv materiallarini o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklarni aniqlash mumkin. Ammo ta’limning mohiyati faqat ma’lumot yetkazishdan iborat emas. Ta’lim insonning dunyoqarashini, axloqiy pozitsiyasini, mustaqil tafakkurini va ijtimoiy mas’uliyatini shakllantiruvchi murakkab jarayondir.

Shu bois sun’iy intellekt o‘qituvchining kasbiy faoliyatini to‘liq almashtiruvchi vosita sifatida emas, balki uning imkoniyatlarini kengaytiruvchi texnologiya sifatida qaralishi maqsadga muvofiq. Davlat boshqaruvida esa sun’iy intellekt katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish, mavjud muammolarni oldindan aniqlash va boshqaruv qarorlarini dalillarga tayangan holda tayyorlashda yordam berishi mumkin. Lekin ijtimoiy adolat, huquq va manfaatlar muvozanatini ta’minlash bilan bog‘liq yakuniy mas’uliyat vakolatli insonlar va institutlar zimmasida qolishi zarur. Bu yerda muhim falsafiy masala yuzaga keladi: texnologik imkoniyatning kengayishi har doim ham inson erkinligining kengayishini anglatadimi?

Bizning fikrimizcha, bu savolga bir tomonlama javob berish mumkin emas. Agar texnologiyalar insonning bilim olish, ishlash va o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish sharoitlarini yaxshilasa, ular erkinlikning kengayishiga xizmat qiladi. Aksincha, inson faoliyatini to‘liq nazorat qilish yoki uning mustaqil qarorlariga asossiz cheklovlar qo‘yish uchun ishlatilsa, texnologik rivojlanish erkinlik bilan ziddiyatga kirishishi mumkin.

Shunday ekan, sun’iy intellektning ijtimoiy ahamiyatini belgilashda texnik samaradorlik bilan bir qatorda inson erkinligi va ijtimoiy adolat mezonlari ham qo‘llanilishi kerak.

Tahlil va natijalar. Sun’iy intellekt rivojlanishining yana bir falsafiy jihati uning ilmiy bilish jarayoniga ta’siri bilan bog‘liq. Zamonaviy ilm-fanda axborotning ko‘payishi tadqiqotchidan katta hajmdagi manbalarni o‘rganish, ularni qiyoslash va murakkab ilmiy masalalarni tahlil qilishni talab etmoqda. Bunday sharoitda sun’iy intellekt ilmiy izlanishlarga yordam beruvchi samarali vositaga aylanishi mumkin. U tadqiqot materiallarini tizimlashtirish, muayyan qonuniyatlarni aniqlash, turli taxminlarni solishtirish va ilmiy natijalarni dastlabki baholashda foydalanilishi mumkin.

Ammo ilmiy bilishning maqsadi tayyor javoblarni tezkor olish emas. Uning asosiy mohiyati yangi muammoni anglash, ilmiy savol qo‘yish, dalillarni tekshirish va asoslangan xulosaga kelishdan iborat. Shu

jihatdan ilmiy ijodkorlikning insoniy mazmuni saqlanishi muhimdir. Sun'iy intellekt tadqiqotchining imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin, ammo ilmiy yangilikning ishonchliligi, metodologik asoslanganligi va ijtimoiy ahamiyatini baholash insonning tanqidiy tafakkuriga bog‘liq bo‘lib qoladi.

L.Floridi va J.Cowls sun'iy intellektning jamiyatdagi o‘rnini tahlil qilishda ezgulik, zarar yetkazmaslik, avtonomiya, adolat va tushuntiriluvchanlik tamoyillarini yagona axloqiy yondashuvda birlashtiradi [2]. Mazkur qarash sun'iy intellektning rivojlanishini nafaqat texnik natija, balki ijtimoiy mas'uliyat bilan bog‘liq jarayon sifatida baholash imkonini beradi. Bizningcha, Yangi O‘zbekistonda sun'iy intellekt rivojlanishining asosiy falsafiy yo‘nalishi texnologik imkoniyatlarni inson intellektual salohiyatining kengayishi bilan uyg‘unlashtirish bo‘lishi zarur.

Bunda sun'iy intellekt inson o‘rniga fikrlovchi mustaqil ijtimoiy subyekt sifatida emas, balki insonning bilish va yaratuvchanlik imkoniyatlarini rivojlantiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Sun'iy intellekt rivojlanishi bilan bog‘liq muhim muammolardan biri texnologik imkoniyatlardan foydalanishdagi ijtimoiy tafovutdir. Jamiyatning barcha a'zolari zamonaviy texnologiyalardan bir xil darajada foydalanish imkoniyatiga ega emas. Shahar va qishloq hududlari, turli yosh guruhlari, ta'lim darajasi va iqtisodiy imkoniyatlari o‘rtasidagi farqlar raqamli texnologiyalardan foydalanishda ham namoyon bo‘lishi mumkin.

Agar sun'iy intellekt xizmatlari faqat muayyan ijtimoiy qatlamlar uchun qulay bo‘lsa, texnologik taraqqiyot mavjud tengsizliklarni kamaytirish o‘rniga ularni chuqurlashtirishi ehtimoli yuzaga keladi. Shu sababli texnologik taraqqiyotning falsafiy mezoni uning qanchalik murakkab mahsulotlarni yarata olishi bilangina emas, balki ushbu mahsulotlar jamiyatning turli qatlamlariga qanday foyda keltirishi bilan ham belgilanishi kerak.

BMT Taraqqiyot dasturining 2025-yilgi Inson taraqqiyoti to‘g‘risidagi hisobotida sun'iy intellekt davrida inson tanlovi va imkoniyatlarini kengaytirish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan [3].

Ushbu yondashuv Yangi O‘zbekiston uchun ham muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki mamlakatda raqamli taraqqiyotning ijtimoiy samaradorligi fuqarolarning undan foydalanish imkoniyatlari bilan uzviy bog‘liq.

Bizningcha, sun'iy intellekt rivojlanishining ijtimoiy adolatga asoslangan modeli uchta shartni talab etadi: texnologik xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, aholining raqamli bilimlarini rivojlantirish hamda sun'iy intellekt qo‘llanadigan sohalarda inson huquqlarini himoya qilish. Ushbu shartlar birgalikda amalga oshirilgandagina texnologik yangilanish jamiyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qilishi mumkin.

Sun'iy intellektni rivojlantirishdagi eng muhim falsafiy masala uning insoniyat manfaatlariga qanchalik mos kelishidir. Texnologiya mustaqil ma'naviy qadriyat emas. Uning qadri inson va jamiyat hayotida bajaradigan vazifasi orqali namoyon bo‘ladi. Shu sababli sun'iy intellekt rivojlanishida inson sha'ni, qadr-qimmati, shaxsiy hayoti, mustaqil tanlovi va axborot xavfsizligi masalalariga alohida e'tibor qaratish lozim. UNESCO tomonidan 2021-yilda qabul qilingan "Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence" hujjatida sun'iy intellektdan foydalanishda inson huquqlari, ijtimoiy adolat, xavfsizlik va axloqiy mas'uliyatning ahamiyati belgilangan [4]. Bu tamoyillar sun'iy intellektni ijtimoiy hayotga joriy etishda inson manfaatlarini ustuvor qo‘yish zarurligini ko‘rsatadi. Mazkur masala O‘zbekiston sharoitida ham alohida dolzarbdir. Chunki mamlakatning raqamli rivojlanish istiqbollari bir vaqtning o‘zida texnologik yangilanish, ilmiy salohiyatni kuchaytirish, milliy qadriyatlarni saqlash va inson manfaatlarini himoya qilish vazifalari bilan bog‘liq.

Fikrimizcha, texnologik taraqqiyotning insonparvarlik mezonlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi: texnologiyalarning inson hayotini yaxshilashga xizmat qilishi; shaxsning mustaqil fikrlashi va tanlovini cheklamasligi; jamiyatda adolatli imkoniyatlar yaratishi; axborotdan foydalanishda ochiqlik va mas'uliyatni ta'minlashi. Bunday yondashuv sun'iy intellektni jamiyatdan ajratilgan texnik hodisa sifatida emas, balki insoniy qadriyatlar bilan boshqariladigan ijtimoiy taraqqiyot omili sifatida anglash imkonini beradi.

Yangi O‘zbekistonda sun'iy intellekt rivojlanishi mamlakat taraqqiyotining yangi bosqichi bilan bog‘liq murakkab ijtimoiy-falsafiy jarayondir. Uning mazmuni raqamli texnologiyalarni kengaytirish bilangina cheklanmay, inson tafakkuri, mehnat faoliyati, ijtimoiy munosabatlar va ma'naviy hayotda yuz berayotgan o‘zgarishlarni ham qamrab oladi.

Tadqiqot natijasida quyidagi ilmiy xulosalar shakllantirildi:

Birinchidan, sun'iy intellekt inson tafakkurining to‘liq muqobili emas, balki uning ayrim intellektual imkoniyatlarini texnologik jihatdan kengaytiruvchi vositadir.

Ikkinchidan, sun’iy intellektning rivojlanishi jamiyat ehtiyojlari va texnologik imkoniyatlar o‘rtasidagi dialektik aloqadorlik asosida amalga oshadi. Bunda jamiyat texnologiyani yaratadi, texnologiya esa jamiyatning faoliyat shakllarini o‘zgartiradi.

Uchinchidan, sun’iy intellekt taraqqiyotining ijtimoiy samaradorligi uning inson erkinligi, ilmiy tafakkur, ijtimoiy adolat va teng imkoniyatlarga qanday ta’sir ko‘rsatishi bilan belgilanadi.

To‘rtinchidan, Yangi O‘zbekistonda sun’iy intellektni rivojlantirishning falsafiy asosi inson manfaatlariga yo‘naltirilgan, ilmiy bilim va axloqiy mas’uliyat uyg‘unligiga tayangan texnologik taraqqiyot konsepsiyasida namoyon bo‘lishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-qarori. “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. 1-ilova, 1–2-boblar. https://lex.uz/acts/-7158604.

(2). Floridi L., Cowls J. A Unified Framework of Five Principles for AI in Society // Harvard Data Science Review. 2019, vol. 1, № 1. DOI: 10.1162/99608f92.8cd550d1.

(3). United Nations Development Programme. Human Development Report 2025: A Matter of Choice: People and Possibilities in the Age of AI. New York, UNDP, 2025, 307 p.

(4). UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Paris, UNESCO, 2021. Preamble; Chapter III, Values and Principles.

Abishov Genjebay Matjanovich (Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti Qoraqalpoq tilshunosligi kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); email: genjebaya@mail.ru)

XIX ASR QORAQALPOQ SHOIRLARI ASARLARIDA QO‘LLANILGAN ZOOTOPONIMLAR

Annotatsiya. *Zootoponimlar bizga suv obyektlarida, o‘rmon va cho‘llarda, dashtlarda yashovchi jonzotlar haqida qimmatli ma’lumot beradi. Bu maqolada XIX asr qoraqalpoq shoirlari asarlarida uchraydigan ayrim zootoponimlar tahlil qilindi. Ularning toponim tarkibida kelib, ta’kidlash sabablari o‘rganilib, asarlar tilida qo‘llanilish xususiyatlari aniqlandi. Zootoponimlarning lingvistik tadqiqi o‘sha joyning hayvonot dunyosini o‘rganishda muhim ekanligi isbotlab berildi.*

Kalit so‘zlar: *XIX asr qoraqalpoq shoirlari, zoootoponim, Qusxonatov, Qoraboyli, Qo‘tonko‘l.*

ЗООТОПОНИМЫ, ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАРАКАЛПАКСКИХ ПОЭТОВ XIX ВЕКА

Аннотация. *Зоотопонимы дают нам ценную информацию о животных, обитающих в водных объектах, лесах, пустынях и степях. В данной статье анализируются некоторые зоотопонимы, встречающиеся в произведениях каракалпакских поэтов XIX века. Причины их упоминания в составе топонимов были изучены, и были выявлены особенности их употребления в языке произведений. Лингвистическое изучение зоотопонимов доказало свою важность в изучении животного мира данной местности.*

Ключевые слова: *Каракалпакские поэты XIX века, зоотопоним, Кусханатау, Карабайлы, Кутанкуль.*

ZOOTOPONYMS USED IN THE WORKS OF 19TH-CENTURY KARAKALPAK POETS

Annotation. *Zootoponyms provide us with valuable information about animals living in water bodies, forests, deserts, and steppes. This article analyzes some zootoponyms found in the works of 19th-century Karakalpak poets. The reasons for their inclusion in toponyms were studied, and the specific features of their use in the language of the works were identified. The linguistic study of zootoponyms has proven its importance in studying the local fauna.*

Key words: *19th-century Karakalpak poets, zootoponym, Qusxanataw, Qarabayli, Qutankul.*

Kirish. Toponimlar til bilan jamiyat, tabiat va tarix o‘rtasidagi uzviy aloqani ko‘rsatib beruvchi onomastik birliklardir. Jumladan, hayvon nomlaridan yasalgan zootoponimlar hududning fauna tarkibini, aholining turmush tarzini, ya’ni, chorvachilik, parrandachilik va baliqchilik bilan aloqasini aks ettirishda alohida ahamiyatga ega.

XIX asr qoraqalpoq shoirlari asarlarining til xususiyatlari, so‘z qo‘llash mahorati lingvistik aspeklarda bir qancha o‘rganildi. Ammo ularning tug‘ilgan joy, Vatan mavzusidagi asarlarida uchraydigan zootoponimlarning semantik tavsiflari tilshunos olimlar tomonidan maxsus tadqiqot obyekti bo‘lgan emas.

Zootoponimlar, ko‘pincha, ma’lum bir joyda hayvon turlarining ko‘p tarqalganligi, shu hayvon bilan bog‘liq voqealar yoki xalqning mifologik tasavvurlari asosida paydo bo‘ladi. Hayvonlar sadoqat, jasorat, kuch, ayyorlik kabi ramziy ma’nolarga ham ega bo‘lib, bu ma’nolar toponimlarga ham o‘tishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Hayvonot dunyosi insoniyot bilan birga hayot kechiradi. Qadimda qabilalar atrofdagi hayvonlarni o‘rganib, yashagan joylarida ularga mos nomlar bergan. Qozoq tilidagi joy nomlarini o‘rgangan T.Januzaqov: “Zoonimlar tilning har bir davri bo‘yicha boy material beradi. Ularning tarkibida eski grammatik shakllar, chetdan kirgan, tarixiy, dialektik so‘zlarni uchratish mumkin” deb keltiradi [5;69–70-b.]. Zoonimlarning toponimga aylanishini esa Tog‘li Oltoy o‘lkasining toponegizini o‘rgangan O.T.Malchonova hayvon, qush, jonivor nomlari to‘g‘ri ma’nosi orqali toponimga o‘tib, nomlar yasashini (masalan, *tulki – Tulki*), uy hayvonlarining nomi esa faqat ko‘chma ma’noda toponimga aylanishini aytadi [6;111–112-b.]. Ya’ni, hayvon nomlaridan yasalgan toponimlar semantik jihatdan obrazlilik bilan tavsiflanadi. Ularning mazmunida real fauna haqidagi ma’lumot bilan birga, ramziy va mifologik tushunchalar ham saqlanib qoladi. Masalan, *arslon – botirlik*, *bo‘ri – erkinlik va kuch, tulki – ayyorlik* bilan bog‘liq semantik qatlamni hosil qiladi.

Olimlar tomonidan zootoponimlarning alohida guruhlarga bo‘lib o‘rganilganligini ko‘rish mumkin. Jumladan, N.Oxunov o‘z asarida zootoponimlarni uy hayvonlari, yovvoyi hayvonlar, suv hayvonlari, qushlar kabi guruhlarga ajratib o‘rgangan [7;44-b.].

Uy hayvonlari nomlarining nominativ funksiyada toponimga o‘tishining bir necha sabablarini ko‘rish mumkin: 1) *ayg‘ir, nor, buqa, ho‘kiz* – baland, katta hajmli geografik obyektlarni; *toy, baytal, bo‘ta,*

buzoq – hajmi kichik obyektlarni bildirgan; 2) uy hayvonlarining nomi to‘g‘ri ma’noda qo‘shma toponimlarni yasashda ishtirok etib, keyinchalik, ellipsga uchrashi mumkin; 3) uy hayvonlarining turini atamay, odamlar qo‘shimcha qo‘yadigan nom, laqablar; 4) xalq e’tiqodi bilan bog‘liq turli pirlarining nomidan yasalgan zootoponimlar [1;69-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. XIX asrdagi zootoponimlarning ayrimlari hozir ham qo‘llanilsa, ba’zilari unutilib ketgan. Shuning uchun ularning badiiy matnlardagi qo‘llanilish xususiyatini aniqlash qiyosiy tahlilni talab etadi. Bu tadqiqotning metodologiyasini tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. Hayvon nomlaridan yasalgan toponimlar toponimikaning eng qiziqarli va qadimiy qatlamlaridan biridir. Nom qo‘yishda hayvonot dunyosidan foydalanish bejiz emas, chunki unda muayyan geografik va tarixiy omillarga asoslanadi. Bu jarayonning asosiy sabablari: 1) ekologik va geografik omillar bo‘lib, o‘sha hududda ma’lum bir hayvon turining ko‘p uchrashi yoki o‘sha joyning shu hayvon uchun doimiy yashash makoni bo‘lishi mumkin (masalan, *Qoraboyli*). Ya’ni, odamlar ma’lum bir joyni boshqasidan farqlash uchun “bu yerda shu hayvon turi ko‘p” degan ma’noni asos qilib olgan; 2) chorvachilik va ijtimoiy turmush – xalqimizning ko‘p asrlik turmush tarzi chorvachilik bilan doimiy bog‘liq bo‘lganligi sababli uy hayvonlarining nomlari bilan bog‘liq joy nomlari uchraydi (masalan, *Ho‘kiz ariq*); 3) metaforik va tashqi o‘xshashlik – ayrim joy nomlari o‘sha joyning relyefiga (tuzilishiga) qarab, biror hayvonning tanasiga o‘xshatiladi (masalan, *Tuyamo‘yinyer*). Tog‘ning yoki tepaliklarning ko‘rinishi uzoqdan qaysi hayvonga o‘xshasa, xalq unga o‘sha nomni bergan (masalan: *Itqir*); 4) totemlik e’tiqodlar – qadimiy davrda ayrim urug‘-qabilalar hayvonlarni o‘zlarining homiysi (totemi) deb bilganlar. Bu, o‘z navbatida, shu qavmda yashaydigan hududning nomlanishiga ta’sir qilgan (masalan, *Yo‘lbarstepa*).

XIX asr qoraqalpoq adabiyoti namoyandalarining (Ajiniyoz, Berdaq, Kunxo‘ja va h.k.) asarlarida zootoponimlar tilning badiiy va tarixiy-etnografik qatlamini aniqlashda muhim o‘rin egallaydi. Shuning uchun ularni qoraqalpoq shoirlari asarlari misolida tahlil qilib ko‘ramiz. Masalan:

Zábd etip, atlardı qamshılar soyıp,
***Qarabaylıǵa** da jettik, yaranlar.* (Ajiniyoz)

Qoraboyli – qushning turi. Qoraqalpog‘istonning Shumanay tumanida shu nom bilan ataladigan aholi punkti bor. Ilgari bu atrofdagi ko‘lda qoraboyli degan qush ko‘p bo‘lgan. Afsona va rivoyatlarga qaraganda, hozirgi *Qorabayli* degan joyda ming uy qora jalov bog‘lab o‘tirgan. Shu sababli bu yer *Qorabayli* deb nomlangan [8;60-b.].

Qıstap aydadı ma soldat zor berip,
*Bir kúni **Qusxana tawına** jetti.* (Qulmurot)

Qusxonatog‘ – Bo‘zatov tumanida aholi punkti. Bu hududdagi tepalik qushlarning makoni bo‘lgan. Odamlar uni *Qushxona, Qushning uyasi* deb ataydi. Bu tog‘ qushlarning ko‘p to‘planadigan joyi sifatida ma’lum.

Qattıaǵardan jıqqın ketti,
*Jıldam **Qotankólge** jetti.* (Abdiqodir)

Qo‘tonko‘l–S.Qorayevning fikricha, qo‘ton qushlar oilasidagi eng yirik qush bo‘lib, Qoraqalpog‘iston toponimlari tarkibida uchraydi [4;195-b.]. E.Qo‘ychiboyevning toponimlarga doir lug‘atida *Qo‘tanko‘l* toponimini dumaloq ko‘l sifatida ta’riflangan [3;150-b.]. Bu zootoponim tarkibidagi “qo‘ton” (pelikan) – suv qushi hisoblanadi. Nom o‘sha yerda ko‘l bo‘lganini va unda qo‘ton qushlarining yashaganini ifodalaydi.

*Bunnan bardıq **Juwan balıq**,*
Qosshılardan jollıq alıp. (Umar)

Juvonbaliq toponimi haqida E.Qo‘ychiboyev shunday deydi: “Baliq tepalikning nomi (Chimkent). Uning atrofida ko‘plab buloq bor, lekin baliq yo‘q. Shu nomning o‘zida baliq so‘zining bir ma’nosi “suv” degan tushunchani ham beradi. Shuning uchun *Baliqli* oroli vaqtida “suvli tepa” ma’nosidagi gidronimik orol deyish mumkin” [3;66-b.].

Úshewimiz sonshama jollardan ótip,
*Namazsham waqtında **Ugizge** jetip.* (Ajiniyoz)

*Bir neshe at keldi **Ógiz, Salaqtan**,*
Kózi alma kibi qayshı qulaqtan. (Qulmurot)

Ho‘kiz – leksemasi ishtirok etgan toponimlar o‘sha joyda shu hayvon turi ko‘p bo‘lganini, suv resurslarining kuchliligini yoki ariq shaklini (ho‘kizning shoxiga o‘xshash egri) bildiradi. Hozirgi kunda *Ho‘kiz*

ovul toponimi Amudaryo va Qo‘ng‘irot tumanlarida uchraydi. Masalan, Qo‘ng‘irot tumanidagi qishloqning nomlanish sababi, ilgari odamlar bu yerga ho‘kiz aravada ko‘chib kelgan [8;89-b.].

Xulosa va takliflar. Zootoponimlar xalq iste’molida bo‘lganligi sababli, ularning ma’nosi ko‘pchilikka tushunarli bo‘ladi. Shu bilan birga, ularni boshqa toponimlardan ajratish oson emas. Birinchidan, tarkibida hayvon, qush nomlari bo‘lgan joy nomlarini zootoponim deb qarash to‘g‘ri bo‘lmasligi mumkin. Chunki zootoponimlarni farqlashning qiyinchiligi shundaki, ayrim qabila vakillari qandaydir hayvonni karomatli deb, uni muqaddas bilishgan. Qavmga o‘sha hayvonning nomini bergan. Bular “totem” nomlar deb qaraladi.

Xulosa qilib aytganda, hayvon nomlaridan hosil bo‘lgan toponimlar onomastikaning muayyan leksik qatlamini tashkil etib, hududning hayvonot dunyosi, aholining etnomadaniy dunyoqarashi va tarixiy hayotidan ma’lumot beradi. Ularni o‘rganish joy nomlarining semantik boyligini kashf etib, til, tabiat va jamiyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur anglashga imkon beradi. XIX asr qoraqalpoq shoirlari asarlari tilida bunday nomlar kam uchraydigan bo‘lsa ham, Qoraqalpog‘iston toponimiyasi uchun ahamiyatli sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. Астана, Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2013, 460-бет.

(2). Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, “Наука”, 1974, 275 с.

(3). Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. Алматы, “Мектеп”, 1985, 256-бет.

(4). Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2005, 239-бет.

(5). Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: Зерттеу мәселелері. Астана, «1С-Сервис» ЖШС, 2005, 163-бет.

(6). Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Саратов, Саратовского университета, 1982, 256 с.

(7). Охунов Н. Ўзбекистон топонимияси. Қўқон, 2005, 90-бет.

(8). Пахратдинов Қ., Абишов Г. Қарақалпақстан топонимлери сөзлиги. Нөкис, «Bilim», 2025, 128-бет.

Muxammadiyeva Farangis G‘iyasiddin qizi (Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti;
farangis0104@gmail.com; ORCID ID 0009-0008-1863-5676)

PAOLO BACHIGALUPINING “SAMARADORLIK” VA NORMUROD NORQOBILOVNING “YETIM QOLGAN GULLAR” HIKOYALARINING QIYOSIY-EKOKRITIK TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Paolo Bachigalupining “Samaradorlik” (Efficiency) va Normurod Norqobilovning “Yetim qolgan gullar” hikoyalari qiyosiy ekokritik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi har ikki asarda ekologik ong, ekologik madaniyat hamda inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarning badiiy ifodasini aniqlashdan iborat. Norqobilov hikoyasida tabiatga nisbatan befarqlik, individual mas’uliyatsizlik va jamoaviy ekologik ongning pastligi atrof-muhitning yemirilishiga olib keluvchi omillar sifatida tasvirlanadi. Xususan, atirgullar obrazi, chiqindilar va garmsel timsoli orqali insonning tabiatga munosabati axloqiy muammo sifatida talqin etiladi. Bachigalupining “Samaradorlik” hikoyasida esa ekologik ong individual xatti-harakat bilan cheklanmay, energiya mustaqilligi, oziq-ovqat xavfsizligi, jamoaviy farovonlik va ijtimoiy hamjihatlik bilan bog‘liq tizimli hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijasida ikki muallif ekologik muammoni turlicha badiiy modellashtirgan bo‘lsa-da, inson va tabiat o‘rtasidagi muvozanatning buzilishi jamiyat hayoti uchun jiddiy oqibatlarga olib kelishin aniqlanadi. Maqolada, shuningdek, ekologik mas’uliyatning individual va jamoaviy shakllari qiyoslanib, ikki asardagi ekologik tafakkurning o‘xshash va farqli jihatlari ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar*: ekokritika, ekologik ong, ekologik madaniyat, ilmiy fantastika, antropotsentrizm, tabiat, samaradorlik.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ЭКОКРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАССКАЗОВ «ЭФФЕКТИВНОСТЬ» ПАОЛО БАДЖИГАЛУПИ И «СИРОТСКИЕ ЦВЕТЫ» НОРМУРОДА НОРКОБИЛОВА

Аннотация. *В статье проводится сравнительный экокритический анализ рассказов Паоло Бачигалупи «Эффективность» (Efficiency) и Нормурода Норкобилова «Сиротские цветы» (Yetim qolgan gullar). Основная цель исследования заключается в выявлении художественного воплощения экологического сознания, экологической культуры, а также взаимоотношений между человеком и природой в обоих произведениях. В рассказе Норкобилова равнодушие к природе, индивидуальная безответственность и низкий уровень коллективного экологического сознания представлены как*

факторы, способствующие деградации окружающей среды. В частности, посредством образов роз, отходов и гармселя отношение человека к природе интерпретируется как нравственно-этическая проблема. В рассказе Бачигалупи «Эффективность» экологическое сознание, напротив, не ограничивается индивидуальным поведением, а предстает как системное явление, тесно связанное с энергетической независимостью, продовольственной безопасностью, общественным благополучием и социальной сплочённостью. Результаты исследования показывают, что, несмотря на различия в художественном моделировании экологической проблематики, оба автора акцентируют серьёзные последствия нарушения равновесия между человеком и природой для жизни общества. В статье также сопоставляются индивидуальные и коллективные формы экологической ответственности, выявляются сходства и различия экологического мышления, представленного в двух произведениях.

Ключевые слова: *экокритика, экологическое сознание, экологическая культура, научная фантастика, антропоцентризм, природа, эффективность.*

COMPARATIVE ECOCRITICAL ANALYSIS OF STORIES EFFICIENCY BY PAOLO BACIGALUPI AND ORPHAN FLOWERS BY NORMUROD NORQOBILOV

Annotation. *This article presents a comparative ecocritical analysis of Paolo Bacigalupi's Efficiency and Uzbek writer Normurod Norqobilov's Orphan Flowers (Yetim qolgan gullar). The study aims to examine the literary representation of ecological consciousness, environmental culture, and the relationship between humans and nature in the two works. In Norqobilov's story, indifference toward nature, individual irresponsibility, and a low level of collective ecological awareness are presented as factors contributing to environmental degradation. In particular, the images of roses, garbage, and the wind function as important elements through which the relationship between humans and nature is interpreted as an ethical problem. In Bacigalupi's Efficiency, ecological consciousness is not limited to individual behavior but is presented as a systemic phenomenon closely connected with energy independence, food security, community prosperity, and social connectedness. The study demonstrates that although the two authors employ different literary models to portray environmental problems, both emphasize the serious consequences of disrupting the balance between humans and nature. The article also compares individual and collective forms of environmental responsibility and identifies the similarities and differences in the ecological perspectives represented in the two works.*

Key words*: ecocriticism, environmental consciousness, ecological culture, science fiction, anthropocentrism, nature, efficiency.*

Kirish. Bugungi kunda global ekologik inqiroz insoniyatdan tabiatga bo‘lgan munosabatni butunlay qayta ko‘rib chiqishni talab qilmoqda. Adabiyot har doim ijtimoiy-ekologik jarayonlarni aks ettiruvchi va insonni tabiatni ekspluatatsiya qilishdan uning oldidagi mas’uliyatni his qilishga undovchi muhim vosita bo‘lib kelgan. Ushbu maqolada o‘zbek adabiyoti vakili Normurod Norqobilovning "Yetim qolgan gullar" hamda Amerika ilmiy-fantastik adabiyoti namunasi Paolo Bachigalupining "Samaradorlik" (Efficiency) hikoyalari ekokritik nuqtayi nazardan qiyoslanadi. Tadqiqot markazida ekologik xulq-atvordagi jiddiy paradoks turadi: bor narsaning qadriga yetmaydigan, ekologik ongi past an’anaviy jamiyat va resurslar tugagan sharoitda o‘ta yuqori ekologik intizom shakllantirgan futuristik jamiyat. Norqobilov moddiy manfaat ortidan quvib, go‘zallik va tabiat kushondasiga aylangan insonlar fojiasini ko‘rsatadi. Bacigalupi esa har bir tomchi suv va resurs hisobli bo‘lgan, ekologik madaniyat tabiatga bo‘lgan muhabbatdan emas, balki tirik qolish majburiyatidan tug‘ilgan dunyoni loyihalashtiradi. Ushbu ikki matnni yonma-yon qo‘yish orqali ekologik befarqlik va ekologik menejment tushunchalarining inson ma’naviyati bilan bog‘liqligini o‘rganish maqsad qilingan.

Adabiyotlar tahlili. Ekokritika yo‘nalishi adabiyotshunoslikda nisbatan yangi paradigmalar qatoriga kirsa-da, bugungi kunda inson va atrof-muhit o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishda yetakchi metodologiyaga aylandi. Glotfelty va Fromm (1996) o‘zlarining fundamental tadqiqotlarida ekokritikani adabiyot va jismoniy muhit o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganuvchi fan sifatida belgilab bergan edi [3]. Ushbu nazariya doirasida, keyinchalik, Buell (2005) tomonidan ekologik ong tushunchasi tizimlashtirildi [2]. U ekologik madaniyatni faqat tabiat tasviri bilan emas, balki insonning tabiat oldidagi mas’uliyati va global inqirozlarni his qilish darajasi bilan o‘lchashni taklif qildi. G‘arb ilmiy-fantastik adabiyotida, xususan, Paolo Bachigalupi ijodida bu konsepsiya o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Otto (2012) o‘zining ilmiy-fantastik ekokritikaga bag‘ishlangan ishlarida ta’kidlashicha, Bacigalupi kabi mualliflar "to‘q ekologiya" (dark ecology) prinsiplariga tayanadi [8]. Ya’ni, uning asarlaridagi yuqori ekologik madaniyat tabiatga bo‘lgan sof muhabbatdan emas, balki resurslar taqchilligi sharoitida tirik qolishning yagona mexanizmi sifatidagi pragmatik

samaradorlikdan kelib chiqadi. Murphey (2013) esa bunday jamiyatlarni "majburiy barqarorlik jamiyati" deb atab, unda inson tizim qurboniga va qat'iy hisob-kitob qilishga to‘g‘ri kelishini isbotlaydi [5].

O‘zbek adabiyotshunosligida ekologik muammolarning badiiy ifodasi, asosan, realistik proza kontekstida o‘rganib kelingan. Sanayev (2018) zamonaviy o‘zbek qissachiligi va hikoyachiligida ekologik tafakkur masalasini tadqiq qilar ekan, Normurod Norqobilov ijodiga alohida to‘xtalib o‘tadi. Uning qayd etishicha, “Norqobilov asarlarida tabiat shunchaki fon emas, balki inson ma'naviyatini sinovdan o‘tkazuvchi faol subyekt” hisoblanadi. Shuningdek, Karimov (2021) o‘tish davri o‘zbek jamiyatidagi transformatsiyalarni tahlil qilib, “moddiy manfaatdorlik va iste'molchilik psixologiyasining kuchayishi an'anaviy ekologik madaniyatning inqiroziga (ekologik ongi pastlikka)” olib kelganini yozadi [4]. Uning fikricha, insonlarning tabiat ne'matlariga nisbatan loqaydligi va befarqligi ma'naviy qashshoqlikning eng oliy nuqtasidir. Shunday qilib, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, G‘arb adabiyotshunosligida ekologik madaniyat ko‘proq texnogen va distopik kelajak prizmasidan o‘rganilgan bo‘lsa, o‘zbek adabiyotshunosligida u, asosan, ma'naviy-axloqiy muammo sifatida qaraladi. Biroq Norqobilovning realistik va Bachigalupining futuristik jamiyatlarini ekologik ong darajasi bo‘yicha to‘g‘ridan to‘g‘ri qiyosiy tadqiq etish masalasi shu vaqtgacha maxsus o‘rganilmagan.

Asosiy qism. Paolo Bachigalupining "Efficiency" hikoyasidagi voqealar texnologik jihatdan yuqori darajada rivojlangan, ammo tabiiy resurslari qat'iy cheklangan futuristik Chikago shahrida bo‘lib o‘tadi. Asar bosh qahramoni Jeyms Blek telefoniga ulangan Lyusi nomli sun'iy intellekt yordamida shahardagi eng baland va strategik bino hisoblangan Uillis (Willis Tower) binosiga ko‘tariladi. Uning asosiy vazifasi hukumat uchun xizmat qiladigan GLA (Great Lakes Amalgamated) korporatsiyasining eng katta energiya saqlash ombori loyihasida elektr ta'minotini mukammal tarzda sozlashdan iborat. Bu yerda ekologik madaniyatning o‘ta yuqori darajasi o‘z-o‘zidan emas, balki sun'iy intellekt Lyusi tomonidan hisoblab chiqiladigan qat'iy matematik samaradorlik evaziga ta'minlanadi. Jeyms va u mansub bo‘lgan jamiyat uchun har bir kilovatt energiya tirik qolish sharti bo‘lib, bu tizim insondan har qanday hissiyot yoki xatolikni chetga surib, robot kabi samarali ishlashni talab qiladi.

Biroq bu majburiy ekologik intizom orqasidagi ma'naviy inqiroz Jeyms va uning otasi o‘rtasidagi ziddiyatda yaqqol namoyon bo‘ladi. Otasi o‘g‘lining bunday qattiq nazorat ostidagi hukumat tizimiga va GLA korporatsiyasiga ishlashini mutlaqo istamaydi, chunki u totalitar nazoratga aylanib ulgurgan ushbu ekologik boshqaruvga ishonmaydi. Buni uning o‘g‘liga yatgan ushbu gaplaridan ham bilsa bo‘ladi: “Sen o‘tmishda nima bo‘lganini bilmaysan. Ular to‘lashga qurbi yetmagan odamlarni elektr tarmoqlarini uzib qo‘yishgan. Bechoralar shunchaki elektrga pul to‘lashnimi yo ijara pulini vaqtida berishnimi, qon bosimi yo astmaga davolanish uchun pul yetkazishnimi bilmay, uddasidan chiqolay qolgan yaxshi odamlar edilar. O‘shanda hukumat (GLA) ularga, umuman, qayg‘urmagandi. Endi qayg‘uradigan bo‘lib qoldimi?” [1]. Shu sababdan ham Jeymsning otasi Every Blek Hudelektrik kompaniaysiga asos soladi va bu orqali Chikago janubida istiqomat qiladigan aholining deyarli yarmi o‘z bepul elektr energiyasiga, elektr-muhandislik ta'lim dasturiga va bepul mahalla avtobuslariga ega bo‘ladilar.

Normurod Norqobilovning “Yetim qolgan gullar” hikoyasida ekologik muammo inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarning buzilishi orqali yoritiladi. Yozuvchi ekologik inqirozni faqat tabiiy muhitning yemirilishi sifatida emas, balki jamiyat ma'naviyati va insonlarning tabiatga munosabatini ko‘rsatuvchi mezon sifatida tasvirlaydi. Hikoyada cho‘l hududida barpo etilgan yangi shaharcha yoz mavsumining jazirama kunlarida tasvirlanib, tabiiy sharoitning og‘irligi garmsel obrazi orqali kuchaytiriladi. Garmselning kuchli esishi natijasida shaharchadagi yashil o‘simliklar sariq tusga kiradi. Biroq ana shunday noqulay tabiiy sharoitda ham qip-qizil atirgullarning saqlanib qolishi o‘quvchi e'tiborini tortadi.

Atirgullarning yashab qolishi, avvalo, insonning tabiatga munosabati bilan bog‘liq. Shaharchaga yangi ko‘chib kelgan ayol qizchasi bilan birgalikda atirgullarga har kuni suv quyib, ularni parvarish qiladi. Bu holat hikoyadagi boshqa aholining tabiatga bo‘lgan munosabati bilan keskin kontrast hosil qiladi. Shaharcha aholisi o‘simlik yetishtirishga deyarli ehtiyoj sezmaydi, tabiatni asrash yoki ko‘kalamzorlashtirishga intilish ularda kuzatilmaydi. Shu sababli atirgul oddiy gul emas, balki tabiatga ongli va mehrli munosabatning ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Uning qip-qizil rangi esa hayot va go‘zallikning og‘ir ekologik sharoitda ham saqlanib qolish imkoniyatini ifodalaydi.

Hikoyada ekologik ongning pastligi, ayniqsa, insonlarning chiqindilarga bo‘lgan munosabatida yaqqol namoyon bo‘ladi. Muallif garmsel obrazini jonlantirib, uni insonlarning ekologik xatti-harakatlarini kuzatuvchi o‘ziga xos badiiy obrazga aylantiradi. Jumladan, hikoyada: “to‘rtinchi qavatdan uloqtirilgan chiqindilar garimsel qanotiga ilashdi. U bir yulqinib, ularni chor atrofga sochib yubordi” [7;34-b.]. Ushbu epizodda chiqindining ko‘p qavatli uydan tashqariga uloqtirilishi shaharcha aholisining ekologik mas'uli-

yatsizligini ko‘rsatadi. Chiqindi garmsel qanotiga ilashib, yana atrofga sochilishi esa ramziy jihatdan inson tomonidan tabiatga berilgan zarar yana inson yashayotgan muhitga qaytishini anglatadi. Shunday qilib, garimsel oddiy tabiat hodisasi bo‘lishdan tashqari, tabiatning inson faoliyatiga javobini ifodalovchi badiiy vosita vazifasini bajaradi.

Atirgulzor ustiga tashlangan axlat uyumi esa ekologik befarqlikning yanada yorqin ko‘rinishidir. Muhimi, axlatni atirgullar ustiga tashlagan qo‘shnining harakatida ataylab zarar yetkazish maqsadi yo‘q. U buni oddiygina erinchoqlik va loqaydlik sabab amalga oshiradi. Uning “Panada birov ko‘rmaydi” degan fikri hikoyadagi ekologik muammoning mohiyatini ochib beruvchi muhim detal hisoblanadi [7;35-b.]. Mazkur jumlada ekologik mas’uliyatning yo‘qligi “hech kim ko‘rmaydi” degan qarash bilan asoslanadi. Demak, inson tabiatga nisbatan mas’uliyatni tashqi nazorat mavjud bo‘lgan taqdirdagina emas, balki ichki axloqiy qadriyat sifatida his qilishi lozim. Norqobilov esa aynan shu ichki mas’uliyatning yo‘qligini tanqid ostiga oladi.

Hikoyadagi ayol obrazi ana shu ekologik befarqlikka qarshi qo‘yilgan. U qizchasi bilan atirgullarni muntazam parvarish qilib, tabiat bilan o‘ziga xos mehr-muhabbat munosabatini shakllantiradi. Biroq atrofidagi odamlarning ekologik madaniyati pastligi sababli u bu muhitda yashashni davom ettira olmaydi va shaharchani butunlay tark etadi. Natijada atirgullar “yetim” qoladi. Asarning nomi ham shu nuqtayi nazardan, ramziy mazmun kasb etadi. Yetim qolgan gullar nafaqat parvarishlovchisidan ayrilgan o‘simliklarni, balki inson tomonidan e’tiborsiz qoldirilgan tabiatni ham ifodalaydi. Hikoyaning yakuniy epizodida ekologik befarqlik yanada keskinlashtiriladi. Atirgullar tepasida turgan yigit go‘yo gullarga mahliyo bo‘lgandek tasvirlanadi, biroq uning nigohi gullarda emas, axlatda bo‘ladi. U o‘z chelagidagi axlatni uzoqdagi chiqindixonaga olib borishga erinadi va uni gullar ustiga to‘kishga hozirlanadi. Ushbu detal orqali yozuvchi ekologik muammoning individual darajadagi ko‘rinishini umumlashtiradi: inson uchun bir necha qadam yurib chiqindini belgilangan joyga tashlash ham ortiqcha mehnatga aylanadi, natijada tabiat uning qulayligi va erinchoqligi qurboniga aylanadi.

Shu vaziyatda gaimselning yigitning harakatidan “zavqlanishi” ham alohida e’tiborga loyiq. Bu holat garimsel obrazining personifikatsiyasini yanada kuchaytiradi. Tabiat go‘yo insonning o‘ziga qarshi harakatini kuzatib, uning ekologik mas’uliyatsizligidan “g‘alaba” topadi. Demak, hikoyada ekologik inqirozning asosiy manbayi faqat garimsel yoki cho‘lning og‘ir tabiiy sharoiti emas. Asosiy muammo insonning tabiatga bo‘lgan loqayd munosabatidadir.

Shunday qilib, “Yetim qolgan gullar”da atirgul, axlat va garmsel obrazlari o‘zaro bog‘liq holda ekologik muammoning turli qirralarini ochadi. Atirgul – hayot, go‘zallik va ekologik mas’uliyatni, axlat – beparvolik va loqaydlikni, garmsel esa insonning tabiatga qilgan munosabatining ramziy javobini ifodalaydi. Norqobilov shu obrazlar orqali ekologik muammoni oddiy tabiat muhofazasi masalasidan chiqarib, uni insonning axloqiy va ma’naviy mas’uliyati bilan bog‘laydi. Shu jihatdan, hikoya ekologik ongni shakllantirishda adabiyotning tarbiyaviy va ijtimoiy imkoniyatlarini ham namoyon etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda Normurod Norqobilovning “Yetim qolgan gullar” hikoyasi va Paolo Bachigalupining “Efficiency” asaridagi ekologik ong hamda inson-tabiat munosabatlarini o‘rganishda qiyosiy-tipologik, ekokritik va interpretativ-tahliliy metodlardan foydalanildi. Qiyosiy-tipologik metod orqali ikki asarda ekologik inqirozning yuzaga kelish sabablari, insonning tabiiy resurslarga munosabati va ekologik mas’uliyat masalalaridagi o‘xshashlik va farqlar aniqlandi. Ekokritik yondashuv asosida tabiatning badiiy funksiyasi, antropotsentrizm, ekologik ong va ekologik madaniyatning matndagi ifodasi tahlil qilindi. Interpretativ-tahliliy metod yordamida qahramonlarning tabiatga munosabati, muallif pozitsiyasi, ekologik konfliktlar va badiiy detallar tahlil qilindi. Shuningdek, asarlarning janriy va madaniy konteksti hisobga olinib, Norqobilovning realistik tasviri bilan Bachigalupining distopik-ilmiy-fantastik modeli qiyoslandi. Tahlil jarayonida “inson–tabiat”, “shaxs–jamiyat” va “ehtiyoj–resurs” munosabatlari asosiy analitik kategoriyalar sifatida belgilandi.

Natijalar va muhokama. Paolo Bacigalupining “Samaradorlik” hikoyasida ekologik ong insonning tabiatni asrashga bo‘lgan shaxsiy munosabatidan tashqari, butun jamiyat hayotini tashkil etuvchi tamoyil sifatida namoyon bo‘ladi. Agar Normurod Norqobilovning “Yetim qolgan gullar” hikoyasida ekologik befarqlik, chiqindiga mas’uliyatsiz munosabat va tabiatni e’tiborsiz qoldirish ustun bo‘lsa, Bachigalupi asarida buning aksi – ekologik mas’uliyat, resurslardan oqilona foydalanish va jamoaviy hamkorlik asosida shakllangan hayot tarzi tasvirlanadi.

Hikoyada Jamesning otasi o‘z kasbining mohiyatini “odamlarga o‘z kuch-qudratiga, o‘z hayotiga egalik qilishga yordam berish” deb ta’riflaydi [9;8-b.]. Mazkur fikr qahramon faoliyatining faqat energetika bilan bog‘liq emasligini ko‘rsatadi. Bu yerda energiya mustaqilligi insonning o‘z hayoti ustidan nazoratga

ega bo‘lishi bilan bog‘lanadi. Ya’ni, ekologik barqarorlik jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy mustaqilligining muhim sharti sifatida talqin qilinadi.

Jamesning otasi ilgari suradigan “energetik mustaqillik”, “oziq-ovqat xavfsizligi”, “jamiyat farovonligi” va “o‘zaro bog‘liqlik” g‘oyalari ham hikoyaning ekologik konsepsiyasini ochib beradi. Ayniqsa, uning “bir-biridan uzilib ketgan emas, balki o‘zaro chambarchas bog‘langan mahallalar” haqidagi qarashi [1;8-b.] ekologik muammoning ijtimoiy jihatini ko‘rsatadi. Muallif uchun ekologik barqarorlik faqat alohida uy yoki shaxsning harakati bilan ta’minlanmaydi; u jamoaning hamkorligi va o‘zaro mas’uliyatiga tayanadi.

Bu tamoyil Jamesning otasi tomonidan tashkil etiladigan workshoplarda amaliy ko‘rinishga ega bo‘ladi. Turli mahallalardan odamlar yig‘ilib, ularga energiya, oziq-ovqat yetishtirish va resurslardan samarali foydalanish bo‘yicha bilimlar beriladi. Muhimi, ishtirokchilar workshopdan olgan bilimlarini o‘z mahallalariga olib borib, kundalik hayotda qo‘llaydilar. Shu tariqa, ekologik bilim individual tajribadan jamoaviy amaliyotga aylanadi. Bu jihat Bacigalupi tasvirlagan jamiyatda ekologik madaniyatning shakllanganligini ko‘rsatadi.

Hikoyadagi uylarning tomlariga o‘rnatilgan quyosh panellari ham ushbu ekologik madaniyatning amaliy ifodasidir. Aholi energiyani tashqi manbalarga to‘liq bog‘lab qo‘ymasdan, quyosh energiyasidan foydalanadi. Bundan tashqari, quyosh panellari o‘rnatilgan maxsus konstruksiyalar ostida bog‘lar tashkil etilgani energetik mustaqillik va oziq-ovqat xavfsizligining bir makonda uyg‘unlashganini ko‘rsatadi. Shunday qilib, tom oddiy yashash binosining bir qismi bo‘lib qolmay, energiya ishlab chiqarish va oziq-ovqat yetishtirish imkonini beruvchi ekologik makonga aylanadi.

Mazkur holatni Norqobilovning *“Yetim qolgan gullar”* hikoyasidagi vaziyat bilan qiyoslaganda, ikki asardagi ekologik ongning mutlaqo qarama-qarshi modellari ko‘zga tashlanadi. Norqobilov tasvirlagan shaharchada odamlar o‘simliklarni parvarish qilmaydi, chiqindilarni belgilangan joyga olib borishga erinadi va “Pana-da birov ko‘rmaydi” (7;35-b.) degan qarash bilan o‘z harakatlarini oqlaydi. Bachigalupida esa insonlar aksincha, o‘z yashash muhitini yaxshilash uchun bilim almashadi, birgalikda harakat qiladi va mavjud resurslardan samarali foydalanadi.

Demak, ikki asar o‘rtasidagi asosiy farq ekologik muammoga bo‘lgan munosabatda namoyon bo‘ladi. Norqobilovda ekologik inqiroz befarqlikdan boshlansa, Bachigalupida ekologik barqarorlik ongli hamkorlikdan boshlanadi. Birida atirgullarni parvarish qiladigan ayol umumiy loqayd muhitda yolg‘iz qoladi; ikkinchisida esa ekologik bilim bir mahalladan boshqasiga tarqalib, jamoaviy harakatga aylanadi. Shu jihatdan, Bachigalupi ekologik ongni nafaqat tabiatga ehtiyotkor munosabat, balki jamiyat a’zolarini bir-lashtiruvchi ijtimoiy qadriyat sifatida talqin qiladi.

Xulosa. Normurod Norqobilovning "Yetim qolgan gullar" hikoyasida esa ushbu holatning mutlaqo teskarisi, ya’ni, ekologik nazorat va tartib umuman yo‘q bo‘lgan an’anaviy jamiyat tasvirlanadi. Agar Chikagoda GLA va Lyusi inson xatti-harakatini har bir tomchi resurs uchun nazorat qilsa, Norqobilov asarida davlat idoralari yoki jamiyat tomonidan tabiatni asrash bo‘yicha hech qanday tizimli mexanizm mavjud emas. Odamlarning ekologik ongi pastligi tufayli go‘zal tabiat va noyob gullar shunchaki shaxsiy moddiy manfaat, ochko‘zlik yo‘lida bemalol vayron qilinadi. Har ikki asar yonma-yon qo‘yilganda jiddiy ekokritik paradoks yuzaga chiqadi: Norqobilov jamiyatida erkinlik bor, lekin ma’naviy-ekologik mas’uliyat yo‘qligi sababli tabiat o‘ldirilmoqda; Bachigalupi jamiyatida esa tabiat (resurslar) yuqori texnologiya bilan asralmoqda, ammo tizimning qattiq bosimi ostida insonning ruhiy olami va erkinligi "yetim" qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bacigalupi P. Efficiency. In Pump six and other stories Night Shade Books. 2010, p. 115–132.

(2). Buell L. The future of environmental criticism: Environmental crisis and literary imagination. Blackwell Publishing. 2005, p. 45–73.

(3). Glotfelty C., Fromm H. (Eds.). The ecocriticism reader: Landmarks in literary ecology. University of Georgia Press. 2010, p. 145–183.

(4). Karimov B. Yangi davr o‘zbek adabiyotida ekologik tafakkur va ma’naviyat muammolari. “Mumtoz so‘z”, 2021, p. 57–63.

(5). Murphy P.D. Transversal ecocritical praises: Sustaining across genres and cultures. Lexington Books. 2013, p. 34–56.

(6). Murphy Patrick D. "In Paolo Bacigalupi’s Environmental Science Fiction, Immoral and Criminal are not Synonymous." The Routledge Handbook of Crime Fiction and Ecology. Routledge. 2023, p. 228–238.

(7). Norqobilov N. Yetim qolgan gular. Hikoyalar va qissalar. “Sharq”, 2015.

(8). Otto E.C. Green speculations: Science fiction and biopolitics. Ohio State University Press. 2012.

(9). Robinson K.S., Bacigalupi P., Foster S., Hudson A.D., Hanson-Kahn M., Barrage R., Burt B. No more fairy tales: Stories to save our planet. Habitat Press. 2022, p. 6–20.
(10). Sanayev M. Zamonaviy o‘zbek prozasida tabiat va inson konsepsiyasi. “Fan”, 2018, p. 78–95.

Burxonova Gulmira Olimjon qizi (Is’hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat Chet tillari instituti tadqiqotchisi; burxonovagulmira795@gmail.com)

YOSH SEMALARINING SOTSIOMADANIY KONTEKSTDA PRAGMATIK IFODALANISHI

Annotatsiya. *Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, yosh tushunchasini ifodalovchi til birliklari faqat biologik yoki xronologik belgini anglatib qolmay, balki jamiyatdagi ijtimoiy mavqe, avlodlararo munosabat, hurmat, yaqinlik, masofa, hokimiyat va baholash kabi qator pragmatik ma’nolarni ham yuzaga chiqaradi. Maqolaning maqsadi – o‘zbek va ingliz tillarida yosh semalarining sotsiomadaniy kontekstga bog‘liq holda pragmatik jihatdan qanday faollashishini aniqlash va ularni qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda lingvistik kuzatish, komponentli tahlil, kontekstual va qiyosiy-chog‘ishtirma metodlardan foydalanilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida yosh semalari, asosan, murojaat shakllari, qarindoshlik terminlari va fe’l shakllari orqali ifodalanib, ular hurmat, masofa va hokimiyat munosabatlarini yuzaga chiqarsa, ingliz tilida bu ma’nolar, asosan, leksik-pragmatik vositalar, modal konstruksiyalar va bilvosita nutq aktlari orqali reallashadi. Xulosa qilib aytganda, yosh semalari ikkala tilda ham sotsiomadaniy jihatdan muhim pragmatik yuklamaga ega bo‘lib, ular milliy-madaniy va ijtimoiy me’yorlarga muvofiq tarzda namoyon bo‘ladi.*

Kalit so‘zlar: *yosh semasi, pragmatika, sotsiomadaniy kontekst, murojaat shakli, ijtimoiy mavqe, baholash, nutq etiketi, o‘zbek tili, ingliz tili, qiyosiy tahlil.*

Бурхонова Гульмира Олимжон кизи (исследователь Наманганского государственного института иностранных языков имени Исхокхона Ибрата)

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ СЕМ ВОЗРАСТА В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

Аннотация. *Актуальность исследования заключается в том, что языковые единицы, выражающие понятие возраста, не только обозначают биологический или хронологический признак, но и актуализируют ряд прагматических значений, таких как социальный статус, межпоколенческие отношения, уважение, близость, дистанция, власть и оценка. Цель статьи – определить, каким образом возрастные семы прагматически активизируются в зависимости от социокультурного контекста в узбекском и английском языках, и провести их сопоставительный анализ. В исследовании использовались методы лингвистического наблюдения, компонентного анализа, контекстуального и сопоставительно-типологического анализа. Результаты показывают, что в узбекском языке возрастные семы выражаются преимущественно через формы обращения, термины родства и глагольные формы, актуализируя отношения уважения, дистанции и власти; в английском языке эти значения реализуются в основном через лексико-прагматические средства, модальные конструкции и косвенные речевые акты. В заключение отмечается, что возрастные семы в обоих языках несут значительную социокультурную прагматическую нагрузку и проявляются в соответствии с национально-культурными и социальными нормами.*

Ключевые слова: *возрастная сема, прагматика, социокультурный контекст, форма обращения, социальный статус, оценка, речевой этикет, узбекский язык, английский язык, сопоставительный анализ.*

Burxonova Gulmira Olimjon qizi (Researcher at Is’hoqhon Ibrat Namangan State Institute of Foreign Languages)

PRAGMATIC REALIZATION OF AGE SEMES IN THE SOCIOCULTURAL CONTEXT

Annotation. *The relevance of the study lies in the fact that linguistic units expressing the concept of age do not merely denote a biological or chronological characteristic but also activate a range of pragmatic meanings such as social status, intergenerational relations, respect, intimacy, distance, power, and evaluation. The aim of the article is to determine how age semes are pragmatically activated depending on the sociocultural context in Uzbek and English, and to conduct a comparative analysis. The research employs methods of linguistic observation, componential analysis, contextual analysis, and comparative-typological analysis. The results indicate that in Uzbek, age semes are mainly expressed through address forms, kinship terms, and verb forms, actualizing relationships of respect, distance, and power; in English, these meanings are primarily realized through lexico-pragmatic devices, modal constructions, and indirect*

speech acts. In conclusion, age semes in both languages carry a significant sociocultural pragmatic load and manifest in accordance with national-cultural and social norms.

Keywords: *age seme, pragmatics, sociocultural context, address form, social status, evaluation, speech etiquette, Uzbek language, English language, comparative analysis.*

Kirish. Til birliklarining pragmatik xususiyatlarini o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Ayniqsa, sotsiomadaniy omillarning til birliklariga ta’sirini tadqiq etish lingvopragmatika va sotsiolingvistikaning kesishgan nuqtasida muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Yosh kategoriyasi har qanday jamiyatdagi eng muhim ijtimoiy belgilardan biri bo‘lib, u nafaqat shaxsning biologik yoshini, balki uning ijtimoiy mavqeyini, boshqa shaxslar bilan munosabatlar xarakterini, nutqiy xatti-harakatlarini belgilashda muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbek va ingliz tillarida yosh semalarining ifodalanishi o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarga ega. O‘zbek tilida yoshga oid murojaat shakllari, qarindoshlik terminlari va fe’l shakllari keng qo‘llanilib, ular sotsiomadaniy kontekstga bog‘liq holda turli pragmatik ma’nolarni yuzaga chiqaradi. Ingliz tilida esa yosh semalari, asosan, leksik vositalar, modal konstruksiyalar va bilvosita nutq aktlari orqali ifodalanadi. Ushbu farqlar ikki tilning grammatik qurilishi va jamiyatning kommunikativ me’yorlari bilan bog‘liqdir.

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, yosh semalarining pragmatik xususiyatlari alohida yoki qiyosiy jihatdan maxsus o‘rganilmagan. Mavjud tadqiqotlar, asosan, murojaat shakllari yoki nutq etiketi doirasida cheklangan bo‘lib, yosh semalarining sotsiomadaniy kontekstdagi pragmatik faollashuvi tizimli ravishda tahlil qilinmagan. Shu munosabat bilan, ushbu maqolada quyidagi vazifalar belgilandi:

1) yosh semalarining o‘zbek va ingliz tillarida pragmatik ifodalanish xususiyatlarini aniqlash;

2) yosh semalarining sotsiomadaniy kontekstga bog‘liq holda faollashuv mexanizmlarini ochib berish;

3) o‘zbek va ingliz tillaridagi yosh semalarining o‘xshash va farqli jihatlarini qiyosiy tahlil qilish;

4) yosh semalarining pragmatik ma’nolarining milliy-madaniy shartlanganligini asoslash.

Adabiyotlar tahlili. Yosh kategoriyasining tilda ifodalanishi antropotsentrik tilshunoslik, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya va pragmalingvistika doirasida o‘rganilgan. V.fon Humboldt, E.Sapir va B. Uorf qarashlarida til birliklarining milliy-madaniy tafakkur bilan bog‘liqligi asoslangan bo‘lsa, V.I.Karasik va A.Vejbitskaya tadqiqotlarida til birliklarining ijtimoiy hamda madaniy mazmuni, konseptual va semantik xususiyatlari yoritilgan. Ushbu nazariy qarashlar yoshga oid birliklarni ham faqat biologik yosh ko‘rsatkichi sifatida emas, balki muayyan ijtimoiy-madaniy mazmunni ifodalovchi birlik sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Sotsiolingvistik tadqiqotlarda yosh nutqiy xulq-atvorning muhim ijtimoiy parametri sifatida qaralib, uning shaxsning ijtimoiy mavqeyi, avlodga mansubligi va kommunikativ munosabatlari bilan aloqadorligi qayd etiladi. Pragmalingvistik yondashuv esa yosh semasining kontekstual aktuallashuvi, baholovchi, emotsional va ijtimoiy ma’nolarni ifodalash imkoniyatini ochib beradi. Shu nuqtayi nazardan, yoshni bildiruvchi birliklarning ma’nosi nutqiy vaziyat va kommunikativ munosabat asosida konkretlashadi.

O‘zbek va ingliz tillarida yoshga oid leksik birliklarning semantik va sotsiolingvistik xususiyatlari alohida tadqiq etilgan bo‘lsa-da, yosh semasining sotsiomadaniy birliklar tarkibida pragmatik ifodalanishi va ikki til doirasida qiyosiy tahlili yetarlicha tizimli o‘rganilmagan. Mazkur tadqiqot aynan shu jihatni badiiy matnlar asosida aniqlashga qaratiladi.

Metodlar. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Lingvistik kuzatish metodi – o‘zbek va ingliz tillaridagi yosh semalarini ifodalovchi til birliklarining og‘zaki va yozma nutqda qo‘llanilishini kuzatish orqali material yig‘ish.

Komponentli tahlil metodi – yosh semalarining semantik tarkibini, ularning denotativ va konnotativ ma’nolarini aniqlash.

Kontekstual tahlil metodi – yoshga oid til birliklarining turli sotsiomadaniy vaziyatlardagi pragmatik ma’nolarini ochib berish.

Qiyosiy-chog‘ishtirma metod – o‘zbek va ingliz tillaridagi yosh semalarining ifodalanish xususiyatlarini taqqoslash.

Natijalar va tahlil. O‘zbek tilida yosh semalarining pragmatik ifodalanishi. O‘zbek tilida yosh semalarining pragmatik ifodalanishi, asosan, quyidagi vositalar orqali amalga oshadi: murojaat shakllari, qarindoshlik terminlari, fe’l shakllari va nutq etiketi birliklari. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi yoshga oid murojaat shakllari nafaqat adresatning yoshini, balki so‘zlovchining unga munosabatini, yaqinlik yoki masofa darajasini, hurmat yoki homiylik munosabatini ifodalaydi.

1. Murojaat shakllari orqali ifodalanishi. Quyidagi misollarni tahlil qilaylik:

(1) Otaxon, shu yo‘nalishda yurish to‘g‘ri bo‘ladimi?

Ushbu misolda “otaxon” murojaat birligi bir vaqtning o‘zida bir necha pragmatik ma’noni ifodalaydi: birinchidan, adresatning yoshi katta ekanligini bildiradi (yosh semasi); ikkinchidan, so‘zlovchining hurmat munosabatini ko‘rsatadi (hurmat semasi); uchinchidan, adresatga nisbatan ijtimoiy masofa mavjudligini ifodalaydi (masofa semasi). –xon qo‘shimchasi esa hurmatni kuchaytiruvchi pragmatik vositadir. Shu bilan birga, bu murojaat shakli so‘zlovchining yosh jihatdan kichik ekanligiga ham ishora qiladi.

(2) Bolam, bu ishni ehtiyotkorlik bilan qil.

“Bolam” murojaat birligi yosh jihatdan kichik shaxsga nisbatan qo‘llanilib, so‘zlovchining homiyona, g‘amxo‘r va yaqin munosabatini ifodalaydi. Bu yerda “bolam” leksemasi haqiqiy qarindoshlikni emas, balki “o‘zimning farzandimdek qarayman” degan pragmatik ma’noni yuzaga chiqaradi. Ushbu murojaat shakli o‘zbek nutq etiketida keng tarqalgan bo‘lib, yosh kattalarning yosh kichiklarga nisbatan mehribon munosabatini ifodalashning pragmatik vositasi hisoblanadi.

2. Qarindoshlik terminlari orqali ifodalanishi. O‘zbek tilida qarindoshlik terminlari (aka, opa, uka, singil, amaki, xola va boshqalar) qarindoshlik munosabatlaridan tashqari, begona shaxslarga nisbatan ham murojaat shakli sifatida keng qo‘llaniladi. Bu hodisa “kinship-like address” (qarindoshlik tipidagi murojaat) deb ataladi va u o‘zbek sotsiomadaniy muhitida yosh va ijtimoiy maqom munosabatlarini tartibga soluvchi pragmatik vosita hisoblanadi.

(3) Aka, bu yerda qandaydir muammo bormi?

Ushbu misolda “aka” qarindoshlik termini begona shaxsga nisbatan qo‘llanilib, so‘zlovchining adresatga nisbatan hurmatini, uning yosh jihatdan kattaligini va jamiyatdagi ma’lum mavqeyini tan olishni ifodalaydi. Shu bilan birga, bu murojaat shakli ikki shaxs o‘rtasidagi ijtimoiy masofani belgilaydi va norasmiy muloqotda samimiylikni saqlagan holda hurmatni ifodalash vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

3. Fe’l shakllari orqali ifodalanishi. O‘zbek tilida fe’lning shaxs-son qo‘shimchalari yoshga oid pragmatik ma’nolarni ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. “Sen” va “siz” olmoshlari bilan bog‘liq fe’l shakllari yosh, ijtimoiy maqom va munosabatlar xarakterini belgilaydi.

(4a) Sen keldi-ng-mi? (4b) Siz keldi-ngiz-mi?

(4a) misolida fe’lning “sen” shakli so‘zlovchi va adresat o‘rtasida yaqinlik, tenglik va norasmiylikni ifodalaydi. (4b) misolida esa “siz” shakli hurmat, masofa va rasmiylikni bildiradi. Yosh kategoriyasi bilan bog‘liq holda, katta yoshdagi shaxsga nisbatan, odatda, “siz” shakli qo‘llaniladi, bu esa hurmat semasining grammatik-pragmatik ifodasidir. Agar katta yoshdagi shaxs yosh suhbatdoshiga “sen”lab murojaat qilsa, bu homiylik yoki yaqinlik munosabatini bildiradi.

5. Ingliz tilida yosh semalarining pragmatik ifodalanishi. Ingliz tilida yosh semalarining pragmatik ifodalanishi o‘zbek tilidan bir qator farqli jihatlarga ega. Ingliz tilida yoshga oid pragmatik ma’nolar asosan leksik-pragmatik vositalar, modal fe’llar, bilvosita nutq aktlari va kontekstual vositalar orqali ifodalanadi.

(5) Could you please help me with this, sir?

Ushbu misolda yoshga oid pragmatik ma’no, asosan, “sir” murojaat birligi orqali ifodalanadi. “Sir” birligi adresatning yosh jihatdan kattaligiga va uning ijtimoiy mavqeyiga ishora qiladi. Shu bilan birga, “Could you please” modal-bilvosita konstruksiyasi iltimosni muloyim shaklda ifodalash bilan birga, so‘zlovchining adresatga nisbatan hurmatini ko‘rsatadi. Ingliz tilida “sir” va “madam” murojaat birliklari yosh va maqomni ifodalashning asosiy pragmatik vositalari hisoblanadi.

(6) Young man, you need to be more careful.

“Young man” murojaat birligi adresatning yoshligiga ishora qiladi va so‘zlovchining homiylik, nasihat qilish munosabatini ifodalaydi. Bu murojaat shakli o‘zbek tilidagi “bolam” yoki “yigit” murojaatiga funktsional jihatdan yaqin bo‘lsa-da, ular o‘rtasida muhim farqlar mavjud. “Young man” ingliz tilida ba’zan tanbeh yoki ogohlantirish kontekstida qo‘llaniladi va salbiy konnotatsiyaga ega bo‘lishi mumkin, “bolam” esa o‘zbek tilida faqat ijobiy konnotatsiyaga ega.

6. Modal konstruksiyalar orqali ifodalanishi. Ingliz tilida yoshga oid munosabatlarni ifodalashda modal fe’llar muhim rol o‘ynaydi. Katta yoshdagi shaxsga murojaat qilganda “would”, “could”, “may” kabi modal fe’llar ishlatilib, ular hurmat va masofa munosabatlarini yuzaga chiqaradi.

(7) Would you like to sit down, sir?

Ushbu misolda “would you like” konstruksiyasi bilvosita taklifni ifodalab, adresatga tanlash huquqini beradi va bu orqali hurmat munosabati yuzaga chiqadi. “Sir” murojaati esa yosh va maqomga ishora qiladi. O‘zbek tilida bu ma’no “marhamat qilib o‘tiring” kabi nutq etiketi birligi orqali ifodalanadi.

Qiyosiy tahlil. O‘zbek va ingliz tillarida yosh semalarining pragmatik ifodalanishi quyidagi asosiy o‘xshashlik va farqlarga ega: O‘xshashliklar:

1) ikkala tilda ham yosh katta shaxslarga nisbatan hurmatni ifodalovchi maxsus murojaat shakllari mavjud (o‘zbek tilida “otaxon”, ingliz tilida “sir”);

2) yosh kichik shaxslarga nisbatan homiylik va g‘amxo‘rlik munosabati ifodalanadi (o‘zbek tilida “bolam”, ingliz tilida “young man”, “my child”);

3) yosh semalari nafaqat leksik, balki grammatik vositalar orqali ham ifodalanadi.

Farqlar: 1) o‘zbek tilida yosh semalari asosan morfologik vositalar (fe’l shaxs-son qo‘shimchalari, olmosh shakllari) orqali ifodalansa, ingliz tilida leksik-pragmatik vositalar (modal fe’llar, bilvosita konstruksiyalar) ustunlik qiladi;

2) o‘zbek tilida qarindoshlik terminlari begona shaxslarga nisbatan keng qo‘llanilsa, ingliz tilida bu hodisa cheklangan;

3) o‘zbek tilida yoshga oid murojaat shakllari ko‘proq kontekstga bog‘liq va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish vositasi sifatida xizmat qiladi, ingliz tilida esa bu vazifani, asosan, rasmiy murojaat birliklari bajaradi.

Muhokama. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, yosh semalarining pragmatik ifodalanishi har ikki tilda ham milliy-madaniy me’yorlar bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘zbek tilida yoshga oid pragmatik ma’nolarning morfologik vositalar orqali ifodalanishi o‘zbek jamiyatining yuqori kontekstli (high-context) madaniyat ekanligi bilan izohlanadi. Bunday jamiyatlarda ijtimoiy iyerarxiya, yosh va maqom munosabatlari tilning grammatik tuzilishida aks etadi. Ingliz tili esa past kontekstli (low-context) madaniyatga mansub bo‘lib, unda ijtimoiy munosabatlar, asosan, leksik vositalar orqali ifodalanadi (Holmes, 2013).

Shuningdek, tadqiqot natijalari Brown va Levinson (1987) tomonidan ishlab chiqilgan xushmuomalalik (politeness) nazariyasi bilan ham uyg‘unlashadi. Yoshga oid murojaat shakllari asosan “salbiy xushmuomalalik” (negative politeness) strategiyasiga xizmat qiladi, ya’ni, ular suhbatdoshning shaxsiy hududiga tajovuzni yumshatish va ijtimoiy masofani saqlash vositasi hisoblanadi. O‘zbek tilidagi “siz” shakli va ingliz tilidagi “sir” murojaati aynan shu vazifani bajaradi.

Biroq, o‘zbek tilida yoshga oid murojaat shakllari nafaqat salbiy, balki “ijobiy xushmuomalalik” (positive politeness) strategiyasini ham amalga oshiradi. Masalan, “bolam” murojaati orqali so‘zlovchi adresat bilan yaqinlik va birdamlik munosabatini o‘rnatadi. Bu holat ingliz tilida kam uchraydi, chunki ingliz madaniyatida yosh asosidagi iyerarxiya o‘zbek madaniyatiga nisbatan zaifroqdir (Wardhaugh & Fuller, 2015).

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim jihat – yosh semalarining gender semalari bilan o‘zaro bog‘liqligidir. O‘zbek tilidagi “opa” va “aka” murojaat shakllari bir vaqtning o‘zida yosh, gender va ijtimoiy maqom semalarini ifodalaydi. Ingliz tilidagi “sir” va “madam” murojaat shakllari ham shunday ko‘p funktsiyali bo‘lsa-da, ular o‘zbek tilidagi qarindoshlik terminlari kabi keng qo‘llanish doirasiga ega emas.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. Yosh semalari o‘zbek va ingliz tillarida muhim pragmatik yuklamaga ega bo‘lib, ular nafaqat biologik yoshni, balki ijtimoiy mavqe, hurmat, masofa, yaqinlik, hokimiyat va baholash kabi qator pragmatik ma’nolarni ifodalaydi.

2. O‘zbek tilida yosh semalarining pragmatik ifodalanishi, asosan, murojaat shakllari, qarindoshlik terminlari, fe’l shakllari va nutq etiketi birliklari orqali amalga oshsa, ingliz tilida bu ma’nolar leksik-pragmatik vositalar, modal konstruksiyalar va bilvosita nutq aktlari orqali reallashadi.

3. Ikkala tilda ham yosh katta shaxslarga nisbatan hurmatni ifodalovchi maxsus murojaat shakllari mavjud bo‘lib, ular “salbiy xushmuomalalik” strategiyasiga xizmat qiladi. Biroq o‘zbek tilida yoshga oid murojaat shakllari “ijobiy xushmuomalalik” strategiyasini ham amalga oshiradi.

4. Yosh semalarining pragmatik ifodalanishidagi farqlar ikki tilning grammatik qurilishi va tegishli jamiyatlarning milliy-madaniy me’yorlari bilan bog‘liq bo‘lib, o‘zbek tili yuqori kontekstli, ingliz tili esa past kontekstli madaniyatga mansubligi bu farqlarni belgilovchi asosiy omillardandir.

5. Tadqiqot natijalari o‘zbek va ingliz tillarida sotsiomadaniy komponentli matnlarning chog‘ishtirma tadqiqi uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, ular til o‘rgatish, tarjimashunoslik va lingvokulturologiya sohalarida qo‘llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Brown P., & Levinson S.C. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge University Press.

(2). Holmes J. (2013). An introduction to sociolinguistics (4th ed.). Routledge.

(3). Wardhaug R., & Fuller J.M. (2015). An introduction to sociolinguistics (7th ed.). Wiley-Blackwell.
(4). Yule G. (1996). Pragmatics. Oxford University Press.
(5). Austin J.L. (1962). How to do things with words. Oxford University Press.
(6). Searle J.R. (1969). Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge University Press.
(7). Safarov Sh. (2008). Pragmalingvistika. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
(8). Mahmudov N. (2013). Tilning mukammal tadqiqi yo‘lida. “O‘zbek tili va adabiyoti”, 3-son, 3–10-betlar.
()9. Mamatov A. (2015). O‘zbek tilida nutq etiketi birliklarining pragmatik xususiyatlari. Filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi. Toshkent.
(10). Hakimov M. (2017). O‘zbek tilining pragmatik xususiyatlari. “Akademnashr”.
(11). Sayfullayeva R. (2020). O‘zbek va ingliz tillarida murojaat shakllarining qiyosiy tahlili. O‘zbekiston Milliy universiteti.
(12). Begmatov E. (2018). O‘zbek tilidagi qarindoshlik terminlarining pragmatik xususiyatlari. “Filologiya masalalari”, 2-son, 45–52-betlar.
(13). Leech G. (1983). Principles of pragmatics. Longman.
(14). Thomas J. (1995). Meaning in interaction. An introduction to pragmatics. Longman.
(15). Crystal D. (2008). A dictionary of linguistics and phonetics (6th ed.). Blackwell.
(16). Allayorov Sh. (2014). O‘zbek tilida yosh semantikasining ifodalanishi. “Til va adabiyot ta’limi”, 6, 28–32-betlar.
(17). Mirzayev I. (2019). Ingliz va o‘zbek tillarida nutq etiketining qiyosiy tahlili. Samarqand davlat universiteti.
(18). Karimov R. (2016). Sotsiolingvistika asoslari. “Fan va texnologiya”.

Panjiyeva Ro‘zixol Beknazar qizi (Termiz davlat universitetining tayanch doktoranti;
panjiyevarozixol@gmail.com; ORCID:0009-0005-6579-537X)

TARIXIY REALIYALARNI TARJIMA QILISHDA LEKSIK-SEMANTIK ALMASHTIRISHLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. *Maqolada tarixiy realiyalarni tarjima qilish jarayonida leksik-semantik almashtirishlarning qo‘llanish mexanizmi tahlil qilinadi. Konkretlashtirish, umumlashtirish, modlyatsiya va yaxlit o‘zgartirish usullarining tarixiy koloritni saqlashdagi imkoniyatlari aniqlanadi hamda tarjima muqobilini tanlash mezonlari asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *tarixiy realiya, leksik-semantik almashtirish, konkretlashtirish, umumlashtirish, modulatsiya, tarixiy kolorit, tarjima muqobili.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ЗАМЕН ПРИ ПЕРЕВОДЕ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ

Аннотация. *В статье анализируется механизм применения лексико-семантических замен при переводе исторических реалий. Определяются возможности конкретизации, генерализации, модуляции и целостного преобразования в сохранении исторического колорита, а также обосновываются критерии выбора переводческого соответствия.*

Ключевые слова: *историческая реалия, лексико-семантическая замена, конкретизация, генерализация, модуляция, исторический колорит, переводческое соответствие.*

USE OF LEXICAL-SEMANTIC SUBSTITUTIONS IN TRANSLATING HISTORICAL REALITIES

Annotation. *The article analyses the mechanism of lexical-semantic substitutions in the translation of historical realia. It identifies the potential of concretisation, generalisation, modulation and total transformation for preserving historical colouring and substantiates the criteria for selecting an appropriate translation equivalent.*

Key words: *historical realia, lexical-semantic substitution, concretisation, generalisation, modulation, historical colouring, translation equivalent.*

Kirish. Tarixiy realiyalar tarjima nazariyasining eng murakkab obyektlaridan biri sanaladi, chunki ular bir vaqtning o‘zida ikki yoqlama – milliy-madaniy va xronologik masofani o‘zida mujassam etadi. Zamonaviy realiyani tarjima qilishda tarjimon faqat boshqa madaniyat doirasidagi tushunchani izlasa, tarixiy realiyada u yo‘qolgan ijtimoiy-iqtisodiy tuzum bilan bog‘liq, bugungi kunda referenti mavjud bo‘lmagan tushunchani qayta tiklashga majbur bo‘ladi. Shu bois “beklarbegi”, “suyurg‘ol”, “tanho”, “yasovul” kabi birliklar yoki ingliz tilidagi “yeoman”, “sheriff”, “Domesday Book” singari nomlar bevosita lug‘aviy muqobil orqali berilmaydi.

Ushbu ziddiyat maqolaning muammoli o‘zagini tashkil etadi. Tadqiqotning maqsadi - tarixiy realiyalarni o‘girishda leksik-semantik almashtirishlarning qo‘llanish shart-sharoitlarini aniqlash, ularning har biri qanday semantik yo‘qotish va yutuqqa olib kelishini ko‘rsatish hamda muqobil tanlashning mezonlarini asoslashdan iborat. Bu masalaning dolzarbligi o‘zbek mumtoz-tarixiy manbalarining chet tillariga, shuningdek, Yevropa tarixiy adabiyotining o‘zbek tiliga o‘girilishi jadallashgani bilan ham izohlanadi.

Adabiyotlar tahlili. Realiya tushunchasining nazariy asoslari S.Vlaxov va S.Florinning tadqiqotida to‘liq shakllangan. Mualliflar realiyalarni predmet, joy va vaqt belgisiga ko‘ra tasniflab, tarixiy realiyalarni alohida guruh sifatida ajratadi hamda ularni o‘girishda “tanish–notanish” va “kolorit–tushunarlilik” muvozanatini saqlash zarurligini ta’kidlaydi [2;47–52-b.]. G.D.Tomaxin realiyani lisoniy birlik emas, balki fon bilimlar tizimining elementi sifatida talqin qiladi va uning ma’nosi matndan tashqaridagi madaniy axborotga tayanishini ko‘rsatadi [5;10–14-b.].

Leksik-semantik almashtirishlar tipologiyasi Y.I.Retsker asarlarida ishlab chiqilgan: olim differensiatsiya, konkretlashtirish, umumlashtirish, ma’noviy rivojlantirish, antonimik tarjima va yaxlit o‘zgartirishni tarjimaviy muvofiqliklarning mustaqil turi sifatida ajratadi [4;38–45-b.]. L.S.Barxudarov bu ro‘yxatni kompensatsiya bilan to‘ldirib, almashtirishlarni matn darajasidagi ekvivalentlikni ta’minlovchi vosita deb baholaydi [1;210–214-b.]. V.N Komissarov esa transformatsiyalarni tarjima jarayonining texnikasi emas, balki manba va tarjima matnlari o‘rtasidagi munosabatni tavsiflash usuli sifatida talqin qiladi [3;172–176-b.]. J.-P.Vine va J.Darbelne modulatsiyani nuqtayi nazar o‘zgarishi bilan bog‘lab, uni erkin va turg‘un turlarga ajratadi [13;36–40-b.].

O‘zbek tarjimashunosligida G‘.Salomov milliy koloritni saqlash muammosini tarjima adekvatligining o‘lchovi sifatida qo‘yadi [7;118–125-b.]. Q.Musayev tarixiy asarlar tarjimasida davr uslubini qayta yaratish zarurligini ta’kidlaydi [8;201–207-b.]. Shunga qaramay, tarixiy realiyalar bilan ishlashda aynan leksik-semantik almashtirishlarning tanlanish mezonlari alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarli yoritilmagan; mavjud ishlarda ular, ko‘pincha, transkripsiya va tavsifiy tarjimaga qo‘shimcha vosita sifatida qayd etiladi. Ushbu bo‘shliq mazkur maqolaning ilmiy o‘rnini belgilaydi.

Metodologiya. Tadqiqot qiyosiy-tipologik, kontekstual-semantik va tarjimaviy tahlil usullariga tayanadi. Dastlab, manba tildagi tarixiy realiya sememalarga ajratiladi va uning denotativ, konnotativ hamda xronologik komponentlari aniqlanadi. So‘ngra tarjima muqobilining sememaviy tarkibi shu asosda qiyoslanib, qaysi komponent saqlangani, qaysi biri yo‘qolgani yoki qo‘shilgani belgilanadi. Bu tartib A.V.Fyodorov ilgari surgan matn darajasidagi funksional muvofiqlik tamoyiliga muvofiq keladi [6;145–151-b.].

Empirik manba sifatida o‘zbek tarixiy nasri va uning ingliz tiliga qilingan tarjimalari, xususan, “Boburnoma”ning A.Beverij va V.M.Tekston amalga oshirgan versiyalari, shuningdek, ingliz tarixiy adabiyotining o‘zbekcha tarjimalaridan olingan realiyalar tanlandi. Umumiy tanlanma ijtimoiy-siyosiy mansab nomlari, o‘lchov birliklari, soliq va yer egaligi atamalari hamda harbiy tuzilma nomlarini qamrab oladi. Har bir birlik bo‘yicha tarjima qarori uch mezon asosida baholandi: mazmunning to‘liqligi, tarixiy koloritning saqlanishi va qabul qiluvchi uchun tushunarlilik darajasi. Statistik hisob emas, sifat tahlili ustuvor deb belgilandi, chunki tadqiqot maqsadi chastotani emas, almashtirish mexanizmini ochishdan iborat.

Tahlil va natijalar. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, tarixiy realiyalarni o‘girishda leksik-semantik almashtirishlar bir-birini istisno qilmaydi, balki matn talabiga qarab bosqichma-bosqich qo‘llanadi. Ularning asosiy turlari va semantik natijasi 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval

Tarixiy realiyalarni o‘girishda leksik-semantik almashtirishlar

Almashtirish turi	Manba tildagi realiya	Tarjima muqobili	Semantik natija
Konkretlashtirish	ingl. officer (XVII asr hujjatlarida)	amaldor, mansabdor, mirshab	Umumiy tushuncha tarixiy kontekstga mos tor ma’noga qisqartiriladi
Umumlashtirish	o‘zb. tanob, botmon, gaz	unit of land, measure of weight	Milliy o‘lchov birligi jins tushunchasi orqali beriladi
Modulyatsiya	o‘zb. qurltoy	council of chiefs, assembly	Sabab-oqibat aloqasi asosida vazifaviy muqobil tanlanadi
Yaxlit o‘zgartirish	ingl. Domesday Book	Yer-mulk kadastri kitobi	Ichki shakl butunlay qayta quriladi
Kompensatsiya	o‘zb. bek, mirzo, to‘ra	beg, mirza + kontekstual izoh	Yo‘qolgan uslubiy bo‘yoq matnning boshqa nuqtasida qoplanadi

Konkretlashtirish tarixiy matnda, ko‘pincha, manba tildagi keng ma’noli birlikning davr nuqtayi nazaridan aniqlashtirilishini talab qiladi. Ingliz tarixiy hujjatlaridagi “officer” birligi zamonaviy “ofitser” mu-

qobili bilan berilsa, xronologik anaxronizm yuzaga keladi. XVII asr shahar boshqaruvi kontekstida esa uning o‘zbekcha muvofiqi “mirshab” yoki “amaldor” bo‘ladi. Bunda tarjimon lug‘aviy emas, davriy muvofiqlikni tanlaydi va bu tanlov fon bilimlarga tayanadi.

Umumlashtirish, aksincha, milliy o‘lchov va soliq birliklarida ustunlik qiladi. “Tanob”, “botmon”, “gaz” kabi birliklar ingliz tiliga to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘girilmaydi; ularning jins tushunchasi orqali berilishi matnni og‘irlashtirmaydi, lekin aniq miqdoriy axborotni yo‘qotadi. Shu sababli ilmiy nashrlarda bu usul, odatda, izoh bilan birga qo‘llanadi: matn ichida umumlashtirilgan muqobil, izohda esa aniq qiymat keltiriladi. Bu yechim Nyumark ta’kidlagan funksional va tavsifiy ekvivalentlarning birlashtirilishiga mos keladi.

Modulyatsiya eng murakkab, ayni paytda, eng samarali usul sifatida namoyon bo‘ladi. “Quriltoy” realiyasi shakl jihatidan “yig‘in” bo‘lsa-da, uning vazifasi – oliy hokimiyat masalasini hal etuvchi kengash. Shunga ko‘ra ingliz tilida “council of chiefs” muqobili tanlansa, sabab-oqibat aloqasi asosida ma’no rivojlantiriladi va tarixiy vazifa saqlanadi. Xuddi shu tarzda “suyurg‘ol” “xizmat evaziga berilgan yer mulki” tarzida ochilganda, atama emas, uning institutsional mazmuni uzatiladi.

Yaxlit o‘zgartirish nomlanish birliklari, ayniqsa, tarixiy hujjat nomlarida kuzatiladi. “Domesday Book” nomining ichki shakli o‘zbek o‘quvchisiga hech qanday assotsiatsiya bermaydi; “Yer-mulk kadastri kitobi” muqobili esa denotatni to‘liq ochadi, ammo asl nomdagi eskatologik obrazni yo‘qotadi. Bunday hollarda transkripsiya va yaxlit o‘zgartirishning birgalikda qo‘llanishi asl nomni saqlab, qavs ichida mazmunini berish muvozanatli yechim hisoblanadi.

Kompensatsiya esa yo‘qotilgan koloritni matnning boshqa nuqtasida tiklash imkonini beradi. Agar “bek”, “mirzo”, “to‘ra” kabi murojaat shakllari inglizcha matnda bir xil “lord” bilan berilsa, ijtimoiy tabaqalanish yo‘qoladi, buni matnning boshqa qismida uslubiy jihatdan arxaik leksika kiritish orqali qoplash mumkin. Barxudarov ta’kidlaganidek, kompensatsiya ekvivalentlikni so‘z emas, matn darajasida ta’minlaydi.

Tahlil natijalari uch xulosaviy tamoyilni ilgari surishga asos beradi. Birinchidan, almashtirish turini tanlash realiyaning matndagi kommunikativ og‘irligiga bog‘liq: sujet uchun muhim realiya konkretlashtirilib yoki modulyatsiya orqali ochiladi, fon realiyasi esa umumlashtiriladi. Ikkinchidan, tarixiy kolorit va tushunarlilik o‘rtasidagi muvozanat matn turiga qarab siljiydi – ilmiy nashrda kolorit, ommabop nashrda tushunarlilik ustuvorlik oladi. Uchinchidan, leksik-semantik almashtirish transkripsiyaning muqobili emas, uni to‘ldiruvchi vositadir, ularning kombinatsiyasi eng barqaror natija beradi.

Xulosa. Tarixiy realiyalarni tarjima qilish madaniy va xronologik masofani bir vaqtda yengishni taqozo etadi, shu bois bu jarayonda leksik-semantik almashtirishlar hal qiluvchi o‘rin tutadi. Tadqiqot konkretlashtirish davriy muvofiqlikni ta’minlashini, umumlashtirish milliy o‘lchov birliklarida qulaylik yaratib, aniqlikni izohga ko‘chirishini, modulatsiya esa realiyaning institutsional vazifasini uzatishning eng samarali yo‘li ekanini ko‘rsatdi.

Yaxlit o‘zgartirish va kompensatsiya matn darajasidagi ekvivalentlikni ta’minlovchi qo‘shimcha resurs sifatida baholanadi. Muqobil tanlashda uch mezon – mazmun to‘liqligi, kolorit va tushunarlilik – birgalikda hisobga olinishi lozim, ulardan birining mutlaqlashtirilishi tarjimada yo anaxronizmga, yo mazmuniy noaniqlikka olib keladi. Tadqiqot natijalari tarjima nazariyasi bo‘yicha maxsus kurslarda, shuningdek, tarixiy manbalarni izohli nashrga tayyorlash amaliyotida qo‘llanishi mumkin. Keyingi izlanishlar uchun istiqbolli yo‘nalish turli davrlarga oid tarjimalarda almashtirish turlarining chastotaviy taqsimotini korpus asosida o‘rganishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. М., “Международные отношения”, 1975, 240 с.

(2). Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М., “Международные отношения”, 1980, 343 с.

(3). Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). М., “Высшая школа”, 1990, 253 с.

(4). Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. М., “Международные отношения”, 1974, 216 с.

(5). Томахин Г.Д. Реалии-американизмы. М., “Высшая школа”, 1988, 239 с.

(6). Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода. М., Филология три. СПб., СПбГУ, 2002, 416 с.

(7). Salomov G‘. Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1983, 232-bet.

(8). Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent, “Fan”, 2005, 352-bet.

G‘aybullayeva Dildora Fayzulla qizi (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti dotsenti v.b.; e-mail: dildoragaybullayeva@gmail.com)

INGLIZ TILIDAGI FRAZEONIMLARDA INSONNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARINING IFODALANISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz tilidagi frazeonimlarda insonning psixologik xususiyatlarining ifodalanishi tahlil qilinadi. Frazeonimlar ifodalagan psixologik holatlar semantik mazmuniga ko‘ra tematik guruhlarga ajratilib, ularning emotsional-ekspressiv, konnotativ va uslubiy xususiyatlari aniqlanadi. Ayrim frazeonimlarning qo‘llanishi kontekst asosida tahlil qilinib, ularning inson ruhiy holatini obrazli va ta’sirchan ifodalash imkoniyatlari ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar*: frazeonim, psixologik xususiyat, psixologik holat, emotsional-ekspressivlik, konnotatsiya, uslubiy xususiyat, kontekstual tahlil.*

Гайбуллаева Дилдора Файзулла кизи (и.о. доцента Узбекского государственного университета мировых языков; e-mail: dildoragaybullayeva@gmail.com)

ВЫРАЖЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ЧЕЛОВЕКА В АНГЛИЙСКИХ ФРАЗЕОНИМАХ

Аннотация. *В статье анализируется выражение психологических особенностей человека в английских фразеонимах. Фразеонимы распределяются по тематическим группам в соответствии с выражаемыми психологическими состояниями, определяются их эмоционально-экспрессивные, коннотативные и стилистические особенности. На основе контекстуального анализа отдельных фразеонимов раскрываются их возможности образного и выразительного выражения психического состояния человека.*

Ключевые слова*: фразеоним, психологическая особенность, психологическое состояние, эмоционально-экспрессивность, коннотация, стилистическая характеристика, контекстуальный анализ.*

Gaybullayeva Dildora Fayzulla kizi (Acting Associate Professor at the Uzbekistan State University of World Languages; e-mail: dildoragaybullayeva@gmail.com)

THE EXPRESSION OF HUMAN PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS IN ENGLISH PHRASEONIMS

Annotation. *The article analyzes the expression of human psychological characteristics in English phraseonyms. The phraseonyms are classified into thematic groups according to the psychological states they express, and their emotional-expressive, connotative, and stylistic features are identified. A contextual analysis of selected phraseonyms reveals their potential for expressing human psychological states in an imaginative and expressive way.*

Keywords*: phraseonym, psychological characteristic, psychological state, emotional expressiveness, connotation, stylistic feature, contextual analysis.*

Kirish. Frazeologik birliklar tilning obrazli va ekspressiv imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim birliklardan biri bo‘lib, ularning semantik mazmuni, ko‘pincha, konnotativ, emotsional va baholovchi componentlar bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi. Ayniqsa, frazeonimlar tarkibidagi antroponimik komponent orqali muayyan obraz, shaxsiy xususiyat yoki baholash mazmunini ifodalashi bilan boshqa frazeologik birliklardan ajralib turadi.

Ingliz tilidagi frazeonimlarning muhim qismi insonning psixologik holati va xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Bunday birliklarda omad, hayrat, g‘azab, xursandchilik, ishonch, xafalik, vahima, qo‘rqoqlik, jasurlik, xohish-istak, uyqusirash kabi turli psixologik holatlar obrazli tarzda ifodalanadi. Shu jihatdan, frazeonimlarning semantik mazmunini ularning emotsional-ekspressiv va baholovchi xususiyatlaridan ajratib o‘rganish maqsadga muvofiq emas.

Mazkur maqolaning maqsadi ingliz tilidagi frazeonimlarda insonning psixologik xususiyatlarining ifodalanish xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda frazeonimlarning psixologik mazmunini tematik guruhlash, ularning konnotativ xususiyatlari hamda funksional-uslubiy qo‘llanishini aniqlashga e’tibor qaratiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. So‘nggi yillarda frazeologik birliklarning semantik mazmuni, stilistik imkoniyatlari va kontekstual qo‘llanishi o‘zaro bog‘liq jihatlar sifatida tadqiq etilmoqda. N.Nasrullayeva frazeologik birliklarning semantik mazmuni bilan bir qatorda, ularning stilistik va pragmatik imkoniyatlarini kontekst asosida ochib berish zarurligini ta’kidlaydi [5]. K.Dekatova frazeologik birliklarning stilistik vositalar bilan kontekstual o‘zaro ta’sirini tadqiq etib, ularning ekspressivlikni yuzaga chiqarishda-

gi imkoniyatlarini ko‘rsatadi [3]. A.Aleksaitė publitsistik matnlarda qo‘llangan frazeologik birliklarning stilistik resurslarini tahlil qilib, ularning modifikatsiyasi va emotsional yukni kuchaytirishdagi funksional imkoniyatlariga e’tibor qaratadi [1]. Mazkur tadqiqotlar frazeologik birliklarning semantik, stilistik, kognitiv va pragmatik xususiyatlarini kompleks o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. E.R.Ratushnaya antroponim komponentli frazeologizmlarning konnotativ tarkibida ekspressivlik, emotsionallik va baholash componentlarini ajratadi [7]. Mazkur qarashlar ingliz tilidagi frazeonimlarning insonning psixologik xususiyatlarini ifodalashini semantik, konnotativ va funksional-stilistik jihatdan yaxlit tahlil qilish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ingliz tilidagi frazeonimlarning insonning psixologik xususiyatlarini ifodalash imkoniyatlarini aniqlash uchun semantik-stilistik va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Frazeonimlarning funksional-stilistik xususiyatlarini belgilashda kitobiy, so‘zlashuv va neytral uslub mezonlariga tayanildi. Ayrim birliklarning ma’no va uslubiy xususiyatlarini aniqlashda komponent va etimologik mezonlardan foydalanildi. Tahliliy materiallar “The Cobuild Dictionary of Idioms”, “Cambridge International Dictionary of Idioms”, “Dictionary of American Idioms” va “Proper Name Idioms and Their Origins” lug‘atlaridan olindi.

Biroq ingliz tilidagi frazeonimlarning insonning psixologik xususiyatlarini ifodalash imkoniyatlari, ularning semantik-stilistik va funksional xususiyatlari o‘zaro bog‘liqlikda yetarlicha tizimli va kompleks tadqiq etilmagan.

Tahlil va natijalar. Ingliz tilidagi frazeonimlarning muhim qismi insonning psixologik holati va xususiyatlarini obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Tahlil jarayonida mazkur birliklar ifodalagan psixologik holatlar semantik mazmuniga ko‘ra quyidagi tematik guruhlarga ajratildi:

Psixologik xususiyat va holat	Frazeonimlar
Omadlilik, baxtlilik	*to have a Midas touch, to hit Jackpot*
Hayrat, lol qolish	*Great Scott!, Gordon Bennet!, By George!*
G‘azab, nafrat	*By the Lord Harry!, For the love Mike!*
Xursandchilik, shodlik, quvonch	*Happy as Larry, Mark Tapley*
Ishonch, ishonish	*sure as God made little green apples*
Ko‘ngilchanlik, yumshoqfe’llilik	*Dutch uncle, like turkeys voting for Christmas*
Xafalik, tushkunlik	*to have Monday morning feeling, feel like Daniel in the lion’s den*
Vahima, xavf-xatar, ko‘ngilsizlik	*the sword of Damocles, War of Jenkin’s ear*
Qo‘rqoqlik, jur’atsizlik	*awkward as a bull in a China shop, to be on one’s Jack Jones*
Jasurlik	*as game as Ned Kelly, as strong as Hercules*
Xohish-istak, orzu-maqsad	*Barkis is willing, Promethean fire*
Uyqusirash, alahsirash, uyqusizlik	*to be the land of Nod, be in the arms of Morpheus*

Mazkur tasnif frazeonimlarning insonning turli psixologik holatlarini obrazli, emotsional va baholovchi tarzda ifodalash imkoniyatiga ega ekanligini ko‘rsatadi. Psixologik xususiyatni ifodalovchi frazeonimlarning emotsional-ekspressiv xususiyatlari ayniqsa g‘azab va norozilikni bildiruvchi birliklarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Jumladan, quyidagi kontekst bunga misol bo‘la oladi: *“Get my other hat, I must hurry around to the police-station. Why wasn’t somebody looking after her, I’d like to know? For God’s sake, get out of my way or I’ll never get ready!”* [4].

Ushbu kontekstda *for God’s sake!* frazeonim qahramonning kuchli g‘azab holatini ifodalash uchun qo‘llangan. Mazkur birlikning emotsional mazmuni uning kontekstual qo‘llanishi orqali yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. *For God’s sake!, for Christ’s sake, for Pete’s sake, for the love of Pete* kabi birliklar bir xil mazmuniy yo‘nalishga ega bo‘lib, inson jahlining yuqori darajasini ifodalashda qo‘llanadi. *For Pete’s sake, for the love of Pete* birliklari evfemistik xususiyatga ega ekanligi ham qayd etiladi [2]. Frazeonimlarning uslubiy xususiyatini aniqlashda etimologik va komponent mezonlariga tayanish ularning kitobiy va so‘zlashuv uslubiga mansubligini belgilash imkonini beradi. Shu jihatdan, mazkur frazeonimlarning kontekstual funksiyasi qahramon yoki so‘zlovchining ruhiy holatini obrazli ifodalashdan iborat.

Omadlilik va baxtlilikni ifodalovchi Frazeonimlar ham psixologik xususiyatning turli obrazlar asosida voqelanishini ko‘rsatadi. Xususan, *to have a Midas touch* va *to hit Jackpot* frazeologizmlari mazkur ma’noni ifodalovchi frazeologik sinonimlar sifatida namoyon bo‘ladi. *To have a Midas touch* tarkibidagi *Midas* mifokomponenti Rimda yashab o‘tgan afsonaviy shoh nomi bilan bog‘liq bo‘lib, uning qo‘li tekkan narsaning oltinga aylanishi haqidagi tasavvur asosida shakllangan. Shu sababli mazkur frazeologizm asosan

kitobiy, qisman so‘zlashuv uslubida qo‘llanadi. *To hit Jackpot* tarkibidagi *Jack* antroponimik komponenti esa lotereya o‘yinlari bilan bog‘liq bo‘lib, frazeologizm so‘zlashuv uslubiga xosligi va hissiy bo‘yoqdorlikni oshirishi bilan tavsiflanadi.

Mazkur birliklarning real kontekstdagi qo‘llanishi quyidagi misollarda kuzatiladi: *“Some, like the American Civil Liberties Union, say the mogul’s influence may be benign or even positive. But others interviewed suggested the combination of Musk’s libertarian “frat boy” ethics and his Midas Touch for making money could make the divisive social media business model even more toxic”* [8].

Bu kontekstda *Midas Touch* insonning pul topishdagi omad va qobiliyatini obrazli ifodalash uchun qo‘llangan. Birlikning kontekstda *making money* birikmasi bilan birga kelishi uning mazmunini konkretlashtirib, omad va muvaffaqiyat bilan bog‘laydi.

To hit Jackpot AOKFining qo‘llanishi esa quyidagi kontekstda kuzatiladi: *“I wanted a small house with a fireplace, and I really hit the Jackpot with this one”* [6].

Mazkur kontekstda *hit the Jackpot* so‘zlashuv uslubida qo‘llanib, so‘zlovchining istagiga mos kelgan holatdan mamnunligini va omadli natijaga erishganligini obrazli tarzda ifodalashga xizmat qilmoqda. Demak, mazkur AOKFning psixologik mazmuni kontekst orqali konkretlashib, so‘zlovchining ijobiy ruhiy holatini ta’sirchan ifodalaydi. Umuman, frazeonimlar muayyan ruhiy holatni ifodalash bilan birga, emotsionallik, ekspressivlik va baholash orqali uning mazmuniy ta’sirchanligini kuchaytiradi.

Xulosa va takliflar. Tahlil natijasida frazeonimlarning psixologik mazmuni ularning emotsional-ekspressiv, baholovchi va uslubiy xususiyatlari bilan uzviy bog‘liqligi aniqlandi. Ularning ma’no va uslubiy xususiyatlarini belgilashda semantik, kontekstual, komponent va etimologik mezonlardan foydalanish samarali natija beradi. Shuningdek, frazeonimlarning kontekstual qo‘llanishi insonning ruhiy holatini yanada obrazli va ta’sirchan ifodalashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, frazeonimlarning inson psixologik xususiyatlarini ifodalashdagi imkoniyatlarini yanada chuqurroq yoritish uchun ularni kognitiv va pragmatik aspektlarda tadqiq etish istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, frazeonimlar asosida insonning ruhiy holati va xarakter xususiyatlarining konseptuallashuvi, ularning muayyan kognitiv modellar bilan bog‘liqligi hamda nutqiy vaziyatda kommunikativ va pragmatik maqsadlarni amalga oshirishdagi o‘rni alohida tadqiq etilishi mumkin. Bunday yondashuv frazeonimlarning nafaqat nominativ va ekspressiv, balki kognitiv hamda kommunikativ imkoniyatlarini ochib berish, ularning til va tafakkur, shuningdek, til va nutq o‘rtasidagi munosabatini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi. Shu sababli ingliz tilidagi frazeonimlarning kognitiv-pragmatik xususiyatlarini chog‘ishtirma aspektda o‘rganish zamonaviy frazeologik tadqiqotlarning istiqbolli yo‘nalishi sifatida tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Aleksaitė A. The Stylistic Resources of Occasional Phraseological Units in Rimvydas Valatka’s Comments on Russia’s War in Ukraine // Verbum. 2024, vol. 15, p. 1–11. DOI: 10.15388/Verb.15.10.

(2). Chitova L.A. Proper Name Idioms and Their Origins. Anthology. 2013, 192 p.

(3). Dekatova K.I. The contextual interaction of phraseological units and stylistic devices as a complex stylistic phenomenon // Terra Linguistica. 2024. vol. 15, № 3, p. 47–59. DOI: 10.18721/JHSS.15305.

(4). John M. Paradise Lost. The Morgan Library & Museum. Archived from the original on 21 July 2011. Book Two, p 49. Retrieved 5 Feb 2024.

(5). Nasrullaeva N.Z. The Semantic Meaning of Phraseological Units and their Prototypes // International Journal of Language Learning and Applied Linguistics. 2023, vol. 2, № 11, p. 131–134. DOI: 10.51699/ijllal.v2i11.2992.

(6). Richard A.S. Dictionary of American Idioms. The McGraw-Hill Companies, Inc. 2005, 1098 p.

(7). Ратушная Е.Р. Антропономинирующая парадигма русской фразеологии: семантика, формирование, функционирование. Автореф. дис… докт. филол. наук, Курган, 2001, 52 с.

(8). https://PittisDonCBC News. Apr 28, 2022

Karimov Furqatjon Qahramon o‘g‘li (Guliston davlat universiteti “O‘zbek adabiyotshunosligi” kafedrasi tayanch doktoranti; e-mail: furqatkarim6@gmail.com)

O‘ZBEK ADABIYOTIDA MISTIKANING PAYDO BO‘LISHI VA RIVOJLANISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotida kam uchraydigan, rivojlanish bosqichidagi mistika yo‘nalishining paydo bo‘lishi, rivojlanish bosqichlari, o‘ziga xos jihatlari ilmiy tadqiq qilingan. Mistika yo‘nalishidagi asarlar istiqlol davrida yangi rivojlanish bosqichiga kirdi. Aslida, bunday yo‘nalishga xos elementlar ancha oldinga xalq og‘zaki ijodi davrida ertak, doston, mif, afsonalarda ham uchraydi. Keyin-*

chalik, tasavvuf adabiyoti hamda jadid adabiyotida mistikaga xos bo‘lgan unsurlar uchrashini kuzatish mumkin.

Kalit so‘zlar: *mistika, mistik element, xalq og‘zaki ijodi, ertak, mif, afsona, doston, tasavvuf, hikoya, qissa.*

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ МИСТИЦИЗМА В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. *В данной статье научно исследованы возникновение, этапы развития и специфические особенности мистического направления, являющегося редким и находящимся на стадии развития в узбекской литературе. Произведения в жанре мистики вступили в новый этап развития в период независимости. На самом деле элементы, характерные для этого направления, встречались задолго до этого – в фольклоре: сказках, эпосах, мифах и легендах. В дальнейшем элементы мистики можно наблюдать в суфийской и джадидской литературе.*

Ключевые слова: *мистика, мистический элемент, устное народное творчество, сказка, миф, легенда, эпос, суфизм, рассказ, повесть.*

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF MYSTICISM IN UZBEK LITERATURE

Annotation. *This article provides a scientific investigation into the emergence, stages of development, and distinctive features of the mystical trend in Uzbek literature, which is relatively rare and currently evolving. Works of the mystical direction entered a new stage of development during the independence period. In fact, elements characteristic of this trend appeared much earlier in oral folklore– in fairy tales, epics, myths, and legends. Subsequently, mystical elements can also be observed in Sufi and Jadid literature.*

Keywords: *mysticism, mystical element, oral folklore, fairy tale, myth, legend, epic, Sufism, short story, novella.*

Kirish. “So‘z kimyosi” kitobining muallifi Yan Parandovskiy so‘z haqida fikr yuritar ekan shunday deydi: “Har qanday boshqa san’at turini olib ko‘radigan bo‘lsak, unda mavzular cheklangan, faqat yolg‘iz adabiyotgina bu sohada chek-chegara bilmaydi. U xuddi so‘z kabi olis olislarni qamrab oladi, so‘z esa fikr singari, shu qadar uzoq masofalarga yetib boradiki, na zamon, na makonda sarhad bilmaydi” [1;242-b.] O‘zbek adabiyoti o‘zining qadimiy va boy tarixiga ega. Jahon adabiyotining bir qismi hisoblangan bu adabiyot istiqlol davrida yangi bir bosqichga ko‘tarildi. Mustaqillik bergan imkoniyat adabiyotda ham sezildi. Senzuradan qutulgan ijodkorlar bir xil qolipdagi asarlar yaratishdan voz kechishdi. Adabiyot tom ma’noda ko‘ngil ishiga aylandi. Adiblar dunyoga kengroq qaray boshlashdi. Davrning eng katta hodisa, voqealarini yoritishdan ko‘ra kichik odamlarning, ya’ni, oramizdagi odamlarning kichik tashvishlari orqali ularning keng qalbini yoritishni muhim deb hisoblashdi. Bu davrda o‘zbek adiblari jahon adabiyotining eng yaxshi asarlarini o‘rganishdi va jahon adabiyotiga teng milliy qahramonlarni yaratishdi. Omon Muxtor, Nazar Eshonqul, Erkin Usmonov, Ulug‘bek Hamdam o‘z asarlarida yangidan yangi shakllar, usullar orqali sof milliy obrazlar yaratishdi. Bu davrda nafaqat she’riyat, balki nasr ham jadal rivojlandi. Mistika ham aynan istiqlol davrida rivojlanish bosqichiga o‘tdi. Bir qancha ijodkorlar orasida Erkin Usmonovni alohida ta’kidlash lozim. “Mistika” yunoncha so‘zdan olingan bo‘lib, “sirli, yashirin” degan ma’noni anglatadi. Mistika istiqlol davrida taraqqiyot bosqichiga kirdi. Mistika o‘zbek adabiyotida qachon paydo bo‘lgan?

Mistik asarlarning yoki mistikaga xos elementlar o‘zbek adabiyotida paydo bo‘lishi va rivojlanish bosqichlarini ko‘rib chiqsak. Mistik asarlarga xos elementlar, dastlab, o‘zbek adabiyotida xalq og‘zaki ijodiga borib taqaladi. Ertak va dostonlardagi devlar, parilar, kelajakdan xabar beruvchi tushlar, g‘aroyib hodisalar, eng avvalo, yuqorida tilga olgan xalq og‘zaki ijodi namunalarida uchraydi. Mistik elementlar o‘sha davr insonlarining dunyoqarashi, tabiat hodisalarini tushunishi hamda diniy qarashlarining badiiy ifodasi sifatida yuzaga kelgan. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida sof mistik janrda asarlar yaratilmagan bo‘lsa-da, mistika va sehr elementlari ertaklar, dostonlar, afsona-yu rivoyatlarda katta o‘ringa ega. Mistik elementlar ko‘z bilan ko‘rib bo‘lmaydigan, quloq bilan eshitib bo‘lmaydigan sirli, sehrli obrazlar va voqealar orqali insonning ichki kechinmalari kashf qilishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Xalq og‘zaki ijodida uchraydigan mistik elementlarni bir qancha guruhlarga bo‘lish mumkin:

a) yalmog‘iz va alvastilar: salbiy xarakterga ega bo‘lgan bunday obrazlar, asosan, yovuzlik, baxtsizlik olib keluvchilar sifatida talqin qilinadi. Ular insonlardan olisda, qorong‘u va bexosiyat joylarni makon qilib, doim insonlarga kulfat kelturuvchi obrazlar sifatida talqin qilinadi. “Yalmog‘iz kampir dadil o‘rnidan turib bola orqasidan quvib ketibdi. Bola toyini choptirib qocha beribdi. Yalmog‘iz kampir quva beribdi” [3;42-b.];

b) devlar, ajdarholar: bunday obrazlar kuch-qudrat timsoli sifatida talqin qilinadi. Ular ba'zan salbiy, ba'zan ijobiy obraz sifatida uchraydi. Chunki oddiy inson qo'lidan kelmaydigan vazifalar hamda ulardagi kuch-qudrat mistik element sifatida ifodalasak bo'ladi;

d) qushlar: Semurg' hamda Humo qushlari ijobiy xarakterga ega obrazlar bo'lib, yuqorilardan farqli ravishda ular insonlarga baxt, omad va yaxshiliklar olib keladi, insonlarni turli qiyinchiliklardan olib chiqishadi;

e) sirli buyumlar: ochildasturxon, ur to'qmoq, sehrli uzuk, uchar gilam va boshqa sehrli buyumlar ham qahramonning mushkulini yengillatishga, bir manzildan boshqa manzilga oson ko'chishga imkon beradi;

f) sehrli so'z va jumlalar: xalq hayoti, turmush tarziga singib ketgan duolar hamda g'orlarni ochishga yordam beruvchi turli so'zlarni ham mistik element sifatida qarash mumkin;

g) pari va chiltonlar: doston va ertaklarda uchrovchi parilar, qirq chilton obrazlari ham ijobiy xarakterdagi mistik elementlar bo'lib, ular qahramonlarni bir-biri bilan uchrashishga yoki oshiq bo'lishiga yordam berishadi;

h) tush va bashoratlar: kelajakdan xabar beruvchi tushlar, bashoratlar ham mistik elementning bir turi hisoblanadi. Bular ham insonning og'irini yengil qilishga, qiyin vaziyatlarda to'g'ri yechimni topishga, boshiga tushgan mushkul tashvishlardan oson chiqiqb ketishga yo'l ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda o'zbek adabiyotida mistika janrining paydo bo'lishi hamda rivojlaishi, bugungi taraqqiyotini tahlil qilishda qiyosiy-adabiy, tarixiy-tipologik hamda struktural yondashuvlardan foydalanildi. Shuningdek, yetuk adabiyotshunoslarning ilmiy qarashlari tizimli tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Xalq og'zaki ijodida paydo bo'lgan mistik elementlar keyingi davrda yozma adabiyot namunalarida ham uchraydi. Xususan, mumtoz davrimizda yaratilgan ko'plab asarlarda, ya'ni, doston va g'azallarda mistik elementlar mistika atamasi bilan emas, balki tasavvuf istilohi bilan mashhur bo'lgan. Ahmad Yugnakiy asarlarida, Ahmad Yassaviy hikmatlarida, Alisher Navoiyni g'azallari hamda "Lison ut-tayr" dostonida, Mashrab g'azallarida inson o'zligini tanishi, Haqni tanishi, o'zining ruhini tiriklik chegarasidan o'tib, o'zga olamlar bilan birlashishi va boshqa hodisalar ifodlanadi. "Shuning uchun tasavvufda turli sohalar, qarashlar tutashib, to'qnash kelgani, uyg'unligi va ichki ziddiyatini ko'ramiz. Bunda keng fikriy maydonda aql va hikmat salobati ham, his-hayajonga g'arq qaynoq ijodiy parvoz ham, rasm-rusum, belgilab qo'yilgan axloqiy qonun-qoidalar bilan birga, ayni shu qoida-qonunlarni pisand qilmaydigan erkinlik tuyg'usi izhori ham, yashirin sir-u asror barobarida ochiq mantiqiy-falsafiy musohadakorlik ham bor. Shu bois ba'zi ovrupalik olimlarning tasavvufni «mistika» deb atashi bir yoqlama munosabat oqibatidir. Mistika – g'ayb ilmiga ishonch, sirlilik demakdir. Ko'rganimizdek, tasavvufda bu narsa bor, ammo bu ta'limot faqat shundan iborat emas" [4,5] Demak, mistika atamasi to'la to'kis tasavvuf adabiyotini ifodalamaydi. Tasavvuf juda keng qamrovli tushuncha bo'lib, mistika uning bir kichik bo'lagi sifatida talqin qilish mumkin. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida qushlar galasi Semurg' qushini izlab, turli qiyinchiliklarga duch kelishi, bir necha vodiylardan o'tib, turli mashaqqatlarga duch kelishi va so'nggida o'zlari izlagan qush aslida o'zlari ekanligini anglab yetishi tasvirlab berilgan. "Bu o'ttizta qushning shunch ko'p mashaqqat va ranj chekib, bu yerga yetib kelganlaridan maqsad ularga Semurg' o'z yuzini ko'rsatib, bu fanolardan ana shunday baqoga erishmoq edi. Ammo ular qayoqqa qarasalar, o'zlarini ko'rdilar" [5;196-b.]

Jadid adabiyotida ham mistik elementlarning uchrashini kuzatish mumkin, Xususan, Abdulla Qodiriyning "Jinlar bazmi" hikoyasining izohida mavhum hikoya deb izoh berilishi, hikoyaning real hayotga uchramaydigan mistik elementning borligidan dalolat beradi. "Otam bu hikoyani boshlagan vaqtda mening vujudimni qo'rquv o'rab olar edi-da, ichimdan: "Meni ham shunday jinlarga yo'liqtirma", deb tangriga yolborib qo'yar edim" [6,3]

Sho'ro davri adabiyotida mistik yo'nalishdagi asarlarni deyarli uchratmaymiz. Davr siyosati va tasavvuf bilan bog'ligi tufayli turli qarshiliklarga uchrashi oqibatida mistik yo'nalishdagi asarlar deyarli yozilmadi.

Istiqlol davrida barcha sohalarda bo'lgani kabi adabiyot ham o'zining yangi rivojlanish bosqichiga kirdi. Jahon adabiyotining sara namunalarini o'rgangan yozuvchilar turli xil izlanishlar qilishdi. Avvallariga o'xshamagan, jahon adabiyoti bilan tenglasha oladigan asarlar yaratildi. Jahonning eng yaxshi namunalarini o'rgangan, ijod erkinligi berilgan adiblar bir-biridan farq qiladigan xarakterga, taqdirga ega yangi milliy obrazlar yaratishdi. Bu davrda ayniqsa, mistika yo'nalishi rivojlanishning yangi bosqichiga kirdi. Erkin Usmonov "Ajal xiyoboni" va "Marhum kech soat sakkizda keladi" nomli kitoblarida mistik yo'nalishdagi qissa va hikoyalarini e'lon qildi. Nazar Eshonqul "Tun panjaralari", "Qora kitob" qissalari, Ahmad

A’zamning “Soyasini yo‘qotgan odam” hikoyalari, Omon Muxtorning “Tepalikdagi xaroba”, “Ko‘zgu oldidagi odam” romanlarida mistik elementlar orqali bugungi kun insonlarining ichki kechinmalari, ularning borliq haqidagi, ruh haqidagi o‘y-fikrlari teran ochib berilgan. “San’at asarining badiiy mukammalligi, umrboqiyligi, mantunkorligi talay adabiy-estetik omillarga bog‘liq. O‘quvchi ko‘ngliga zavq beradigan, inson olami, voqlelik ko‘lami, his-tuyg‘ular juda tiniq tasvirlangan, ayni chog‘da, umuminsoniy muammolarni betakror uslubda, o‘ziga xos san’at tilida obrazli talqin etgan badiiy asar qanday janr yoki ijodiy metodda yozilishidan qat’i nazar, eng sara sanaladi” [2;36-b.].

Xulosa va takliflar. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, istiqlol davri adabiyotida mistika yo‘nalishi o‘ziga xos tarzda taraqqiy etib bormoqda. Bu davr ijodkorlari hayotiy voqealarni mistik qarashlar, elementlar, g‘ayritabiiy hodisalarni, qadimgi o‘zbek mifologiyasi hamda tasavvufiy tushunchalarni qorishiq holatda tasvirlay boshladi. Jahon adabiyoti, xususan, G‘arb adabiyotida mistika ko‘proq dahshat va qo‘rquvga asoslangan bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida esa ko‘proq sirli hodisalar, g‘ayritabiiy voqealar orqali insonni kashf etish, ko‘ngil olamining eng yashirin nuqtalarigacha borish, hayot mazmuni, tiriklikni teran anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Yan Parandoskiy. So‘z kimyosi: badia-esse. Tarjimonlar: O.Sharafiddinov, M.Akbarov. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2022, 464-bet.

(2). Bahodir Karim. Ruhiyat alifbosi. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomdagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2016, 364-bet.

(3). O‘zbek xalq ertaklari. “Dono qiz”. Ertaklar to‘plami. To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Ergashboy Matyoqubov T. “Ilm-ziyo-zakovat”, 2023, 42-bet.

(4). Najmiddin Komilov. “Tasavvuf”. T., “Movarounnahr”–“O‘zbekiston”, 2009, 448-bet.

(5). Alisher Navoiy. “Lison ut-tayr” [matn]. Doston. Toshkent, “Tafakkur”, 2020, 224-bet.

(6). Abdulla Qodiriy. “Jinlar bazmi”: Hikoyalar. T., “Cho‘lpon”, 2004, 24-bet.

Palimbetova Malika Janabaevna (Qoraqalpoq davlat universiteti dotsenti, PhD;
malikapalimbetova91@gmail.com)

1970–1980-YILLARDAGI IJTIMOIY-SIYOSIY VA MADANIY MUHITNING QORAQALPOQ DRAMATURGIYASINING RIVOJLANISHIGA TA’SIRI

Annotatsiya. *Maqolada XX asrning 1970–1980-yillaridagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy muhitning qoraqalpoq dramaturgiyasining rivojlanishiga ta’siri ilmiy tahlil qilingan. Davrning mafkuraviy qarorlari, teatr festivallari va T.Qayipberganov ma’ruzalaridagi daliliy fikrlar asosida dramaturgiyadagi janriy va badiiy o‘zgarishlar ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *qoraqalpoq dramaturgiyasi, 1970–1980-yillar, ijtimoiy realizm, Orol muammosi, T. Qayipberganov, teatr san’ati.*

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ 1970-1980-ых ГОДОВ XX ВЕКА НА РАЗВИТИЕ КАРАКАЛПАКСКОЙ ДРАМАТУРГИИ

Аннотация. *В статье научно анализируется влияние социально-политической и культурной среды 1970–1980-х годов XX века на развитие каракалпакской драматургии. На основе идеологических постановлений того периода, театральных фестивалей и докладов Т.Каипбергенова раскрываются жанровые и художественные изменения в драматургии.*

Ключевые слова: *Каракалпакская драматургия, 1970–1980-е годы, социалистический реализм, проблема Арала, Т.Каипбергенов, театральное искусство.*

THE INFLUENCE OF THE SOCIO-POLITICAL AND CULTURAL ENVIRONMENT OF THE 1970S–1980S ON THE DEVELOPMENT OF KARAKALPAK DRAMATURGY

Annotation. *The article scientifically analyzes the impact of the socio-political and cultural environment of the 1970s–1980s on the development of Karakalpak dramaturgy. Based on the ideological resolutions of the period, theatrical festivals, and report points by T. Kaipbergenov, the genre and artistic transformations in dramaturgy are revealed.*

Keywords: *Karakalpak dramaturgy, 1970–1980s, social realism, Aral Sea problem, T. Kaipbergenov, theatrical art.*

Kirish (Introduction). XX asrning 1970–1980-yillari qoraqalpoq milliy dramaturgiyasi va teatr san’ati tarixida tub burilish, ijtimoiy-psixologik realizm tamoyillarining chuqurlashuvi va professional kadrlar safining shakllanish davri sifatida alohida ilmiy-nazariy ahamiyatga ega. Bu davrda milliy adabiy jarayon sotsialistik realizm metodining qat’iy va biryoqlama qoliplaridan bosqichma-bosqich chiqib, inson-

ning ichki dunyosi, falsafiy-intellektual izlanishlar va jamiyatdagi axloqiy normalarni tanqidiy tahlil qilish darajasiga ko‘tarildi.

1945–50-yillar oralig‘ida Sovet davlati tarkibiga kiruvchi barcha mamlakatlarning adabiyotlari va san’at xodimlarining, shu jumladan, qoraqalpoq dramaturglari va san’at arboblarining ijodiy ishlarining bosh mavzusi Ikkinchi jahon urushining solgan og‘ir oqibatlari, Germaniyani, fashistlarni yo‘q qilgan jangchi sovet xalqining qahramonliklari, ko‘rsatgan jasoratlarini so‘zlovchi badiiy sahna asarlari yaratish vazifasi turdi. Demak, bu davr asarlarida davrning dolzarb masalalarini yoritishga katta e’tibor berildi. Masalan, bu yillardagi eng yaxshi deb e’tirof etilib, sahnaga qo‘yilgan asarlardan J.Aymurzayevning "Amudaryo bo‘yida," "Oygul va Obod”, P.Tlegenovning "Birinchi gudok”, A.Begimov va T.Allanazarovning "G‘arib oshiq," S.Xo‘janiyozovning "Sevmaganga suyanma" kabi pyesalari bo‘ldi [1;172–178-b.].

1950–60-yillarda adabiyotimiz va madaniyatimiz katta yuksalish bosqichiga o‘tdi. Qoraqalpoq adabiyoti va san’atining Moskvada o‘tgan o‘n kunligi (dekadasi) respublikamizdagi har bir ijodkor uchun muhim bosqich bo‘ldi. Bu davrda dramaturgiyada jahon adabiyotidan tarjimalar qilindi, SSR xalqlari va boshqa tillardagi yozuvchilar asarlarini tarjima qilish 4–5 marta ortdi, 1950–60-yillar dramaturgiyasida asosiy mavzu zamonaviy mavzu, axloq masalalariga bag‘ishlangan asarlar yaratish muhim ahamiyat kasb etdi.

Psixologik dramatizmni ko‘rsatishga bag‘ishlangan dramalar shu davrga kelib, ko‘proq yozildi. Hozirgi zamon mavzusida yozilgan asarlarning ko‘pchiligini janr jihatidan qaraganimizda musiqali komediyalar tashkil etishiga guvoh bo‘ldik. Bu yillardagi asarlarda asosiy salbiy qahramon "mulla" obrazi bo‘ldi. Biroq dastlabki mullalar shariatning "sof bandasi," barcha ishni uning ko‘rsatmasi bo‘yicha bajaradigan bo‘lsa, 50–60-yillardagi mullalar faqat tirikchilikning g‘ami uchun Qur’onni parda qilib yurgan ikki yuzli obraz sifatida ko‘rindi [1;211-b.].

"Bu davr dramaturgiyasida eski doston uslubiga ancha yaqin bo‘ldi. Dramatik asarlardagi kabi shablon syujetlar bir necha pyesalarda takrorlanishi bu davr dramaturgiyasiga xos bo‘ldi. Ammo 1956-yillardan dramaturgiyaga yangi yosh dramaturglarimizning kirib kelishi bilan bu janrda o‘zgacha muhit paydo bo‘ldi. Yangi-yangi mavzular, g‘oyalar, personajlar paydo bo‘lib dramaturgiyamizni oldinga siljita boshladi" [2; 75-b.].

1960–1975-yillarda “Amudaryo” jurnalida e’lon qilingan tarjima pyesalar bu davr dramaturgiyasining rivojlanishida alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Chunki ular jahon dramaturglarining dramatik asarlarini keng jamoatchilik, adabiyot muxlislari o‘qishi uchun imkoniyat yaratish bilan birga, qoraqalpoq dramaturgiyasining g‘oyaviy-mavzuiy va janr jihatidan boyishiga ta’sir ko‘rsatdi. Bu yillarda qozoq, qirg‘iz, rus, o‘zbek, arman, polyak adabiyotidagi dramatik asarlar hamda pyesalar qoraqalpoq tiliga tarjima qilindi. Ular o‘zining g‘oyaviy-mavzuiy xususiyatlari va janri orqali qoraqalpoq dramaturgiyasining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatib turdi.

Tadqiqot usullari (Methods). Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tipologik va tekstologik tahlil usullaridan foydalanildi. 1970–1980-yillardagi «Amudaryo» jurnali sahifalarida e’lon qilingan pyesalar, Qoraqalpog‘iston Yozuvchilar uyushmasining plenum materiallari va arxiv hujjatlari ilmiy manba sifatida tadqiq etildi.

Natijalar va tahlil (Results and Discussion). 1970–1980-yillar qoraqalpoq adabiyoti, xususan, dramaturgiyasi tarixida alohida bosqichni tashkil etadi. Bu davr, bir tomondan, sovet davlatidagi "barqarorlik" yillariga to‘g‘ri kelsa-da, ikkinchi tomondan, jamiyat hayotida milliy o‘zlikni anglash va ma’naviy qadriyatlarni yanada keng yoyish jarayonlarining boshlanishi bo‘lib xizmat qildi.

Shu davrdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar dramaturgiyaning mavzu ko‘lamini kengaytirdi. Davlat tomonidan qabul qilingan adabiyot va san’atni rivojlantirishga oid qarorlar (1972-yil "Adabiy-badiiy tanqid to‘g‘risida," 1976-yil "Ijodkor yoshlar bilan ishlash to‘g‘risida"gi qarorlari va 1980-yillar boshida "Teatr san’atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida" maxsus farmoyishlar chiqarildi) teatr ijodkorlari oldiga yangi mas’uliyatli vazifalarni qo‘ydi.

1970–1980-yillarda qoraqalpoq dramaturgiyasining janr xususiyatlari va badiiy tilining shakllanishida o‘tkazilgan madaniyat kunlari va adabiyot o‘n kunliklari (dekadalari)ning tizimli tarzda o‘tkazilishi (1977-yil, Toshkentda "Qoraqalpog‘iston adabiyoti va san’ati kunlari," 1980-yil Moskvada "Qoraqalpog‘iston ASSR adabiyoti va san’ati kunlari," 1980-yillarning o‘rtalarida Qoraqalpoq teatr jamoalarining Boltiqbo‘yi respublikalari va Kavkazga ijodiy safarlari) qoraqalpoq dramaturglarining boshqa qardosh xalqlarning ijodiy tajribalarini o‘zlashtirishiga zamin yaratdi.

Bu borada 1977-yili Toshkentda o‘tkazilgan "Qoraqalpog‘iston adabiyoti va san’ati kunlari" muhim bosqich bo‘ldi. Ushbu tadbir davomida dramaturglar va teatr tanqidchilarining jonli muloqoti natijasida qoraqalpoq sahna asarlarida inson ruhiy olamini tasvirlashga e’tibor kuchaydi. O‘zbekiston va Qoraqalpo-

g‘iston ijodiy tashkilotlarining hamkorligi natijasida teatrlarning repertuari yangi zamon qahramonlari bilan boyidi [3;112-b.].

1977-yili Toshkentda o‘tkazilgan "Qoraqalpog‘iston adabiyoti va san’ati kunlari"da S.Xo‘janiyozov asarlari yuqori baholandi va o‘zbek rejissyorlari bilan hamkorlik kuchaydi. Xususan, bu davrda K. Raxmanovning "Yarali yuraklar" (1977), "Laqmalar shifoxonada" (1979), X.Turimbetovning "Qudrat" (1977) kabi drama va tragediyalari yaratildi.

Dramaturgiya evolutsiyasidagi eng katta voqealardan biri 1980-yil oktabr oyida Moskva shahrida o‘tkazilgan Qoraqalpog‘iston ASSR adabiyoti va san’ati kunlari hisoblanadi. Ushbu nufuzli tadbirda qoraqalpoq dramaturgiyasining eng sara namunalari taqdim etildi. Xususan, Moskvaning markaziy teatrlarida S.Xo‘janiyozovning "Sevmaganga suykanma" komediyasi, J.Aymurzayevning "Berdaq" tarixiy dramasi, P.Tilegenovning "Onalar" tragediyasi namoyish etildi.

Moskva matbuoti va yetakchi teatr tadqiqotchilari bu asarlarni tahlil qilib, qoraqalpoq dramaturgiyasida milliy kolorit bilan birga, psixologik ruhning kuchayganligini alohida ta’kidladilar [4;2-b.]. Bu esa qoraqalpoq dramaturglari uchun yangi ijodiy yondashuvlarni ochib berdi va ularni jahon klassikasi namunalari bilan yaqinlashtirdi. Natijada jahon klassiklarining asarlari qoraqalpoq tiliga tarjima qilindi. Bu mavzularda biz Q.Matmuratovning "Bir uyda ikki umr" (1981), O.Abdiraxmanovning "O‘jar" (1986), S. Xo‘janiyozovning "Go‘zallar" (1987), T.Qayipbergenovning "Familiya" (1987), D.Aytmuratovning "Ahmoqlikni kuylash" (1988), K.Rahmonovning "Zarigiryan" (1989) kabi komediya, tragediya va dramalarini ta’kidlab o‘tishimiz mumkin. Bu davrda "Amudaryo" jurnali Qoraqalpog‘istonda yuqori darajali adabiy-madaniy nashr sifatida qoraqalpoq adabiyotini rivojlantirish va jahon adabiyoti namunalarini qoraqalpoq xalqiga tanishtirishda qimmatli mehnat qilgan.

1975–1980-yillarda jurnal tahririyati jahon adabiyotining mumtoz dramalarini chop etish, teatr san’atini rivojlantirishga katta hissa qo‘shgan. Shu yillar orasida Gyotening "Faust" (1981-yil 9-, 10-, 11-, 12-sonlarida, 1982-yilning 1–2-sonlarida chop etilgan. Bu asarni mashhur shoir To‘lepbergen Matmuratov qoraqalpoq tiliga tarjima qilgan), Esxilning "Prometey" (1985-yil 8-, 9-, 10-sonlarida chiqqan. Rus tili-dan tarjima qilgan mashhur tarjimon Daulen Aytmuratov) va Vishnevskiyning "Optimistik tragediyasi" (1987-yil 3-, 4-, 5-), asarni Rahim Qaymaqov qoraqalpoq tiliga tarjima qilgan) asarlari tanlab olingan. Bu uch asar falsafiy, g‘oyaviy va estetik jihatdan bir-biridan mutlaqo farq qilsa-da, barchasida ham insoniya-tning kurashi, ozodlik, onglilik va poklik mavzulari markazda turadi.

Shuningdek, 80-yillarning ikkinchi yarmida Boltiqbo‘yi respublikalari va Kavkazda o‘tkazilgan ijodiy safarlar dramaturgiyaga yangi ramziy obrazlarning kirib kelishiga turtki bo‘ldi. Bu davrda K.Rahmonovning "U dunyoga taklif" kabi asarlarining paydo bo‘lishi dramaturgiyaning falsafiy-estetik jihatdan yangilanganidan darak beradi.

1970–1980-yillardagi madaniyat kunlari nafaqat erishilgan yutuqlarni namoyish etish maydoni, balki ijodiy laboratoriyani yanada rivojlantirish vazifasini ham bajardi. Xususan, Moskva va Toshkentdagi ijodiy muloqotlar ta’sirida qoraqalpoq dramaturgiyasida an’anaviy folklor-etnografik tasvirlardan voz kechib, zamonaviy inson obrazini falsafiy talqin etishga o‘tish kuzatildi.

1970–1980-yillar qoraqalpoq dramaturgiyasining ijtimoiy va g‘oyaviy muammolarini rasmiy-tarixiy darajada umumlashtirishda Qoraqalpog‘iston Yozuvchilar uyushmasi boshqaruvining raisi, taniqli jamoat arbobi va xalq yozuvchisi To‘lepbergen Qayipbergenovning Uyushma plenumlarida (jumladan, II, IV plenumlar va syezd ma’ruzalarida) qilgan ma’ruzalari muhim nazariy baza bo‘lib xizmat qiladi. Ittifoq raisi T. Qayipbergenov IV plenumda (1987) o‘zi uzoq yillar davomida iste’dodsiz amaldor-mualliflar bilan aloqani buzmaslik, tinch ishlash maqsadida ularning badiiy saviyasi juda past pyesalarini teatr sahnasiga o‘tkazib yuborganini, ya’ni, "murosasozlik" yo‘lidan yurganini ochiq tan oldi [5;12–21-b.].

T.Qayipbergenov o‘z ma’ruzalarida milliy dramaturgiyadagi yutuqlar bilan birga, uning nasr va she’riyatdagi ulkan muvaffaqiyatlar fonida "ortda qolayotganini" ochiq va dadil e’tirof etdi. U 11-besh yillik (1981–1985-yillar) ma’ruzasida partiya va hukumat tomonidan adabiyot oldiga qo‘yilgan salmoqli "ijtimoiy buyurtmalar"ni bajarishda dramaturglarning passivligini tanqid qildi. Xususan, Nukusda qurilishi boshlangan yirik Paxta gazlamalari (tekstil) kombinati misolida respublikada ishchi sinfi safi kengayib borayotgan bir paytda, mualliflar ushbu yirik sanoat qurilishining jonli nafasini, quruvchilar va ishchilar qahramonligini sahna asarlariga ko‘chira olmayotganligini aytdi.

Eng muhimi, T.Qayipbergenov o‘zining 1981-yilgi ma’ruzasida adabiyot va teatr tarixida birinchi marta Orol dengizi fojiasini eng o‘tkir ijtimoiy, ekologik va falsafiy muammo sifatida teatr mas’uliyatiga yukladi. U Orol dengizini "Markaziy Osiyo hududidagi yerning jonli ko‘zi" deb atadi va agar shu ko‘z yumilsa, millionlab gektar unumdor yerlar Qizilqum va Qoraqum cho‘llarining ko‘chma qumlari ostida qolib

nobud bo‘lishini, iqlim o‘zgarib, mintaqa ekohalokat maydoniga aylanishini ilmiy bashorat qildi. Dramaturglardan esa bu ofat haqida jamiyatni uyg‘otuvchi, ijtimoiy ahamiyatga ega asarlar yaratishni qat’iy talab qildi. U Yozuvchilar uyushmasi huzuridagi dramaturgiya kengashida sahna sirini va uning o‘ziga xos qonuniyatlarini chuqur tushunadigan professional teatrshunos mutaxassislarning yetishmasligi milliy dramaning rivojlanish sur’atiga to‘siq bo‘layotganini tahlillar asosida isbotlab berdi.

T.Qayipbergenov Yozuvchilar uyushmasini qayta qurish va asarlar sifatini oshirish uchun uning barcha quyi bo‘g‘inlari, ayniqsa, janrlar bo‘yicha tuzilgan ijodiy kengashlar (sovetlar)ning to‘liq faoliyat yuritishi shart ekanligini ta’kidlab o‘tadi. Qoraqalpog‘iston Yozuvchilar uyushmasi boshqarmasining raisi To‘lepbergen Qayipbergenovning Uyushmaning II plenumida o‘qigan ma’ruzasida [6;4-b.] dramaturgiya kengashi o‘zining so‘nggi majlislarida respublikadagi professional va havaskor mualliflarning pyesalarini chuqur tahlil qilgan. Dramaturgiya kengashi a’zolari faqat yoshi kattalarning asarlari bilan cheklanib qolmay, yosh dramaturglarning pyesalarini ham tahlil markaziga olib chiqqan.

Kengash majlislarida taniqli dramaturg P.Tlegenovning, shuningdek, dramaturgiyaga yangi kirib kelayotgan yosh mualliflar K.Karimov hamda O.Qallibekovlarning yangi yozilgan pyesalari g‘oyaviy-badiiy va kompozitsion jihatlari qattiq tanqid qilingan. Bu tahlillar yoshlarning drama texnikasi va sahna qonuniyatlarini to‘g‘ri o‘rganishi uchun maktab vazifasini o‘tagan.

Qoraqalpog‘iston hududida Rossiya, Ukraina, Ozarbayjon, Qozog‘iston, Tatariston, Boshqirdiston va Tojikiston madaniyat vakillarining qabul qilinishi hamda 1981-yil iyun oyida qoraqalpoq delegatsiyasining Tataristondagi qoraqalpoq madaniyati kunlarida ishtiroki teatr jamoalariga kuchli g‘oyaviy turtki bergan. Sovet teatri va adabiyotining yirik so‘z ustalari–M.Sholoxov, Y.Bondarev, Sh.Rashidov, V.Astafev, Ch.Aytmatov, R.Gamzatov va N.Dumbadzelarning badiiy tajribasi qoraqalpoq yozuvchilari va dramaturglari uchun doimo ijodiy ta’sir etib kelayotgani aytiladi.

Partiya va hukumatning 11-besh yillik rejalari (1981–1985) hamda strategik ko‘rsatmalari asosida qoraqalpoq teatri va adabiyoti oldiga butunlay yangi, qat’iy "ijtimoiy buyurtmalar" qo‘yilgan [6;31–38-b.].

Nukusda qurilishi boshlangan ulkan Paxta to‘qimachilik kombinati (tekstil kombinati) misolida respublikada ishchi sinfi safi va ko‘lami keskin ortadi. T.Qayipbergenov dramaturglardan ushbu yirik sanoat qurilishining har bir kunini, poydevoridan boshlab ishga tushirilguniga qadar bo‘lgan harakatlarni yaratishni talab etadi. Quruvchi va ishchilar bilan oddiy rasmiy uchrashuv emas, "ularning o‘z odamiga aylanib ketishimiz kerak" degan tamoyil qo‘yiladi.

Bayonotda aytilishicha, Orol dengizining taqdiri ilk bor eng o‘tkir ijtimoiy va falsafiy muammo sifatida teatr va adabiyot zimmasiga yuklatilgan. Orol dengizi – "butun dunyo, O‘rta Osiyo hududidagi yerning jonli ko‘zi" deb ataladi. Agar shu ko‘z yumilsa, mintaqada nafaqat iqlim o‘zgaradi, balki millionlab gektar unumdor yerlar Qizilqum va Qoraqum cho‘llarining ko‘chma qumlari ostida qolib, yo‘q bo‘lib ketishi aytiladi. Dramaturglar va nosirlar ushbu ofat haqida jamiyatni uyg‘otuvchi asarlar yaratishi kelajakdagi bosh reja etib belgilangan.

T.Qayipbergenov qoraqalpoq dramaturgiyasining hali ham juda orqada qolayotganini ochiq tan oladi: "Rostini aytishimiz kerak, bizning adabiyotimizda dramaturgiya janri hali ham orqada qolib kelyapti". Sahnada A.Gelmanning "Biz, quyida imzo chekuvchilar", A.Dvoretskiyning "Tashqaridan kelgan odam", A.Abdullinning "O‘n uchinchi rais" asarlari kabi o‘tkir ijtimoiy mavzudagi milliy pyesalar yetishmaydi. Pirlepes Tlegenovning pyesalari asosida O‘zbekiston televideniyasida "Bir fojia izidan" nomli uch seriyali telespektaklning qo‘yilishi qoraqalpoq dramaturglarining salohiyati borligini isbotladi. Kenesbay Raxmanovning faolligi va Tajetdin Seytjanovning dramaturgiyaga qaytishi dramaturgiyamiz uchun juda muhim hodisa bo‘ldi. Uyushma huzuridagi dramaturgiya kengashida pyesalarni muhokama qilishda sahna tilini biladigan professional mutaxassislar yetishmaydi. Teatrlar va rejissorlar tayyor original pyesalar yo‘qligidan yaxshi roman va qissalarni (mualliflar ishtirokida) sahna va telestudiyaga moslab ishlashi shartligi ko‘rsatilgan.

Shunday qilib, To‘lepbergen Qayipbergenovning dramaturgiya kengashida P.Tlegenov va K.Karimovning pyesalari tanqidga olinganligi, Berdaq mukofotining 2 baravar oshirilganligi, Tatariston madaniyat kunlarining yakunlari hamda Orol dengizi fojiasi va sanoat qahramonlarining milliy sahna va adabiyot oldidagi eng birinchi g‘oyaviy va ijtimoiy burchi (vazifasi) ekanligi rasmiy tarzda dalillangan.

Xulosa (Conclusion). 1970–1980-yillardagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy muhit qoraqalpoq milliy dramaturgiyasining g‘oyaviy-tematik va badiiy jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilishiga turtki bo‘ldi. Bu davrda sovet mafkurasining qat’iy qoliplariga qaramay, milliy o‘zlikni anglash, psixologik realizm va axloq-odob masalalari chuqurlashdi. Toshkent, Moskva, Boltiqbo‘yi respublikalari va Kavkazda o‘tkazilgan madaniyat kunlari tadbirlari dramaturglarning ijodiy tajribasini boyitdi. Natijada qoraqalpoq dramatur-

giyasi janr va g‘oyaviy-tematik jihatdan boyib bordi. Jahon adabiyoti namunalari asosida dramatik asarlar yaratildi. Xulosa qilib aytganda, 1970–1980-yillar dramaturgiyasi milliy teatr san’ati rivojlanishida asosiy poydevor bo‘lib xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Нурмухаммедов М., Баҳадирова С., Мамбетниязов Т., Нийетуллайев С., Насруллаев Ә. Қарақалпақ совет әдебияты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979, 172–178-бетлер.

(2). Алланазаров Т. Театр ҳәм драматургия. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982, 75-бет.

(3). Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг адабиёт ва санъат масалалари бўйича қарорлари тўплами (1970–1985 йиллар). Тошкент, «Ўзбекистон», 1986, 112-бет.

(4). Искусство солнечного Приаралья. К Дням литературы и искусства Каракалпакской АССР в Москве. “Советская культура”, 1980, 14 октября. № 83, с. 2.

(5). Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ совет әдебиятының қайта қурыў дәўириндеги жағдайы ҳәм ўазыйпалары (Қарақалпақстан Жазыўшылар союзының IV пленумындағы доклад). “Әмиўдәрья”, Нөкис, 1987, № 7, 12–21-бетлер.

(6). Қайыпбергенов Т. КПСС XXVI съезди ҳәм Қарақалпақстан жазыўшыларының ўазыйпалары. “Әмиўдәрья”, Нөкис, 1981, № 7, 8–15-бетлер.

(7). Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ совет әдебиятының актуаль мәселелери. “Әмиўдәрья”, Нөкис, 1983, № 10, 31–38-бетлер.

Qosimova Shahodat (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti mustaqil tadqiqotchisi; shakhodat84@gmail.com)

KIM CHUXENING “KICHIK ZAMIN YOVUZLARI” ROMANIDA AYOL VA TEATR MUAMMOSI

Annotatsiya. *XX asr birinchi yarmi koreys jamiyatida barcha sohalar qatori adabiyot bilan birga teatr san’ati ham rivojlanishning yangi bosqichiga kirdi. Ma’lumki, koreys teatri ildizlari moziyga borib taqaladi. Dastlab, koreys milliy teatrida faqat ko‘cha aktyorlari–kvandelar barabanlar jo‘rligida har bir personajga mos niqob ostida rollarni ijro etganlar. Pxansorilar uchun xalq og‘zaki ijodidan kelayotgan qissalar manba bo‘lib xizmat qilgan. XX asr boshida mamlakatda zamonaviy teatr binolari qurildi, avvallari katta hovli, bog‘ va ochiq maydonda sahnalashtirilgan asarlar uchun bezaklar o‘ylab topildi. Teatr maktablariga asos solindi, rollar taqsimlandi. Birinchi ayol aktrisalar yetishib chiqdi. Albatta, ular kisenlar edi.*

Mazkur maqolada yozuvchi Kim Chuxe qalamiga mansub “Kichik zamin yovuzlari” romanida yoritilgan kisenlar, ularning hayoti, kiban maktabi, ayol va teatr masalalari tahlil qilindi. Roman kitobxonda ham tarixiy voqelik, ham koreys xalqining milliy teatri haqidagi tasavvurlarini kengaytiradi. Roman tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy milliy koreys teatrlari uchun tanlangan birinchi aktrisalar, ular orasida yuzaga kelgan raqobat, teatr rivojiga o‘zining chiroyli rollari bilan hissa qo‘shgan kisenlar obrazi transformatsiyaga uchragan. Asarda kisenlar obrazi salmoqli o‘rin egallaydi.

Kalit so‘zlar: *kisen, kurtizan, teatr, Chunxyan, qo‘shiq, Sim Chxon, Yashma, Liliya, Hilol, Dani, rol, Choson, Grant-Oriental.*

Косимова Шаходат (Ташкентский государственный университет востоковедения, независимый исследователь; shakhodat84@gmail.com)

ПРОБЛЕМА ЖЕНЩИНЫ И ТЕАТРА В РОМАНЕ КИМ ЧУХЕ «ЗВЕРИ МАЛОЙ ЗЕМЛИ»

Аннотация. *В первой половине XX века корейское общество вступило в новый этап развития во всех сферах, в том числе в литературе и театральном искусстве. Как известно, корейский театр своими корнями уходит в глубокую древность. Изначально в корейском национальном театре уличные актёры–квандэ–исполняли различные роли под аккомпанемент барабанов, используя маски, соответствующие образам персонажей. Источником сюжетов для пхансори служили повествования, восходящие к устному народному творчеству. В начале XX века в стране были построены современные театральные здания, разработаны декорации для постановок, которые прежде проводились в больших дворах, садах и на открытых площадках. Были основаны театральные школы, началось систематическое распределение ролей. Появились первые женщины-актрисы, которыми стали представительницы кисэн.*

В данной статье анализируются образы кисэн, особенности их жизни и деятельности, школа кибан, а также вопросы, связанные с положением женщины и развитием театра, представленные в романе Ким Чухе «Звери малой земли». Роман расширяет представления читателя как об исторической действительности, так и о национальном театре корейского народа. Анализ романа

показывает трансформацию образов первых актрис, отобранных для современных корейских национальных театров, а также особенности конкуренции между ними. Особое внимание уделяется образам кисэн, которые внесли значительный вклад в развитие театрального искусства посредством исполнения различных ролей. Образы кисэн занимают в произведении значительное место и являются важным элементом раскрытия проблематики женщины и театра.

Ключевые слова: *кисэн, куртизанка, театр, Чхунхян, песня, Сим Чхон, Яшма, Лилия, Луна, Дани, роль, Чосон, Грант-Ориентал.*

Qosimova Shahodat (Freelance researcher at the Higher School of Korean Studies, Tashkent State University of Oriental Studies; e-mail:shakhodat84@gmail.com)

THE ISSUE OF WOMEN AND THEATER IN KIM JUHEA'S NOVEL "BEATS OF A LITTLE LAND"

Annotation. *In the first half of the twentieth century, Korean society entered a new stage of development, a transformation that extended to all spheres of social and cultural life, including literature and the performing arts. As is well known, the roots of Korean theatre can be traced back to earlier historical periods. In traditional Korean theatre, masked roles corresponding to individual characters were initially performed by itinerant or street performers known as kwandae, accompanied by drums and other traditional instruments. The narrative sources of pansori were largely derived from Korean folklore and traditional tales. At the beginning of the twentieth century, modern theatre buildings began to be constructed in Korea, while stage sets and theatrical scenery were introduced for performances that had previously been staged in large courtyards, gardens, and other open spaces. Theatre schools were established, theatrical roles became more systematically differentiated, and women began to appear on the modern Korean stage. The first female performers were predominantly gisaeng, whose artistic education and performance experience enabled them to enter the emerging theatrical sphere. This article examines the representation of female actresses, their lives and professional training in giban, as well as the role and status of women in the theatrical sphere as depicted in Kim Juhye's novel Beasts of a Little Land. The novel provides a broader understanding of both the historical realities of the period and the development of Korean national theatre. An analysis of the novel demonstrates the transformation of the representations of the first actresses selected to perform in modern Korean national theatres, the competition that emerged among them, and the images of female performers whose artistic achievements and memorable roles contributed to the development of Korean theatre. The representation of actresses occupies a significant place in the novel and constitutes an important dimension of its engagement with the history of Korean performing arts, gender, and cultural transformation.*

Key words: *kiseng, courtesan, teatr, Chunhyan, song, Sim Chxon, Yashma, Liliya, Hilol, Dani, role, Choson, Grant-Oriental.*

Kirish. Birinchi koreys teatrlarida ijro etilgan sahna asarlarini shomonlik odatlaridan farqlash uchun o'yinlarga katta e'tibor qaratilgan. Jumladan, Koguryo (Koryo) davrida bu o'yinlar "Qo'g'irchoq o'yini", Silla davrida "Ogi" yoki "Chxoenmu" deb atalgan. Shuini ta'kidlash joizki, bugungi kunga qadar Koguryo davriga tegishli ayrim, xususan, "Nevonsonga", "Yenyanga", "Menchuga" kabi nasriy asarlar teatrlashtirilgan sahna asarlari tarzida yetib kelgan.

Choson sulolasining birinchi davrida pxansori – musiqali drama janri xalq qo'shiqlari asosida yuzaga keldi. Sahna asarlari mohir masxaraboz-aktyorlar, ya'ni, kvandelar hamda sozandalar tomonidan ijro etilgan. Bu satiraga yo'g'rilgan xalq san'ati edi. Ilk pxansorilarda 12ta sahna ko'rinishlari mavjud bo'lgan, ular quyidagilar: 1) "Chxunxyan haqida qissa"; 2) "Sim Chhxon haqida qissa"; 3) "Xinbu haqida qissa"; 4) "Quyonning sarguzashtlari" qissasi; 5) "Tustovuq voqeasi" qissasi; 6) "Pebichjan qo'shig'i"; 7) "Eshakning o'jarligi haqida qo'shiq"; 8) "Xo'rlanganlar haqida qo'shiq"; 9) "Xvayonning hayot yo'li"; 10) "Dovondagi olxo'ri gullari haqida qo'shiq"; 11) "Musuri" (saroydagi quyi martabali xizmatkor qiz); 12) "Suv saroyi haqida qo'shiq".

Sin Chexe ularni avval oltitaga qisqartirdi, bugungi kunda ular soni beshtani tashkil etadi: 1) "Chxunxyan haqida qissa"; 2) "Sim Chhxon haqida qissa"; 3) "Qovoq haqida qo'shiq"; 4) "Quyonning sarguzashtlari" qissasi; 5) "Karuchjigi haqida qo'shiq".

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda qiyosiy-adabiy tahlil metodidan mumtoz davr koreys nasrida kisenlar obrazi yozuvchi romanidagi kisenlar obrazlari bilan qiyoslashda qo'llanildi; struktural-tahliliy metod – roman sujeti, obrazlari, portret yaratish tizimini aniqlashda foydalanildi.

XX asrning birinchi o'n yilligida chxangik (pxansori ijrosidagi koreys milly musiqali spektakli) keng rivojlandi. Chxangik – pxansori janriga asoslangan dramatik sahna asarining bir turi. Dastlabki chxangik-

larda musiqa birinchi darajali hisoblangan. Pxansorida qo‘shiqchi ham hikoya qiluvchi, ham raqsga tushuvchi bo‘lgan. Ya’ni, pxansoridagi bir nechta qahramon rolini bitta qo‘shiqchining o‘zi rollarga mos niqobni almashtirish orqali ijro etgan. Shuningdek, pxansorida musiqa asbobi – bitta barabanning o‘zi yetarli bo‘lgan, chxangikda esa orkestr o‘ynagan. Chxangik bir nechta qo‘shiqchilar tomonidan ijro etilgan. Bu ‘zamonaviy koreys teatri rivojiga ulkan hissa qo‘shgan, g‘arb teatridan xabardor bo‘lgan Sin Chexe tomonidan kiritilgan. Muallif zamonaviy teatrda rollarni taqsimlash ayol va bolalar teatrini ochish, teatr maktablarining mavqeyini oshirish ustida ish olib borgan.

Zamonaviy teatr sahnalarida ilk bor aynan kisenlar qo‘shiq kuylaganlar, raqsga tushganlar, birinchi ayol rollarni ham kisenlar ijro etganlar. Chxangikning rivojiga mamlakatga kirib kelgan xitoy opera truppalari ta’sir ko‘rsatgan. Ilk chxangiklar uchun esa pxansorilar manba bo‘lib xizmat qilgan. Vaqt o‘tishi bilan chxangiklar juda ham mashhur bo‘ldi, shu sababli 1930-yillardan boshlab mamlakatda katta-katta teatr binolari qad rostladi, teatr sahnalarida xalq eposlari, ya’ni, “Chxunyan-ga”, Shimchxon-ga”, “Xinbuga”, “Txokki txaren”, “Jankkitxaren”, “Pebichjan”, “Ongojip txaren”, “Pengansve txaren”, “Xvaendo”, “Kannin mexva txaren”, “Musugi”, “Sugen nanchji”lar chxangik talablari asosida ijro etildi.

Zamonaviy koreys romanchiligi rivojiga ulkan hissa qo‘shayotgan Kim Chuxening “Kichik zamin yovuzlari” romanida ham zamonaviy koreys teatri, chxangik, birinchi sahna asarlari, kisenlar ijro etgan rollar masalasi chuqur yoritilgan. XX asrning birinchi yarmi koreys jamiyatida sodir bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy o‘zgarishlar bilan birga adabiyot va san’atning yangi rivojlanish yo‘liga o‘tganligi tarixiy haqiqat bilan uyg‘unlikda tasvirlangan.

Yozuvchining mahorati shundaki, roman voqealarini bir nechta hikoyachi nuqtai nazaridan bayon etish orqali kisenlar, ozodlik uchun kurash yo‘liga kirgan vatanparvarlar, mamlakatdagi parokandalikdan foydalanib, o‘z manfaati yo‘lida boylik orttirayotgan davr kishisi, olis qishloqdan kelgan, zo‘ravonlik orqali kun kechirishga intilayotgan yoshlar kabi har bir badiiy obrazni o‘ziga xos fazilatlari bilan yoritadi. Bu romanning hayotiy, samimiy, haqqoniy chiqishiga turtki bergan.

Roman sujetini harakatga keltiruvchi markaziy obraz – bu kisenlar obrazi bo‘lib, ularning zamonaviy milliy teatr rivojiga qo‘shgan hissasi ham keng planda yoritilgan. Kisenlar romanning ayrim lavhalarida oiladagi to‘ng‘ich farzand, kiban maltablarida namunali o‘quvchi, teatr sahnalarida iqtidorli aktrisa, ishonchli do‘st, ozodlik uchun kurashda faol ishtirokchi obrazlarida namoyon bo‘ladi. Jumladan, roman matnidagi mana bu satrlarda kisenlarning ilk bor chxangik ijro etganliklari oydinlashadi: “Ertaga Liliya, Hilol va mening “Choson” teatrida chiqishimiz bor” [8;248-b.].

Roman bosh qahramoni Yashma, Hilol va Liliyalar kiban maktabida olingan ta’limdan so‘ng, chxangik ijro eta boshladilar. Kiban maktabida qo‘shiq aytish, raqsga tushish san’atidan boxabar bo‘lish bilan birga, tashqi ko‘rinishlari chiroyli bo‘lgan bu kisenlar tomoshabinlarning olqishiga sazovor bo‘ldilar. Tajribali ustozlar bergan saboqlarga ko‘ra, qizlar sahna madaniyatidan ham boxabar edilar. Qizlar saboq olgan maktab saviyasi, maktabni boshqarayotgan tajribali kurtizanka, kisenlarning alohida iqtidorini ajratib ko‘rsatish uchun muallif yetti yuzdan ortiq kisenlar tanlovda ishtirok etish lavhasini kiritadi.

Har uchta qahramonning Seulda mashhur “Choson” teatrida chiqishlari hamda chxangikni ijro etishlari haqqoniy tasvirlangan. Sahnaga birinchi bo‘lib go‘zalligi bilan hammaning e’tiboriga tushgan Hilolning an’anaviy yelpig‘ich raqsini ijro etishi tasvirida boshqa raqqosalar fonida, atirgullar ichida uning iqtidori ajratib ko‘rsatilmaydi. Zero, muallif Hilolning keyingi taqdiri teatr bilan bog‘liq emasligiga oldindan ishora qiladi.

Yozuvchi ikkinchi qahramon Liliyaning chiqishida milliy teatrga ta’sir ko‘rsatgan g‘arb teatri elementlariga alohida e’tibor qaratadi: “Sahnaning o‘rtasiga fortepiano qo‘yilgan, orqa etagi uzun, old etagi qisqa libos kiygan hamda sochlari orqasiga silliq taralgan boshlovchi mashshoq uni kutib turardi. Liliya zalga o‘girilib, o‘zining raqs usulida yozilgan musiqa asarini ijro etdi. Ovoz oxirgi qatorga qadar yetib bordi, har bir tinglovchini tanish musiqa allalay boshlaydi” [8;257-b.].

Qo‘shiq oxiriga yetdi, tomoshabinlar o‘rinlaridan turib, uni olqishladilar, hatto sahna ortidan yana tomoshabinlar oldiga qayta chiqishga, ta’zim bajo keltirishga to‘g‘ri keldi. Liliyaning chiqishida yozuvchi uning xushovozligini ajratib ko‘rsatadi. Muallif Yashmaning chiqishidan oldin boshqa kisenlar iqtidoriga alohida e’tibor qaratishi bejizga emas, kitobxonni keyin nima bo‘lar ekan, degan savollar girdobiga qo‘yadi. Yozuvchi, kutilmaganda, Hilol va Liliyadan farqli ravishda, Yashmaning tashqi qiyofasi, u kiygan libosga urg‘u beradi: “Yashma qora ko‘ylak hamda ko‘krak qafasiga qadar qamar bilan tortilgan to‘q qizil rangli kamzul kiygandi. Bo‘yin orqasiga to‘plangan sochlar ustiga oldinlari harbiylar boshida ko‘rish mumkin bo‘lgan kemg qora shlapa va otning yolidan qizil popuk qo‘ndirilgan. Erkaklar bosh kiyimining ayol obrazi hamda turmagi bilan kutilmaganda uyqashishi Yashmaning chiroyini yanada ochgan. Yashma har bir

qo‘lida uzunligi, taxminan, bir cho‘zim (0,5 metr) keladigan ingichka yarim oy shaklidagi qilichlarni mahkam ushlab turardi” [8;258-b.].

Yashma, avval, baraban, keyin, fleyta jo‘rligida qilichlar raqsini ijro etdi, o‘zining chaqqon harakatlari, tezligi bilan tomoshabinlarni lol qoldirgan Yashma, yelpig‘ich bilan raqsga tushgan qizlardan farqli ravishda uning nigohi juda ham jiddiy tusga kirdi. Bu tomoshabinlarning hayratiga sabab bo‘ldi, chunki qo‘ldagi sovuq qurol ortiqcha harakatga yo‘l qoymasdi. Aslida, bu raqs Yashma xarakteriga mos tanlangan edi. Yozuvchi uning hayotda ham ko‘p narsalarga jiddiy yondashishi, atrofdagilarning munosabatlariga javoban sovuqqon qarashlarini mana shu raqs orqali ochib beradi.

Muallif Yashmaning o‘ziga xos chiqish lavhasidan so‘ng, har uchta qahramon va ularning rahbarlari Danini teatr xo‘jayini bilan tanishtirish motivini kiritadi. Tanishtirish motivida Yashmaning iqtidoriga alohida urg‘u berilishi bilan birga, mamlakatda zamonaviy teatrlarning rivojlanayotganligi ayon bo‘ladi. Bu teatr xo‘jayini nutqida anglashiladi: “Men “Choson” teatrining xo‘jayini va ish yurituvchisiman. Yashma xonim, Siz bugungi chiqishingiz bilan barchamizda unutilmas taassurot qoldirdingiz. Ismingizni dasturda ko‘rdim. Bugungi tunga qadar kurtizankalar raqsi meni bunchalar hayajonga solmagan edi, bu so‘zlarim uchun kechiring. ...Mana, men Sizni bizning truppaga a’zo bo‘lishga chorlashga ahd qildim. Biz har kuni konsert beramiz. Fojialar, komediyalar, vartyelar (yengil janrli estrada teatri), mahalliy musiqali dramalar... Nima bo‘lsa hammasini sahnalashtiramiz. Bizda Seulning eng zo‘r aktor va akrisalari chiqishadi”[8;263 b].

Mazkur chiqishlarda muallif Hilolni umumiy fonda ajratib ko‘rsatmagini kabi, u teatrga taklif qilinmaydi. Liliya va Yashmaning chiqishlarini tomoshabinlar olqishida ko‘rsatgan yozuvchi ularning teatrga doimiy chiqishlar uchun tanlab olinganligini ta’kidlaydi. Bu qizlarning hayotida eng unutilmas lahzalar, quvonchli kecha bo‘lib qoldi. Kiban maktabi xo‘jayini Dani esa, bir tomondan, o‘z o‘quvchilari erishgan yutuqlardan faxrlansa, ikkinchi tomondan, o‘zining e’tibordan chetda qolayotgani uchun biroz taraddudlandi. Shu sababli u teatr xo‘jayinining birgalikda kechlik qilish haqidagi taklifini rad etdi.

Muallif qizlarning uyiga qaytish lavhasida qizlarning o‘tmishini – ularning ilk bor Seulga kelgan kunlari, dastavval, hammasi bitta riksha xizmatidan foydalanganliklari, egnida faqat bitta libos bo‘lganligini monolog-xotirada yodga soladi. Endi ular ikkita riksha xizmatidan foqdalanishadi, chunki Yashma va Liliya o‘zlari mustaqil ravishda pul ishlab topa boshlagan edilar. Shu bilan birga, muallif Yashma va Liliyaning bitta, Dani va Hilolning boshqa riksha xizmatidan foydalanishlarida, taqdirlari ham ayri-ayri ekanligiga oldindan ishora qiladi.

Avval, “Choson” teatriga qabul qilingan qizlar chxangik ijro etgan bo‘lsalar, keyinchalik, ularga pxansorilardagi rollar berildi. Yozuvchi mamlakatning “Choson” teatrida “Chxunyan-ga” xaftaligi o‘tkazilishiga urg‘u beradi. Yashma yuqori tabaqa vakili o‘g‘lini sevib qolgan, bosh qahramon kisen qiz Chxunyan rolini ijro etardi. Butun Seul shahri bo‘ylab yangi sahnalashtirilgan asar ovoza bo‘ldi. Bosh rolni maromiga yetkazib o‘ynayotgan Yashma haqida gazetalarda ketma-ket maqolalar chop etildi. O‘zining fotosurati bilan birgalikda chop etilgan maqola qizga qanot bag‘ishladi. O‘zining ijtimoiy kelib chiqishiga ko‘ra, bu rol Yashmaga mos keladi.

Roman qahramonlari Liliya hamda Yashma o‘rtasida o‘zaro raqobat yuzaga keldi. Bu rollar taqsimoti bilan bog‘liq. Yozuvchi Liliyaga “Chxunyayn-ga” asarida kichik rolni berish orqali ular o‘rtasidagi ziddiyatni kuchaytiradi. Olis qishloqdan kelgan, o‘z ixtiyoriga ko‘ra, kisenlikni tanlagan Yashma avval boshdan kisenning qizi, maktabda ta’limni erta boshlagan Liliyaga qaraganda omadli bo‘ldi. Shu sababli Liliya batamom aloqani uzish hamda o‘zining omadini sinab ko‘rish uchun yashirincha ish ko‘rdi. “Grant-Oriental” teatri xo‘jayini taklifiga ko‘ra, ish joyini o‘zgartirdi.

Yozuvchi Liliyada o‘ziga bo‘lgan ishonchni orttirish uchun yangi ish joyi xo‘jayinining unga ko‘rsatgan xushomadini keltiradi: “Siz raqs usulida yozilgan musiqa asarini ijro etdingiz, sizning ovozingizda shunaqa chuqur hissiyot mavjud edi. Men, hatto sizning yoshingiz o‘n beshda ekanligiga ishonmadim ham... Shu lahzadan boshlab, men Sizning “Grant-Oriental”da chiqishlaringizni orzu qildim. Shu kunlarda “Choson” teatri bilan imzologan shartnomangizdan xabardor bo‘ldim... u yerda Sizni iqtidoringizga mos kelmaydigan rolni o‘ynashga majbur qilishibdi...” [8;306-b.].

“Grant-Oriental” teatri xo‘jayini Liliyaga “Simchxon-ga” pxansorida bosh rolni o‘ynashni taklif qildi. “Simchxon-ga haqida qissa”ning mazmun-mohiyatini to‘ng‘ich farzandning ota-onaga bo‘lgan hurmat-ehtiromi xyo kategoriyasi tashkil etadi. Yozuvchi Liliyaga bu rolni berar ekan, uning shahar hayoti, shon-shuhratlarga berilib ketganligi, yaqin dugonasiga nisbatan qalbini chulg‘ab olgan hasad, o‘z onasi holidan xabar olmay qo‘yganligi, farzandning ota-onasi oldidagi burch-ma’suliyatiga tagmatnda ishora qiladi.

Natijalar va muhokama. Roman sujeti uch chiziqli. Birinchi chiziq Yashma Liliyaning kiban maktabida o‘tgan davrlari tasvirlangan. Xronotop – 1918-yil, Koreya, Pxenyan shahri. Sujetning bu chizig‘ida

yozuvchi kisenlar hayoti, Yashma va Liliyaning bolalik va o‘smirlik yillari, kiban maktabi, maktabga boshchilik qilayotgan tajribali kurtizanlar, ularning yashirin tarzda siyosiy jarayonlardagi ishtiroki tasvirlangan. Muallif mazkur sujet chizig‘ida kisenlarga qo‘yiladigan talablarni kiban maktabi faoliyatida ochib beradi. Tasodifan Hilol bilan bo‘lib o‘tgan ko‘ngilsiz voqea sabab, ular yashash joylarini Seulga ko‘chirib o‘tkazdilar.

Asarning ikkinchi chizig‘ida Yashma, Hilol va Liliyaning zamonaviy teatrlarda birinchi chiqishlari, kiban maktabida o‘rgangan qo‘shiqchilik hamda raqsga tushish san’ati ularning keyingi hayotini belgilab berganligi tasvirlanadi. Muallif koreys milliy teatrining, bir tomondan, mahalliy madaniyat, ikkinchi tomondan, g‘arb madaniyati ta’sirida o‘zgarishlarga uchragani, mazkur davrda teatr san’atining rivojlanishi uchun turtki bergan ichki va tashqi omillar, teatrlar o‘rtasida yuzaga kelgan raqobat haqida hikoya qiladi, xronotop – 1925–1937-yillar, Koreya, Seul shahri.

Uchinchi chiziq mamlakatning qisqa muddatli ozodlik yillari, fuqarolar urushi davri, urushdan keyingi qatag‘onlik siyosati, kisenlar duch kelgan jiddiy muammolar, teatr san’ati inqirozi, qashshoqlik, yaqinlarini yo‘qotganligi sababli Seuldan Pusanga ko‘chib o‘tgan Yashma, turmushi buzilgan, avval, ichkilikka mukkasidan berilib ketgan, so‘ng opasi Hilolning oldiga – Amerikaga ketgan Liliyalar hayotining so‘nggi damlari tasvirlangan. Xronotop – 1964 yil, Koreya, Chejudo oroli, Amerika.

Xulosa va takliflar. Romanda kisenlar obrazi romanning yadrosi hisoblanadi, har bir qahramon bilan bog‘liq voqea-hodisa kisen obrazi bilan uzviy bog‘lanib ketadi. Ayrim lavhalarda roman qahramonlari qarashlari kisenlar fikri bilan uyg‘un kelsa, ayrim lavhalarda ziddiyat yuzaga keladi, qarama-qarshilikda millatning arxaistlari hamda ma’rifatparvarlari qiyofasi gavdalanadi. Muallif o‘zining estetik qarashlarini, davr manzarasini mana shu ziddiyat zamiriga singdiradi.

Romanda mamlakatda keng quloch yoygan teatr san’ati, teatrlarda ijro etilayotgan rollar, millat ongini uyg‘otishga qaratilgan ma’rifatparvarlik harakatlari, xalq savodxonligini oshirishda matbuotning o‘rni, mumtoz davr asarlarini nafaqat xangilga o‘girish, balki sahnalashtirish orqali xalqning o‘zligini yodga solish kabi masalalar ishonarli tasvirlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Кон Ги Джунг и др. Янгбаны-правящее сословие в традиционном обществе Кореи периода Чосон (XV–до начала XX вв.). Сеул, Корея, 2013, 164 с.

(2). Klassik koreys nasri antologiyasi. Tuzuvchilar: U.Saydazimova, Choi So Yong va boshq. Toshkent, “Istiqlol”, 2013, 504-bet.

(3). Рифтина Б.Л., Концевич Л.Р., Ткачева М.В. Сборник. Москва, 1975, 896 с.

(4). “용재총화해제” (김두종, “국역 대동야승” 1, 민족문화추진회, 1971, 402. 쪽.

(5). “용재총화해설” (성락훈, “오늘의 사상대전집” 8, 동화출판공사, 1972, 621. 쪽.

(6). 조선 전기의 문・학자인 성현 (成俔) 의 수필집. 활자본. 3권 3책. 1525년 (중종 20) 에 경주.362. 쪽.

(7). 김현룡. “옛 고전에서 전해오는 조선왕조 500년 유머”, 대한민국 자유문학사, 2003, 462. 쪽.

(8). 김주혜. “작은 땅의 야수들”. 경기도: 다산북스, 2022, 603.쪽.

(9). 성현. 용재총화. 지식을 만드는 지식, 2014, 778.쪽.

(10). 투데이충남 (https://www.todaychungnam.net) 성주 그리고 성주 기생 성산월

Usenova Qizlargul Ubaydullaevna (Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti “Amaliy filologiya” kafedrasi dotsenti v.v.b., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD);
email: qizlargulusenova@gmail.com)

QORAQALPOQ BOLALAR FOLKLORIDA SINONIMLARNING QO‘LLANILISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada qoraqalpoq bolalar folklori tilida sinonim so‘zlarning qo‘llanilishi, ularning bolaning yoshga bog‘liq leksikonida shakllanishi, sinonimlarning bolaning tafakkuriga ta’sir ko‘rsatishi, uning jismoniy va aqliy rivojlanishiga, so‘z boyligini takomillashtirishdagi xizmati masalasi o‘rganildi. Qoraqalpoq bolalar folklori tilidagi sinonimlar ma’nodosh yoki ideografik, emotsional-ekspressiv va stilistik sinonimlarga bo‘lib ko‘rib chiqildi.*

Kalit so‘zlar: *bolalar folklori, bolaning fikrlash qobiliyati, lug‘at tarkibi, sinonim, sinonimlarning leksik-semantik va stilistik xususiyatlari.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНОНИМОВ В КАРАКАЛПАКСКОМ ДЕТСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. *В данной статье рассматривается использование синонимов в языке каракалпакского детского фольклора, их формирование в возрастном лексиконе ребенка, влияние синонимов на мышление ребенка, их роль в физическом и умственном развитии, а также в совершенст-*

вовании словарного запаса. Синонимы в языке каракалпакского детского фольклора разделены на семантические или идеографические, эмоционально-экспрессивные и стилистические синонимы.

Ключевые слова: *детский фольклор, способность ребенка мыслить, словарный состав, синоним, лексико-семантические и стилистические особенности синонимов.*

THE USE OF SYNONYMS IN KARAKALPAK CHILDREN'S FOLKLORE

Annotation. *This article examines the use of synonyms in the language of Karakalpak children's folklore, their formation in a child's age-related lexicon, the influence of synonyms on a child's thinking, their role in physical and mental development, and the improvement of vocabulary. Synonyms in the language of Karakalpak children's folklore were divided into semantic or ideographic, emotional-expressive and stylistic synonyms.*

Keywords: *children's folklore, a child's thinking ability, vocabulary, synonym, lexico-semantic and stylistic features of synonyms.*

Kirish. Tilning rivojlanishi va takomillashuvi uning leksikasida ko‘rinadi. Qaysi xalqning folklor asari bo‘lmasin, leksikasini o‘rganish orqali biz o‘sha xalqning til xususiyati bilan tanishamiz va leksikasining qanday darajada boy ekanligini bilamiz. Xalq folklor asarlariga boy bo‘lgan sari, shu tilning sinonimi ham rivojlangan bo‘ladi. Folklordagi sinonimlarni to‘plash va ularni o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Chunki xalq og‘zaki ijodi, shu jumladan, bolalar folkloridagi sinonimlar gapni ta'sirli qilib, stilistik jihatdan badiiylashtirib, tasvirlab berishga yordam beradi. Ular leksik vosita sifatida bolalar folklori tilining ta'sirchan, badiiy bo‘lishiga xizmat qilib, bolalar sinonimik ma'nolarni o‘rganib, aytiladigan fikrga mos zarur variantini to‘g‘ri foydalanishni o‘rganadi.

Bolalarga mo‘ljallangan folklor asarlari bolalarning ruhiy dunyosini o‘zlarining yosh xususiyatlariga mos ravishda boyitadi. Biroq ular bo‘yicha lingvistik aspektda tadqiqotlar va ilmiy ishlar oz sonni tashkil etadi. Shuning uchun qoraqalpoqlarning boy madaniy meroslaridan bo‘lgan xalq og‘zaki ijodlarini, ayniqsa, bolalar folklori tilidagi sinonimlarni o‘rganish qoraqalpoq tilshunosligidagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Sinonimlarning o‘ziga xos qo‘llanish xususiyatlarini o‘rganish qoraqalpoq tilshunosligi uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bolalar folklorining lug‘at tarkibidagi so‘zlarni ma'no jihatidan o‘rganganimizda, undagi ma'nolari bir-biriga yaqin keladigan so‘zlar guruhi, ya'ni sinonimlar ma'lum o‘rin egallaydi. Tilning leksika sohasida bo‘lgan o‘zgarishlar sinonimlarga ham o‘z ta'sirini o‘tkazadi. Sinonimlarni akademik V.V.Vinogradov "tarixiy o‘zgaruvchan semantik kategoriya" deb, ko‘rsatadi. Bunday o‘zgarishlar jamiyat hayotining o‘sib rivojlanishi bilan paydo bo‘ladi.

X.Abdurahmonov va N.Mahmudov: "Sinonimlar, albatta, qo‘shimcha ma'no nozikligi, emotsional va ekspressiv bo‘yog‘i, qo‘llanish doirasi va bir qator shu kabi boshqa xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi. Ularda mavjud bo‘lgan bunday xususiyatlar sinonimlarning juda katta stilistik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi. Sinonimlar narsa va voqea-hodisalarning eng kichik, hatto, sezilar-sezilmas nozik belgilarini, bu belgilarga bo‘lgan subyektiv munosabatni va boshqalarni ko‘rsata olar ekan, ular, albatta, tilning tasviriy vositalari sifatida qaraladi", deb ko‘rsatadi [1;6-b.].

Qoraqalpoq tilshunosligida sinonimlarni maxsus tarzda o‘rgangan olim M.Qalandarov bo‘ldi. Uning sinonimlarga bag‘ishlangan asarida tilimizdagi ma'nodosh so‘zlarning qo‘llanilish xususiyatlari keng tarzda o‘rganilgan [5]. Unda qoraqalpoq tili leksikasidagi sinonimlarning semasiologik farqi, leksik sinonimlar, ularning tarixiy kelib chiqishi, qo‘llanish doirasi, sinonimik qatorlar, stilistik xususiyati o‘rganilgan.

Filologiya fanlari nomzodi A.Bekbergenov o‘zining "Qoraqalpoq tilidagi leksik sinonimlarning paydo bo‘lish yo‘llari" degan maqolasida "insoniyat jamiyatining rivojlanishi bilan birga, uning lug‘at tarkibi ham o‘sib, har xil o‘zgarishlarga uchrab turadi, ya'ni, til yangi so‘zlarni paydo etadi, shunday qilib, tildagi sinonimlar ko‘payib boradi", deb, ko‘rsatadi [2;83-86-b.]. U tildagi sinonimlarni leksik va grammatik sinonimlar deb ikki turga bo‘ladi. Professor E.Berdimuratov "Hozirgi zamon qoraqalpoq tilining leksikasi" degan asarida "o‘z fikrimizni ikkinchi birovga aniq, ko‘rkam va o‘tkir qilib yetkazishda sinonimlar alohida ahamiyatga ega bo‘ladi", deb ko‘rsatadi [3]. O.Dospanov "Janubiy dialektdagi sinonimlar haqida" degan maqolasida: "sinonimlar dialekt leksikasida, shuningdek, hozirgi zamon qoraqalpoq tilida birdan paydo bo‘lmay, bir qancha davrlar davomida shakllandi, tilning lug‘at tarkibining o‘sishi bilan birga, uyg‘un bo‘ldi. Shu bilan birga, qoraqalpoq adabiy tili, uning janubiy dialekti leksikasi o‘zining lug‘at tarkibi bo‘yicha qancha boy bo‘lsa, undagi qo‘llaniladigan sinonimlar ham son-sanoqsiz", deb, fikr bildirgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tilning leksik tarkibi qanchalik boy, hajmli bo‘lsa, til shunchalik boy rivojlangan bo‘ladi. Qoraqalpoq bolalar folklori tilining leksikasini har tomonlama o‘rganib, uning semasiologik xususiyatlarini, leksik tarkibini, tarixiy rivojlanish yo‘llarini til faktlari bilan har tomonlama o‘rga-

nishni asosiy masalalardan biri deb hisoblaymiz. Shuning uchun maqolani yozishda ma'lumotlarni tizimlashtirish, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Bu ishning metodologiyasini tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. Badiiy asar tilida o'zaro ma'nodosh bo'lgan sinonimlar katta ahamiyatga ega. Sinonimlar narsa belgisini qo'shimcha semantik-ekspressiv bo'yoqlari bilan bildiradigan ma'nodosh so'zlar qatori. Badiiy asarning asosiy tasvir obyekti – uni adabiyoti, tushunchasi, dunyoqarashi, portreti, xarakteri, ruhiy kechinmalari, psixologiyasi va uning eng nozik tomonlari bilan qo'shib ta'riflab, unga subyektiv munosabatni bildirishda, boshqa tasvirlanadigan obyektlarni – tabiatni, hodisalarni, voqealarni, hayvonot va o'simliklar dunyosini va h.k. bolalar folklorida badiiy tasvirlashda sinonimlar so'z ustasi uchun zarur vosita.

Folklor asarlardagi sinonimlarning farqlarini to'g'ri tushunish va foydalanish bolaning fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Bolalar sinonim so'zlarni uyg'unligiga ko'ra o'rnini topib qo'llay olishlari kerak.

Bolalar folklori tilida sinonimlar ko'p qo'llangan. Biz ularni leksik-semantik va stilistik xususiyatlariga ko'ra, quyidagi turlarga bo'lishimiz mumkin:

1. Ma'nodosh yoki ideografik sinonimlar. Tilimizdagi sinonim so'zlar o'zining har xil ma'no ottenkasi bilan bir-biridan farq qilib turadi. Tildagi bunday sinonimlarni lingvistik adabiyotlarda ma'nodosh yoki ideografik sinonimlar deb ataladi. Ma'noviy sinonimlarni o'zaro tahlil qilishdagi asosiy vazifa ularning orasidagi umumiy o'xshashlikni ko'rsatish emas, har bir sinonim so'zning boshqalarda yo'q, faqat o'ziga xos individual xususiyatlarini tanlab ko'rsatish hisoblanadi. Bunday sinonim so'zlar ma'nolarining kengligi bilan, ya'ni keng yoki tor ma'noda qo'llanilishi bilan ham ko'zga tashlanadi. Masalan:

Quyrıǵıń nege juwan? ***Kúshim*** *kóp shıǵar! (Qumırısqa-qumırısqa, 477-b.);* ***Qarıwımdı*** *salayın. Qamshıgerlik qılayın* (Darımlar, 482-b.).

Bu misollarda "qurol" so'zi keng ma'noda qo'llanilib, u jismoniy kuch-quvvat ma'nosidan tashqari, "birlashib, ot solib" kabi qo'shimcha ma'nolarga ham ega bo'lib keladi.

As*ımnıń aldı* ***azıǵım****, Awzımdaǵı pal bópem* (Háyyiwler, 460-b.); *Apası* ***asqa*** *toyıptı, Apaq qızdı tawıptı* (Súymishler. Qız balaǵa arnalǵan súymishler, 473-b.).

Misollarda "osh" so'zi keng ma'noda qo'llanilib, u "insoniyatning kerakli narsasi, taomi, yeb-ichishi, ovqati" ma'nolarini bildiradi. "Oziq" so'zi tor ma'noda "ovqat bo'ladigan narsalar" ma'nosini bildiradi.

Quwıwshı jete almasa, quwalaw náwbetin qız bala aladı, jetse jeńiske erisedi, qarsılasın ***tutqın*** *qıladı* (Quwalamashaq, 518-b.). *Qızalaq* ***ásir*** *bolsa, ayaq oyın oynap beredi hám qosıq aytadı* (Qolgúrmek, 519-b.).

Keltirilgan misollarda "asir" so'zi keng ma'noda qo'llanilib, u "asir, bandi, erksiz" kabi bir qancha qo'shimcha ma'nolarga ega bo'lib keladi. "Tutqin" so'zi "bosh panohidan, erkidan ayrilgan, qamoqqa olingan odam" ma'nosida kelib, tor ma'noda qo'llaniladi.

2. Emotsional-ekspressiv sinonimlar. Qoraqalpoq adabiy tili leksikasidagi so'zlar emotsional-ekspressiv ma'no xususiyatiga ega bo'lib keladi. Ularda ko'pincha kamsitish, kichraytirish yoki shunga o'xshash qandaydir o'tkir ma'no sezilib turadi. Tilimizdagi ayrim emotsional-ekspressiv obrazli turdagi sinonimik qator ijobiy va salbiy ma'nolarda ham qo'llaniladi. Masalan:

Oyınbası olardıń ishinen eń ***júyrik****, eń* ***shaqqan*** *balanı "túlki" etip belgileydi. (Túlki-túlki, 517-b.). Hámmeni birdey oylaytuǵın, Aqılı artıq* ***tompaǵım-aw*** (Háyyiwler, 458-b.); *Eshkiń arıq, Qoyıń* ***semiz****. (*Qaytarmashlar, 504-b.).

Misollarda *"juyrik", "shaqqan"* so'zlari ijobiy sinonimik qatorni tuzib tursa, "do'mbog'im", "semiz" so'zlari salbiy sinonimik qatorni tuzib, emotsional-ekspressiv ma'no bildirib kelgan.

3. Uslubiy sinonimlar. Tildagi sinonimlar uslubiy jihatdan betaraf yoki aniq bir xarakterli uslubga mansub bo'lishi mumkin. Masalan:

Bir óleńim bar edi, tayǵa ketti, Tawdan túlki qaǵıwǵa, ***aw****ǵa ketti, Bir óleńim bar edi shiytkip júrgen, Talap qılıp oldaǵı* ***ańǵa*** *ketti* (Quwmıshlar, 505-b.); *Bunıń menen* ***shikar****ǵa bardım, Bunısı menen shubarǵa bardım* (Ay barmaq – abay barmaq, 477-b.).

Misollarda "ov", "ań" so'zlari uslubiy betaraf sinonim so'zlar bo'lsa, "shikar" so'zi, ko'pincha, badiiy adabiyot uslubiga xos qo'llaniladi.

Dúnyanıń arjaǵında ot kórgenmen, Pisirgen suwıq suwǵa ***et*** *kórgenmen* (Quwmıshlar, 505-b.); *Bir súriw qumırısqanı atın alıp, Barlıq* ***gósh****in tarqattı deńgelikke* (Quwmıshlar, 505-b.).

Misolda "go'sht" so'zi barcha uslubda teng qo'llanilib, uslubiy betaraflikni hosil qilsa, "et" so'zi badiiy adabiyot uslubida ko'proq qo'llanilishi bilan ajralib turadi.

*Bahasın **qassap**lar qoydı, Bahasına jetpedi, Altmısh batpan et ettim, Etin **etshi**ge berdim* (Ótirik óleńler, 506-b.).

Berilgan misolda “qassob” so‘zi barcha uslubga xos bo‘lsa, “etchi” so‘zi, ko‘pincha, bolalar tiliga mos qo‘llanilib, alohida uslubiy ma’noga ega holda qo‘llanilgan.

*Jeti atasın bilgen er. Jeti jurttıń **ǵamın** jer, Bir atasın bilgen er, Bir basınıń **ǵayın** jer (Termishler, 461-b.).*

Bu yerda “g‘ay” so‘zi badiiy adabiyot uslubiga xos bo‘lib, u “g‘am, hasrat, qayg‘u, tashvish” ma’nolarini bildirib, “g‘am” so‘ziga sinonim holda qo‘llangan.

*– Júrisiń nege **jıldam?*** (Tawlamashlar, Qumırısqa-qumırısqa, 477-b.); *Kósher bolsań, haw, bádik, **tezirek** kósh, Adamzatqa aybat shekken ayqulaqqa kósh* (Bádik darımı, 485-b.).

Ko‘rsatilgan misolda “tez” so‘zi barcha uslublar uchun tegishli bo‘lsa, “jildam” so‘zi badiiy adabiyot uslubi va publitsistik uslublar uchun xos bo‘lib keladi.

Demak, bolalar folklori tilida ma’nolari o‘zaro yaqin so‘zlar, ya’ni, sinonim so‘zlar juda ko‘p qo‘llanilib, ular tilimizning boyligini ko‘rsatuvchi asosiy leksik birliklar hisoblanadi. Bu sinonim so‘zlar bir necha sinonimik qatorlarni tuzib kelib, ularning barchasi hozirgi qoraqalpoq adabiy tiliga xos bo‘lib kelgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, folklor asarlari bolalarning bizni o‘rab turgan atrof-muhit, milliy buyumlar, oziq-ovqat haqidagi tasavvurlarini kengaytirib boradi. Bolalar folklori tarbiyaviy ahamiyatga ega. Shuning uchun ularning lug‘at tarkibini, ayniqsa, ma’nolari bir-biriga yaqin sinonim so‘zlarni aniqlash bolalar tarbiyasida so‘zning ma’nolarini o‘rgatishda muhim hisoblanadi. Bolalar folklori til-da so‘zlarning bunday semantik jihatdan alohida o‘rganilishi bolalar folklorining xalqimizning milliy xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos bir turini tashkil etishi, bolalarning dunyoqarashi, ong-shuurining rivojlanishida, har tomonlama yetuk inson bo‘lib yetishishida katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Абдурахманов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. Тошкент, 1981, 59-бет.

(2). Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги лексикалық синонимлердиң пайда болыў жоллары. “Өзбекстан ИА Қарақалпақстан филиалы Хабаршысы”, Нөкис, 1963, 83–86-бетлер.

(3). Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, “Билим”, 1994, 186-бет.

(4). Доспанов О. Түслик диалектиндеги синонимлер ҳаққында.”Өз ИАҚҚБ Хабаршысы”, Нөкис, 1965, № 4, 8–92-бетлер.

(5). Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979, 88-бет.

(6). Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық структуралық ҳәм лексика-семантикалық өзгешеликлери. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1989, 92-бет.

Аманкосова Шахноза Мырзагалиевна (Преподаватель кафедры русского языка и литературы Университета Маъмун; E-mail: tauriel9797@gmail.com; ORCID: 0009-0009-5622-068X)

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖЕНСКОГО САМОСОЗНАНИЯ В КАРАКАЛПАКСКОМ РОМАНЕ ЭПОХИ МОДЕРНИЗАЦИИ

Аннотация. *Исследуется трансформация женского самосознания в романе Т.Каипбергенова «Дочь Каракалпакии». Посредством пристального чтения, сопоставительного и нарратологического анализа рассматриваются сопротивление Джумагуль семейному насилию, её дневниковые записи и общественная деятельность. Выделяются взаимосвязанные механизмы изменения: осознание собственного достоинства, письменная оценка пережитого и ответственность перед другими. Отношение героини к принуждению раскрывает её способность к самостоятельному нравственному суждению. Вклад исследования состоит в совместном рассмотрении дневника, публичной речи и практик заботы. Результаты применимы при изучении каракалпакского романа и женских образов.*

Ключевые слова: *каракалпакский роман, женское самосознание, модернизация, Джумагуль, дневник, образование, нравственный выбор.*

MODERNIZATSIYA DAVRIDAGI QORAQALPOQ ROMANIDA AYOLLARNING O‘ZLIGINI ANGLASHIDAGI O‘ZGARISHLAR

Annotatsiya. *Maqolada T.Qaipbergenovning «Qoraqalpoq qizi» romanida ayolning o‘zligini anglashi qanday o‘zgarishi o‘rganiladi. Yaqindan o‘qish, qiyosiy va narratologik tahlil yordamida Jumagulning oilaviy zo‘ravonlikka qarshiligi, kundalik yuritishi va jamoat faoliyati tahlil qilinadi. O‘zgarishlarning o‘zaro bog‘liq mexanizmlari sifatida o‘z qadrini anglash, tajribani yozma baholash va boshqalar oldidagi*

mas'uliyat ajratiladi. Qahramonning majburlashga munosabati uning mustaqil axloqiy mulohaza yuritishini ko'rsatadi. Tadqiqot hissasi kundalik, ommaviy nutq va g'amxo'rlik amaliyotini birgalikda talqin qilishdan iborat. Natijalardan qoraqalpoq romani va ayol obrazlarini o'rganishda foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: *qoraqalpoq romani, ayolning o'zligini anglashi, modernizatsiya, Jumagul, kundalik, ta'lim, axloqiy tanlov.*

THE TRANSFORMATION OF WOMEN'S SELF-AWARENESS IN THE KARAKALPAK NOVEL OF MODERNIZATION

Annotation*. This article examines the transformation of women's self-awareness in T. Kaipbergenov's Daughter of Karakalpakia. Close reading, comparative analysis and narratological analysis explore Dzhumagul's resistance to domestic violence, her diary and her public work. The study identifies interconnected mechanisms of change: recognition of personal dignity, written reflection on experience and responsibility towards others. The heroine's attitude to coercion reveals her capacity for independent ethical judgement. The contribution lies in examining diary writing, public speech and practices of care together. The findings can inform research and teaching on the Karakalpak novel and representations of women.*

Keywords: *Karakalpak novel, women's self-awareness, modernization, Dzhumagul, diary, education, ethical choice.*

Введение. Трансформация женского самосознания в «Дочери Каракалпакии» Т.Каипбергенова раскрывается через изменение отношения героини к собственной жизни: первоначально переживаемое как неизбежная участь становится предметом оценки, выбора и действия. История Джумагуль позволяет исследовать не только расширение социальных возможностей женщины, но и формирование способности объяснять пережитое, высказывать несогласие и отвечать за последствия своего вмешательства в судьбы других людей. Поэтому общественное возвышение героини необходимо соотнести с поэтикой её внутренней жизни.

Под женским самосознанием в настоящей работе понимается изображённая в тексте способность женщины осознавать собственное достоинство, оценивать предписанные ей роли и обосновывать свои решения. Модернизация рассматривается в пределах романного мира: как совокупность изменений, связанных со школой, письменной культурой, общественными учреждениями и коллективным трудом. Такое определение не предполагает тождества между художественным изображением и исторической действительностью. Формула «роман эпохи модернизации» в заглавии обозначает прежде всего предмет изображения, а не датировку создания произведения.

Цель статьи - выявить художественные механизмы трансформации самосознания Джумагуль и установить, как личная самостоятельность соотносится с включением в новые общественные отношения. Объект исследования – роман «Дочь Каракалпакии»; предмет - речевые, психологические и сюжетные формы самоопределения главной героини. Задачи включают анализ семейного принуждения, функции дневника, освоения публичной речи и нравственных противоречий общественной деятельности.

Предлагаемый исследовательский ракурс состоит в соединении анализа дневникового самонаблюдения с анализом практического отношения героини к чужой свободе. Рабочая гипотеза заключается в том, что зрелость Джумагуль выражается не только в изменении её положения, но и в способности критически оценивать способы достижения признанной ею общественной цели. Научная значимость такого подхода связана с уточнением модели женского становления в конкретном романе; практическая – с возможностью использовать результаты в преподавании каракалпакской литературы и сравнительном изучении женских образов.

Обзор литературы. Материалом анализа служат русскоязычная версия романа и отдельное печатное издание второй книги в переводе Г.Марьяновского. З.У.Бекбергенова в автореферате о художественной речи каракалпакских романов относит дневниковые записи к формам внутреннего монолога [2;с.49]. Эта классификация позволяет рассматривать дневник как способ построения образа, а не только как источник сведений о событиях. Однако исследование Бекбергеновой посвящено романам 1980–2010-х годов: его положения используются здесь как аналитический инструмент, а не как готовое истолкование «Дочери Каракалпакии».

Г.Р.Абдалиева определяет свой подход к индивидуальному стилю Т.Каипбергенова как лингвопоэтический [1;с.36]. В центре её диссертации находятся средства словесной изобразительности, прежде всего на материале «Дастана о каракалпаках» и «Каракалпакнамэ». Для настоящей работы значим сам принцип соотнесения речевого оформления с художественной индивидуальностью пи-

сателя. Вместе с тем изучение отдельного тропа не заменяет анализа того, как героиня связывает воспоминание, оценку и решение.

Виктория Бильге Йылмаз обращает внимание на зависимость изображения каракалпакской культуры в романе от идеологии и специально выделяет вопрос о положении женщины [7;с.243]. Такая постановка проблемы предостерегает от использования романа как непосредственного этнографического свидетельства. В настоящей статье идеологическая организация повествования учитывается, но не устраняет интереса к внутренним противоречиям женского становления.

Таким образом, выбранные исследования дают разные основания для анализа: поэтику внутренней речи, лингвопоэтику авторского стиля и критику идеологической обусловленности изображения. Неразрешённым в пределах этого круга работ остаётся вопрос о связи письменного самоанализа Джумагуль с её отношением к принуждению и доверию. Именно эту связь рассматривает статья; утверждение об отсутствии подобных исследований во всём литературоведении не выдвигается.

Методология исследования. Работа построена как качественное исследование одного произведения. Основные методы – пристальное чтение, сопоставление эпизодов двух книг и нарратологический анализ соотношения повествовательного слова, диалога и дневника. Единицей анализа выступает эпизод, в котором меняются самооценка героини, её способ говорить о себе либо отношение к чужому выбору. Отбор охватывает начальную семейную коллизию, подготовку отъезда на учёбу, дневниковые записи, деятельность женотдела, спор о принуждении и финал.

Анализ проведён в три этапа: установление ситуации и говорящего; рассмотрение речевой или композиционной формы; сопоставление с последующими решениями героини. Слова повествователя не приравниваются к самооценке персонажа. Особое внимание уделяется вложенной структуре дневникового фрагмента: Турдыгуль переписывает записи Джумагуль, а затем её тетрадь оказывается у противников новой власти [3;с.72–76].

Анализ и результаты. В начале первой книги Джумагуль ещё не располагает языком общественного протеста. Тем не менее сцена избиения Санем обнаруживает способность девочки противопоставить отцовской власти собственное суждение: «Ты... Ты убил мою мать!» [3; с. 2]. Эта реплика передаёт убеждение испуганного ребёнка, а не окончательный исход эпизода: Санем остаётся жива. Существенно, что Джумагуль уже называет виновного и не принимает семейную иерархию как достаточное оправдание жестокости.

Ответ Зарипбая переводит конфликт в другую плоскость: «С непокрытой головой перед отцом явиться – бесчестье какое! Позор!» [3;с.2]. Его возмущение направлено на нарушение дочерью нормы поведения, тогда как собственное насилие не становится предметом самоосуждения. Соположение реплик обнажает несовпадение двух нравственных мер: достоинства пострадавшего человека и внешнего соблюдения подчинённости. Начало самостоятельного сознания здесь предшествует обучению и общественному признанию.

В браке пережитая травма не исчезает. Описание Джумагуль строится на несоответствии вынужденной улыбки и настороженного взгляда; унижение сохраняется и вне открытой ссоры [3;с. 54]. Такое расхождение внешнего жеста и внутреннего состояния показывает, что покорность не равна согласию. Однако внутреннее неприятие ещё не даёт возможности изменить положение. Роман различает нравственное несогласие и практически осуществимый выход из зависимости.

Традиционная среда при этом не сводится к единому источнику подавления. Рассказы Айши открывают девочкам мир благородства, дружбы и верности, противопоставленный повседневному унижению [3;с.17]. Следовательно, воображение иной жизни питается также устной культурой. Модернизационный сюжет преобразует уже существующую потребность в достоинстве, а не создаёт её из полного отсутствия внутреннего опыта.

От возможности уйти к обоснованному выбору. Перед отъездом на учёбу Джумагуль сталкивается с желанием Бибигуль немедленно присоединиться к ней. Вместо безоговорочного одобрения она предлагает подруге обдумать решение. Затем сама сомневается, не погасила ли порыв, который мог изменить чужую судьбу [3;с.122]. Сюжетное замедление существенно: героиня начинает учитывать не только общий идеал освобождения, но и различие жизненных обстоятельств двух женщин.

Здесь формируется ответственность за совет. Джумагуль не обладает готовым знанием о том, какой выбор должна сделать подруга; её размышление сохраняет неуверенность. Поэтому героиня

выходит за пределы простого противопоставления смелости и покорности. Личное решение показано как действие, требующее соотнести надежду, риск и способность продолжать избранный путь.

Дневник как форма изменения отношения к себе. Во второй книге образование обретает внутреннее измерение. В записи Джумагуль появляется вопрос: «Писать, чтобы уметь писать? Читать, чтоб научиться читать? И только?..» [3;с.73]. Героиня ищет смысл приобретённых навыков. Грамотность важна потому, что позволяет сделать собственную жизнь предметом последовательного размышления, сохранить прежний вопрос и позднее вернуться к нему.

Перечитывание записей создаёт дистанцию между прежним и настоящим «я»: «Недавние записи, а будто чужая рука» [3;с.76]. Повествование не ограничивается сообщением о развитии героини: оно показывает сам акт обнаружения перемены. Джумагуль узнаёт себя в написанном и одновременно перестаёт совпадать с прежней точкой зрения. Таким образом, дневник соединяет память с самокоррекцией.

Особое значение имеет посредничество Турдыгуль. Переписывая дневник Джумагуль как образец, она учится не только письму, но и способу выражать переживание. Женское самопознание приобретает межличностный характер: опыт одной женщины помогает другой найти форму для собственного голоса. Захват тетради и её чтение враждебными персонажами превращают частное письмо в предмет борьбы за толкование. Интерес слушателей к записям и попытка ахуна остановить чтение подчёркивают способность личного свидетельства нарушать заранее заданную оценку женщины [3;с.72–75].

Публичная речь и сохранение личных привязанностей. На митингах Джумагуль испытывает телесно выраженный страх: «в горло будто песок насыпали – слова застревают» [3;с.76]. Способность говорить перед людьми возникает постепенно, через усилие и отклик слушателей. В дневнике героиня связывает потребность в знаниях с необходимостью убеждать. Поэтому обучение изображается не как получение формального статуса, а как расширение возможностей аргументированного действия.

Однако общественная цель не поглощает всей внутренней жизни Джумагуль. Та же дневниковая запись возвращает её к тоске по матери и дочери [3;с.76]. Соседство размышлений о выступлениях и переживания разлуки препятствует представлению о становлении как о простом отказе от семейных связей. Меняется не способность любить близких, а положение женщины внутри отношений: привязанность больше не должна означать безусловного отказа от собственного пути.

Общественная деятельность и пределы административного решения. При назначении Джумагуль заведующей женотделом Баймуратов связывает её работу с разъяснением прав, школой, коллективным трудом и личным примером [3;с 97]. Но уже вопрос о семейном положении показывает, что новая должность не устраняет прежних способов оценки женщины. Личная биография продолжает влиять на признание её общественного авторитета.

В дальнейшем Джумагуль различает пресечение насилия и создание условий для самостоятельной жизни. Запись после разговора с Баймуратовым включает организацию женских артелей, поиск помещения и средств производства [3;с.153–154]. Самосознание получает практическое продолжение: защита достоинства требует материальных возможностей и устойчивых связей между женщинами. Указание учитывать психологию и традиции при первоначально женском составе артелей показывает постепенность преобразования, а не мгновенное исчезновение сложившихся ограничений.

Нравственная самостоятельность наиболее отчётливо проявляется в споре о способах изменения жизни. Сначала Джумагуль сама недоумевает, почему люди сопротивляются предлагаемой им цели. Но прямой вывод Коразбекова о допустимости насилия заставляет её уточнить собственную позицию: «Насильно, под конвоем вести к свободе?» [3;с.167]. Вопрос направлен уже не против прежнего домашнего господства, а против принуждения, оправдываемого обещанием счастья. Это важный сдвиг: героиня проверяет нравственным критерием средства своих единомышленников.

Её позиция не означает выхода за пределы принятого общественного идеала. Она сохраняет веру в преобразование жизни, но настаивает на сознательном участии людей. Самостоятельность оказывается способностью различать цель и метод её осуществления.

Изменение отношения Кызларгуль к школе связано с ночью, проведённой вместе с Джумагуль у больного ребёнка. Помощь позволяет увидеть в представительнице учреждения человека; после этого Кызларгуль включается в поддержку обучения и организации артели [3; с. 165–166].

Этот эпизод не отменяет значения убеждения, но показывает его условие: доверие возникает в совместно пережитой ситуации, а не исключительно благодаря правильной формулировке решения.

Финал сохраняет сложность достигнутой самостоятельности. Встреча Джумагуль с вооружённым отцом завершает преобразование первоначальной семейной коллизии: теперь она способна остановить угрозу. Однако после столкновения появляется слеза, а не только чувство победы [3;с. 220–221]. Способность защитить себя не уничтожает болезненной связи с прошлым. В заключительном эпизоде, заметив Турумбета среди всадников, героиня возвращается к столу: «её ждали дела, ждали люди...» [3;с.223]. Последний композиционный акцент связан с продолжающейся ответственностью, а не с восстановлением брачной зависимости.

Таблица 1

Механизмы трансформации самосознания Джумагуль

Механизм	Форма в тексте	Результат
Нравственная оценка	Обвинение отца; расхождение улыбки и переживания [3;с.2,54]	Различение подчинения и внутреннего согласия
Письменная рефлексия	Вопросы и перечитывание дневника [3; с.73–76]	Сопоставление прежнего и настоящего «я»
Ответственность перед другими	Спор о принуждении; помощь больному ребёнку [3;с.165–167]	Соотнесение общей цели с доверием и сознательным участием

Обсуждение результатов. Выделенные механизмы образуют аналитическую модель, а не жёсткую последовательность завершённых ступеней. Нравственное сопротивление появляется до грамотности, письменный самоанализ продолжается во время общественной работы, а новое положение не избавляет от тревоги и уязвимости. Между внешним изменением роли и внутренним самоопределением существует связь, но отсутствует автоматическое совпадение.

Нарратологический подход позволяет уточнить тезис об идеологической обусловленности произведения. Дневниковая речь, включённая в повествование об общественном преобразовании, действительно воспроизводит его ценностный язык. Одновременно она удерживает сомнение, память о близких и потребность пересмотреть собственный вопрос. Наиболее существенное напряжение возникает между представлением о заранее известной цели и признанием того, что человеческую свободу невозможно осуществить посредством одного принуждения.

Результаты не дают оснований характеризовать таким образом всё женское население Каракалпакстана или весь каракалпакский роман XX века. Они описывают способы построения конкретного художественного образа. Прочтение других произведений и сопоставление оригинала с переводом необходимы для проверки того, насколько предложенная модель применима за пределами рассмотренного текста.

Заключение. В «Дочери Каракалпакии» трансформация женского самосознания изображена как переход от переживания несправедливости к её осмыслению и ответственному действию. Первоначальное сопротивление Джумагуль обнаруживается внутри семейной зависимости; образование предоставляет ему новые речевые и социальные формы. Дневник делает изменение личности доступным самонаблюдению, публичное выступление превращает личное убеждение в обращение к другим, а деятельность женотдела требует соединить защиту достоинства с созданием практических возможностей.

Главным результатом анализа является выявление связи между письменной самокоррекцией и нравственной самостоятельностью героини. Джумагуль способна пересматривать не только прежние страхи, но и собственное представление о допустимых способах воздействия на людей. Спор о принуждении и эпизод совместной заботы показывают, что зрелость женского сознания выражается также в признании чужого опыта и необходимости доверия.

В учебной практике рассмотренные эпизоды целесообразно сопоставлять по трём вопросам: кто оценивает происходящее, как оформляется внутренний голос и какие последствия имеет решение героини. Перспективу исследования составляет сверка дневниковых и диалогических фрагментов с каракалпакским оригиналом, а также сравнение моделей женского становления в других национальных романах без предварительного сведения их к единой схеме.

Список использованной литературы:

(1). Абдалиева Г.Р. Структурно-семантические и стилистические особенности языка произведений Т. Каипбергенова. Дис. … д-ра наук (DSc) по филологии. 10.00.03. Нукус, 2024.

(2). Бекбергенова З.У. Поэтика художественной речи в каракалпакских романах (1980–2010-е годы). Автореф. дис. … д-ра филол. наук (DSc). 10.00.03. Нукус, 2017.

(3). Каипбергенов Т. Дочь Каракалпакии. Роман в 2 кн. Перевод с каракалпакского Г.Марьяновского. Нукус, “Каракалпакстан”, 1982.

(4). Нурмухамедов М.К. Каракалпакская советская проза. Ташкент, “Фан”, 1968.

(5). Орымбетова Н.Б. Проблема характера героя в каракалпакском романе 80-х годов. Автореф. дис. … канд. филол. наук, 10.01.02. Нукус, 2001.

(6). Султанов Қ.Т.Қайыпбергеновтың прозасы. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1979.

(7). Yılmaz V.B. Karakalpak Kızı. An Analysis of Karakalpak Culture // Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences. 2019, № 41, p. 243–250. DOI: 10.29228/SOBIDER.32632.

Ibrohimova Nasiba Mirzohid qizi (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti tayanch doktoranti; mirzohidovna0328@gmail.com)

KONSEPT VA KONSEPTLAR KLASTERI TUSHUNCHASINING ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDAGI PARADIGMALARI

Annotatsiya. *Maqolada zamonaviy tilshunoslikda konsept va konseptlar klasteri tushunchalarining nazariy talqinlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning muammosi konseptning kognitiv, lingvomadaniy va strukturaviy xususiyatlarini izohlovchi yondashuvlarning o‘zaro munosabatini tizimlashtirish zarurati bilan belgilanadi. Nazariy-qiyosiy tahlil asosida S.A.Askoldov, N.D.Arutyunova, E.S.Kubryakova, V.A.Maslova, V.I Karasik, E.Rosch, G.Lakoff va Ch.Fillmore qarashlari qiyoslanadi. Tahlil konseptni alohida mental birlik sifatida emas, balki prototipik, radial va freym munosabatlari orqali tizimlashuvchi konseptual tuzilmaning tarkibiy qismi sifatida izohlash imkonini ko‘rsatadi. Natijalar “shaxs” va “jamiyat” konseptlarini keyingi tadqiqot bosqichlarida o‘zaro bog‘langan konseptual birliklar sifatida tahlil qilish uchun nazariy asos yaratadi.*

Kalit so‘zlar: *konsept, konseptlar klasteri, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, prototip, radial model, freym semantikasi, konseptualizatsiya.*

Иброхимова Насиба Мирзохид кизи (опорный докторант, Узбекский государственный университет мировых языков; mirzohidovna0328@gmail.com)

ПАРАДИГМЫ ПОНЯТИЙ «КОНЦЕПТ» И «КЛАСТЕР КОНЦЕПТОВ» В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. *В статье анализируются теоретические интерпретации понятий концепта и кластера концептов в современной лингвистике. Проблема исследования связана с необходимостью систематизации взаимосвязи когнитивных, лингвокультурологических и структурных подходов к концепту. На основе теоретико-сопоставительного анализа рассматриваются взгляды С.А. Аскольдова, Н.Д.Арутюновой, Е.С.Кубряковой, В.А.Масловой, В.И.Карасика, Э.Рош, Дж.Лакоффа и Ч.Филлмо-ра. Анализ показывает возможность трактовки концепта не только как отдельной ментальной единицы, но и как компонента концептуальной структуры, организуемой посредством прототипических, радиальных и фреймовых отношений. Полученные положения создают теоретическую основу для последующего анализа концептов «личность» и «общество» как взаимосвязанных единиц.*

Ключевые слова: *концепт, кластер концептов, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, прототип, радиальная модель, фреймовая семантика, концептуализация.*

Ibrokhimova Nasiba Mirzokhid kizi (Basic doctoral student, Uzbekistan State University of World; Languages; mirzohidovna0328@gmail.com)

PARADIGMS OF THE NOTIONS OF CONCEPT AND CONCEPT CLUSTERS IN MODERN LINGUISTICS

Annotation. *The article analyzes theoretical interpretations of the notions of concept and concept cluster in modern linguistics. The research problem concerns the need to systematize the relationship between cognitive, linguocultural and structural approaches to concept. Using theoretical and comparative analysis, the study examines the views of S.A.Askoldov, N.D.Arutyunova, E.S.Kubryakova, V.A.Maslova, V.I.Karasik, E.Rosch, G.Lakoff and Ch.Fillmore. The analysis shows that a concept can be interpreted not only as an individual mental unit but also as a component of a conceptual structure organized through prototypical, radial and frame relations. These findings provide a theoretical basis for subsequent analysis of the concepts of ‘individual/person’ and ‘society’ as interconnected conceptual units.*

Keywords: *concept, concept cluster, cognitive linguistics, linguoculturology, prototype, radial model, frame semantics, conceptualization.*

Kirish (Introduction). XX asr oxiri va XXI asr boshlarida tilni faqat strukturaviy tizim sifatida tavsiflashdan ko‘ra, uni inson tafakkuri, idroki, tajribasi va madaniy qadriyatlari bilan bog‘liq holda o‘rganishga yo‘naltirilgan antropotsentrik yondashuvlar kuchaydi. Shu metodologik burilish kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika va lingvokulturologiya doirasida til birliklarining ma’nosini inson ongidagi konseptual tuzilmalar bilan aloqada tushuntirishga zamin yaratdi. Mazkur jarayonda “konsept” zamonaviy tilshunoslikning tayanch kategoriyalaridan biriga aylandi.

Biroq konseptni faqat alohida mental birlik sifatida talqin qilish uning tizimli tabiatini to‘liq ochib bermaydi. Konseptlar inson ongida va nutqiy faoliyatda boshqa konseptlar bilan aloqada faollashadi. Shu sababli konseptlarning markaz-periferiya, radial kengayish, freym va semantik bog‘lanishlar asosida tashkil topishini izohlash hamda “konseptlar klasteri” tushunchasining nazariy asoslarini belgilash ilmiy muammo sifatida qo‘yiladi.

Maqolaning maqsadi zamonaviy kognitiv va lingvomadaniy yondashuvlarda konsept haqidagi asosiy qarashlarni qiyosiy tahlil qilish hamda konseptlar klasterini izohlash uchun xizmat qiladigan nazariy modellarni tizimlashtirishdan iborat. Tadqiqot obyekti – zamonaviy tilshunoslikdagi konsept va konseptual tuzilmalar haqidagi nazariy qarashlar; predmeti – konseptning kognitiv, lingvomadaniy va strukturaviy xususiyatlarini hamda konseptlararo bog‘lanishni tushuntiruvchi nazariy modellar. Maqolaning nazariy ahamiyati konseptning turli paradigmalar doirasidagi talqinlarini yagona tahliliy ketma-ketlikda ko‘rsatish bilan belgilanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Kognitiv tilshunoslikning shakllanishi til va tafakkur munosabatini yangi metodologik asosda ko‘rib chiqish bilan bog‘liq. V.Evans kognitiv tilshunoslikdagi “umumlashtiruvchi majburiyat” va “kognitiv majburiyat” tamoyillarini ajratadi [1]. R.Langacker ma’noni konseptualizatsiya jarayoni sifatida talqin qilib, lisoniy birliklarda profil va baza munosabatiga e’tibor qaratadi [2]. Ushbu yondashuvlarda til alohida formal tizim emas, balki umumiy kognitiv qobiliyatlar bilan uzviy bog‘langan hodisa sifatida qaraladi.

Konsept tushunchasining dastlabki muhim talqinlaridan biri S.A.Askoldovga tegishli. U konseptning tafakkurdagi o‘rinbosarlik funksiyasini ko‘rsatib, uni ko‘plab predmet va hodisalarni ixcham mental birlikda ifodalovchi tuzilma sifatida tavsiflaydi [3;267, 269, 273–276-b.]. N.D.Arutyunova yo‘nalishidagi talqinlarda esa konsept inson va voqelik o‘rtasidagi madaniy-aksiologik vositachi sifatida ko‘riladi; konseptual maydon va birliklarning birikuvchanligini tizimlashtirishga urg‘u beriladi [4;11-b.; 5;79, 135-b.]. Demak, Askoldov yondashuvi konseptning mantiqiy-funksional tomonini, Arutyunova paradigmasi esa uning madaniy va qadriyatga bog‘liq tomonini kuchliroq yoritadi.

E.S.Kubryakova konseptni operativ ongdagi bilim birligi va inson xotirasida saqlanuvchi mental reprezentatsiya sifatida izohlaydi [6;16-b.;7;46-b.]. Bunday yondashuv konseptni qat’iy va o‘zgarmas struktura emas, yangi bilim va tajriba bilan boyib boradigan dinamik tuzilma sifatida ko‘rishga imkon beradi. V.A. Maslova til va madaniyatning o‘zaro aloqasiga tayangan holda konseptning lingvomadaniy tabiatini yoritadi [8;317-b.]. V.I.Karasik konseptning tushunchaviy, obrazli va qadriyatli komponentlarini ajratishi orqali uning ko‘p qatlamli tuzilishini tavsiflash imkonini beradi [8;9-b.].

Konseptlararo tizimli munosabatni izohlashda E.Roschning prototip nazariyasi muhimdir. Ushbu nazariyada kategoriya a’zolari bir xil maqomga ega emas: prototipik markaz va undan uzoqlashuvchi periferik birliklar mavjud [10;192–233-b.]. G.Lakoff radial model orqali bu g‘oyani kengaytirib, kategoriya a’zolarining metafora, metonimiya va o‘xshashlik asosida semantik tarmoq hosil qilishini ko‘rsatadi [11; 8–13–50-b.]. Ch.Fillmore freym semantikasida esa so‘z ma’nosini uni faollashtiruvchi yaxlit bilim strukturasi va vaziyat bilan aloqada tushuntiradi [12;112–116-b.].

Ko‘rib chiqilgan nazariyalarning kuchli tomoni konseptning turli qirralarini mental reprezentatsiya, madaniy qadriyat, prototipik tashkil topish, radial bog‘lanish va freym asosidagi bilim tuzilishini – yoritishidir. Shu bilan birga, ushbu yondashuvlar alohida qo‘llanganda konseptlararo murakkab tizimni to‘liq tavsiflash imkoniyati cheklanadi. Mazkur nazariy tahlilda aniqlanayotgan bo‘shliq konseptni yakka birlik sifatida tavsiflashdan konseptlarning o‘zaro bog‘langan klasterli tuzilishini izohlashga o‘tish zarurati bilan bog‘liq.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Maqola nazariy-tahliliy tadqiqot sifatida tashkil etildi. Tadqiqot materiali 1.1 paragrafda foydalanilgan kognitiv tilshunoslik va konseptologiyaga oid ilmiy manbalardan iborat bo‘lib, ular konseptning ta’rifi, ichki tuzilishi va konseptlararo munosabatni izoh-

lash imkoniyatiga ko‘ra tanlandi. Tahlilda tavsifiy, qiyosiy va konseptual tizimlashtirish usullaridan foydalanildi.

Tahlil uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda konseptning mental va kognitiv xususiyatlarini izohlovchi qarashlar ajratildi. Ikkinchi bosqichda konseptning lingvomadaniy va aksiologik componentlarini yorituvchi yondashuvlar qiyoslandi. Uchinchi bosqichda konseptlararo bog‘lanishni tushuntirish imkonini beruvchi prototip, radial kategoriya va freym modellari o‘zaro munosabatda tahlil qilindi. Ushbu dizayn yangi empirik korpus natijalarini da’vo qilmaydi; maqolaning daliliy bazasi ko‘rsatilgan nazariy manbalarning qiyosiy tahlilidan iborat.

Tahlil va natijalar (Analysis and Results). Nazariy manbalarni qiyoslash konsept talqinlarida birbirini to‘ldiruvchi uch asosiy yo‘nalishni ko‘rsatadi. Birinchisi, konseptning mental-kognitiv tabiati: Askoldovdagi o‘rinbosarlik funksiyasi va Kubryakovadagi bilim birligi haqidagi qarash konseptning ongdagi reprezentativ vazifasini tushuntiradi [3;6;7]. Ikkinchisi, lingvomadaniy-aksiologik yo‘nalish bo‘lib, Arutyunova, Maslova va Karasik qarashlarida konseptning madaniyat, qadriyat va lisoniy dunyo manzarasi bilan bog‘liqligi kuchayadi [4;5;8;9]. Uchinchisi, strukturaviy-kognitiv yo‘nalish bo‘lib, Rosch, Lakoff va Fillmore nazariyalari konseptual birliklarning ichki va o‘zaro aloqalarini modellashtirishga imkon beradi [10–12].

Roschning prototip modeli konseptual kategoriyaning markaz va periferiya asosida tashkil topishini tushuntiradi [10;192–233-b.]. Biroq konseptlar klasterini faqat tipiklik darajasi bilan izohlash yetarli emas. Lakoffning radial modeli markaziy birlikdan semantik kengayishlarning metafora, metonimiya va o‘xshashlik asosida tarqalishini ko‘rsatadi [11;8–13,50-b.]. Shu tariqa, prototip modeli iyerarxik tashkil topishni, radial model esa ushbu tuzilma ichidagi semantik kengayish mexanizmini yoritadi.

Fillmorning freym semantikasi mazkur ikki modelni bilim va vaziyat strukturalari bilan to‘ldiradi. Freymda bir birlikni tushunish unga aloqador rollar va munosabatlarni ham faollashtirishni talab qiladi [12; 112–116-b.]. Shuning uchun konseptlar klasterini tasodifiy tushunchalar yig‘indisi emas, balki umumiy bilim sohasi doirasida o‘zaro faollashuvchi, markaz-periferiya munosabatlariga ega va turli semantik aloqalar orqali birlashuvchi tizim sifatida izohlash uchun nazariy asos yuzaga keladi.

Mazkur natija “shaxs” va “jamiyat” konseptlarini keyingi tadqiqot bosqichida mutlaqo ajratilgan birliklar sifatida emas, balki bir-birini faollashtiruvchi konseptual birliklar sifatida ko‘rib chiqishga metodologik zamin beradi. Bunda Karasikning tushunchaviy, obrazli va qadriyatli komponentlari konseptlarning ichki qatlamlarini, Rosch–Lakoff modellari markaz-periferiya va radial bog‘lanishlarni, Fillmore freymi esa konseptlar ortidagi vaziyat, rol va munosabatlar tizimini tavsiflash uchun xizmat qilishi mumkin.

Nazariy yo‘nalish	Asosiy olim(lar)	Tayanch g‘oya	Klaster tahliliga hissasi
Mental-kognitiv	S.A.Askoldov; E.S. Kubryakova	Konsept – ongdagi o‘rinbosar/bilim birligi	Konseptning mental asosini belgilaydi
Lingvomadaniy-aksiologik	N.D.Arutyunova; V.A. Maslova; V.I.Karasik	Konsept madaniyat va qadriyat bilan bog‘liq	Klaster tarkibidagi qadriyat va madaniy qatlamlarni ajratishga asos beradi
Prototipik	E.Rosch	Markaz–periferiya va tipiklik	Klaster ichidagi ierarxik tashkil topishni tushuntiradi
Radial	G.Lakoff	Markazdan semantik kengayishlar va zanjirsimon bog‘lanish	Konseptlar o‘rtasidagi semantik tarmoqni modellashtiradi
Freym-semantik	Ch.Fillmore	Ma’no yaxlit bilim va vaziyat strukturasi orqali anglashiladi	Konseptlararo rol va munosabatlarni bir tizimda ko‘rsatadi

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tahlil natijasida konseptning zamonaviy tilshunoslikdagi talqinlari bir-birini inkor etuvchi emas, balki turli tahlil sathlarini yorituvchi yondashuvlar ekani ko‘rindi. Askoldov va Kubryakova qarashlari konseptning mental-kognitiv tabiatini, Arutyunova, Maslova va Karasik yondashuvlari uning madaniy-aksiologik qatlamini, Rosch, Lakoff va Fillmore modellari esa konseptual tuzilmalarning ichki va o‘zaro tizimli aloqalarini tushuntirishga xizmat qiladi.

Shu asosda konseptlar klasterini umumiy semantik va bilim maydoni doirasida o‘zaro bog‘langan, markaz va periferiyaga ega, radial kengayishlar hamda freym munosabatlari orqali tashkil topuvchi konseptual birliklar tizimi sifatida o‘rganish nazariy jihatdan asosli deb qaraladi. Keyingi tadqiqotda ushbu nazariy modelni “shaxs” va “jamiyat” konseptlarining aniq til materialidagi verbalizatsiyasi va pragmatik faolla-

shuvi asosida tekshirish maqsadga muvofiq. Mazkur maqola doirasida bunday empirik tekshiruv amalga oshirilgani da’vo qilinmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Evans V. How Words Mean: Lexical Concepts, Cognitive Models, and Meaning Construction. Oxford, Oxford University Press, 2009.

(2). Langacker R. Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar. Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 1991.

(3). Аскольдов С.А. Концепт и слово. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. М., “Academia”, 1997, с. 267, 269, с. 273–276.

(4). Zhirova I., Dmitrieva O., Lukin D. Lexical “portraying” of cognitive concepts // E3S Web of Conferences. 2021, p. 11.

(5). Маслова В.А. Концептуальные основы современной лингвистики. Учеб. пособие, М., “ФЛИНТА”, 2019.

(6). Кубрякова Е.С. Приветствие. Концептуальный анализ языка: Современные направления исследования. М., Калуга, 2007, с. 16.

(7). Кубрякова Е.С., Демьянков В.З. Краткий словарь когнитивных терминов. М., изд-во Моск. ун-та, 1996, с. 46.

(8). Кубрякова Е.С. Язык и знание. М., Языки славянской культуры, 2004, с. 317.

(9). Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Тамбов, ТГУ, 2001, с. 30.

(10). Rosch E. Cognitive Representations of Semantic Categories. Journal of Experimental Psychology: General. 1975, vol. 104, № 3, p. 192–233.

(11). Lakoff G., Women, Fire and Dangerous Things. Chicago, University of Chicago Press, 1987, p.8–13, 50.

(12). Fillmore Ch. Frame Semantics. 1982, p. 112, 116.

Гофурова Виктория Вячеславовна (преподаватель кафедры испанской филологии, самостоятельный соискатель Узбекский государственный университет мировых языков; E-mail: viktoriagofurova@gmail.com),

Турамуратова Ирода Илхомбаевна (Заведующая кафедрой испанской филологии, д.ф.ф.н. (PhD), доцент, Узбекский государственный университет мировых языков; i.turamuratova@uzswlu.uz)

ПРОБЛЕМА РАЗГРАНИЧЕНИЯ ГЕНДЕРА И ГРАММАТИЧЕСКОГО РОДА В ЯЗЫКЕ

Аннотация. *В статье рассматривается проблема разграничения понятий гендера и грамматического рода в языке. Актуальность исследования обусловлена необходимостью чёткого разделения грамматических и социокультурных категорий при изучении гендерной проблематики. Цель работы заключается в определении особенностей соотношения грамматического рода и гендера, а также в выявлении границ их взаимодействия. На основе теоретического и функционального анализа показано, что грамматический род является категорией языковой системы, тогда как гендер связан с социальными и культурными представлениями о человеке. Установлено, что грамматический род может участвовать в выражении гендерной информации, однако не сводится к ней. Особое внимание уделяется случаям, когда грамматические формы соотносятся с обозначением лиц мужского и женского пола, а также ситуациям, в которых грамматический род не имеет прямой связи с полом или социальным гендером. Делается вывод о необходимости многоуровневого подхода к анализу гендерных явлений в языке.*

Ключевые слова: *гендер, грамматический род, язык, языковая система, гендерная маркированность, языковая картина мира, социолингвистика.*

TILDA GENDER VA GRAMMATIK JINSNI FARQLASH MUAMMOSI

Annotatsiya. *Maqolada tilda gender va grammatik jins tushunchalarini farqlash muammosi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotning dolzarbligi gender masalasini o‘rganishda grammatik va ijtimoiy-madaniy kategoriyalarni aniq ajratish zarurati bilan belgilanadi. Ishning maqsadi grammatik jins va gender o‘rtasidagi munosabatning o‘ziga xos jihatlarini aniqlash hamda ularning o‘zaro aloqasi chegaralarini belgilashdan iborat. Nazariy va funksional tahlil asosida grammatik jins til tizimining kategoriyasi, gender esa inson haqidagi ijtimoiy va madaniy tasavvurlar bilan bog‘liq hodisa ekanligi ko‘rsatiladi. Grammatik jins genderga oid axborotni ifodalashda ishtirok etishi mumkin, biroq u gender tushunchasiga tenglashtirilmasligi kerak. Gender hodisalarini tahlil qilishda grammatik, leksik-semantik va pragmatik darajalarni hisobga olish zarurligi xulosa qilinadi.*

Kalit so‘zlar*: gender, grammatik jins, til, til tizimi, gender markirovkasi, lingvomadaniy manzara, sotsiolingvistika.*

THE PROBLEM OF DISTINGUISHING GENDER AND GRAMMATICAL GENDER IN LANGUAGE

Annotation. *The article examines the problem of distinguishing gender and grammatical gender in language. The relevance of the study is determined by the need to clearly distinguish grammatical and sociocultural categories in research on gender. The aim is to identify the relationship between grammatical gender and gender and to determine the limits of their interaction. Theoretical and functional analysis demonstrates that grammatical gender is a category of the language system, whereas gender is connected with social and cultural representations of the person. Grammatical gender may participate in expressing gender-related information, but it cannot be reduced to gender itself. Particular attention is paid to cases in which grammatical forms correspond to the designation of males and females and to cases in which grammatical gender has no direct relation to sex or social gender. The study emphasizes the need for a multidimensional approach to the analysis of gender phenomena in language.*

Keywords*: gender, grammatical gender, language, language system, gender marking, linguistic worldview, sociolinguistics.*

Введение. Современное языкознание всё чаще обращается к изучению взаимосвязи языка, культуры и общества. Одним из значимых направлений данного процесса является гендерная лингвистика, в рамках которой исследуются способы репрезентации мужчин и женщин, социальных ролей, моделей поведения и культурных представлений в языковом сознании. При этом важной теоретической задачей остаётся разграничение понятий «гендер» и «грамматический род». Их внешняя терминологическая близость нередко приводит к смешению двух различных категорий.

Гендер представляет собой социально и культурно обусловленную систему представлений о качествах, ролях и моделях поведения, связанных с мужчинами и женщинами. В отличие от биологического пола, который относится к физиологическим характеристикам человека, гендер формируется и интерпретируется в определённом общественном и культурном контексте. В языке гендер может проявляться через выбор номинаций, семантику слов, устойчивые выражения, особенности речевого поведения и способы описания представителей разных социальных групп.

Грамматический род имеет иной статус. Он является категорией грамматической системы и определяется структурными особенностями конкретного языка. В языках, располагающих категорией рода, существительные распределяются по грамматическим классам, а принадлежность к определённому роду может отражаться в согласовании с другими словами. При этом грамматический род может иметь отношение к обозначению пола, но далеко не всегда связан с ним.

Именно это различие определяет научную значимость рассматриваемой проблемы. Если грамматический род автоматически отождествлять с гендером, существует риск приписать чисто грамматическим явлениям социальные значения, которых они не имеют. С другой стороны, игнорирование грамматической формы при исследовании гендерно маркированных номинаций также приводит к неполному описанию языкового материала.

Постановка проблемы и теоретические основания. В лингвистической литературе грамматический род традиционно рассматривается как морфологическая категория, связанная с классификацией слов и их грамматическим поведением. Его содержание и способы выражения зависят от конкретной языковой системы. В одних языках род может выражаться окончаниями, в других – артиклями, согласованием или сочетанием нескольких формальных средств.

При обозначении лиц грамматический род нередко вступает во взаимодействие с категорией пола. Так, языковые единицы, обозначающие мужчину или женщину, могут различаться по грамматической форме. В подобных случаях грамматическая информация и информация о поле оказываются взаимосвязанными. Однако даже здесь их нельзя считать полностью тождественными: грамматическая форма принадлежит языковой системе, а представление о социальных ролях и качествах человека формируется в социокультурной сфере.

Особенно наглядно это проявляется в названиях профессий, должностей и социальных ролей. Язык может иметь отдельные формы для обозначения мужчины и женщины либо использовать одну форму независимо от пола референта. Выбор конкретной модели зависит от исторического развития языка, его грамматической структуры, нормы и коммуникативной практики. «Так, в номиналистической концепции язык – это средство фиксации, запоминания и передачи безмолвных мыслей; в рационалистической концепции язык – это знак понятий, мыслей и идей, а в гуманистической концепции язык – это постижение реальности» [1; с. 23].

Следовательно, при исследовании гендера необходимо различать как минимум три взаимосвязанных, но не тождественных аспекта: грамматический род, биологический пол и социальный гендер. Их взаимодействие может быть тесным, однако характер этой связи определяется конкретным языковым и коммуникативным материалом.

Грамматический род как категория языковой системы. Основным аргументом в пользу разграничения грамматического рода и гендера является наличие родовой принадлежности у слов, которые не обозначают людей и не имеют биологического пола. В языках с грамматическим родом неодушевлённые существительные также относятся к определённым родовым классам. Следовательно, родовая характеристика таких слов обусловлена структурой языка, а не представлениями о мужском или женском.

Кроме того, грамматический род может определять формы зависимых слов. Согласование прилагательных, местоимений, причастий и других элементов показывает, что род является частью механизма построения высказывания. В данном случае он выполняет прежде всего грамматическую функцию.

Отсюда следует важный методологический вывод: наличие мужского или женского грамматического рода у языковой единицы не является достаточным основанием для утверждения о её гендерной маркированности. Чтобы говорить о гендерном значении, необходимо установить связь формы или значения с социальными представлениями, ролями, оценками либо моделями поведения.

Вместе с тем грамматическая форма может становиться одним из средств выражения гендерной информации. Особенно это характерно для номинаций лиц. В подобных случаях грамматический показатель оказывается включённым в более широкий механизм языкового обозначения человека.

Гендерная маркированность проявляется тогда, когда языковая единица прямо или косвенно актуализирует представление о принадлежности человека к определённой гендерной группе либо закрепляет определённую социальную характеристику. Она может выражаться не только грамматически, но и лексически, семантически, фразеологически и прагматически. «Гендерная история занялась детальным рассмотрением женского опыта, не признававшегося традиционной историей» [2; с.181].

Лексический уровень особенно важен в языках, где грамматический род отсутствует или не играет существенной роли в обозначении пола. Информация о мужчине или женщине может передаваться самостоятельными словами, контекстом, определениями и другими средствами. Поэтому отсутствие грамматического рода не означает отсутствия способов выражения гендерных различий.

На семантическом уровне гендерная маркированность может возникать вследствие устойчивого закрепления определённых качеств за мужчинами или женщинами. Например, отдельные обозначения человека способны приобретать дополнительные оценочные оттенки, которые не являются частью их первоначального словарного значения, но формируются под влиянием культурной практики и речевого употребления. Фразеологический и паремиологический материал представляет особый интерес, поскольку в нём могут закрепляться социальные стереотипы. «Фразеологический фонд языка дает возможность понять характерные особенности национальной картины мира, запечатленной в знаковой системе вторичной номинации с помощью метафор, сравнений, символов, стереотипов, эталонов» [3; с. 27].

Однако и здесь необходимо отделять грамматическую форму от стереотипного содержания. Сам по себе грамматический род слова не доказывает наличие гендерного стереотипа; такой вывод должен основываться на семантике выражения, контексте его употребления и характере оценки. «Основными свойствами и особенностями тендерных стереотипов являются: нормативность (регулирование поведения, в том числе речевое, женщин и мужчин)» [4, с 198].

Методология исследования. В работе используется описательный и функционально-семантический подход к анализу языковых явлений. Основное внимание уделяется разграничению формально-грамматической характеристики языковой единицы и её возможного социокультурного содержания. Такой подход позволяет избежать автоматического переноса характеристик грамматической системы на сферу социальных отношений.

В качестве основных критериев анализа предлагаются: наличие или отсутствие грамматического показателя; его функция в структуре высказывания; наличие связи с обозначением пола; наличие социального или культурного содержания; контекстуальная обусловленность гендерной

интерпретации. Совокупное применение этих критериев позволяет более точно определить статус конкретной языковой единицы.

Анализ и результаты. Проведённый анализ показывает, что грамматический род и гендер находятся в отношении частичного пересечения. Грамматический род может участвовать в выражении информации о поле человека, однако его основная функция определяется грамматической системой языка. Гендер, напротив, связан с социальными значениями и может реализовываться даже при полном отсутствии грамматической категории рода.

Наиболее тесное взаимодействие наблюдается в сфере номинации лиц. Если языковая система располагает различными формами обозначения мужчин и женщин, грамматическая форма может одновременно выполнять классифицирующую и референциальную функцию. «Номинативная модель является воспроизведением процесса предоставления определенному предмету или понятию, которое имеет или не имеет соответствия в реальном мире, соответствующего обозначения, становится достоянием языкового сознания и языка» [5; с.102]. Однако социальное значение такой формы определяется не только морфологией, но и нормами употребления, историей языка и культурным контекстом.

Другим важным результатом является установление того, что грамматический род не следует рассматривать как прямое отражение гендерной картины мира. Для доказательства гендерной обусловленности необходимо учитывать весь комплекс языковых средств и контекстов. Например, родовая принадлежность неодушевлённого существительного не позволяет делать выводы о социальных представлениях носителей языка.

Таким образом, корректный анализ гендера в языке должен строиться по принципу «от формы к функции и от функции к социокультурному значению». Сначала устанавливается грамматическая характеристика единицы, затем определяется её функция в высказывании, после чего проверяется наличие гендерного содержания. Такой порядок анализа снижает риск необоснованных интерпретаций.

Полученные результаты имеют значение для исследования гендерной лингвистики, поскольку позволяют точнее описывать механизмы языковой репрезентации мужчин и женщин. Они также могут быть использованы при изучении гендерных стереотипов во фразеологии и паремиологии, где особенно важно не смешивать грамматические характеристики с оценочными и культурными значениями. «Современная лингвистика рассматривает язык не только как средство коммуникации, но и как отражение социальных процессов, происходящих в обществе» [6; с.1313].

Заключение и предложения. Разграничение гендера и грамматического рода является необходимым условием корректного лингвистического анализа. Грамматический род представляет собой категорию языковой системы и определяется структурными особенностями языка. Гендер относится к социальному и культурному измерению языка и связан с представлениями о ролях, качествах и характеристиках человека.

Между двумя категориями существует взаимодействие, особенно при обозначении лиц, однако оно не является отношением полного тождества. Грамматический род может служить одним из средств выражения гендерной информации, но гендерные значения могут реализовываться и без грамматического рода – посредством лексики, семантики, контекста, фразеологии и прагматики. Категория рода в целом сегодня привлекает гораздо меньше исследовательского внимания, чем одна из частных проблем – проблема адекватного использования феминитивов [7, с 23].

В связи с этим при дальнейших исследованиях рекомендуется применять комплексный подход, учитывающий грамматический, лексико-семантический, фразеологический и прагматический уровни. Особого внимания заслуживает изучение того, каким образом грамматические формы взаимодействуют с гендерными стереотипами и культурными моделями, не подменяя при этом одну категорию другой.

Список использованной литературы:

(1). Бровина А.В., Маленко Е.Ю. К вопросу о дефинициях биологического пола, грамматического рода и гендера. Актуальные вопросы современной филологии и журналистики. 2023, № 2 (49).

(2). Кузнецов А.М. О понятии «гендер» и гендерной лингвистике. Социолингвистика вчера и сегодня. 2004.

(3). Арсентьева Е.Ф., Коноплёва Н.В. Семантические особенности фразеологизмов с маскулинной гендерной референцией в английском и русском языках. “Вестник КГУ”, 2009, № 2.

(4). Албей Елизавета Олеговна. Гендерные стереотипы: настоящий мужчина. “Вестник РГГУ”, серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология. 2024, № 8.
(5). Митрохина А.С. Исследование современных моделей порождения номинации лица. “Синергия”, 2017, № 3.
(6). Камалова М.А. Гендерные аспекты языка: исследование роли грамматического рода в русском языке. “Вестник науки”, 2026, №5 (98).
(7). Куликова Э.Г. Точность речи и грамматическая категория рода в современном русском языке. МИРС, 2023.

Khasanova Shirin (Uzbekistsan state world languages university; hasanova.211@yandex.com)

STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF TOURISM TERMS IN CHINESE AND UZBEK LANGUAGES AND PRAGMATIC PROBLEMS IN TRANSLATION

Annotation. *This article presents a comparative-typological analysis of the structural and semantic features of tourism terminology in the Chinese and Uzbek languages. The study investigates the word-formation patterns, semantic fields of tourism-related lexical units, and the pragmatic issues that arise when translating them between Chinese and Uzbek (and vice versa). Furthermore, based on the principles of intercultural communication and equivalence, scientific and practical recommendations are proposed for overcoming linguistic disparities and preventing inaccuracies in professional translation.*

Keywords: *tourism terminology, structural-semantic analysis, Chinese language, Uzbek language, translation pragmatics, calquing, cultural equivalence, realia.*

XITOY VA O‘ZBEK TILLARIDAGI TURIZM TERMINLARINING STRUKTUR-SEMANTIK TAHLILI VA TARJIMADAGI PRAGMATIK MUAMMOLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada xitoy va o‘zbek tillaridagi turizm terminlarining strukturaviy va semantik xususiyatlari qiyosiy-chog‘ishtirma jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda turizm sohasiga oid leksik birliklarning yasalish usullari, semantik maydoni hamda ularni xitoy tilidan o‘zbek tiliga (va aksincha) tarjima qilishda yuzaga keladigan pragmatik muammolar o‘rganilgan. Shuningdek, madaniyatlararo muloqot va ekvivalentlik tamoyillari asosida lisoniy tafovutlarni bartaraf etish hamda amaliy tarjimada noaniqliklarning oldini olish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *turizm terminologiyasi, strukturaviy-semantik tahlil, xitoy tili, o‘zbek tili, tarjima pragmatikasi, kalkalash, madaniy ekvivalentlik, realiyalar.*

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТУРИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В КИТАЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА

Аннотация. *В данной статье проводится сравнительно-сопоставительный анализ структурно-семантических особенностей туристических терминов в китайском и узбекском языках. В исследовании изучены способы образования лексических единиц сферы туризма, их семантическое поле, а также прагматические проблемы, возникающие при переводе с китайского языка на узбекский (и наоборот). Кроме того, на основе принципов межкультурной коммуникации и эквивалентности даны научно-практические рекомендации по устранению языковых различий и предупреждению неточностей в практическом переводе.*

Ключевые слова: *туристическая терминология, структурно-семантический анализ, китайский язык, узбекский язык, прагматика перевода, калькирование, культурная эквивалентность, реалии.*

Introduction. In the modern world, the tourism industry has evolved into one of the most vital drivers not only of economic development but also of intercultural communication. The rapid advancement of comprehensive strategic partnership and socio-cultural ties between the Republic of Uzbekistan and the People's Republic of China increasingly highlights the demand for qualified translators specialized in the tourism sector, as well as for domain-specific lexicography.

Tourism terminology constitutes a distinctively complex linguistic system encompassing geographical, historical, cultural, and socio-economic concepts. Given that the Chinese and Uzbek languages belong to entirely different language families (Sino-Tibetan and Turkic, respectively), the structural architecture and semantic scopes of their terms exhibit sharp contrasts. This article is dedicated to a scholarly analysis of the structural-semantic characteristics of tourism terms in both languages and the pragmatic challenges involved in their translation.

Literature Review. Issues of domain-specific terminology and translation theory have been explored by numerous orientalists and linguists. Regarding Chinese lexicology and terminology, Chinese scholars such as Lu Shuxiang (吕叔湘) and Zhu Dexi (朱德熙) analyzed hierarchical structures and word-formation regularities, whereas in the field of translation pragmatics, the theories of E.Nida, P.Newmark, and V.Komissarov occupy a foundational position.

Within the Uzbek school of oriental studies and linguistics, matters of translation from Chinese and terminology are reflected in the research of A.Khojayev, A.Karimov, and other specialists. However, a comprehensive (structural, semantic, and pragmatic) study of tourism vocabulary specifically between the Chinese and Uzbek languages acquires particular relevance today.

Research Methodology. During the research process, comparative-typological analysis, structural-semantic component analysis, the study of lexicographical sources, and pragmatic transformation methods were utilized. As research material, over 200 domain-specific terms selected from tourist guidebooks, official tourism portals, and dictionaries in Chinese and Uzbek were analyzed.

Analysis and Results. The formation of tourism terms in the Chinese language is primarily based on the principles of compounding (word combination) and morphemic affixation. For example, the morpheme "旅游" (*lǚyóu* – tourism) in Chinese combines with other words to form new, complex terms. The lexicon of the Chinese language is predominantly formed through the mutual combination of monosyllabic hieroglyphic morphemes. This process is also highly active in tourism terminology. The morpheme "旅游" (*lǚyóu* – tourism, travel) in Chinese joins with other root morphemes to form highly compact complex terms with high semantic capacity.[1]

For instance: 旅游 (*lǚyóu* – tourism) + 社 (*shè* – house, organization) = 旅行社 (*lǚxíngshè* – travel agency).

生态 (*shēngtài* – ecology) + 旅游 (*lǚyóu* – tourism) = 生态旅游 (*shēngtài lǚyóu* – ecotourism).

文化 (*wénhuà* – culture) + 旅游 (*lǚyóu* – tourism) = 文化旅游 (*wénhuà lǚyóu* – cultural tourism).

This process demonstrates that in Chinese, terms are formed densely and compactly according to the rules of morphemic compounding (compound word formation) rather than syntactic aggregation.

In contrast, tourism terms in the Uzbek language are frequently formed through the syntactic combination of two or more independent words (attribute + head noun) or via the adoption of globally accepted international words. Compact composite terms that have merged into a single monolithic word–as seen in Chinese–are less common in Uzbek, where the phrasal construction format predominates.[2]

Chinese terms	Uzbek equivalent / Meaning	Structural-semantic type
生态旅游 (shēngtài lǚyóu)	Ekoturizm	Composite
自助游 (zìzhù yóu)	Mustaqil (shaxsiy) sayohat	syntactic word combination
农家乐 (nóngjiālè)	Agroturizm	linguistic-cultural realia (Semantic)
导游词 (dǎoyóu cí)	Gid-tarjimon matni (ekskursiya matni)	terminological collocation)

Analysis shows that most tourism terms in the Chinese language have a compact morphemic structure, which often requires the use of descriptive translation or calquing when rendering them into Uzbek.

Pragmatic Problems in Translation. Cultural Lacunae and Realia: Chinese tourism vocabulary contains concepts with distinct national and cultural characteristics (for example, "农家乐" - *nóngjiālè*, "茶文化游" - *cháwénhuàyóu*), which lack direct equivalents in the Uzbek language. Translating them literally fails to convey the actual meaning to the reader. For example:The term 农家乐 (*nóngjiālè*) – Rural tourism / Agritourism destination.This term consists of three characters: 农 (*nóng* – farmer, rural), 家 (*jiā* – house, family), and 乐 (*lè* – joy, leisure, pleasure). Translated literally, it means "joy/leisure in a farmer's home." This concept refers to a specific type of tourism that developed in China in the late 20th century, where urban residents spend their weekends visiting ordinary rural households, living alongside farmers, preparing national dishes, and enjoying rural life.[3] Translating this literally into Uzbek as "dehqon

[1] 吕叔湘 (Lu, Shuxiang). (1999). Xiandai Hanyu Babai Ci (Eight Hundred Words of Modern Chinese). Beijing: The Commercial Press, 537 p.

[2] Khojayev A. (2018). Issues of Chinese Language and Translation Theory. Tashkent, 180 p

[3] Nida E.A. (1964). Toward a Science of Translating. Leiden, E.J.Brill, 331 p.

quvonchi" (farmer's joy) does not explain to the reader what kind of facility this is (whether it is a hotel, a restaurant, or a recreation area). In Uzbek, this constitutes a cultural lacuna. Therefore, translating it requires employing pragmatic adaptation by utilizing equivalents such as "agroturizm maskani"(agritourism destination).

茶文化游 (*cháwénhuàyóu*) – Tea culture tourism / Tea tour. This term comprises 茶 (*chá* – tea), 文化 (*wénhuà* – culture), and 游 (*yóu* – travel, tourism). In Chinese civilization, tea drinking is not merely a daily necessity, but a deep philosophical-aesthetic ritual and an integral part of national culture. This type of tourism allows travelers to visit ancient tea plantations, familiarize themselves with tea cultivation processes, and participate in traditional tea ceremonies. Although Uzbek culture also places a high value on tea-drinking (*choyxona*) and hospitality traditions, the philosophical-ritual layer embedded in the Chinese compound "茶文化游" lacks a ready-made terminological equivalent in Uzbek language. Translating it simply as "choy sayohati" (tea journey/tour) could be misconstrued as an ordinary walk or excursion. Hence, to fill this cultural lacuna in translation, it is appropriate to use expanded phrases such as "choy madaniyati turizmi" (tea culture tourism) or "an'anaviy choy marosimlari turizmi" (traditional tea ceremony tourism).

2. Connotative Meaning and Contextual Compatibility: A group of Chinese terms may acquire negative or alternative stylistic coloring in translation. During the translation process, it is not sufficient merely to find the correct literal meaning of words; it is equally essential to account for their connotative meaning and contextual compatibility. In Chinese tourism vocabulary, certain terms possess unique connotations due to specific historical, cultural, or socio-political contexts. If a translator overlooks this subtle stylistic layer, the translated text may be misunderstood in Uzbek, acquiring an unintended negative, overly formal, or cold stylistic tint. [1]For example, *nóngjiālè* (农家乐), which is widely used in Chinese tourism and agriculture, or certain administrative terms denoting mass travel formats, carry positive connotations for Chinese tourists, evoking warmth, a home-like atmosphere, and comfort. However, translating it literally or failing to find contextual compatibility in translation may cause this concept to evoke impressions of ordinary agriculture or domestic life in remote areas rather than a tourist attraction. The translator must take psychological and cultural perception into account, eliminating negative or obscure stylistic colorings to select an appealing tourist equivalent.

3.Abbreviation and Polysemy of Hieroglyphic Terms**:** Terms consisting of 2–3 characters in Chinese can contain multiple layers of meaning, which may lead to information loss during translation. Most tourism terms in Chinese are formed through morphemic reduction, where a complete concept comprising 3–4 words condenses into a 2-character abbreviation. Consequently, a single character or abbreviation acquires denotative polysemy, encompassing multiple concepts or various functional domains. [2]For instance, the term *biāojiān* (标间), widely used in Chinese hotel and tourism practice, is an abbreviation of the full phrase *biāozhǔnjiān* (标准间 – standard room). For a Chinese tourist or specialist, this abbreviation simultaneously implies not only the category of the room but also its twin beds, basic amenities, and compliance with tourism service standards. When translated literally into Uzbek simply as "standart xona" (standard room), the precise parameters of the room, its bed capacity, and the level of service remain obscured, leading to a partial loss of denotative meaning through the abbreviated form.

In Chinese tourism vocabulary, 2–3 character combinations can acquire entirely different layers of meaning depending on the text context. If a comprehensive concept is used in a narrow sense within the text, or conversely, if a narrow term is used in a general sense, a direct translation by the translator will diminish the scientific and practical value of the text.

For example, *sànkè* (散客) consists of the characters 散 (*sàn* – scattered, individual) and 客 (*kè* – guest, traveler). In tourism, it denotes both an individual tourist (a person not part of a group) and a walk-in client arriving at hotels without a prior booking. If a translator renders this simply as "tarqoq mehmon" (scattered guest), the true meaning within the fields of tourism marketing and logistics is entirely lost.

Solutions and Recommendation. In the process of translating texts related to the Chinese tourism industry into Uzbek language, overcoming linguistic disparities, cultural realia, and translation gaps is of paramount importance. Relying solely on literal translation can lead to misunderstandings. Therefore, to

[1] Newmark P.A. Textbook of Translation. New York, Prentice Hall, 1988, 292 p.

[2] 吕叔湘 (Lu Shuxiang). 现代汉语八百词. – **北京**: **商**务印书馆, 1999.

enhance the quality of translation in the tourism sector and create a welcoming environment for Chinese tourists, it is necessary to implement the following scientific and practical solutions and recommendations:

1. Use of Descriptive and Annotated Translation: When rendering cultural realia and gaps into Uzbek, brief explanations or glosses should be provided alongside the terms.

2. Creation of a Chinese-Uzbek Specialized Tourism Glossary: It is essential to establish a standardized terminological database between the two languages.

3. Pragmatic Adaptation: In guidebooks and texts intended for travelers, avoid dry linguistic translation and apply translated variants adapted to the stylistic and cultural norms of the Uzbek language.

Conclusion. The structural-semantic analysis of tourism terms in the Chinese and Uzbek languages demonstrates their distinct linguistic and cultural nature. Overcoming pragmatic problems in translation requires not only lexical equivalence, but also intercultural adaptation and a linguoculturological approach. In particular, rendering Chinese cultural realia, historical-geographical names, and national tourist concepts into Uzbek while preserving their functional-pragmatic characteristics is of significant scientific and practical importance. Research in this direction serves to further develop tourism and cultural ties between the two countries.

References:

(1). Nida E.A. (1964). Toward a Science of Translating. Leiden, E.J.Brill, 331 p. https://archive.org/details/towardscienceoft0000nida

(2). Newmark P. (1988). A Textbook of Translation. New York, Prentice Hall, 292 p.https://archive.org/stream/ATextbookOfTranslationByPeterNewmark/a%20textbook%20of%20translation%20by%20peter%20newmark_djvu.txt

(3). 吕叔湘 (Lu, Shuxiang). (1999). Xiandai Hanyu Babai Ci (Eight Hundred Words of Modern Chinese). Beijing, The Commercial Press, 537 p.

(4). Khojayev A. (2018). Issues of Chinese Language and Translation Theory. Tashkent, 180 p

(5). Karimov A. (2021). Terminology of Oriental Languages and Translation Practice. Tashkent, TSOSI (Tashkent State University of Oriental Studies), 45 p.

Turopova Marhabo Sadullayevna (Qarshi davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi; marhabosadullayevna5@gmail.com; ORCID: 0009-0008-3591-7317)

NUTQIY AKTLAR NAZARIYASI VA PROMPT-MATNLARNING PRAGMALINGVISTIK TAHLILI

Annotatsiya. *Maqolada sun'iy intellekt tizimiga yo'llangan so'rovlar nutqiy akt sifatida o'rganilib, ingliz va o'zbek tillarida illokutiv kuchni ko'rsatuvchi vositalar qiyoslanadi. O'zbek tilidagi III shaxs buyruq shakli, "iltimos" va "-chi" kabi ko'rsatkichlar hamda promptning makroakt sifatidagi tuzilishi tavsiflanadi.*

Kalit so'zlar: *nutqiy akt, illokutiv kuch, bilvosita akt, makroakt, prompt.*

ТЕОРИЯ РЕЧЕВЫХ АКТОВ И ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОМПТ-ТЕКСТОВ

Аннотация. *Запросы к системе искусственного интеллекта рассматриваются как речевые акты; сопоставляются средства выражения иллокутивной силы в английском и узбекском языках. Описаны узбекская форма повелительного наклонения 3-го лица, показатели "iltimos" и "-chi", а также строение промпта как макроакта.*

Ключевые слова: *речевой акт, иллокутивная сила, косвенный акт, макроакт, промпт.*

SPEECH ACT THEORY AND THE PRAGMALINGUISTIC ANALYSIS OF PROMPT TEXTS

Annotation. *Requests addressed to an artificial intelligence system are treated as speech acts, and the devices indicating illocutionary force in English and Uzbek are compared. The Uzbek third-person imperative, the markers iltimos and -chi, and the structure of a prompt as a macro-act are described.*

Key words: *speech act, illocutionary force, indirect act, macro-act, prompt.*

Kirish. Foydalanuvchi sun'iy intellekt tizimiga "Ushbu maqolani qisqartiring" deb yozganida u dunyo haqida biror axborotni xabar qilmaydi, balki suhbatdoshini muayyan ishni bajarishga undaydi. Bunday matnni faqat grammatik birliklar yig'indisi sifatida emas, balki so'zlovchi niyati bilan yuklangan harakat sifatida o'rganish nutqiy aktlar nazariyasining asosiy g'oyasiga mos keladi. Prompt-matnlar bu nazariya uchun qulay material, chunki ularda harakat, uning maqsadi va natijasi – tizim javobi – yozma shaklda to'liq saqlanib qoladi.

Biroq o'zbek tilida yozilgan promptlarda illokutiv kuch qanday vositalar bilan ifodalanishi, ular ingliz tilidagi vositalardan nimasi bilan farq qilishi hali tavsiflanmagan. Maqolaning maqsadi – prompt-matn-

larda illokutiv kuchni ko‘rsatuvchi vositalarni ikki tilda qiyoslash va promptni bir necha aktdan tashkil topgan butunlik sifatida tahlil qilish.

Adabiyotlar tahlili. Nutqiy aktlar nazariyasi J.Ostinning ma’ruzalarida shakllangan. Olim konstativ va performativ gaplarni farqlashdan boshlab, har qanday gapirish bir vaqtda lokutsiya, illokutsiya va perlokutsiyani o‘z ichiga olishi haqidagi xulosaga kelgan, aktning muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun shartlar tizimini ham taklif qilgan [6]. J.Serl va D.Vanderveken illokutiv kuchni maqsad, bajarilish usuli, kuch darajasi, propozitsional mazmun va tayyorgarlik shartlari kabi tarkibiy qismlarga ajratib, uni mantiqiy jihatdan formallashtirgan [7]. Ushbu maqolada kuch darajasi tushunchasi ayniqsa muhim, chunki prompt-matnda bir xil talab turli kuchda ifodalanishi mumkin.

O‘zbek tilshunosligida nutqiy aktlar nazariyasini o‘zbek tili materialiga tatbiq etish Sh.Safarov ishlarida izchil amalga oshirilgan. Olim bilvosita nutqiy aktlarni, ya’ni, gapning shakli bilan kommunikativ maqsadi mos kelmaydigan holatlarni o‘zbek tili misollarida tahlil qiladi [5]. M.Hakimov o‘zbek pragmalingvistikasining asosiy tushunchalarini, jumladan, kommunikativ niyat va pragmatik ma’noni tizimlashtirgan [1]. N.Mahmudov va A.Nurmonov gaplarni kommunikativ maqsadga ko‘ra darak, so‘roq va buyruq turlariga ajratib, ularning grammatik belgilarini tavsiflagan [3]. Bu tasnif grammatik gap turi va illokutiv akt o‘rtasidagi munosabatni aniqlashda tayanch bo‘ladi. Buyruq maylining shaxs-son shakllari va ularning ma’no ottenkalari Sh.Rahmatullayev darsligida batafsil yoritilgan [4], N.Mahmudov esa nutq madaniyati masalalarida murojaat va iltimos shakllarining me’yoriy tomonini ko‘rib chiqqan [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Tahlilda illokutiv ko‘rsatkichlarni ajratish usuli qo‘llandi: har bir prompt gapida aktning turini belgilovchi grammatik, leksik va sintaktik vositalar aniqlandi. So‘ngra gapning grammatik turi [3] va uning illokutiv vazifasi solishtirilib, to‘g‘ri va bilvosita aktlar farqlandi. Ko‘p gapli promptlarda esa har bir gapning vazifasi alohida belgilanib, butun matnning umumiy maqsadi aniqlandi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi misollar parallel tuzildi.

Tahlil va natijalar. Prompt-matnlarda ochiq performativ fe’llar juda kam uchraydi. “Sizdan so‘rayman”, “I ask you to…” kabi shakllar rasmiy ohang beradi va kundalik promptlarda deyarli ishlatilmaydi. Illokutiv kuch, asosan, mayl shakli va yordamchi vositalar orqali beriladi. O‘zbek tilida asosiy ko‘rsatkich –II shaxs buyruq shakli (“qisqartiring”), ammo uning yonida promptga xos yana bir shakl faol qo‘llanadi: III shaxs buyruq-istak shakli. “Javob qisqa bo‘lsin”, “Misollar o‘zbek tilida berilsin” gaplarida so‘zlovchi adresatga emas, natijaning o‘ziga talab qo‘yadi [4]. Ingliz tilida bu vazifani “Keep it short”, “Make the answer brief” kabi II shaxs buyruq gaplari bajaradi, chunki ingliz tilida III shaxs buyruq shakli yo‘q.

Leksik ko‘rsatkichlar orasida “iltimos” so‘zi yetakchi. U gapning boshida kelganda butun promptni iltimos ramkasiga oladi, oxirida kelganda, talabni yumshatuvchi qo‘shimcha sifatida idrok etiladi. “-chi” yuklamasi esa (“Qisqartiring-chi”) talabga so‘zlashuv ohangini beradi, ko‘pincha, takroriy so‘rovlarda uchraydi. Bu vositalar illokutiv aktning turini o‘zgartirmaydi, biroq uning kuch darajasini pasaytiradi. Serl va Vanderveken nazariyasida bu holat bir illokutiv maqsadning turli kuch darajalarida amalga oshishi sifa-tida izohlanadi [7]: “Matnni qisqartiring”–“Iltimos, matnni qisqartirib bersangiz”–“Matnni qisqartirsak bo‘lmaydimi?” qatori buyruqdan iltimosga, undan taklifga o‘tishni ko‘rsatadi.

Gapning grammatik turi va illokutiv vazifasi promptlarda tez-tez mos kelmaydi. Darak, gap direktiv vazifani bajarishi mumkin: “Menga uch xatboshilik reja kerak”. So‘roq gap ham shunday: “Bu matnni ingliz tiliga o‘girib bera olasizmi?” Sh. Safarov ta’kidlaganidek, bunday bilvosita aktlarda tinglovchi gap shaklidan emas, balki vaziyatdan kelib chiqib, so‘zlovchi niyatini aniqlaydi [5]. Prompt holatida vaziyat cheklangan bo‘lsa-da, tizim bunday so‘roqlarni odatda iltimos sifatida qabul qiladi va “ha, olaman” deb emas, balki tarjimaning o‘zini taqdim etib javob beradi.

Promptdagi aktlarning asosiy turlari va ularning ikki tilda ifodalanishi 1-jadvalda keltirildi.

1-jadval

Prompt-matnlarda uchraydigan akt turlari

Akt turi	Promptdagi vazifasi	O‘zbekcha misol	Inglizcha misol
Direktiv (to‘g‘ri)	Asosiy talab	Matnni tarjima qiling.	Translate the text.
Direktiv (III shaxs)	Natijaga talab	Javob qisqa bo‘lsin.	Keep it short.
Direktiv (bilvosita)	Iltimos so‘roq yoki darak shaklida	Tarjima qila olasizmi? Menga reja kerak.	Could you translate it? I need a plan.
Assertiv	Vaziyatni tushuntirish	Men o‘qituvchiman.	I am a teacher.
Ekspressiv	Minnatdorchilik	Oldindan rahmat!	Thanks in advance!
Deklarativga o‘xshash	Rol o‘rnatish	Siz muharrirsiz.	You are an editor.

Ko‘p gapli promptlar alohida aktlar yig‘indisi emas, balki ierarxik butunlikdir. Masalan, “Men o‘qituvchiman. Ertaga 7-sinfda dars o‘taman. Mavzu bo‘yicha beshta savol tuzib bering. Oldindan rahmat!” matnida birinchi ikki gap assertiv, uchinchisi direktiv, to‘rtinchisi ekspressiv aktdir. Biroq butun matnning umumiy illokutiv maqsadi bitta – savollar tuzdirish, qolgan aktlar shu maqsadga xizmat qiladi. Bunday butunlikni makroakt deb atash mumkin. M.Hakimov matnning pragmatik yaxlitligi uning kommunikativ niyati birligiga tayanishini qayd etadi [1]. Prompt-matnda bu birlik direktiv akt atrofida tashkil topadi.

Taqiq ham direktiv aktning bir ko‘rinishi bo‘lib, promptlarda talab doirasini cheklash uchun ishlatiladi: “Misol keltirmang”, “Ortiqcha izoh bermang”, “Do not add examples”. O‘zbek tilida inkor ma’nosi fe’l tarkibidagi -ma qo‘shimchasi bilan beriladi va shaxs hamda hurmat ko‘rsatkichlari bilan bir shaklda birlashadi [4], ingliz tilida esa alohida do not yoki never so‘zlari bilan ifodalanadi. Promptlarda taqiq, odatda, asosiy direktivdan keyin keladi va uni aniqlashtiruvchi ikkinchi darajali akt vazifasini bajaradi. Bu kuzatish yuqorida aytilgan makroakt tuzilishini yana bir bor tasdiqlaydi: taqiq mustaqil maqsadga ega emas, u bosh talabga bo‘ysunadi.

Rol tayinlovchi gaplar (“Siz tajribali muharrirsiz”, “You are an experienced editor”) alohida guruhni tashkil etadi. Ular tashqi ko‘rinishdan assertiv, ammo hech qanday haqiqiy holatni tasvirlamaydi, balki muloqot uchun yangi ramka o‘rnatadi. Ostin deklarativ aktlarning muvaffaqiyatini institutsional vakolat bilan bog‘lagan edi [6], prompt holatida esa rol foydalanuvchi so‘zi bilan o‘rnatiladi va faqat shu muloqot doirasida amal qiladi.

Kommissiv aktlar promptlarda kam uchrasa-da, ular muloqotni rejalashtirishda muhim o‘rin tutadi. Foydalanuvchi “Hozir sizga uchta matn yuboraman, hammasini o‘qib chiqqaningizdan keyin tahlil qiling” deb yozganda o‘zining keyingi harakatini va’da qiladi hamda tizimdan javobni kechiktirishni so‘raydi. Bu yerda kommissiv va direktiv aktlar bitta gapda birlashadi. O‘zbek tilida kelasi zamon shakli (-aman) va payt ergash gapi (-gandan keyin) aktlar ketma-ketligini aniq belgilaydi, ingliz tilida esa bu vazifani “I will send… After that, analyse…” kabi alohida gaplar bajaradi.

Aktning qabul qilinganligi (uptake) prompt muloqotida tizim javobi orqali kuzatiladi. Javob talabga mos bo‘lsa, akt anglangan hisoblanadi, aks holda, foydalanuvchi aktni qayta ifodalaydi: “Yo‘q, men faqat xulosani so‘ragan edim”. Bu qayta ifodalashda illokutiv kuch, odatda, oshadi: iltimos shakli buyruqqa, bilvosita akt to‘g‘ri aktga o‘tadi.

Tahlil natijalari quyidagicha: o‘zbek tilida illokutiv kuch II va III shaxs buyruq shakllari, “iltimos” va “-chi” kabi vositalar bilan, ingliz tilida esa, asosan, buyruq gap va modal so‘roqlar bilan beriladi. Darak va so‘roq gaplar promptda, ko‘pincha, bilvosita direktiv bo‘lib keladi. Ko‘p gapli prompt bitta direktiv atrofida tuzilgan makroaktdir. Rad etilgan aktni qayta ifodalashda kuch darajasi ortadi.

Muhokama. Adresatning inson emasligi samimiylik shartini o‘ziga xos holga keltiradi. Foydalanuvchi talab bajarilishini chin dildan istaydi, biroq “iltimos” yoki “rahmat” so‘zlarining samimiyligi haqida gapirish qiyin, chunki ular tizimga emas, ko‘proq so‘zlovchining o‘z nutqiy odatiga tegishli. N.Mahmudov nutq odobi shakllari so‘zlovchining madaniyatini aks ettirishini ta’kidlaydi [2]. O‘zbek foydalanuvchilarining promptlarda ham bu shakllarni saqlashi, ularning mashina bilan muloqotda ham milliy nutq odobiga amal qilishini ko‘rsatadi.

Ikkinchi masala nazariyaning chegarasi bilan bog‘liq. Ostin va Serl nazariyasi ikki inson o‘rtasidagi muloqotga asoslangan bo‘lib, unda tinglovchi so‘zlovchi niyatini anglay oladigan shaxs sifatida tasavvur qilinadi [6;7-b.]. Prompt muloqotida tizimning niyatni “anglashi” haqida gapirish shartli, ammo foydalanuvchi nuqtayi nazaridan akt to‘liq amalga oshadi. U niyatini ifodalaydi, natijani kutadi va javobga qarab aktni baholaydi. Shu sababli nutqiy aktlar nazariyasini prompt-matnlarga tatbiq etishda so‘zlovchi tomoniga tayanish metodologik jihatdan asosliroq.

Xulosa. O‘zbek va ingliz tillaridagi promptlarda illokutiv kuch turli vositalar bilan ifodalanadi. O‘zbek tilida III shaxs buyruq-istak shakli natijaga yo‘naltirilgan talabning alohida turini hosil qiladi, “iltimos” va “-chi” esa talabning kuch darajasini boshqaradi. Promptlarning katta qismi bilvosita akt shaklida bo‘lib, tizim ularni iltimos sifatida qabul qiladi. Ko‘p gapli prompt yagona direktiv maqsad atrofida tashkil topgan makroakt sifatida tavsiflanadi. Bu kuzatishlar o‘zbek tilida ko‘rsatma matn yozish madaniyatini o‘rgatishda qo‘llanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Hakimov M.X. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. Toshkent, “Akademnashr”, 2013, 176-bet.

(2). Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘lida. Toshkent, “Akademnashr”, 2017.

(3). Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). Toshkent, “O‘qituvchi”, 1995, 232-bet.

(4). Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. Toshkent, “Universitet”, 2006.
(5). Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008, 320-bet.
(6). Austin J.L. How to Do Things with Words. Oxford: Clarendon Press, 1962, 168 p.
(7). Searle J.R., Vanderveken D. Foundations of Illocutionary Logic. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 227 p.

Radjabova Jayron Ikram qizi (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti 2-kurs tayanch doktoranti; Gmail: radjabovajayron99@gmail.com)

“ALVIDO, QUROL!” VA “TUSHDA KECHGAN UMRLAR” ROMANLARIDA BADIIY VAQT VA MAKON POETIKASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Ernest Xemingueyning “Alvido, qurol!” va O‘tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanlarida badiiy vaqt va makon kategoriyalarining poetik xususiyatlari qiyosiy-tipologik aspektda tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ikki adib ijodida xronotopning badiiy-kompozitsion, psixologik hamda falsafiy-estetik funksiyalarini aniqlash, urush voqeligining zamon va makon munosabatlari orqali ifodalanish mexanizmlarini yoritishdan iborat. Qiyosiy-tipologik, struktural-semantik, narratologik va kontekstual tahlil usullari yordamida romanlardagi voqealar ketma-ketligi, retrospektiv tasvir, psixologik vaqt, tarixiy xotira, makonlar almashinuvi va tabiat tasvirlarining semantik vazifalari o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar: *badiiy vaqt, badiiy makon, xronotop, urush nasri, retrospeksiya, narrativ struktura, tarixiy xotira, psixologik vaqt, qiyosiy tipologiya, poetika, Ernest Xeminguey, O‘tkir Hoshimov.*

Раджабова Джайрон Икрам кизи (Аспирант 2-го года обучения Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои; Gmail: radjabovajayron99@gmail.com)

ПОЭТИКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В РОМАНАХ «ПРОЩАЙ, ОРУЖИЕ!» И «ЖИЗНИ, ПРОЖИТЫЕ ВО СНЕ»

Аннотация. *В данной статье в сравнительно-типологическом аспекте исследуются поэтические особенности категорий художественного времени и пространства в романах Эрнеста Хемингуэя «Прощай, оружие!» и Уткира Хашимова «Жизни, прожитые во сне». Основная цель исследования заключается в выявлении художественно-композиционных, психологических и философско-эстетических функций хронотопа в творчестве двух писателей, а также в раскрытии механизмов художественного воплощения военной действительности посредством временных и пространственных отношений. С использованием сравнительно-типологического, структурно-семантического, нарратологического и контекстуального методов анализа рассматриваются последовательность событий, ретроспективное повествование, психологическое время, историческая память, смена пространственных локусов и семантические функции пейзажных описаний в исследуемых романах.*

Ключевые слова: *художественное время, художественное пространство, хронотоп, военная проза, ретроспекция, нарративная структура, историческая память, психологическое время, сравнительная типология, поэтика, Эрнест Хемингуэй, Уткир Хашимов.*

Radjabova Jayron Ikram qizi (2nd year PhD student at the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named Alisher Navoi; Gmail: radjabovajayron99@gmail.com)

THE POETICS OF ARTISTIC TIME AND SPACE IN THE NOVELS “A FAREWELL TO ARMS” AND “LIVES LIVED IN A DREAM”

Annotation. *This article examines the poetic features of artistic time and space in Ernest Hemingway’s A Farewell to Arms and O‘tkir Hoshimov’s Lives Lived in a Dream from a comparative-typological perspective. The primary aim of the study is to identify the artistic-compositional, psychological, and philosophical-aesthetic functions of the chronotope in the works of both authors, as well as to explore the mechanisms through which the realities of war are represented through temporal and spatial relationships. Employing comparative-typological, structural-semantic, narratological, and contextual methods of analysis, the study investigates the sequence of events, retrospective narration, psychological time, historical memory, spatial transitions, and the semantic functions of landscape descriptions in the selected novels.*

Keywords: *artistic time, artistic space, chronotope, war prose, retrospection, narrative structure, historical memory, psychological time, comparative typology, poetics, Ernest Hemingway, O‘tkir Hoshimov.*

Kirish. XX asr jahon adabiyotida urush mavzusi insoniyat tarixidagi murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni badiiy idrok etishning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllandi. Jahon urushlari, totalitar siyosiy tizimlar, mustamlakachilik munosabatlari va harbiy mojarolar adabiyotda nafaqat tarixiy voqealar tasvirini, balki inson mavjudligining ma’naviy, axloqiy va psixologik asoslarini qayta ko‘rib chiqish zaruratini ham yuzaga keltirdi. Ayniqsa, urush nasrida inson va tarix, shaxs va jamiyat, hayot va o‘lim, erkinlik va majburiyat kabi qarama-qarshi tushunchalar o‘ziga xos badiiy talqin kasb etdi.

Urush haqidagi romanlarda tarixiy voqelikning badiiy ifodasi ko‘pincha vaqt va makon kategoriyalari bilan uzviy bog‘liq holda yuzaga chiqadi. Chunki urush insonning odatiy hayotiy ritmini o‘zgartiradi, makon haqidagi tasavvurlarini izdan chiqaradi hamda o‘tmish, hozirgi zamon va kelajak o‘rtasidagi tabiiy uzviylikni murakkablashtiradi. Tinchlik sharoitida inson uchun barqarorlik va xavfsizlik timsoli bo‘lgan makon urush davrida tahdid, begonalashuv yoki yo‘qotish manbaiga aylanishi mumkin. Shuningdek, jangovar vaziyatlarda vaqtning kechishi ham odatiy xronologik o‘lchovdan farqli ravishda idrok etiladi: ayrim lahzalar qahramon ongida favqulodda cho‘zilsa, uzoq davom etgan tarixiy jarayonlar qisqa xotira parchalarida mujassamlashadi.

Adabiyotlar sharhi. Mazkur tadqiqot sifatli adabiy tahlil tamoyillariga asoslanadi. Tadqiqot materiali sifatida Ernest Xemingueyning “Alvido, qurol!” va O‘tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanlari tanlandi. Asarlarning turli tarixiy va milliy adabiy muhitga mansubligi qiyosiy tahlil uchun muhim metodologik imkoniyat yaratadi. Tadqiqotda bir-birini to‘ldiruvchi beshta metodologik yondashuvdan foydalanildi. Birinchisi, qiyosiy-tipologik metod bo‘lib, uning yordamida ikki roman xronotopidagi umumiy va farqli xususiyatlar aniqlanadi. Bunda asarlar o‘rtasida bevosita adabiy ta’sir mavjudligi oldindan taxmin qilinmaydi. Qiyoslashning asosi urush mavzusining turli adabiy tizimlarda o‘xshash badiiy muammolarni yuzaga keltirishi bilan belgilanadi. Ikkinchisi, narratologik metod bo‘lib, u voqealar ketma-ketligi, hikoyalash tartibi, retrospeksiya, narrativ davomiylik va fokalizatsiya xususiyatlarini o‘rganishga xizmat qiladi. Genettening narrativ vaqtga oid kategoriyalari mazkur bosqichda asosiy tahliliy vosita sifatida qo‘llaniladi. Uchinchisi, xronotopik tahlil metodi bo‘lib, unda Baxtin nazariyasiga tayangan holda vaqt va makonning o‘zaro bog‘liqligi o‘rganiladi. Front, gospital, uy, shahar, chegara, yo‘l va tabiat makonlari alohida geografik birliklar sifatida emas, balki muayyan tarixiy va psixologik vaqt bilan birlashgan badiiy tizim sifatida talqin qilinadi. To‘rtinchisi, struktural-semantik metod bo‘lib, uning yordamida makon va vaqtga oid obrazlar, ramzlar, takrorlanuvchi detallar hamda kompozitsion parallelizmlar tahlil qilinadi. Jumladan, yomg‘ir, kuz, daryo, yo‘l, chegara va yopiq makonlarning badiiy ma’nolari o‘rganiladi. Beshinchisi, kontekstual tahlil metodi bo‘lib, u romanlardagi tarixiy voqelik va badiiy talqin munosabatlarini aniqlashga qaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Hemingway romanida Birinchi jahon urushi, Hoshimov romanida esa sovet davri tarixiy jarayonlari asarning poetik tuzilishiga ta’sir ko‘rsatuvchi kontekst sifatida hisobga olinadi. Tadqiqotning tahliliy mezonlari quyidagicha belgilandi: voqealar vaqtining xronologik yoki retrospektiv tashkil etilishi; tarixiy va individual vaqt munosabati; makonlar almashinuvi; ochiq va yopiq makonlarning semantikasi; tabiat tasvirining vaqtni belgilashdagi funksiyasi; qahramonning ruhiy holati va makon idroki o‘rtasidagi bog‘liqlik. Ushbu mezonlarning birgalikda qo‘llanishi romanlarni faqat sujet darajasida emas, balki ularning ichki poetik qonuniyatlari asosida qiyoslash imkonini beradi.

Natijalar va muhokama. Badiiy vaqtning tashkil etilishi har qanday epik asarning kompozitsion xususiyatlarini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Urush haqidagi romanlarda esa vaqtning badiiy shakllanishi ayniqsa murakkab mazmun kasb etadi. Chunki urush inson hayotini keskin o‘zgartirib, uning shaxsiy tajribasini tarixiy jarayonlar bilan to‘qnash keltiradi. Natijada voqealarning tashqi xronologiyasi va qahramonning ichki vaqt idroki o‘rtasida muayyan ziddiyat yuzaga keladi. Xemingueyning “Alvido, qurol!” romanida voqealar Frederic Henryning birinchi shaxs tilidan hikoya qilinadi. Asar o‘tmishda yuz bergan voqealarni eslash shaklida bayon etilgan bo‘lsa-da, asosiy syujet rivoji nisbatan izchil xronologik tartibga ega. Qahramonning frontdagi faoliyati, jarohatlanishi, gospitaldagi davolanishi, Ketrin Barkley bilan munosabatlarining rivojlanishi, frontga qaytishi, harbiy chekinish, urushdan voz kechishi va Shveytsariyaga o‘tishi o‘zaro sababiy bog‘langan voqealar tizimini tashkil etadi. Bu izchillik romanning mutlaq chiziqli tuzilganini anglatmaydi. Asarda vaqtning qisqartirilishi, ayrim davrlarning umumlashtirilishi, muhim lahzalarning batafsil tasvirlanishi va hikoyachining o‘tmish tajribasiga munosabati orqali narrativ vaqt murakkablashadi. Shunga qaramay, asarning asosiy kompozitsion harakati qahramonning bir hayotiy bosqichdan boshqasiga o‘tishi bilan belgilanadi. Romanning besh qismga ajratilishi ham ushbu rivojlanish mantig‘iga mos keladi. Har bir qism qahramon hayotidagi muayyan burilish bilan bog‘liq bo‘lib, voqealarning ketma-ketligi uning dunyoqarashidagi o‘zgarishlarni bosqichma-bosqich ochib beradi. Qahramonning yana harbiy muhitga qaytishi shaxsiy vaqt va tarixiy vaqt o‘rtasidagi ziddiyatni kuchaytiradi.

Urush sharoitida ushbu ikki vaqt shakli o‘rtasidagi ziddiyat ayniqsa keskinlashadi. Tarixiy jarayonlar shaxsiy hayotga tashqaridan kirib keladi, insonning kelajak haqidagi tasavvurlarini o‘zgartiradi va uning mavjudlik imkoniyatlarini cheklaydi. Xeminguey romanida Birinchi jahon urushi keng tarixiy fon vazifasini bajarsa-da, asarning asosiy narrativ markazi Frederic Henryning individual tajribasidir. Urushning siyosiy sabablari yoki davlatlararo munosabatlar batafsil tarixiy sharhlanmaydi. Aksincha, tarixiy voqelik qahramonning bevosita kuzatuvlari, suhbatlari va shaxsiy kechinmalari orqali anglashiladi. Bu usul tarixiy vaqtni individuallashtirish imkonini beradi. Urush qahramon uchun mavhum siyosiy hodisa emas, balki uning kundalik hayotini o‘zgartirayotgan real tajribaga aylanadi.

O‘tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanida ham tabiat tasvirlari muhim poetik vazifa bajaradi. Ayniqsa, kuz manzarasi asarning umumiy fojiaviy kayfiyati va kompozitsion yaxlitligini belgilovchi obrazlardan biridir.

Qiyosiy-tipologik tahlil natijalarining umumlashtirilishi. Olib borilgan matniy va qiyosiy tahlil ikki romanda xronotopning bir qator umumiy hamda farqli xususiyatlarini ajratish imkonini beradi.

Qiyoslash mezoni	“Alvido, qurol!”	“Tushda kechgan umrlar”
Narrativ vaqt	Retrospektiv hikoyalash doirasida nisbatan izchil rivojlanish	Ko‘p qatlamli retrospektiv kompozitsiya
Tarixiy vaqt	Birinchi jahon urushi voqeligi	Sovet davrining turli tarixiy bosqichlari
Psixologik vaqt	Individual tajriba, kutish va yo‘qotish	Urush xotirasi va ruhiy iztirobning davomiyligi
Asosiy makon	Italiya fronti, gospital, Stresa, Shveysariya	Afg‘oniston, uy, shahar, ijtimoiy-siyosiy muhit
Yo‘l xronotopi	Urushdan uzoqlashish va shaxsiy erkinlikka intilish	Tarixiy zo‘ravonlikka duch kelish va uning oqibatlari
Tabiat xronotopi	Yomg‘ir, qor, tog‘ va fasllarning almashinuvi	Kuz manzarasi va halqasimon kompozitsiya
Xotira funksiyasi	Shaxsiy tajribani qayta hikoyalash	Shaxsiy va tarixiy xotiraning tutashuvi
Yetakchi falsafiy mazmun	Inson mavjudligining beqarorligi	Shaxs va tarixiy tizim o‘rtasidagi ziddiyat

Xulosa. Ernest Xeminguey ning “Alvido, qurol!” va O‘tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanlarida badiiy vaqt va makon poetikasini qiyosiy-tipologik o‘rganish natijasida mazkur kategoriyalarning asarlar kompozitsiyasi, qahramonlar ruhiyati va mualliflarning falsafiy-estetik konsepsiyasini shakllantirishdagi muhim vazifalari aniqlandi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, har ikki romanda xronotop urush voqeligini tasvirlovchi tashqi shakl bo‘lib qolmay, inson va tarix munosabatlarini badiiy idrok etishning asosiy vositalaridan biriga aylanadi.

Qiyosiy tahlil natijasida har ikki romanda urush makoni insonning erkinligi va shaxsiy hayotiga tahdid soluvchi badiiy tizim sifatida talqin qilinishi aniqlandi. Biroq Hemingwayda makonlar almashinuvi ko‘proq individual hayotiy tanlov bilan bog‘lansa, Hoshimovda makon tarixiy xotira va ijtimoiy munosabatlar bilan kengaytiriladi. Shuningdek, tabiat tasvirlarining xronotopik vazifasi ham romanlar poetikasida muhim o‘rin egallaydi. Hemingwaydagi yomg‘ir va fasllar almashinuvi qahramonning shaxsiy kechinmalari hamda yo‘qotishlari bilan bog‘liq bo‘lsa, Hoshimovdagi kuz manzarasi tarixiy va individual fojialarni umumlashtiruvchi ramziy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotning asosiy nazariy natijasi shundan iboratki, urush nasrida xronotopni uch o‘zaro bog‘liq darajada tahlil qilish maqsadga muvofiq: birinchisi voqealar vaqtining narrativ tashkil etilishi; ikkinchisi makonning tarixiy va semantik funksiyasi; uchinchisi vaqt va makonning qahramon ruhiyati bilan o‘zaro munosabati. Mazkur uch darajali yondashuv turli milliy adabiyotlarga mansub romanlarning poetik xususiyatlarini yagona metodologik mezon asosida qiyoslash imkonini beradi. Umuman, “Alvido, qurol!” va “Tushda kechgan umrlar” romanlarida badiiy vaqt va makonning turlicha tashkil etilishi urush mavzusining ikki xil tarixiy-madaniy tajriba doirasida badiiy talqin etilganini ko‘rsatadi. Xeminguey individual inson mavjudligining fojiaviy mohiyatini markazga qo‘ysa, Hoshimov shaxsiy taqdir orqali tarixiy xotira, ijtimoiy adolatsizlik va ma’naviy mas’uliyat masalalarini kengroq yoritadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bakhtin M.M. (1981). Forms of Time and of the Chronotope in the Novel: Notes toward a Historical Poetics. In M.Holquist (Ed.), The Dialogic Imagination: Four Essays (C.Emerson&M.Holquist, Trans., p. 84–258). Austin: University of Texas Press.

(2). Beversluis J. (1989). Dispelling the Romantic Myth: A Study of a Farewell to Arms. The Hemingway Review, 9(1), p. 18–25.
(3). Hemingway E. (1929). A Farewell to Arms. New York: Charles Scribner's Sons.
(4). Hoshimov O'. (2002). Tushda kechgan umrlar. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.

Yuldashova Zuxra Xasan qizi (Urganch davlat Pedagogika instituti tayanch doktoranti;
https://orcid.org/0009-0000-7648-6244; zyuldashova3@gmail.com)

XORIJ VA O'ZBEK XALQ ERTAKLARIDAGI MUSHTARAKLIK: OBRAZLAR XILMA-XILLIGINING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'zbek va jahon xalqlarining 40 dan ortiq sehrli ertaklari qiyosiy-tipologik tahlil qilinadi. Tadqiqotda V.Propp metodologiyasi va ATU xalqaro indeksi asosida g'ayritabiiy obrazlarning (dev, ajdarho, yalmog'iz, pari) funksional analoglari qiyoslangan. Tahlil natijasida ertak sujetlarining tarkibiy sxemasi universal xarakterga ega ekanligi, biroq obrazlarning ramziy mazmuni milliy landshaft hamda milliy-madaniy omillar (Xorazm ertaklari misolida voha va cho'l ziddiyati) ta'sirida o'zgarganligi asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *xalq ertaklari, qiyosiy folklorshunoslik, obrazlar tizimi, sehrli ertak, Propp morfologiyasi, ATU indeksi, Xorazm folklori, landshaft determinizmi.*

ОБЩНОСТЬ В ЗАРУБЕЖНЫХ И УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ: СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МНОГООБРАЗИЯ ОБРАЗОВ

Аннотация. *В статье на основе сравнительно-типологического метода анализируется более 40 волшебных сказок узбекского и мирового фольклора. На базе методологии В. Проппа и международного индекса ATU сопоставлены функциональные аналоги сверхъестественных персонажей (див, дракон, Баба-яга, пери). Доказывается универсальность композиционных схем сказочных сюжетов, при этом обосновывается, что символическое содержание образов трансформировалось под влиянием национального ландшафта и культурно-бытовых факторов (на примере оппозиции оазиса и пустыни в хорезмских сказках).*

Ключевые слова: *народные сказки, сравнительное фольклороведение, система образов, волшебная сказка, морфология Проппа, индекс ATU, хорезмский фольклор, ландшафтный детерминизм.*

COMMONALITIES IN FOREIGN AND UZBEK FOLK TALES: A COMPARATIVE-TYPOLOGICAL ANALYSIS OF CHARACTER DIVERSITY

Annotation. *This article provides a comparative-typological analysis of over 40 magic tales from Uzbek and world folklore. Drawing on V.Propp's methodology and the ATU international index, the study compares the functional analogues of supernatural characters (dev, dragon, yalmog'iz-kampir, pari). The results prove the universality of the compositional structure of tale plots, while demonstrating that the symbolic meaning of characters was transformed under the influence of the national landscape and cultural factors (exemplified by the oasis-desert contrast in Khorezm tales).*

Key words: *folk tales, comparative folkloristics, character system, magic tale, Proppian morphology, ATU index, Khorezm folklore, landscape determinism.*

Kirish. Xalq ertagi insoniyatning eng qadimiy va eng barqaror badiiy tafakkur shakllaridan biri sifatida deyarli barcha xalqlar madaniyatida uchraydi. Bir-biridan geografik va tarixiy jihatdan uzoq turgan xalqlarning ertak sujetlarida uchraydigan ajablanarli o'xshashlik uzoq vaqtdan beri folklorshunoslar e'tiborini tortib kelmoqda. Bu o'xshashlik masalasini ilmiy tizimga solishga birinchilardan bo'lib A.Aarne intilgan bo'lsa, uning ishi keyinchalik S.Tompson va X.-Y.Uter tomonidan kengaytirilib, bugungi kunda ATU (Aarne–Thompson–Uther) xalqaro indeksiga aylandi [1].

O'zbek folklorshunosligida xalq ertaklarini jahon konteksti bilan qiyoslash masalasi alohida yo'nalish sifatida shakllangan. Biroq mintaqaviy, xususan, Xorazm ertak an'analarining umumjahon tizimidagi o'rnini aniqlashtirish va ularning obrazlar tizimini xorijiy analoglar bilan qiyosiy tahlil qilish masalasi hamon dolzarbligicha qolmoqda [11]. Zamonaviy jahon folklorshunosligida Jek Zayps (J.Zipes) va Alan Dandes (A.Dundes) kabi olimlar ertaklarning nafaqat strukturaviy, balki ijtimoiy-madaniy va ekologik determinizmini o'rganishga urg'u bermoqdalar [2;12-b.]. Matnlarning strukturaviy transformatsiyasi va tillararo janriy tabiatini tadqiq etishda ham qiyosiy metod muhim o'rin tutadi [13].

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Xorij va o‘zbek ertaklaridagi obrazlar nafaqat syujet funksiyasi (Propp morfologiyasi) asosida, balki Xorazm vohasining tabiiy-geografik (sug‘orish dehqonchiligi, Amudaryo, cho‘l va voha ziddiyati) omillari ta’sirida qanday o‘zgarganligi manbalarga tayangan holda qiyosiy-madaniy kontekstda ertak matnlari misolida isbotlab berildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ertak syujetlarini qiyosiy o‘rganishning nazariy negizini V.Proppning funksional tahlil metodologiyasi tashkil etadi. Olim ertak qahramonlarining tashqi xususiyatlari emas, balki ular bajaradigan harakat funksiya barqaror bo‘lishini asoslab berdi [3]. Ushbu yondashuv mazkur maqolada obrazlarni ularning sujetidagi vazifasi asosida qiyoslash imkonini beradi.

O‘zbek folklorshunosligida M.Afzalov [4], K.Imomov [5], B.Sarimsoqov [6] va M.Jo‘rayev [7] ertak janrining tasnifi va mifologik ildizlarini ilmiy asoslab berganlar. So‘nggi yillarda X.Bozorovning salbiy obrazlarning lingvopoetik tahlili [8], N.Achilovaning ajdarho obrazining evolyutsiyasi [9] va G Kabilovaning mifologik qush obrazi bo‘yicha tadqiqotlari [10] qiyosiy yo‘nalishning o‘zbek ilmiy makonida yanada mustahkamlanayotganidan dalolat beradi.

Metodologiya. Tadqiqot materiali sifatida “O‘zbek xalq ertaklari” (2 jildlik) [14], “Xorazm ertaklari” (F.Abdullayev nashri) [11], A.Afanasyevning “Rus xalq ertaklari”, aka-uka Grimm ertaklari va yapon “mukashibanashi” to‘plamlaridan tanlab olingan 40 ta sehrli ertak korpusi asos qilib olindi. Maqolada strukturalizm hamda qiyosiy-tipologik metod yetakchi tamoyil hisoblanadi. Matnlararo analogiyalarni aniqlashda kompozitsion-funksional tahlildan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. 1. Sehrli ertak kompozitsiyasining umuminsoniy sxemasi va uchlik qonuniyati. V.Proppning funksional-strukturaviy metamodeli asosida tahlil qilingan 40 dan ortiq transmadaniy ertaklar korpusi shuni ko‘rsatadiki, syujet qurilishi tadqiqotga jalb qilingan ayrim ertaklar invariant (o‘zgarmas) kompozitsion sxemaga ega. Ertakning lingvomifologik makoniga kirish vazifasini bajaruvchi an’anaviy formulalar (o‘zbekcha "Bir bor ekan, bir yo‘q ekan...", ruscha "Жили-были...", nemischa "Es war einmal...") xronotopni universallashtirib, tinglovchi shuurida ritualistik tayyorgarlikni shakllantiradi.

Sehrli ertak morfologiyasini harakatlantiruvchi asosiy konstruktiv unsur – uchlik qonuniyatidir (triada prinsipi). Ushbu fenomen darsliklardagi oddiy raqamlar takrori bo‘lmay, tub mifopoetik va koinotning uch qatlamli (arxetipal yuqori, o‘rta va quyi olamlar) tuzilishi haqidagi qadimgi tasavvurlar bilan bog‘liq. Epik dinamikada uchlik prinsipi sinovlarning gradualligi (keskinlashuvi)ni ta’minlaydi: birinchi va ikkinchi urinishlar an’anaviy muvaffaqiyatsizlik yoki ekspozitsiya vazifasini bajarsa, uchinchi bosqich kulminatsiya va qahramonning initsiatsiyadan (sinovdan) muvaffaqiyatli o‘tganini tasdiqlaydi.

O‘zbek sehrli ertak an’anasida, xususan, “Kenja botir” yoki “Uch birodar” syujetlarida uch aka-uka, uch yo‘l ayrichi yoki qahramonning uch kunlik jangi bevosita rus folkloridagi Ivan-Sarevichning uch boshli maxluqlar bilan to‘qnashuvi yoki german ertaklaridagi uchinchi o‘g‘ilning g‘alabasi bilan tipologik egizaklik hosil qiladi. Og‘zaki ijod tabiati nuqtayi nazaridan esa bu usul baxshi-ertakchi xotirasi uchun sujet zanjirini mantiqiy mnemotexnik qolipda ushlab turishga xizmat qilgan.

2. Salbiy va g‘ayritabiiy obrazlar sitemasining qiyosiy-mifopoetik tahlili. Qiyosiy-tipologik tahlil jarayonida salbiy va g‘ayritabiiy personajlar funksiyasining universalligi, ammo ularning moddiy-ramziy qobig‘i milliy landshaft determinizmiga bo‘ysunishi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Dev obrazi. O‘zbek ertak ijodiyotida dev yer osti va tog‘ g‘orlari kabi ktonik (olam osti) makonlar hukmdori, antropomorfik va gigant mavjudotdir. Uning tipik portreti va xulq-atvori epik matnlarda an’anaviy tasvirlanadi. Masalan, “Yetti boshli dev” ertagida uning namoyon bo‘lishi mifologik giperbolizatsiyaga tayanadi: “...Botir qarasa, bir tog‘ning g‘oridan vahimali ovoz chiqib, yer-ko‘kni larzaga keltirib, og‘zidan o‘t, burnidan tutun sochib yetti boshli qora dev chiqib kelayotgan emish”.

Funksional jihatdan ushbu obraz rus ertaklaridagi Zmey Gorynich (ko‘p boshli maxluq) yoki yapon mifologiyasidagi tog‘larda chindon qurib chiquvchi yirtqich Oni (鬼) an’anasi bilan funksiyadosh (zararkunanda va sinovchi). Biroq yaponiyalik analogidan farqli o‘laroq, o‘zbek mifopoetikasida dev o‘rmonlar emas, quruq va hayotsiz cho‘llar, qurg‘oq tog‘ toshlari bilan lokalizatsiya qilinadi.

Ajdarho obrazi. Dunyo xalqlari mifologiyasidagi eng sinkretik arxetiplardan biri bo‘lgan ajdarho obrazi qiyoslanganda, yanada qiziqarli transformatsiya ko‘zga tashlanadi. G‘arb va slavyan ertak tizimida ajdarho (Drakon) – xazinani qo‘riqlovchi, olov sochuvchi va malikalarni o‘g‘irlovchi sof destruktiv (yovuz) kuch hisoblanadi (ATU 300 – “Ajdarhoni o‘ldirgan qahramon” sujet tipi).

Aksincha, Xorazm va voha folklor matnlarida ajdarho, ko‘p hollarda, “Suv iloni” yoki “Suv egasi” kulti shaklida moddiylashadi. Xorazmning “Suv iloni va dehqon” ertagidagi mana bu parcha uning hududiy va ekologik tabiatini to‘liq ochib beradi: “...Daryoning bo‘g‘zini bir ulkan suv iloni to‘sib yotibdi. El-yurt

suvsiz, ekinlar qurigan. Kim qizini shu ilonga qurbonlikka bersa, o‘sha kuni daryodan bir qultum suv qo‘yib yuborarmish”.

Ushbu motiv voha xalqining sug‘orish dehqonchiligiga asoslangan turmush tarzi, zardashtiylikning muqaddas suv (Anahita) kulti hamda “suv – hayot, suvsizlik – muqarrar o‘lim” degan ekologik-ekzistensial xavotirlarining mifologik aksidir. G‘arbdagi ajdarho kosmik xaos timsoli bo‘lsa, Xorazm ertaklaridagi ajdarho – gidrologik inqiroz va tabiat injiqliklarining ramziy transformatsiyasidir.

Yalmog‘iz kampir obrazi. Mazkur mifologema slavyan xalqlari folkloridagi Baba Yaga obrazi bilan universal strukturaviy analogiyaga ega. Ikkala obraz ham temir tishlilik, inson go‘shtini iste’mol qilishga moyillik va bosh qahramon yo‘lida birinchi dushman yoki sinovchi sifatida chiqish atributlariga ega. Biroq ularning makon munosabati (landshaft determinizmi) tubdan farq qiladi. Slavyan ertaklarida Baba Yaga quyuq, o‘tib bo‘lmas o‘rmon (тайга) ichidagi tovuqoyoq kulbada yashasa, Xorazm ertak versiyalarida u quyidagicha shakllanadi: “...Kenja botir ot choptirib yura-yura bir quruq biyobonga yetibdi. Qum tepalari orasida esgan bo‘ronda ko‘zlari ko‘r bo‘lguday bir loyqa ko‘l bo‘yida cho‘l kampiri – Yalmog‘iz o‘zining yovuz rejasini tuzib o‘tirgan emish”.

Bu yerda tayga o‘rnini loyqa daryo va qumli barxanlar (cho‘l) egallaydi. Demak, g‘ayritabiiy obrazlarning arxetipal asosi barcha madaniyatlarda mushtarak bo‘lsa-da, ularning poetik tabiati va ramziy yashash makoni bevosita muayyan xalqning etnik-geografik areali ta’sirida qayta ishlanadi.

3. Ijobiy qahramon va sehrli yordamchilar obrazi tipologiyasi. Sehrli ertak epik tizimida bosh qahramon va uning g‘alabasini ta’minlovchi transmental kuchlar – sehrli yordamchilar obrazi universal mifopoetik qonuniyatlarga bo‘ysunadi. O‘zbek va xorij xalqlari ertaklarida bosh qahramon (izlanuvchi/g‘olib) aksar hollarda ijtimoiy iyerarxiyaning eng quyi qatlamidan tanlanadi. Bu tipologik status o‘zbek ertaklarida “kenja o‘g‘il”, “yetim yigit” yoki “taz” (Kallaning taqiri) shaklida moddiylashsa, slavyan mifologik makonida Ivan-Durak, g‘arb ertakchiligida esa Zolushka yoki uchinchi o‘g‘il kabi passiv-marginallikdan faol-qahramonlikka o‘tuvchi obrazlar simmetriyasini hosil qiladi.

Folklorshunos K.Imomov ta’kidlaganidek, qahramonning zohiriy zaifligi yoki ijtimoiy kamsitilganligi uning kelajakdagi buyuk initsiatsiyasini (ma’naviy-jismoniy yuksalishini) tayyorlovchi badiiy prizmadir. Masalan, “Uch birodar” yoki “Kenja botir” ertaklarida qahramon portreti, dastlab, passiv, aka-ukalarining soyasida qolgan tarzda tasvirlanadi: “...Katta va o‘rta akalari ot minib, el kezib dovruq qozonmoqchi bo‘lishdi. Kenja o‘g‘il esa kulda o‘tirgan ekan, akalari uni masxara qilib, kemtik kulbada tashlab ketishdi. Biroq sinov soati yetganda, g‘or ichiga tushishga faqat shu kenja botir botirlatib yurak yutdi...” Bu motiv rus xalq ertaklaridagi Ivanning pech ustida yotib, yakunda eng oliy mukofotga erishishi bilan to‘liq mos tushadi. Gap ijtimoiy adolat va inson ichki quvvatining zohiriy niqoblarni yorib chiqishi haqidagi umuminsoniy arxetip haqida bormoqda.

Sehrli yordamchi yoki vositachi (Pari, Hizr, Simurg‘, Tulpor) obrazi ham transmadaniy xarakterga ega. G‘arb xalqlari folklorida bu funksiyani Fairy (Peri) yoki jozibador tabiat ruhlari – Elflar bajarsa, o‘zbek sehrli ertaklarida pari obrazi yanada murakkab, islomgacha bo‘lgan animistik tasavvurlar va keyingi islomiy jin/maloika tushunchalarining qorishig‘idan kelib chiqqan sinkretik mifologemadir. U o‘zbek matnlarida, ko‘pincha, transformatsiya (qiyofa o‘zgartirish) xususiyatiga ega: “...Botir ko‘l bo‘yida poylab tursa, osmondan uchta oq kabutar uchib kelibdi. Yerga qo‘nib, parlarini yechibdi-da, tengi yo‘q uch go‘zal parizodga aylanib, suvga tushibdi...”

Bu yerda qush qiyofasidagi pari slavyan va german ertaklaridagi uchar oqqush-malikalar (Царевна-Лебедь) bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri funksional analog hosil qiladi. Ularning vazifasi bitta: insoniy quvvat yetmagan kosmik va ktonik chegaralarda qahramonga trans-substansial (sehrli) ko‘mak berishdir.

4. Xorazm ertaklaridagi mahalliy o‘ziga xoslik va landshaft determinizmi. Xorazm mintaqaviy ertak an’analari o‘zbek folklor fondining o‘ziga xos eng qadimiy etnolokal qatlamlaridan biri hisoblanadi. Undagi barcha g‘ayritabiiy yoki ijobiy obrazlar evolyutsiyasida voha aholisining geografik-xo‘jalik yashash tarzi – landshaft determinizmi (tabiiy muhit belgilovchiligi) hal qiluvchi rol o‘ynagan. Alan Dandes ilgari surgan "folklor muhiti" nazariyasiga tayanilsa, geografik reallik mifik tafakkurni shakllantiruvchi bosh omildir.

Xorazm ertaklarida daryo, loyqa suvli ko‘l, o‘zan va qamishzor motivlari badiiy va kultik markaz vazifasini o‘taydi. Boshqa mintaqa (masalan, Farg‘ona yoki Surxondaryo) ertaklarida qahramonning tog‘ yoki o‘rmon orqali o‘tishi ustuvor bo‘lsa, Xorazm an’anasida dunyoning ikki qutbli modeli “Voha (obodlik, hayot)” va “Cho‘l (xavfli noma’lum olam, ktonik dunyo)” ziddiyatiga tayanadi. F.Abdullayev yozib olgan matnlarda Amudaryoning mifologik ramzi sifatida “Oq-sariq qamish" yoki “Suv egasi” obrazlari markaziy o‘ringa chiqadi.

Masalan, cho‘l landshaftining salbiy personajlar tabiatiga ta’siri ”Cho‘l kampiri va botir” ertagida yaqqol namoyon bo‘ladi: “...Yo‘lovchi qum barxanlari orasida horib-tolib borarkan, birdan shamol ko‘tarilib, qum dambalari orasidan tishlari so‘yilganday otilib chiquvchi, ko‘zlari sahro quyoshida kuygan qora cho‘l kampiri ko‘rindi. U quyuq o‘rmondagi Baba Yaga emas, aynan sahro bag‘ridagi suvsizlik va suyak qurikli qahraton timsoli edi”.

Shuningdek, sehrli vositalar tahlili ham lokal-xo‘jalik turmush tarzini aks ettiradi. Agar g‘arb ertaklarida sehrli vosita sifatida o‘rmon o‘simliklari yoki metall buyumlar (oltin olma, ko‘rinmas dubulg‘a) ustuvorlik qilsa, Xorazm matnlarida voha o‘simlik dunyosiga xos bo‘lgan “sehrli qamish tayoq” yoki daryo xudosi bergan “sehrli sopol ko‘za” yetakchilik qiladi. Bu esa, o‘z navbatida, hatto eng universal va global xarakterga ega bo‘lgan ATU indeksidagi sujet tiplari ham mahalliy landshaft, mikroiqlim hamda etnik-geografik muhit s वर्गीकृत filtridan o‘tib, mutloqo yangi milliy-hududiy mazmun kasb etishidan dalolat beradi.

1-jadval

Sehrli ertaklardagi g‘ayritabiiy obrazlarning funksional va mintaqaviy qiyosiy tahlili

Obraz turi	Funksiyasi (Propp bo‘yicha)	O‘zbek va Xorazm ertaklaridagi ko‘rinishi	Xorijiy analogi (Rus, German, Yapon folklori)	Mintaqaviy/Landshaft determinizmi
Dev/Ajdarho	Zararkunanda (ziyon yetkazuvchi, to‘siq yaratuvchi)	Tog‘ g‘oridagi ko‘p boshli Dev; Suv manbayini to‘suvchi Ajdarho yoki Xorazmdagi "Suv iloni"	Rus ertaklarida Zmey Gorynych, German mif-larida olov sochuvchi Drakon, Yaponiyada tog‘ maxlug‘i Oni	O‘zbek folklorida qurg‘oqchilik va suv taqchilligi (voha tabiati), xorijda esa o‘rmon va vulqon landshafti ustuvor
Yalmog‘iz / Pari	Sinovchi, sehrli yordamchi yoki yovuz dushman	Temir tishli Yalmog‘iz kampir, Xorazm ertaklaridagi "Cho‘l kampiri" yoki loyqa daryodagi "Suv parisi"	Rus mifologiyasidagi Baba Yaga (tovuqoyoq uydagi), G‘arb xalqlari folkloridagi Fairy yoki jozibador Elflar	G‘arbda sirli va quyuq o‘rmonlar mifologiyasi, Xorazmda esa qumli cho‘l va Amudaryo ko‘llari geografiyasi ta’siri
Bosh qahramon	Qidiruvchi, topshiriqni bajaruvchi, g‘olib	Oiladagi kenja o‘g‘il, jamiyatda kamsitilgan yetim yigit yoki hiylagar Aldarko‘sa tipi	Rus sehrli ertaklaridagi Ivan-Durak (yoki Ivan-Chesnak), G‘arbda Zolushka yoki uchinchi o‘g‘il tipi	Ijtimoiy adolat va zohiriy zaiflikdan ichki ma’naviy-jismoniy qudratga o‘tish motivining universal tabiati.
Sehrli vosita	Qahramonga ko‘maklashuvchi yordamchi buyum	Uchqanchoq ot, suv iloni tangrisi bergan sehrli ko‘za, sehrli qamish tayoq	Rus ertaklaridagi "uchar gilam", oltin olma, german ertaklaridagi ko‘rinmas qilich yoki sehrli tayoqcha	Mahalliy turmush tarzi elementlari: o‘zbeklarda chorvachilik (ot) va voha o‘simliklari (qamish) ramziyligi.

5. Mushtaraklik va farqlanishning tarixiy-madaniy sabablari. Yuqorida ko‘rilgan materiallar shuni ko‘rsatadiki, sujet va funksiyalardagi mushtaraklik insoniyat badiiy tafakkurining tipologik yaqinligi hamda Buyuk ipak yo‘li orqali sujetlarning madaniyatlararo migratsiyasi bilan izohlanadi. Farqlanish sabablari esa bevosita tabiiy-geografik muhit (cho‘l, voha, o‘rmon), xo‘jalik turmush tarzi va diniy-mifologik tizim bilan bog‘liqdir. Aynan shu omillar tufayli bir xil sujet funksiyasini bajaruvchi obrazlar turli xalqlarda o‘ziga xos tashqi qiyofa, atributlar va o‘zgacha ramziy mazmun kasb etadi.

Xulosa. O‘tkazilgan qiyosiy-tipologik tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, xorij va o‘zbek xalq ertaklari o‘rtasida syujet-kompozitsion darajada chuqur genetik va tipologik mushtaraklik mavjud. Sehrli ertak kompozitsiyasining umuminsoniy sxemasi, uch karra takrorlanish qonuniyati, shuningdek dev, ajdarho, yalmog‘iz kampir, pari kabi obrazlarning funksional vazifalari deyarli barcha tekshirilgan xalqlar folklorida takrorlanadi.

Shu bilan birga, obrazlarning tashqi tasviri va ramziy-badiiy mazmuni har bir xalqning o‘zi yashab turgan tabiiy-geografik muhiti bilan chambarchas bog‘liq holda lokallashadi. Xorazm ertak an’anasi bu ji-

hatdan yorqin misol bo‘lib, unda sug‘orish dehqonchiligi va “voha-cho‘l” landshafti ertak obrazlarining (xususan, suv iloni, suv parisi kabi mifologemalar) evolutsiyasiga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatgan.

Amaliy nuqtayi nazardan, ushbu tipdagi qiyosiy-tipologik tahlil natijalari nafaqat nazariy folkloreshunoslik uchun, balki xalq ertaklarini zamonaviy ilmiy metama’lumotlar asosida tizimlashtirishga qaratilgan raqamli tadqiqot loyihalari (masalan, o‘zbek xalq ertaklarining ATU xalqaro indeksiga muvofiq milliy reyestrini yaratish) uchun metodologik baza bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Uther H.-J. The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography, Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004, 618 p.

(2). Zipes J. The Irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre. Princeton: Princeton University Press, 2012, 256 p.

(3). Propp V.Y. Morphology of the Folktale. Austin, University of Texas Press, 1968, 158 p.

(4). Afzalov M. O‘zbek xalq ertaklari haqida. Toshkent, “Fan”, 1964, 244-bet.

(5). Imomov K. O‘zbek xalq ertaklari. O‘zbek folklorining epik janrlari. Toshkent, “Fan”, 1981, 62–69-betlar.

(6). Sarimsoqov B. O‘zbek folklorining janrlar sostavi. O‘zbek folklori ocherklari. 3 tomda. Toshkent, “Fan”, 1988, 1-t, 63–84-betlar.

(7). Jo‘rayev M. O‘zbek xalq nasri janrlarini tasnif qilish mezonlari. “O‘zbek tili va adabiyoti”, Toshkent, 1996, 5-son, 32–38-betlar.

(8). Bozorov X.X. O‘zbek xalq ertaklaridagi obrazlar: lingvopoetik, badiiy va falsafiy tahlili. “FarDU ilmiy axborotnomasi”, Farg‘ona, 2026, 4-son.

(9). Achilova N.N. (2021). Ajdarho obrazining genezisi va evolyusiyasi talqinlari. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(9), p. 360–368.

(10). Kabilova G.B. Mifologik qush obrazining turkiy xalqlar folklorida o‘rganilishi. “Ilm ham jamiyat”, Nukus, 2025, 3-son, 98–100-betlar.

(11). Abdullayev F. Xorazm ertaklari. Toshkent, “Fan”, 1961, 210-bet.

(12). Dundes A. The Meaning of Folklore: The Analytical Essays of Alan Dundes. Logan, Utah State University Press, 1997, 360 p.

(13). Rustamov I. Ertaklarning janr xususiyatlari (o‘zbek va ingliz tillari misolida). I.Rustamov, Sh.Rustamova. /Toshkent davlat Transport universiteti ilmiy elektron jurnali. Toshkent, 2021, 4-son, 12–19-betlar.

(14). O‘zbek xalq ertaklari. Ikki jildlik. 2-tom. Toshkent, “Adabiyot va san’at” nashriyoti, 1964.

Normurodova Nargiza Alijon qizi (Guliston davlat universiteti “O‘zbek adabiyotshunosligi” kafedrasi o‘qituvchisi; E-mail: nargizanormurodova1982@gmail.com;ORCID:0009-0005-8399-3101)

ISAJON SULTONNING “BILGA XOQON” ROMANI SUJETI GENEZISI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yozuvchi Isajon Sulton qalamiga mansub bo‘lgan “Bilga xoqon” romani sujeti genezisi, Bilga xoqon bitigi yuzasidan tadqiqot olib boriladi.“Bilga xoqon” romani sujeti uchun asos bo‘lib xizmat qilgan qadimgi bitiktoshlar va roman matni qiyosiy tahlil etiladi. Shuningdek, ularning bugungi o‘zbek adabiyoti uchun tarixiy, adabiy manba ekanligi misollar orqali ko‘rsatib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Isajon Sulton, Bilga xoqon shaxsi, roman sujeti, Bilga xoqon obrazi, sujet genezisi, bitiktoshlar, qiyosiy tahlil, badiiy manba, tarixiy haqiqat, tarixiy obraz.*

СЮЖЕТ-ГЕНЕЗ РОМАНА ИСАДЖОНА СУЛТАНА «БИЛГА ХАКАН»

Аннотация. *В данной статье исследуется происхождение сюжета романа «Бильга-хаган» писателя Исаджона Султана, а также надписи Бильга-хагана. Проводится сравнительный анализ древних надписей, послуживших основой для сюжета романа «Бильга-хаган», и текста самого романа. На примерах также показано, что они являются историко-литературным источником для современной узбекской литературы.*

Ключевые слова. *Исаджон Султан, личность Бильга-хагана, сюжет романа, образ Бильга-хагана, происхождение сюжета, надписи, сравнительный анализ, художественный источник, историческая правда, исторический образ.*

THE GENESIS OF THE PLOT IN ISAJON SULTON’S NOVEL “BILGA KHAGAN”

Annotation. *This article studies the genesis of the plot of the novel "Bilga Khagan" by the writer Isajon Sultan, the inscription of Bilga Khagan. The ancient inscriptions that served as the basis for the plot of the novel "Bilga Khagan" and the text of the novel are analyzed comparatively. It is also shown through examples that they are a historical and literary source for today’s Uzbek literature.*

Keywords: *Isajon Sultan, the personality of Bilga Khagan, the plot of the novel, the image of Bilga Khagan, the genesis of the plot, inscriptions, comparative analysis, artistic source, historical truth, historical image.*

Kirish. O‘zbek adabiyotida tariximizning turli davrlarini aks ettirgan asarlar ko‘p, ammo qadimgi davrlar haqida esa sanoqlidir. Yozuvchi Isajon Sulton boshqa ijodkorlarga o‘xshamagan holda, tariximizning eng qadimgi davrlariga murojaat etib, bir qancha asarlar yozdi. Bular “Bilga xoqon” hamda “Botir Tangriqut” romanlaridir. “Bilga xoqon” romani bevosita Bilga xoqon bitigi asosida yaratilgan asardir. Roman sujeti uchun Bilga xoqon bitigi poydevor bo‘lgan. Isajon Sulton mahorati bois tariximizning eng qadimgi davrlari, undagi ijtimoiy hayot, ma’naviy olam bilan tanishishga musharraf bo‘lamiz. Miloddan avvalgi VI–VII asrlarda yashagan ajdodlarimizning vatan, el-yurt oldidagi mas’uliyatini, avlodlar uchun qoldirib ketgan ana shu jonsiz toshlarda yozilgan so‘zlar orqali anglagandek bo‘lamiz, qadimiy tariximizni his etamiz, albatta.

“Bilga xoqon turkiy xoqonlardan biridir. U yigirma yillik hukmronlik davrida turk elini bosqinchilar xurujidan ozod qildi. Bilga xoqon Eltarish xoqonning katta o‘g‘li Kul tiginning og‘asidir. U 734-yilda, ellik yoshida o‘z yaqinlaridan biri tomonidan zaharlab o‘ldirilgan” [1;300-b.]. “Yodgorlik esa 735-yilda tiklangan.Yodnoma Kul tigin mangutoshidan 1 km janubiy-g‘arbda o‘zining tiklangan joyida, ag‘anab uch bo‘lakka bo‘lingan ko‘rinishda topilgan. Hozir shunga yaqin bir yerda yopiq joyda saqlanmoqda. Yodgorlikni Bilga xoqon o‘lgandan so‘ng, uning o‘g‘li Yo‘llug‘ tigin o‘rnatgan. Matn muallifi ham uning o‘zidir” [5;94-b.]

Adabiyotlar sharhi. O‘zbek adabiyotida qadimgi bitiktoshlarni o‘rganish yuzasidan juda ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, Bilga xoqon, Tunyuquq, Kul tigin kabi qadimiy bitiktoshlar qadimshunos olimlarimiz A.Qayumov, N.Rahmonov, Q.Sodiqov, A.Abdurahmonov kabilar tomonidan o‘rganilgan. O‘zbek yozuvchilari orasida birinchilardan bo‘lib qadimgi turkiy adabiyotga murojaat etib, bular asosida asar yozgan yozuvchi Isajon Sultondir. Yozuvchining “Bilga xoqon” asari yuzasidan bir qancha tadqiqotlar olib borilgan. Masalan, N.Rahmonovning “Mangu bitiktoshlar ilhomi” maqolasida “Bilga xoqon” romanining o‘zbek adabiyoti uchun yangilik ekani, unda qadim tariximizga oid qimmatli ma’lumotlar badiiy talqin etilgani haqida fikrlarini bayon etadi. Bundan tashqari, I.Saymuratova, S.Babayevalarning PhD dissertatsiya ishlarida ham Isajon Sultonning ‘Bilga xoqon” asari turli aspektlarda o‘rganilgan.

Tadqiqot metadologiyasi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, poetik tahlil, germenevtik va intertekstual tahlil usullaridan foydalanildi. “Bilga xoqon” romani sujeti genezisini talqin qilshda, avvalo, Bilga xoqon bitigining asliga murojaat etilib, undagi asl tarixiy voqealar va asardagi badiiy talqin qiyoslandi.

Tahlil va natijalar. Isajon Sultonning “Bilga xoqon” romani o‘zbek adabiyotida shu mavzuda yaratilgan ilk tarixiy-biografik asar hisoblanadi. “Bilga xoqon” romani muqaddima va uch bo‘limdan iborat. Birinchi bo‘limda “Kichik yish” (yish so‘zi “kichik vodiy”, “qo‘nish yeri” degan ma’noni bildiradi), “So‘zchilar”, “O‘tukan Yish”, “Bilga xoqonning o‘tmishi”, “Yig‘in”, “Ko‘gman tog‘i”, “Inigach ko‘l yoqasida savash”, “Bayram” kabi, ikkinchi bo‘limda esa 4 ta asosiy: “Tabg‘ach”, “Bilga xoqon so‘zlari”, “Tabg‘achga yurish”, “Yasa” nomli qismlar bor. Uchinchi bo‘limda “Mangu bitiklar”, “Kul tigin bitigi”, “Bilga xoqon bitigi” bo‘limlari mavjud.

Asar sujeti bosh qahramon bo‘lmish Bilga xoqonning inisi Kul tigin o‘limidan qayg‘uga tushib, “Butun yer yuzi bir kishi o‘g‘lining qizil qoniga arzimaydi” jumlalari bilan boshlanadi. Bu so‘zlar Bilga xoqonning ham tug‘ishgan jigari, ukasidan ayrilganini anglatsa ham, bir tomondan, uning butun kuch-qudrati, quvonchi, hayotining mazmunidan, g‘alabalarining totli damlaridan, xullas, butun bor-yog‘idan ayrilganini angalatadi. Bu so‘zlar Bilga xoqonning endi umridagi qayg‘uli onlari boshlanganidan dalolat beradi. Yozuvchi bu o‘rinda sujetning “retrospektiv sujet” tipidan foydalanadi.. Chunonchi, tarixiy roman Kul tiginning bevaqt o‘limidagi qayg‘uli damlar bilan boshlanadi. So‘ng yozuvchi chekinish usulini qo‘llab, butun bir boshli turkiy xalqni qutqargan Bilga xoqon bilan bog‘liq tarixiy voqealarni badiiy talqin qiladi. Yana voqea kelib, Kul tiginning o‘limi bilan tutashtiriladi, so‘ng yechim beriladi. Shundan biz “Bilga xoqon” romani sujeti retrospektiv sujet tipida yaratilganini anglashimiz mumkin.

Asar tarixiy roman janriga oid bo‘lgani uchun, avval aytganimizdek, asar Bilga xoqon bitigi asosida yaratilgan. “Bitigda Bilga xoqonning davlatni adolatli boshqarganligi, ko‘pgina xalqlarni birlashtirgani, mamlakatni iqtisodiy jihatdan yuksaltirganini Yo‘llug tigin mahorat bilan tasvirlaydi. Xalq xoqonidan, vatanidan ayrilmasa, ezgulik ko‘rishi, baxtli, betashvish bo‘lishi juda ifodali qilib bayon etiladi. Ko‘ziga faqat mol-mulk ko‘rinadigan davlat boshliqlari gumrohdir, deb ta’kidlanadi mazkur bitigda. Bilga xoqon davlatning qudrati haqida so‘zlaydi. Bu davrda yo‘l qo‘yilgan xatolarni kelajak avlod takrorlamasligini maslahat beradi” [3;30-b.]. Bitig shunday boshlangan: “*Falakday tangri yaratgan Turk Bilga xoqon so‘zim: otam*

turk dono xoqoni taxtga o‘tirganda, to‘qquz o‘g‘uz qahramonlari, uning mashhur beklari va uning xalqi hurmat ko‘rsatdilar. O‘n yeti yoshimda tangut tarafga lashkar tortdim. Tangut xalqini yengdim, og‘lini, bor narsasini, yilqisini, mol-mulikin oldim. O‘n sakkiz yoshimda Olti chub sug‘daq tomonga qo‘shin tortdim, xalqini o‘shanda tor-mor qildim [3;31-b.].

“*Bitikoshda, asosan, Bilga xoqonning taxtga o‘tirishi, dushman qabilalarga lashkar tortib, ulami itoat ettirgani hikoya qilinadi. Jumladan, basmil, idiqut xalqi turkiy qavmlardan bo‘lib, avval, Turk xoqonligi tasarrufida bo‘lgan, ammo Turk xoqonligiga “karvon yubormagani” uchun, Bilga xoqon bu qabilalarga hujum qilib, ulami yana itoat ettirgan. Voqealami aniqlik bilan bayon qilish Bilga xoqon bitikoshining diqqatga sazovor tomonidir. Voqealar ishtirokchisi ham, hikoyachi ham Bilga xoqon. Shu bois bu bitiktosh Kul tigin bitiktoshidan farqli ravishda tarixiy-qahramonlik dostoniga emas, balki memuar janriga mansub, deb qarash lozim*” [4;54-b.] deb ma’lumot beradi N.Rahmonov. Quyida bitigdan parchalar keltiramiz:

“22 yoshimda Tabg‘ach tomonga lashkar tortdim. Chacha sangunning sakkiz tumanlik (sakson ming) qo‘shini bilan urushdim. Qo‘shinini o‘ldirdim…..

26 yoshimda Chik xalqi Qirg‘iz bilan dushman bo‘ldi. Kam daryosini kechib o‘tib, Qirg‘iz tomonga lashkar tortdim. O‘rpanda jang qildim. Qo‘shinini tor-mor qildim, az xalqini taslim etdim...

34 yoshimda O‘g‘uz qochib, Tabg‘achga qo‘shildi. Xafa bo‘lib, lashkar tortdim, bolasini, bekasini o‘shanda oldim….” U 19 yil shad bo‘lib turdi, 19 yil xoqon bo‘ldi. Bitikoshida Bilga haqdagi xronologiya shundan iborat. Bu sanalar Bilga xoqonning hayotidagi eng muhimlaridir” [3;32-b.].

Demak, mana shu bitigdagi parchalarning o‘ziyoq Bilga xoqonning xoqon sifatidagi, el-ulus, avlodlari, vatani oldidagi juda katta burchni sharaf, shon, shijoat, turkona botirlik, mardlik, dadillik, oqilona siyosat, harbiy kuch-qudrat bilan bosib o‘tganini anglatadi. Bu tarixiy xronologiya juda katta davrni qamrab olmasa-da, lekin turkiy millatlar taqdiridagi erk va ozodlik yo‘lidagi kurashlarni aks ettiradi.Yozuvchi Isajon Sulton ana shu bitig asosida o‘zining “Bilga xoqon” romani orqali tarixda yashab o‘tgan qahramon ajdodlarimizning timsoli bo‘lgan Bilga xoqonni mahorat bilan o‘quvchiga tanishtirdi. Mana bu Bilga xoqon tilidan aytilgan so‘zlar ham xoqonning asl fitratini anglatadi:

“*–Bilib qo‘y, hoy budun! Kishi o‘g‘li o‘lgani tug‘ilarmish. Bir Tangri yashagay. Bu kun, yo‘qsa erta, baribir, o‘lajaksan! Shunga deyman: qo‘rqma! Shoqoldayin ochlikdan o‘lma! Sillang qurib cho‘zilib yotma! O‘lsang, boshingni tik tutib o‘l! Qolsang, ko‘ksingni kerib-kerib yasha! …*

–Sen botir o‘g‘li eding, alp o‘g‘li eding. Yer bag‘irlab yotib-yitib yuradigan emas eding! Boshing timtik, bo‘yni bukilmas eding!

–Tangrim, bir sen mangusan! Ellarni, uluslarni beradigan sensan, oladigan-da sensan! Alplarni yaratadigan o‘zingsan, qut yuboradigan, qutlug‘ qiladigan-da o‘zingsan! Budunimni-ulusimni yorlaqa, boshini egdirma, dong‘ini qo‘riqla” [2;28-b.].

Isajon Sultonning mazkur romani sujeti genezisi nafaqat Bilga xoqon bitigi bilan, balki Tunyuquq, Kul tegin bitigtoshlari bilan ham bog‘liq. Negaki, yozuvchi ushbu asarida yuqoridagi bitiklardan ham unumli foydalangan. Masalan, “Bilga xoqon” romanidagi “O‘n o‘qqa yurish” qismidagi voqea “Tunyuquq” bitigida keltirilgan.

“Ko‘gman yo‘li bitta ekan. Yo‘lni qor bosgan deb eshitib, bu yo‘l bilan yursa yaramaydi, dedim. Yerchi (yer biladigan kishi) surishtirdim. Cho‘llik az qabilasidan bir yigitni topdim. Az yerini u yaxshi bilar ekan, bir manzili bor ekan. Ani daryosi bilan borilar ekan, o‘sha yerda yotib, bir otlig‘ yo‘l yurib boriladi, dedi. O‘sha yo‘l bilan yursa imkon bor deb o‘yladim. Xoqonimga buni aytib, qo‘shinni yo‘lga soldim, otlantir! –deb buyruq berdim. Oq tarmal (hozirgi Xua Kem) daryosini kechib o‘tib, qo‘shinga lager qurishga ijozat berdim. Biroz dam olgach, otlanishga buyruq berdim, qorni yorib, yuqoriga otni yetaklab, o‘zimiz yayov yurib, daraxtlarga tayanib qo‘shinni chiqardim. Oldindagi yigitlar ilgarilab, o‘simliklar bor dovondan oshdik. Undan qiynalib pastga tushdik. O‘n kun davomida biz yonlama yo‘llardan yurdik, to‘siqni aylanib o‘tdik. Yerchi ham yanglishib, bog‘izlandi. Xoqon xafa bo‘lib, otlarni choptiringlar, dedi” [3;20-b.].

Bilga xoqon bitiktoshi kabi To‘nyuquq bitiktoshini ham bir badiiy asar sifatida ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillardan ko‘rishimiz mumkinki, “Bilga xoqon” romanini yozishda Isajon Sulton Bilga xoqon bitigi bilan birgalikda Tunyuquq, Kul tigin bitiktoshlaridagi tarixiy faktlardan unumli foydalangan. Bu esa, albatta, yozuvchini ortiqcha dabdababozlikdan, romantik kayfiyatga berilishdan saqlab, asardagi Bilga xoqon, Tunyuquq, Kul tigin obrazlarining real qiyofasini chizish imkonini bergan, albatta. Asar orqali biz Bilga xoqonning, umuman turkiy elatlarning bag‘rikeng, shafqatli, qat’iyatli xalq ekanligiga yana bir bor amin bo‘lamiz. Asar sujetiga asos bo‘lgan bitigdagi Bilga xoqon hamda romandagi Bilga

xoqon obrazlari bir-birini to‘ldirgan holda qadimdagi mard, jasur, el-yurt uchun fidokor bo‘lgan, oliyjanob, dono turkiy ajdodlarimiz sifatida adabiyotimiz tarixida mangu yashashiga ishonchimiz komil.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). A.Abdurahmonov. Turkiy adabiyotning qadimgi davri. “Yangi asr avlodi”, 2005, 375-bet.
(2). I.Sulton. “Bilga xoqon” romani. “Factor Books” nashriyoti, 2022, 240 bet.
(3). N.Rahmonov. Qadimiy hikmatlar. G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. T., 1987, 432-bet.
(4). N.Rahmonov. O‘zbek adabiyoti tarixi. “Sano-standart”, T., 2017, 556-bet.
(5). Q.Sodiqov. O‘zbek mumtoz adabiyoti (Qadimgi turkiy adabiyot). “Akademnashr’, Toshkent, 320-bet.

Dusanova Tozagul Rasulovna (O‘zJOKU dotsenti, f.f.f.d. PhD; tozagul.dusanova@gmail.com)

MANOQIBLAR YARATILISH TARIXI

Annotatsiya. *Maqolada Sharq adabiyotida manoqiblarning shakllanishi va tarixiy taraqqiyoti ilmiy manbalar asosida tahlil etiladi. S.G‘aniyeva, B.Ahmedov, Q.Ergashev, Jürgen Paul va F.Olim tadqiqotlari umumlashtirilib, manoqiblarning biografik va tasavvufiy adabiyot bilan aloqadorligi yoritiladi. Maqomat, manoqib va holot tushunchalarining o‘zaro munosabati hamda janriy xususiyatlari izohlanadi. Alisher Navoiy ijodida holot-manoqib an’analarining davomiyligi, tarixiy shaxslar qiyofasi va davr adabiy-madaniy muhitining aks etishi tahlil qilinadi. Shuningdek, manoqibiy bayonning ma’rifiy-badiiy imkoniyatlari va Sharq mumtoz nasri taraqqiyotidagi ahamiyati ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *manoqib, maqomat, holot, tasavvufiy adabiyot, biografik nasr, Alisher Navoiy, janr taraqqiyoti.*

Дусанова Тозагул Расуловна (доцент УУЖМК, PhD по филологическим наукам; tozagul.dusanova@gmail.com)

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ МАНОКИБОВ

Аннотация. *В статье на основе научных источников анализируются становление и историческое развитие манокибов в восточной литературе. Обобщаются исследования С.Ганиевой, Б. Ахмедова, К.Эргашева, Юргена Пауля и Ф.Олим, освещается связь манокибов с биографической и суфийской литературой. Раскрываются взаимосвязь понятий «макомат», «манокиб» и «холот», а также их жанровые особенности. Анализируется преемственность традиции холот-манокибов в творчестве Алишера Навои, отражение образов исторических личностей и литературно-культурной среды эпохи. Кроме того, раскрываются просветительско-художественные возможности манокибного повествования и его значение в развитии классической восточной прозы.*

Ключевые слова: *манокиб, макомат, холот, суфийская литература, биографическая проза, Алишер Навои, развитие жанра.*

Dusanova Tozagul Rasulovna (Associate Professor at UJMCU, PhD in Philology; tozagul.dusanova@gmail.com)

THE HISTORY OF MANAQIB COMPOSITION

Annotation.*This article examines the emergence and historical development of manaqib in Eastern literature based on scholarly sources. It synthesizes the research of S.G‘aniyeva, B.Ahmedov, Q.Ergashev, Jürgen Paul, and F.Olim, highlighting the relationship between manaqib, biographical literature, and Sufi literary traditions. The article explores the interrelationship between the concepts of maqamat, manaqib, and holot, as well as their genre-specific features. It also analyzes the continuity of the holot-manaqib tradition in Alisher Navoi’s works, focusing on the portrayal of historical figures and the literary and cultural environment of his time. Furthermore, the article examines the educational and artistic potential of manaqib narratives and their significance in the development of classical Eastern prose.*

Keywords: *manaqib, maqamat, holot, Sufi literature, biographical prose, Alisher Navoi, genre development.*

Kirish. Sharq, xususan, o‘zbek adabiyotidagi nasriy asarlar janriga ko‘ra turfa xildir. Buni yuksak salohiyat sohibi Alisher Navoiy asarlari misolida kuzatsak, ayrim janrdagi asarlarning turkiy adabiyotdagi ilk namunalari hazrat qalamiga mansubligi ayonlashadi. Mutafakkirning “Vaqfiya” asarini akademik Botirxon Valixo‘jayev risola janriga mansubligini aytsa, matnshunos olim Alimulla Habibullayev so‘nggi asari “Mahbub ul-qulub” janrini pandnoma deb izohlaydi.

Alisher Navoiy uch qadrdon do‘sti va ustozining yuksak axloqi va insoniy fazilatlariga bag‘ishlab uch yodnoma “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Holoti Sayid Hasan Ardasher”, “Holoti Pahlavon Muhammad” asarlarini yaratdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bu asarlarning janri haqida taniqli olimlar o‘z fikrlarini turlicha izohlaganlar. Jumladan, Navoiy nasri yuzasidan keng tadqiqotlar olib borgan navoiyshunos olima Suyima G‘aniyeva “Navoiy nasri nafosati” risolasida bu asarlarni biografik-memuar asar deb tasnif qilgan[1].

Navoiy nasriy asarlari uslubini tadqiq etgan olim Q.Ergashevning ta’kidicha, Navoiyning maqsadi Jomiyning “holoti”ni yozish emas, balki Jomiy bilan o‘zi o‘rtasida o‘tgan “holot”ni qalamga olish bo‘lgan. Bir muqaddima, uch maqola va xotimadan iborat bo‘lgan asarning mundarijasi va mazmuni ham ana shu maqsadga bo‘ysundirilgan. Mana shu beshta qismda bayon qilingan voqealar markazida faqat Jomiy (“alar”) turmaydi, balki Navoiy (“faqir”) ham u bilan yonma-yon turadi.

Shunday qilib, asarning asosiy mazmunini Jomiy va Navoiy orasida o‘tgan “holot” tashkil etadi va aynan mana shu o‘ziga xoslik uni manoqiblardan ajratib turuvchi asosiy janriy belgilardan biridir. Mazkur “holot” asarning markazida, ham mullifning diqqat markazida turadi. Manoqiblarda esa asar markazida manoqib qaysi shayx yoki avliyoga bag‘ishlangan bo‘lsa, o‘sha shaxs turadi. Manoqiblar butunlay o‘ziga xos mazmun-mundarijaga ega asarlardir. Ularda, asosan, avliyolarning, so‘fiylarning manoqibiy hayoti haqida hikoya qilinadi. Manoqibiy hayot esa real biografiyadan farq qiladi. Manoqiblarning mualliflari real, tarixiy faktlardan ko‘ra ko‘proq rivoyatlar, naqllarga suyanadilar. Shuningdek, zikr etilayotgan avliyoning karomatlari haqidagi hikoyatlar manoqiblarning asosiy mazmunini tashkil etadi. Bu jihatdan qaraganda “Xamsat ul-mutahayyirin”ni ham, “Holot”larni ham manoqiblar sirasiga kiritishga mutlaqo asos yo‘q, zero, Navoiy har uchala asarda ham faqat ishonchli ma’lumotlarni keltiradi. Ularda bayon qilingan voqealarning aksariyatiga Navoiyning o‘zi guvoh bo‘lgan, ishtirok etgan, mazkur asarlar asosida rivoyatlar, naqllar emas, real faktlar va hayotiy hodisalar yotadi[2].

Manoqiblarning yaratilish tarixini o‘rganishda “manoqib”ni alohida janr sifatidagina emas, balki Sharqdagi hagiografik (avliyolar hayoti va fazilatlarini tasvirlovchi) adabiyotning shakllanish jarayoni bilan qarash ilmiy jihatdan to‘g‘ri bo‘ladi. Hagiografik adabiyot-diniy maqomga ega bo‘lgan “avliyolar”, yoki “muqaddas kishilar”ga bag‘ishlangan biografik janr. Sharqda avliyolar, zohidlar va so‘fiylar hayoti haqidagi asarlar, dastlab, arab tilidagi tabaqot an’anasi doirasida shakllangan. Tabaqot” muayyan toifadagi kishilarning tarjimayi holi va ulardan qolgan rivoyatlarni jamlovchi biografik to‘plam edi.

Markaziy Osiyo, Eron tarixi, tasavvuf va hagiografiya bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan Jurgen Paul “Hagiographic Literature in Persia and Central Asia” maqolasidagi ma’lumotlarga ko‘ra, fors madaniy hududidagi ilk hagiografik asarlar XI asr boshlarida paydo bo‘lgan. Ular arab tilidagi tabaqat-so‘fiylarning tarjimayi holiga bag‘ishlangan biografik to‘plamlar edi. Eng muhim ilk manbalardan biri Abu Abdurahmon Sulamiyning “Tabaqot as-sufiya” asaridir. Shuningdek, Abu Nu’aym Isfahoniyning “Hilyat al-avliyo” asari ham dastlabki yirik manbalardan sanaladi.

Manoqib Sharq adabiyotida birdan yuzaga kelgan mustaqil janr emas, balki islomiy biografik va tasavvufiy adabiyotning dastlabki tabaqot, maqomot hamda hagiografik rivoyatlari negizida bosqichma-bosqich shakllangan. XI asrda arab tilidagi so‘fiylar tabaqoti bilan tizimlashgan bu an’ana XII–XIII asrlarda forsiy adabiyotda rivojlanib, XIII–XIV asrlardan boshlab muayyan shayx va tariqat vakillarining fazilatlari, karomatlari va ma’naviy maqomini markazga qo‘ygan manoqib asarlarida yanada aniq janriy xususiyat kasb etgan[3].

Tadqiqot metodologiyasi. “Manoqiblar mumtoz adabiyotimizda bir janr sifatida namoyon bo‘ladi. Ular,asosan, shayx, so‘fiy, avliyolar, shariat va tariqat vakillari haqida yaratilib, ma’lum darajada tarixiy asosga ega. Umuman, manoqiblarning yuzaga kelishini Islomning ilk davrlari bilan bog‘lashimiz mumkin. Muhammad alayhissalom dunyodan o‘tgach, u kishining komil axloqi va hayotini sahoba va tobe’inlar rivoyat qila boshladilar. Diniy masalalarga oydinlik kiritish, sharhlash uchun dindagi sunnat amallar asosi bo‘lgan bunday rivoyatlar alohida to‘plana boshladi. Shu tarzda hadisshunoslik ilmi vujudga keldi va taraqqiy etdi. Keyinchalik esa “Shamoyili Muhammadiya”, “Tarixi Muhammadiy”, “Muhammad alayhissalom qissasi” kabi tarixiy-badiiy asarlar yaratildi. Unda payg‘ambarimizning sifatlari, martaba va fazilatlari Qur’ondagi boshqa payg‘ambarlar qissasi singari vasf etilgan. Buning davomida “Maqomati Abu Bakr Siddiq”, “Qissasi Shahzoda Hasan”, “Qissasi Shahzoda Husayn” kitoblari yuzaga keldi. Tasavvuf ta’limoti paydo bo‘lgach, tariqatdagi ko‘pgina murakkab holatlarni izohlash zarurati tug‘ildi. Ma’lum bir amaliy bos-

[1]Ғаниева С. Алишер Навоий насри ҳақида. Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги. “Tamaddun”,1-ж,240-бет.
[2]Эргашев Қ. Алишер Навоийнинг насрий услуби масалалари. ф.ф.д. (DSc). Дисс., Т., 2022, 64–65-бетлар.
[3] Jürgen Paul. “Hagiographic Literature in Persia and Central Asia”. Encyclopaedia Iranica. 2002, vol. XI, Fasc. 5, pp. 536–539.

qichni o‘tagan xalq qissachiligida yangi bir xarakterdagi, yo‘nalishdagi asarlar yaratish uchun zamin ham, ehtiyoj ham bor edi. Shu asnoda, valiylar hayotidan ibratli lavhalar manqaba etila boshlagan”.[1]

“Manoqiblar bizning davrimizgacha ko‘p miqdorda yetib kelgan va ularni barcha qo‘lyozma xazinalardan topish mumkin…avliyolarning manoqiblari turli-tuman hujjatli ma’lumotlarga boy bo‘lib, shubhasiz, feodal jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy hayotini o‘rganishda muhim tarixiy manba bo‘la oladi”,[2] Olim Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti kutubxonasida saqlanayotgan o‘ttizdan ortiq manoqiblar nomini keltiradi va “Maqomati xoja Ahror” , “Rashahot ayn ul-hayot”, “Jome’ ul-maqomati maxdumi A’zam”, “Ravzat ar-rizvon va hadiqat al-g‘ilmon”, “Nasimat ul-quds min xadoyiq ul-uns” kabi manoqiblar haqida keng to‘xtalib o‘tadi.

Tahlil va natijalar. Holot ba’zan manoqib-holotlar mashhur siymolar (mutasavvuf, shoir, adib) vafotidan so‘ng ularning hayoti, fazilatlariga bag‘ishlanib yozilgan asardir. Holotlarni tazkiraning ma’lum zabardast siymolarga bag‘ishlangan xili desa bo‘ladi. Navoiyning ustozi va piri Abdurahmon Jomiy haqidagi “Xamsat ul-mutahayyirin”, otasidek qadrdoni Sayyid Hasan Ardasherga bag‘ishlangan “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, do‘sti va hamrozi Pahlavon Muhammad Kushtigir to‘g‘risidagi “Holoti Pahlavon Muhammad” kabilar ana shunday asarlar (holot-manoqib) sirasiga kiradi.

Navoiyning “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” va “Holoti Pahlavon Muhammad” asarlari ayrim tadqiqotlarda manoqiblar qatorida sanalsa, ayrim manbalarda memuar – yodnomalar sirasiga kiritilgan. Bu ikkala asar nomida holot so‘zi keltirilganligi uchun ushbu so‘zning istilohiga ham to‘xtalib o‘tish joiz.

Holat so‘zi arab tilidan o‘zlashgan bo‘lib, yuzaga kelgan yoki mavjud bo‘lgan vaziyat, ahvol va turish ma’nolarini bildiradi, lug‘atda holatning ko‘pligi – “holatlar”, “ahvol”; adabiy janr sifatida ma’lum bir mo‘tabar zot – ilm va adabda mumtoz so‘fiyning hayoti va fazilatlari haqida hikoya qiluvchi asarni anglatadi. Navoiyning “Holoti Sayid Hasan Ardasher”, “Holoti Pahlavon Muhammad” kabi asarlarda ham bir kishining hayotini aks ettirish bosh maqsad qilib qo‘yilsa-da, ma’lum bir jamiyatdagi umumiy ahvol, shart-sharoitlar, o‘sha davrga xos bo‘lgan chizgilar, shuningdek, muallif hayoti bilan bog‘liq voqeliklar ham aks ettirilgan. Shuningdek, ushbu asarlarda Sulton Husayn Boyqaro davridagi Xuroson, xususan, Hirotning holati yorqin real ma’lumotlar asosida tasvirlangan.

Alisher Navoiyning “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” asaridan oldin ham “holot” (ahvol, tarjimai hol, biografiya) tushunchasi Sharq adabiyoti va tasavvufiy manoqib adabiyotida mavjud bo‘lgan. Biroq asar nomi aynan “Holoti falonchi” shaklida bo‘lgan namunalar juda kam uchraydi. Navoiy bu nomlash usulini mustaqil janriy shakl sifatida rivojlantirgan adiblardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotchilarning qayd etishicha, “holot” mashhur shaxslarning hayoti va fazilatlariga bag‘ishlangan biografik-manoqibiy asar turi bo‘lib, Navoiy yaratgan “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, keyinchalik, “Holoti Pahlavon Muhammad” ushbu janrning turkiy adabiyotdagi eng mukammal namunalari sanaladi. Ma’lumki, fors-tojik va arab manbalarida ayrim avliyolar haqida yozilgan “ahvol”, “holot”, “manoqib” tipidagi asarlar bo‘lgan, lekin o‘zbek adabiyotida va turkiy nasrda Navoiyning “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” asari eng qadimgi va mashhur “Holot” nomli asarlardan biri sifatida e’tirof etiladi.

“O‘tmishda manoqib-holotda tasvirlanayotgan shaxs diniy-tasavvufiy martabaga ega bo‘lishi shart qilib qo‘yilgan. Navoiy ham Abdurahmon Jomiy, Sayyid Hasan Ardasher va Pahlavon Muhammad faqatgina ustozi yoki yaqin kishisi emas, balki o‘z davrining yetuk so‘fiylari va qaysidir ma’noda o‘zining pirlari bo‘lgani uchun ular haqida alohida asar bitadi. Shu tariqa, bu asarlarda diniy-tasavvufiy zotlar siymosi yaratiladi. Bu esa “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” va “Holoti Pahlavon Muhammad”ni, avvalo, manoqib va holot janriga taalluqli asarlar, deb hisoblash uchun to‘la asos beradi. Biroq Navoiy qalamiga mansub manoqib-holot ruhidagi bu uch asarning G‘arb va Sharq adabiyotida uchraydigan boshqa agiografik asarlardan keskin farq qiladigan xususiyatlari ham bor. Birinchidan, G‘arbda ham, Sharqda ham agiografik asarlarning aksariyati qo‘ldan qo‘lga ko‘chirilib, yo‘l-yo‘lakay tahrir qilinib, o‘zgarib boravergan. Aniqrog‘i, bu kabi asarlarda muallifning nuqtai nazari emas, balki madh etilayotgan qahramonning hayoti birlamchi ahamiyat kasb etgan. Ikkinchidan, ta’rif etilayotgan tarixiy shaxsni ideallashtirish asosiy maqsadga aylangani uchun ularda mubolag‘aga katta erk berilgan. Shu sababli bunday asarlarda real voqealar turli to‘qima rivoyatlar bilan qo‘shilib ketgan.

Navoiy manoqib-holotlarida esa buning tamoman aksini ko‘ramiz. Birinchidan, muallif faqat o‘zi ko‘rgan-bilgan, shohid bo‘lgan, to‘la ishongan voqealarnigina qalamga oladi. Ikkinchidan, qahramon bu

[1] Ҳамроева Д. Манoқиб ва тарихий ҳақиқат. “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. 2003, 4-сон, 46-бет.
[2] Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Тошкент, 1994. 256–269-бетлар.

yerda bevosita muallifning nigohi, shaxsiy nuqtayi nazari, hissiy-ekspressiv munosabati orqali yoritiladi. Bunda asar qahramoni emas, balki uning muallifi asosiy maqsadda turadi".[1]

Alisher Navoiygacha tasavvufiy va biografik adabiyotda "holot" tushunchasi mavjud bo'lsa-da, turkiy adabiyotda muayyan shaxs hayotiga bag'ishlangan va nomida "Holoti" so'zi qo'llangan asarlar deyarli uchramaydi. Shu jihatdan, "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" nafaqat Navoiy memuar-biografik nasrining, balki turkiy adabiyotdagi "holot" janrining ham dastlabki va mukammal namunalaridan biri deyish mumkin.

Navoiyning manoqib-holotlari XV asrning adabiy, madaniy va ma'naviy hayotida katta mavqe egallagan siymolarga bag'ishlanganligi, o'zbek va tojik adabiy aloqalari tarixini o'rganishga katta hissa qo'shganligi, muallifning (Alisher Navoiyning) tarjimayi holi, ijodiy faoliyatiga doir ma'lumotlarning mavjudligi jihatidan muhim ilmiy-adabiy ahamiyatga ega. Alisher Navoiy holot-manoqiblarining tuzilishi, bayon uslubi o'sha davr nasrining qonun-qoidalari, badiiylik shart-sharoitlariga mos bo'lib, ularda saj' san'ati, she'riy parchalar, hikoyot va rivoyatlar ham o'rinli ishlatilgan. Asarlarda nomlari zikr etilgan Abdurahmon Jomiy, Sayyid Hasan Ardasher va Pahlavon Muhammad Kushtigir kabi tarixiy siymolar badiiylik tamoyili asosida qalamga olinganliklari tufayli tarixiy-badiiy obraz tarzida ko'zga tashlanib turadilar. Mazkur siymolarning ruhiy holati, odamlar bilan munosabati, xatti-harakati, dono so'z va pand-nasihatlari turli xildagi hikoya va rivoyatlar vositasida bayon qilinadi. Natijada ana shu jarayonda bu tarixiy shaxslarning nihoyatda jozibali badiiy siymolari gavdalanadi**.**

Mazkur holotlarda faqat yuqorida nomlari tilga olingan tarixiy shaxslargina emas, balki ular bilan yonma-yon yashagan ko'pgina shaxslar ham tasvirlangan. Masalan, "Xamsat ul-mutahayyirin"da Abdurahmon Jomiy bilan bir qatorda Shayxim Suhayliy, Darvesh hoji Irqband (bog'bon), Mutahhari Udiy (xonanda va sozanda), Sayyid G'iyos (bog'bon), Mahmud Habib (devona), Mavlono Abdussamad (xattot), Mavlono Sog'ariy, Xoja Dehdor va boshqalar. Bunday hodisani boshqa holotlarda ham kuzatish mumkin. Shunday qilib, Navoiyning holot-manoqiblari asrining mashhur siymolari buyuk fazilatlarini navoiyyona samimiyat va mahorat bilan tasvirlagan nodir yodgorliklaridir.

Xulosa va takliflar. Ko'rinadiki, manoqibiy holat faqat "karomat" yoki g'ayrioddiy voqea degani emas. Kengroq adabiy talqinda u muayyan shaxsning fazilatini ochib beradigan, uning ruhiy-ma'naviy maqomini namoyon qiladigan ibratli holatdir. Shuning uchun Navoiy nasrida manoqibiy holatlarni ma'rifiy mazmunni konkretlashtiruvchi badiiy vosita sifatida o'rganish mumkin. Ilmiy nuqtayi nazardan eng qiziqarli jihat shundaki, Navoiy manoqibiy holatlarni oddiy biografik ma'lumot sifatida emas, balki ma'naviy qadriyatlarni real shaxslar obrazi orqali konkretlashtirish vositasi sifatida qo'llaydi.

Alisher Navoiy manoqib-holot an'analarini ijodiy davom ettirib, ularni o'zbek mumtoz nasrining mazmuniy va badiiy imkoniyatlari bilan boyitdi. U "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad" va "Xamsat ul-mutahayyirin" asarlarida zamondoshlarining ma'naviy qiyofasi, insoniy fazilatlari, ijodiy faoliyati va o'zaro munosabatlarini shaxsiy kuzatishlari, xotiralari hamda tarixiy ma'lumotlar asosida yoritdi. Natijada an'anaviy manoqib-holot tasviriga hayotiy kuzatish va tarixiy-biografik dalillar uyg'unlashib, turkiy tildagi biografik nasrning o'ziga xos namunalari yaratildi. Shu tariqa, Navoiy ushbu an'anani ijodiy takomillashtirib, o'zbek mumtoz nasri taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 5-j, "Хамсат ул-мутаҳаййирин", Т., Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011, 860-бет.

(2). Ғаниева С. Алишер Навоий насри ҳақида. Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги. "Tamaddun", 1-ж., 240-бет.

.(3). Эргашев Қ. Алишер Навоийнинг насрий услуби масалалари. ф.ф.д. (DSc). Дисс., Т., 2022, 64–65-бетлар.

(4). Jürgen Paul. "Hagiographic Literature in Persia and Central Asia". Encyclopaedia Iranica. 2002, vol. XI, Fasc. 5, pp. 536–539.

(5). Ҳамроева Д. Манoқиб ва тарихий ҳақиқат. "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали, 2003, 4-сон, 46-бет.

(6). Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Тошкент, 1994, 256–269-бетлар.

(7). Олимов Ф. Алишер Навоий манoқиб–ҳолотларида бадиий-публисистик маҳорат. Ф.ф.д. автореферати, Т., 2023, 18-бет.

[1] Олимов Ф. Алишер Навоий манoқиб –ҳолотларида бадиий-публисистик маҳорат. Ф.ф.д. автореферати, Т., 2023, 18-бет.

Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich (Xorijiy filologiya fakulteti dekani,
filologiya fanlari doktori, prof.v.b.; zohid@urdu.uz)

NEMISCHA DIPLOMATIK LEKSIKA TADQIQI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada nemis, rus va o‘zbek tillaridagi diplomatik terminlarning tadqiq qilinishi, kelib chiqishi, ularning lotin va fransuz tillaridan o‘zlashish jarayonlari, transkripsiya, transliteratsiya va kalkalash usullari asosida tilga kirib kelish xususiyatlari yoritilgan. Diplomatik terminologiyaning leksik-semantik tarkibi, tematik guruhlari hamda konsullik terminologiyasining mustaqil terminologik tizim sifatidagi o‘rni ilmiy manbalar asosida tavsiflangan.*

Kalit so‘zlar: *diplomatiya, diplomatik leksika, terminologiya, diplomatik til, leksik qatlam, termin, transkripsiya, transliteratsiya, o‘zlashmalar,*

ИССЛЕДОВАНИЕ НЕМЕЦКОЙ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы исследования дипломатической терминологии немецкого, русского и узбекского языков, её происхождения, а также процессы заимствования из латинского и французского языков. Освещаются особенности проникновения дипломатических терминов в языки посредством транскрипции, транслитерации и калькирования. На основе научных источников характеризуются лексико-семантический состав дипломатической терминологии, её тематические группы, а также определяется место консульской терминологии как самостоятельной терминологической системы.*

Ключевые слова: *дипломатия, дипломатическая лексика, терминология, дипломатический язык, лексический пласт, термин, транскрипция, транслитерация, заимствования.*

A STUDY OF GERMAN DIPLOMATIC VOCABULARY

Annotation. *This article examines the study of diplomatic terminology in the German, Russian, and Uzbek languages, its origin, and the processes through which it has been borrowed from Latin and French. It highlights the linguistic features of the incorporation of diplomatic terms into these languages through transcription, transliteration, and calquing. Based on scholarly sources, the article describes the lexical-semantic structure of diplomatic terminology, its thematic groups, and the status of consular terminology as an independent terminological system.*

Key words: *diplomacy, diplomatic lexis/diplomatic vocabulary, terminology, diplomatic language, lexical layer/lexical stratum, term, transcription, transliteration, loanwords/borrowings.*

Kirish (Introduction). Diplomatik faoliyatga oid terminlar nemis, rus va o‘zbek tillarining leksik tizimida alohida o‘rin egallaydi. Ushbu terminlarning shakllanishi va taraqqiyoti tilning ichki qonuniyatlari bilan bir qatorda, davlatlararo aloqalar, siyosiy jarayonlar hamda xalqaro hamkorlikning rivojlanishi kabi ekstralingvistik omillar bilan ham belgilanadi. Shu sababli diplomatik terminologiyani o‘rganish tilshunoslik bilan birga tarix, siyosatshunoslik va xalqaro munosabatlar bilan uzviy bog‘liq holda amalga oshirilishi lozim.

Diplomatik leksikaning dastlabki qatlamlari davlatlar o‘rtasidagi munosabatlarning vujudga kelishi, muzokaralar olib borish, tinchlik bitimlarini tuzish va o‘zaro majburiyatlarni belgilash jarayonlarida shakllangan. Jamiyat taraqqiyoti va xalqaro aloqalarning kengayishi natijasida ushbu sohaga oid tushunchalar doirasi tobora boyib, ularni ifodalovchi terminlar ham miqdor va mazmun jihatidan o‘zgarib bordi. Bugungi kunda diplomatik terminologiya yangi siyosiy voqeliklar, xalqaro huquq me’yorlari va kommunikativ ehtiyojlar ta’sirida muntazam ravishda takomillashmoqda.

Diplomatik terminlarning etimologiyasini tahlil qilish ularning turli tillar o‘rtasidagi aloqalar natijasida shakllanganini ko‘rsatadi. Xususan, lotin tili xalqaro siyosiy-huquqiy terminologiyaning tarixiy manbalaridan biri hisoblanadi. Lotincha birliklarning Yevropa tillariga o‘zlashishida fransuz, nemis va ingliz tillari muhim vositachi vazifasini bajargan. Biroq terminlarning o‘zlashish yo‘llari va semantik xususiyatlari har bir tilning tarixiy taraqqiyoti hamda milliy-lisoniy imkoniyatlariga ko‘ra farqlanadi. Shu nuqtayi nazardan, nemis, rus va o‘zbek tillaridagi diplomatik terminlarni qiyosiy-chog‘ishtirma o‘rganish ularning umumiy manbalari, o‘zlashish xususiyatlari va milliy til tizimlarida namoyon bo‘lish qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Diplomatik terminologiya masalasi bo‘yicha ingliz olimlari G.Nikolson, S.Ealy, R.Denton, G.Woodward, R.Roland, J.Delisle, W.Judith, H.Houben, J.House, nemis olimlari nemis J.Hatschek, K.Strupp, H.Wildner, K.Heller, U.Ammon, B.Schöbener, D.Nohlen, F.Glots, R.Rotte, A.Ritzer; rusiyzabon olimlar E.M Isserlin, A.N.Kovalyev, F.P.Sergeev, L.G. Farafonova, F.F.Molochkov, S.B.Grinyev, A.F.Borunkov, L.A.Balandina, S.B.Grinyev-Grinyevich, M.B.

Belzakov, F.Naser, X.Trabelsi, A.I.Pencheva, L.M.Terentiy, V.I.Popov, V.V Krivorot va o‘zbek olimlari D.Qulmamatov, H.Dadabayev, M.Qosimov, X.Muhitdinova, A.Abdullayeva Sh.Safarov, Sh.Ko‘chimov, S.Inomxo‘jayev, R.Rasulov, N.Abdullayeva, N.U.Xa, S.D.Mavlyanov, A.I.Musayev tomonidan turli yo‘-nalishlarda izlanishlar olib borilgan. Mazkur tadqiqotlarda diplomatik leksikaning qardosh va noqardosh tillarda shakllanishi, rivojlanishi, qadimiy yozma yodgorliklar matnida qo‘llanilishi, ularning etimologi-yasi, semantik strukturasi tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada diplomatik leksik birliklar materiali tahliliga oid metod-lardan foydalanilgan holda tadqiq natijalari taqdim qilindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tavsiflash, em-pirik, diaxron, sinxron, qiyosiy-tarixiy, etimologik, tahlil qilish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. XX asrda diplomatik tilning terminologik tizimiga xalqaro til maqomini olgan ingliz, fransuz tili ta’sir eta boshladi. Qator diplomatik leksemalar Yevropa tillari (jumladan, rus tili)ga ne-mis tili orqali ham o‘tgan. O‘zbek tiliga esa ular, asosan, rus tilidan o‘zlashgan.

Diplomatiya tili terminlari ikki turga bo‘linadi. Bular o‘z va o‘zlashma terminlardir. O‘zlashmalar, o‘z navbatida, kalka va international kabi ko‘rinishlarda qo‘llaniladi [3;30-b.].

Ta’kidlash lozimki, nemis, rus va o‘zbek tillari leksik qatlamida uchraydigan ko‘pgina diplomatiyaga oid so‘zlar kelib chiqish nuqtayi nazaridan: **1) lotincha** – *notatio*>nem. die Note>rus. нота>o‘zb. nota; *consul*–nem. der Konsul–rus. консул–o‘zb. konsul; *memorandum*–nem. das Memorandum–rus. Мемо-рандум–o‘zb. memorandum; *nuntius*–nem. der Nuntius – rus. нунций – o‘zb. nunsiy; *mediātor* – nem. der Mediator – rus. медиатор – o‘zb. mediator;

2) fransuzcha – *diplomate* > nem. der Diplomat > rus. дипломат > o‘zb. diplomat; *agrément* – nem. das Agreement – rus. агреман–o‘zb. agreman; *attaché* – nem. der Attaché – rus. атташе – o‘zb. attashe; *démarche* – nem. die Demarche – rus. демарш – o‘zb. demarsh; *commune* < lat. *communis* – nem. die Kommune – rus. *коммуна* – o‘zb. *kommuna* bo‘lib hisoblanadi.

Bundan tashqari, diplomatik terminlar nemis, rus va o‘zbek tillariga lotin hamda fransuz tillaridan kalkalash orqali ham olingan. Ularga, jumladan, quyidagi terminlar misol bo‘la oladi: 1) lot. *memorandum* > nem. die Denkschrift > rus. заметка > o‘zb. diplomatik hujjat, eslatma; *veto* – nem. das Vetorecht – rus. право на вето – o‘zb. veto huquqi); 2) fr. *corps diplomatique* – nem. das diplomatische Korpus – rus. дипломатический корпус – o‘zb. diplomatik korpus; *la résidence* < **residentia** – nem. die Residenz rus.– резиденция – o‘zb. rezidensiya (qarorgoh).

Ta’kidlash joizki, keltirilgan misollar lotincha va fransuzcha terminlar nemis, rus va o‘zbek tillariga transliteratsiya va transkripsiya yo‘li bilan kirib borganligini dalillaydi. Shu bilan birgalikda, o‘ranilayotgan tillar qatlamida assimilatsiyaga uchramagan lotincha leksemalar ham qo‘llaniladi: *de-fakto* – nem. de facto – rus. де факто – o‘zb. de-fakto; *persona non grata* – nem. die Persona non grata – rus. персона нон грата – o‘zb. persona non grata; *status quo* – nem. der Status quo – rus. статус-кво – o‘zb. status kvo; *modus vivendi* – nem. der Modus Vivendi – rus. модус вивенди – o‘zb. modus vivendi.

Diplomatiya tilining leksik-semantik tarkibiy qismi maxsus leksika hisoblanib, ular terminologik va terminologik bo‘lmagan so‘zlarga ajraladi.

K.Heller maxsus diplomatik terminlarni quyidagicha farqlaydi: keng ma’nodagi (umumiy) foydala-niladgan (die Botschaft, der Diplomat, die Diplomatie, usw); tor doiradagi (der Empfangsstaat, die Botschafterebene, die Exquatur usw.); bir guruhdan ikkinchisiga o‘tishni anglatuvchi (Konsularagent, Zeremoniell, Agreement usw) [1;531–544-b.].

Mavjud faol tillar tizimida bo‘lgani kabi, diplomatik leksik birliklar o‘rasida muayyan chegara yo‘q. Ta’kidlash kerakki, diplomatik soha terminlari fanning boshqa sohalari bilan qiyoslaganda, deyarli o‘zga-rishsiz bo‘lishiga qaramasdan, umuman olganda, barqaror emas.

Tilshunos olim L.G.Farafonova o‘z tadqiqotlarida diplomatik terminlarni paradigmatik tamoyilga ko‘ra bo‘linishini keltiradi hamda quyidagi terminologik sinflar va ularning quyi tizimlarini ajratib ko‘rsa-tadi.

Diplomatik vakillar rasmiy lavozimga ega shaxslar (*der Attaché, der Sekretär, der Gesandschaftsrat*, *der Gesandte* usw.); tashkilot va diplomatik vakolatxona nomlari (*die Gesandtschaft, die Botschaft, Auswärtiges Amt,* usw.); rasmiy hujjat nomlari va ularning tarkibiy qismlari (*die Konzeption, der Artikel, die Note, die Verbalnote* usw.); diplomatik jarayonlarni bildiruvchi terminlar (*akkreditieren, bestellen, das Beglaubigungsschreiben abberufen,*); diplomatik protokol terminlari (*die Tischordnung, der Empfang*, *die Sitzordnung* usw.) [4;203-b.].

Ko‘pchilik tadqiqotchilar konsullik terminlarini tildagi diplomatik tizim bilan birga ishlatiladigan mustaqil terminologik tizim sifatida qaraydilar. Mazkur dalil xalqaro huquq normalariga mos shakllantirilgan maxsus konsullik xizmati institutining mavjudligi bilan asoslanadi [2; https://lex.uz/docs/2750193].

Konsullik terminlari quyi tizimlarga ham bo‘linadi: 1. Konsullik darajalari nomlari, rasmiy lavo-zimga ega shaxslar (*der Konsul, der Generalkonsul, der Vizekonsul* usw.)nomlaridi. 2. Konsullik vakolatxonalari nomlari (*das Konsulat, die konsularische Vertretung*, *die Konsularabteilung,* usw.); 3. Rasmiy hujjatlarning nomlari (*das Ernennungsschreiben*, *die Exequatur, das Visum* usw.). 4. Konsullik amaliyotidan olingan leksika (*das Konsulargericht, die Konsulargebühr, konsularischer Schutz,* usw.).

Xulosa va takliflar. Ta‘kidlash joizki, nemis tiliga kirib kelgan diplomatik leksikani haqiqiy nemischa, ruscha va o‘zbekcha leksika bilan almashtirish, ya’ni kalkalash tendensiyasi mavjud. Misol uchun, Lettre de creance – Beglaubigungsschreiben; верительная грамота; ishonch yorlig‘i, der Botschafter Ambassadeur – (der Ambassadeur); посол; elchi va boshqalar.

Diplomatiya sohasida til tejamkorligi nuqtai nazaridan leksik tizimning xarakterli elementi bo‘lmish so‘zlarning qisqartma shakllari qo‘llaniladi. Misol uchun, BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), SHHT (Shanxay Hamkorlik Tashkiloti), EI (Yevropa Ittifoqi) va h.k.

Diplomatiyaning tezkor rivojlanishi, siyosiy tuzumlarning yemirilishi, mamlakatlarning tashqi siyosiy maydondagi positsiyasi, geosiyosiy vaziyatning tubdan o‘zgarishi diplomatik tilda ham yangi leksikaning yuzaga chiqishiga olib kelmoqda. Keyingi paytlarda diplomatiya tilida quyidagi diplomatik leksik birliklar paydo bo‘layotganligi buning yaqqol dalilidir: Misol uchun, “separatist (ayirmachi)” “sanksiya”, “sanksiyalar tahdidi” va hokazo.

Xulosa qilib aytganda, diplomatiya sohasi terminlari etimologiyasi, shakllanishi, rivojlanishi, tematik xosligi va xarakteristikasiga ko‘ra, umumiy va tor doirada qo‘llaniladigan sohaviy terminlardan iborat. Biroq ular muayyan tizimli aloqa va munosabatga ham egadirlar. Bu esa mazkur leksik birliklarni diplomatiya tili deb atashni taqozo qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Heller K. Der Wortschatz unter dem Aspekt des Fachwortes–Versuch einer Systematik // Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx Universität. Leipzig, 1970, № 4, s. 531–544.

(2). Konsullik munosabatlari to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi, 1963 // https://lex.uz/docs/2750193

(3). Пономарёва Е.В. Лексико-стилистические аспекты перевода дипломатических текстов (на материале сайтов МИДа России и Германии). Дис. ...на соискание степени магистра / Е.В.Пономарева; науч. рук. В. Н.Корнев; СПбГУ. Санкт-Петербург, 2017, с. 30.

(4). Фарафонова Л.Г. Система дипломатического подстиля и ее исследование на уровне текста: на материале современного немецкого языка. Дисс. ... канд. филол. наук, Москва, 1977, 203 с.

Turaxanov Akrom Abdulhakimovich (Farg‘ona davlat universiteti “Pedagogika” kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) E-mail: akromturahanov@gmail.com; ORCID ID: 0009-0003-5218-0891)

Turaxanova Firuza Shavkatovna (Amerika Texnologiya universiteti magistranti)

HOZIRGI O‘ZBEK RAQAMLI DISKURSIDA INGLIZCHA O‘ZLASHMALARNING MAVZUIY-KONSEPTUAL VA STRUKTURAVIY-SEMANTIK TAHLILI

Annotatsiya. *Maqola hozirgi o‘zbek raqamli diskursida inglizcha leksik birliklarning mavzuiy-konseptual tashkil etilishi, semantik transformatsiyasi va strukturaviy-grammatik moslashuviga bag‘ishlangan. Tadqiqot materiallari asosida o‘zlashmalarning mavzuiy sohalari tizimlashtirildi, semantik va konseptual o‘zgarishlar farqlandi, morfologik hamda so‘z yasalishiga oid integratsiya mezonlari bayon qilindi. Post, startup, target, blogger, hashtag birliklari, shuningdek, postlar, like-lar va commentlar shakllari ko‘rib chiqiladi. Tavsif sifat tahliliga asoslanadi; birliklarning chastotasi va tarqalishi haqida miqdoriy xulosalar ilgari surilmaydi.*

Kalit so‘zlar: *inglizcha o‘zlashmalar, o‘zbek tili; raqamli diskurs, mavzuiy-konseptual tashkil etilish, semantik moslashuv, konseptual kategoriyalash, morfologik integratsiya, so‘z yasalishi.*

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ И ТЕМАТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АНГЛИЙСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ ЦИФРОВОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. *Статья посвящена тематико-концептуальной организации англоязычных лексических единиц в современном узбекском цифровом дискурсе, их семантической трансформации и структурно-грамматической адаптации. На основе исследуемого материала систематизированы*

тематические области заимствований, разграничены семантические и концептуальные изменения, а также изложены критерии морфологической интеграции и словообразовательной адаптации. Рассматриваются такие единицы, как post, startup, target, blogger, hashtag, а также формы post-lar, like-lar и commentlar. Описание основано на качественном анализе; количественные выводы о частотности и распространённости рассматриваемых единиц не выдвигаются.

Ключевые слова: *английские заимствования, узбекский язык, цифровой дискурс,тематико-концептуальная организация, семантическое соответствие, концептуальная категоризация, морфологическая интеграция, словообразование.*

THEMATIC-CONCEPTUAL AND STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF ENGLISH LOANWORDS IN CONTEMPORARY UZBEK DIGITAL DISCOURSE

Annotation. *This article examines the thematic-conceptual organization, semantic transformation, and structural-grammatical adaptation of English lexical units within contemporary Uzbek digital discourse. Based on the research material, the thematic domains of these loanwords are systematized, semantic and conceptual shifts are identified, and criteria for morphological and word-formation integration are outlined. Specific units–such as "post", "startup", "target", "blogger', and "hashtag"—as well as forms like "postlar" (posts), "likelar" (likes), and "kommentlar" (comments), are analyzed. The description is based on qualitative analysis; no quantitative conclusions regarding the frequency or distribution of these units are presented.*

Keywords: *English loanwords, Uzbek language, digital discourse, thematic-conceptual organization, semantic adaptation, conceptual categorization, morphological integration, word formation.*

Kirish. Inglizcha o‘zlashmalarning kognitiv-semantik moslashuvini o‘rganishni ularning mavzuiy-konseptual tashkil etilishini aniqlashdan boshlash maqsadga muvofiq. Mavzuiy tasnif birlikning qo‘llanish sohasini aks ettirsa, konseptual tahlil u bilan bog‘liq bilim, kategoriya, ssenariy va freymlarni aniqlaydi. Shu sababli o‘zlashmalarni oddiy sanab o‘tishdan tizimli tavsiflashga o‘tish zamonaviy voqelikning qaysi jihatlari inglizcha leksika vositasida ifodalanishini aniqlash imkonini beradi [1;2;3].

Mazkur tadqiqotda inglizcha o‘zlashmalarning mavzuiy-konseptual tashkil etilishi ularning qo‘llanish sohalari bilan o‘zbek tili sohiblari tegishli obyekt, jarayon va kommunikativ vaziyatlarni kategoriyalash hamda talqin qilishda foydalanadigan konseptual tuzilmalar o‘rtasidagi tizimli bog‘liqlik sifatida tushuniladi. Bu yondashuv o‘zlashmani ayni paytda leksik birlik, mavzuiy maydon elementi va dolzarb konseptni ifodalash vositasi sifatida ko‘rishga imkon beradi [2;3].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bunday qarashning nazariy asosini kognitiv tilshunoslik qoidalari tashkil etadi. Ch.Fillmor ma’noni freym deb ataladigan bilim tuzilmasi bilan bog‘laydi [2]; J.Lakoff kategoriyalash va tajribaning konseptual tashkil etilishini tahlil qiladi [3], D.Girarts esa leksik semantikaning nazariy yondashuvlarini tizimlashtiradi [4]. Shuning uchun o‘zlashmalar tahlilida nafaqat ularning ma’nosini, balki raqamli muloqotda ifodalab beradigan voqelik qismini ham hisobga olish muhimdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Metodik asos sifatida tadqiqotda belgilangan qiyosiy, komponent, kontekstual, kognitiv-semantik va strukturaviy-so‘z yasalish tahlili qo‘llanadi. Keltirilgan misollar yangi miqdoriy kuzatuv natijalari emas, balki sifat jihatidan o‘rganilgan leksik materialdir. Maqolaning maqsadi inglizcha birlikning mavzuiy mansubligidan uning ma’nosi, konseptual mazmuni, strukturaviy shakllanishi va diskursda mustahkamlanish imkoniyatigacha bo‘lgan asosiy jihatlarni yagona tahliliy tizimda ko‘rsatishdir. Shuningdek, tadqiqot materiali sifatida ko‘rib chiqilgan post, startup, target, blogger, hashtag, postlar, likelar, commentlar kabi birliklarni ham ko‘rsatish mumkin.

Tahlil va natijalar. *Inglizcha o‘zlashmalarning mavzuiy-konseptual tashkil etilishi.* Mavzuiy guruh material tashkil etilishining tashqi, kuzatiladigan darajasini ifodalaydi, konseptual guruh esa bilim va tajribaning chuqurroq tuzilishini aks ettiradi. Masalan, raqamli soha birliklari mavzu jihatidan axborot texnologiyalariga mansub bo‘lishi, konseptual jihatdan esa «raqamli harakat», «kommunikatsiya», «axborot almashinuvi», «virtual makon» yoki «raqamli identiklik»ni ifodalashi mumkin. Shuning uchun mavzuiy tasnif konseptual tahlil bilan to‘ldiriladigan dastlabki bosqich hisoblanadi [2;3].

Nazariy material asosida hozirgi o‘zbek raqamli diskursidagi inglizcha o‘zlashmalarning quyidagi asosiy mavzuiy sohalari ajratiladi: axborot texnologiyalari va raqamli xizmatlar; ijtimoiy tarmoqlar va internet muloqoti; biznes va marketing; ta’lim va ilmiy muloqot; ommaviy madaniyat va ko‘ngilochar faoliyat; kundalik raqamli faoliyat; kasbiy muloqot; moliya va elektron tijorat; ijtimoiy-kommunikativ soha. Bu guruhlar o‘zaro bog‘liq: bitta birlik turli sohalarda ishlatilishi va kontekstga qarab mavzuiy mansubligini o‘zgartirishi mumkin [1].

Yangi obyektlar, jarayonlar va faoliyat turlari bilan bog‘liq raqamlashtirish konseptual sohasi alohida ahamiyatga ega. Ingliz tili texnologiya, platforma va raqamli amaliyotlar bilan birga tarqaladigan terminlarning manbalaridan biridir. Masalan, startup innovatsiya va raqamli tadbirkorlik konseptlarini, update raqamli mahsulotni yangilashni, post esa onlayn muhitdagi nashrni faollashtiradi. Shunday qilib, o‘zlashma nafaqat nomlash, balki yangi voqelikni konseptuallashtirish vazifasini ham bajaradi [1;3-b.].

Ijtimoiy tarmoqlar va internet muloqoti muhim mavzuiy sohadir. Ularning interaktivligi, murojaatning moslashuvchanligi, janrlarning aralashishi va til vositalarining doimiy yangilanishi inglizcha leksikadan foydalanishga sharoit yaratadi. Bu yerda o‘zlashmalar foydalanuvchi harakatlari, nashr turlari, muloqot shakllari, raqamli obyektlar va tarmoq identikligini ifodalaydi. Post, story, follower, like, blogger, hashtag birliklari texnologiya bilan birga raqamli platformalardan foydalanishning ijtimoiy amaliyotiga ham bog‘liq [1].

1-jadval

Inglizcha o‘zlashmalarning mavzu sohalari

Mavzuiy soha	Asosiy mazmun	Ifodalanadigan konseptual sohalar	Qo‘llanish xususiyati
Axborot texnologiyalari	Texnologiya, dastur, raqamli jarayonlar	Raqamli texnologiya, ma’lumotlar, dasturlash, virtual muhit	Terminologik, nominativ
Ijtimoiy tarmoqlar	Nashrlar, muloqot, akkaunt, auditoriya	Raqamli muloqot, identiklik, hamjamiyat	Kommunikativ, identifikatsion
Biznes va marketing	Targ‘ibot, sotuv, brending	Bozor, mijoz, tovar, ilgari surish	Kasbiy, reklama
Elektron tijorat	Onlayn xarid va raqamli xizmatlar	Xarid, to‘lov, buyurtma, servis	Nominativ, funksional
Ta’lim	Raqamli o‘qitish va ta’lim texnologiyalari	Ta’lim, bilim, raqamli ta’lim muhiti	Akademik, kasbiy
Ommaviy madaniyat	Musiqa, kino, ko‘ngilochar faoliyat, media kontent	Madaniyat, dam olish, mashhurlik, identiklik	Emotsional, baholovchi
Kasbiy muloqot	Kasbiy jarayonlar va vositalar	Kasb, kompetentlik, kasbiy identiklik	Terminologik

Biznes, marketing va elektron tijorat alohida guruhni tashkil etadi. Iqtisodiy faoliyatning raqamlashtirilishi xalqaro biznes modellari, platformalar va marketing texnologiyalarining tarqalishi bilan kechadi; ularga oid inglizcha nomlar o‘zbek tilidagi muloqotga ham kirib keladi. Ular konseptual jihatdan «tovar», «xizmat», «ilgari surish», «mijoz», «brend», «bozor», «reklama» va «boshqaruv» sohalariga tegishli. Brand, marketing, target kasbiy nomlashda, reklama kontekstida esa qo‘shimcha baholovchi yoki ta’sir ko‘rsatuvchi vazifada qo‘llanishi mumkin.

Konseptual kategoriyalar va freymli talqin. Ushbu jarayonni tushuntirish uchun konseptual kategoriya tushunchasiga murojaat qilish zarur. Kognitiv tilshunoslikda kategoriya obyekt va hodisalarni muayyan belgilar asosida birlashtirib, bilimni tashkil etish usuli sifatida qaraladi. Raqamli diskursda inglizcha birliklar alohida holda emas, balki raqamli voqelikning mavjud va shakllanayotgan kategoriyalari doirasida o‘zlashtiriladi [3;4].

Masalan, «ijtimoiy tarmoqlar» mavzuiy sohasi «muloqot ishtirokchisi», «raqamli harakat», «raqamli obyekt», «ijtimoiy aloqa» va «axborot kontenti» kategoriyalari atrofida tashkil etilishi mumkin. Follower muloqot ishtirokchisini, like raqamli harakatni, post axborot kontentini, hashtag esa raqamli muloqotni tartibga solish vositasini ifodalaydi [2;3].

Ch.Fillmorning freym semantikasi muayyan vaziyat elementlari o‘rtasidagi munosabatlarni hisobga olishga imkon beradi [2]. Raqamli diskursda bitta leksema foydalanuvchi, platforma, harakat, obyekt va natijani o‘z ichiga oluvchi yaxlit ssenariyni faollashtirishi mumkin. Demak, konseptual moslashuv o‘zlashmaning foydalanuvchilarga tanish raqamli o‘zaro ta’sir ssenariysiga kiritilishida ham namoyon bo‘ladi.

«Obyekt» kategoriyasiga raqamli mahsulot, platforma va xizmatlar; «harakat»ga foydalanuvchi amallari; «jarayon»ga ketma-ket raqamli harakatlar; «ishtirokchi»ga foydalanuvchi rollari; «vosita»ga ra-

qamli operatsiyalar vositalari kiradi. «Makon» virtual muhit va aloqa kanallarini; «natija» harakat mahsuli yoki oqibatini; «holat» obyekt yoki muloqot holatini; «baho» raqamli hodisaga munosabatni; «ijtimoiy identiklik» esa professional, ijtimoiy yoki raqamli guruhga mansublikni qamrab oladi [3].

2-jadval

Konseptual kategoriyalar

Konseptual kategoriya	Kognitiv mazmun	Raqamli diskursdagi odatiy vazifa
Obyekt	Raqamli mahsulot, servis, platforma	Nomlash
Harakat	Foydalanuvchi amali	Harakatni ifodalash
Jarayon	Raqamli harakatlar ketma-ketligi	Jarayonni tavsiflash
Ishtirokchi	Foydalanuvchi, mutaxassis, mijoz, muallif	Identifikatsiya
Vosita	Raqamli faoliyat vositasi	Vositaning nomlanishi
Makon	Virtual muhit, raqamli platforma	Makoniy konseptuallashtirish
Natija	Harakat mahsuli yoki samarasi	Natijani tavsiflash
Holat	Obyekt yoki foydalanuvchining holati	Holatni tavsiflash
Baho	Obyekt yoki harakatga munosabat	Ekspressiv/baholovchi
Ijtimoiy identiklik	Guruh yoki hamjamiyatga mansublik	Identifikatsion

Taklif etilayotgan tasnif inglizcha o‘zlashmalarning muayyan korpusini o‘zaro bog‘liq parametrlar bo‘yicha taqsimlashga mo‘ljallangan ochiq tahliliy vositadir. Mavzuiy mansublik bilan konseptual mansublikni farqlash zarur: bitta mavzuiy soha bir nechta konseptni qamrab olishi, bitta konsept esa turli sohalarda namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, «kommunikatsiya» konsepti ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, ta’lim va kasbiy muhitda uchraydi. Binobarin, konseptual tuzilma mavzuiy tuzilmaga nisbatan moslashuvchanroqdir [3;4].

Xulosa va takliflar. Tahlil natijalari hozirgi o‘zbek raqamli diskursida inglizcha o‘zlashmalarning strukturaviy-grammatik va so‘z yasalish moslashuvi grafik-fonetik o‘zlashtirish, morfologik va grammatik integratsiya, sintaktik moslashuv, so‘z yasalish mahsuldorligi va diskursiv barqarorlashuvni qamrab oluvchi ko‘p darajali jarayon ekanligini ko‘rsatadi [1;4;6;7].

Morfologik moslashuv inglizcha asosning o‘zbekcha grammatik ko‘rsatkichlarni qabul qilishi va qabul qiluvchi til tizimiga muvofiq qo‘llanishida namoyon bo‘ladi. So‘z yasalish moslashuvi esa o‘zlashgan birlikning yangi leksik birliklar yaratishda ishtirok etadigan yasovchi asosga aylanishi bilan tavsiflanadi. Shuning uchun grammatik ko‘rsatkichning qo‘shilishi morfologik integratsiya, derivatsion model orqali yangi nomning hosil bo‘lishi esa so‘z yasalish moslashuvidan dalolat beradi [6;7].

Ikkinchi bobda aniqlangan umumiy bog‘liqlik quyidagicha ifodalanadi: *inglizcha birlik → o‘zlashish → lisoniy integratsiya → strukturaviy-grammatik moslashuv → so‘z yasalish mahsuldorligi ↔ semantik va konseptual moslashuv → pragmatik ixtisoslashuv → raqamli diskursda qo‘llanish → diskursiv mustahkamlanish.*

Taklif etilgan mavzuiy-konseptual tasnif axborot texnologiyalari, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli muloqot, media kontent yaratish, marketing va kasbiy faoliyat leksikasini qamrab oladi. Uni tahliliy sxema sifatida talqin qilish lozim: keltirilgan birliklar ro‘yxati mavzuiy guruhlarning chastotasini aniqlash yoki ulardan biri o‘zbek raqamli diskursida ustunligini isbotlash imkonini bermaydi.

Strukturaviy-grammatik integratsiya kuzatiladigan belgilar: birlikning yozilishi, o‘zbekcha so‘zlar bilan birikishi, o‘zbek grammatik ko‘rsatkichlarini qabul qilishi va gapdagi sintaktik vazifasi bo‘yicha aniqlanishi kerak. Bunday belgining mavjudligi o‘zlashgan asos muayyan kontekstda qanday qo‘llanganini ko‘rsatadi, ammo shaklning muntazamligi, so‘z yasash mahsuldorligi yoki ingliz tilidan bevosita kirib kelganini avtomatik ravishda isbotlamaydi [1;6;7].

Asosiy metodologik xulosa til shakli, semantik o‘zgarish va konseptual talqin belgilarini alohida tekshirish zarurligidir. Raqamli nashrda inglizcha elementning uchrashi o‘zbek tilida uning uzil-kesil mustahkamlanganini o‘z-o‘zidan anglatmaydi. Chastota, platformalar bo‘yicha taqsimot va qo‘llanish dinamikasi maxsus korpus tadqiqotini talab qiladi; shuning uchun bu maqolada bunday ko‘rsatkichlar berilmagan [1; 4].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Haspelmath M. Lexical Borrowing: Concepts and Issues // Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook / ed. by M. Haspelmath, U. Tadmor. Berlin, New York, De Gruyter Mouton, 2009. p. 35–54.

(2). Fillmore C.J. Frame Semantics. Linguistics in the Morning Calm. Seoul: Hanshin Publishing Company, 1982, p. 111–137.

(3). Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago, University of Chicago Press, 1987.

(4). Geeraerts D. Theories of Lexical Semantics. Oxford, Oxford University Press, 2010.

(5). Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. New York, Basic Books, 2002.

(6). Bauer L. English Word-Formation. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

(7). Plag I. Word-Formation in English. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Nurmanov Furqat Ismoilovich (O‘zJOKU dotsenti, f.f.n.; nurmanovfurqat@gmail.com)

O‘ZBEK ILMIY TILSHUNOSLIGIGA YEVROPA FONETIK TALQINLARINING KIRIB KELISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Yevropa fonetika va fonologiya maktablarida shakllangan nazariy-metodologik qarashlarning o‘zbek ilmiy tilshunosligiga kirib kelishi hamda milliy fonetik ta’limot taraqqiyotiga ta’siri tarixiy-qiyosiy va nazariy-tahliliy yondashuvlar asosida tadqiq etiladi. O‘zbek adabiy tili fonetikasiga oid ilmiy manbalarda nutq tovushlarining artikulyatsion va akustik xususiyatlarini tavsiflash, fonetika va fonologiyaning tadqiqot obyektlarini farqlash, fonemalarning farqlovchi belgilari hamda fonologik oppozitsiyalarni izohlash tamoyillari Yevropa tilshunosligi vakillarining ilmiy konsepsiyalari bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, XX–XXI asrlarda yaratilgan o‘zbek fonetikasiga oid tadqiqotlarda qo‘llanilgan nazariy qarashlar va metodologik yondashuvlarning izchilligi, o‘ziga xos jihatlari hamda xalqaro fonetik-fonologik an’analar bilan munosabati yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tilshunosligi, Yevropa fonetika maktablari, fonetika, fonologiya, artikulyatsion fonetika, akustik fonetika, fonema, fonologik oppozitsiya, metodologiya, o‘zbek adabiy tili.*

ПРОНИКНОВЕНИЕ ЕВРОПЕЙСКИХ ФОНЕТИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЙ В УЗБЕКСКОЕ НАУЧНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Аннотация. *В статье исследуется процесс проникновения теоретико-методологических концепций, сформировавшихся в европейских фонетических и фонологических школах, в узбекское научное языкознание, а также их влияние на развитие национального фонетического учения. На основе историко-сравнительного и теоретико-аналитического подходов сопоставляются принципы описания артикуляционных и акустических характеристик речевых звуков, разграничения предметных областей фонетики и фонологии, интерпретации дифференциальных признаков фонем и фонологических оппозиций, представленные в научной литературе по фонетике узбекского литературного языка, с теоретическими концепциями представителей европейского языкознания. Кроме того, анализируются преемственность и специфика теоретических положений и методологических подходов, применяемых в исследованиях узбекской фонетики XX–XXI веков, а также их соотношение с международными фонетико-фонологическими традициями.*

Ключевые слова: *узбекское языкознание, европейские фонетические школы, фонетика, фонология, артикуляционная фонетика, акустическая фонетика, фонема, фонологическая оппозиция, методология, узбекский литературный язык.*

THE INTRODUCTION OF EUROPEAN PHONETIC THEORIES INTO UZBEK LINGUISTICS

Annotation. *This article examines the introduction of theoretical and methodological concepts developed within European phonetic and phonological schools into Uzbek linguistics and their influence on the development of the national phonetic tradition. Drawing on historical-comparative and theoretical-analytical approaches, the study compares the principles used to describe the articulatory and acoustic properties of speech sounds, distinguish the respective domains of phonetics and phonology, and interpret the distinctive features of phonemes and phonological oppositions in scholarly literature on the phonetics of standard Uzbek with the theoretical frameworks advanced by European linguists. Furthermore, the article analyses the continuity and distinctive characteristics of the theoretical principles and methodological approaches employed in studies of Uzbek phonetics in the twentieth and twenty-first centuries, as well as their relationship to international phonetic and phonological traditions.*

Keywords: *Uzbek linguistics, European phonetic schools, phonetics, phonology, articulatory phonetics, acoustic phonetics, phoneme, phonological opposition, methodology, standard Uzbek.*

Kirish. Tilshunoslikda fonetika bo‘limi dastlabki va markaziy bo‘limlardan biri sanaladi. Bu bo‘lim tilshunoslikning nutq tovushlari, ularning hosil bo‘lish mexanizmi, fizik xususiyatlari va eshitilish jarayonini o‘rganuvchi sohasidir. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Yevropa tilshunosligida tovushlarni tizimli tavsiflash, talaffuzni maxsus belgilar bilan qayd etish va nutq tovushlarini eksperimental tekshirishga qaratilgan tadqiqotlar rivojlandi. 1886-yilda Parijda Xalqaro fonetik uyushmaning tashkil etilishi hamda xalqaro fonetik alifboning shakllanishi mazkur jarayonning muhim bosqichlaridan hisoblanadi.

XIX asrda Yevropa tilshunosligida qiyosiy-tarixiy tadqiqotlarning rivojlanishi, nutq organlarini o‘rganishga qaratilgan fiziologik izlanishlar, tovushlarni yozib olish va o‘lchash vositalarining takomillashuvi fonetik bilimlarning nazariy hamda metodologik jihatdan yangilanishiga zamin yaratdi.

XVIII–XIX asrlarda Yevropa davlatlari turkiy xalqlar bilan siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy munosabatlarni tiklash asnosida, Yevropa olimlari, jumladan, rus turkologlari turkiy tillarni o‘rganishni boshlaganlar. Turkiy tillarning fonetik, grammatik, leksik, etnolingvistik, diaxronik, sinxronik xususiyatlariga, geografik o‘rinlariga va taraqqiyot davrlariga ko‘ra turlicha klassifikatsiya qilganlar.[1]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. G‘arbiy Yevropa o‘zbek tili va madaniyati bilan XVII–XVIII asrlardan boshlab yaqindan tanisha boshladi va tilimiz G‘arbiy Yevropada chig‘atoy tili nomi bilan mashhur bo‘ldi. Yevropada bu nomning keng ommalashishida Herman Vamberining XIX asr o‘rtalarida mintaqada keng yoyilgan “Chig‘atoy tili darsligi”ning xizmati katta. Yevropada o‘zbek tili, bundan tashqari, (qoraxoniy), (sharqiy turk), (sharqiy turkcha), (sharqiy Turkiston tili), (islomiy-sharqiy turkiy), (chigiliy), (turkiy turoniy), (Navoiy turkiysi) va boshqa nomlar bilan ma’lum. Bu atamadan har birining o‘ziga xos ilmiy-tarixiy asosi bor.[2]

XIX asrning oxiriga kelib rus bosqinchilarining mahalliy xalq madaniyati, urf-odat va tilini o‘rganish ehtiyoji natijasida bir qancha amaliy ahamiyatga ega grammatikalar vujudga keldi. M.A.Terentevning “Turk, fors, qirg‘iz va o‘zbek tili grammatikasi” (1875)ni, A.Starlevskiyning “Rus kishisining O‘rta Osiyodagi yo‘ldoshi” (1878) asarini, Z.A.Alekseyev va V.Vishnegorskiyning “Sort tili samouchiteli” (1884), M.Andreyevning “Sort tilini birinchi bor o‘rganuvchilar uchun qo‘llanma”sini (1896), F.Mashkovsevning “Sort tili darslari”ni (1899), V.P.Nalivkinning “Sort tilini amaliy o‘rganish uchun qo‘llanma”sini (1898), N.Budzinskiyning “Sort tili darsligi”ni (1910) bunga misol sifatida ko‘rsatish mumkin.[3] Ko‘rinib turibdiki, rus harbiy tadqiqotchilari o‘zbek tilini o‘rganish uchun ilk qo‘llanmalarda o‘zbek tili o‘rnida sort tili atamasini qo‘llashgan.

Ijtimoiy hayotda siyosiy voqelikning o‘zgarishi natijasida milliy tilshunosligimiz ham yo‘nalishini o‘zgartirdi. Buning asosida rus istilochilarining mahalliy xalqlar tili, urf-odati, madaniyatini o‘rganish hamda o‘zlarining madaniyatini mahalliy xalq hayotiga singdirish talabi yotardi. Shuning uchun ham o‘sha davrda yaratilgan darslik, qo‘llanma, umuman, lingvistik tadqiqotlar, asosan, rus tilshunosligi an’analari va tamoyillari asosida amalga oshirildi. Tilshunos olim, professor B.Mengliyev ta’biri bilan aytganda, bu davr tadqiqotlari g‘ayriilmiy maqsadlarni ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladigan “buyurtma”ni amalga oshirishga xizmat qildi.

Turkiy (o‘zbek) adabiy tilining asoschisi A.Navoiy bu tilning fonetik tizimi, lug‘at tarkibi, grammatiik qurilishi yuzasidan mukammal ilmiy meros yozib qoldirgan bo‘lsa-da, milliy til sathlarini o‘rganishda hozirgi davrga qadar ayrim qonuniyatlar asosini Yevpropa tilshunosligiga bog‘lashadi.

O‘tgan yuz yillik boshlarida H.H.Niyoziy (“Yengil adabiyot”, “Qiroat kitobi”, “O‘qish kitobi”), Abdulla Avloniy (“Turkiy guliston yoxud axloq”, “Adabiyot va milliy she’rlar”, “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Gulistoni maktab”) tomonidan nashrga tayyorlangan darsliklar birinchi marta tovush usuli asosida tuzilib, o‘zbek adabiy tilidan boshlang‘ich ma’lumot berishga mo‘ljallangan.

---

[1] Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков, Петербург, 1922; Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки. Известия АН СССР, ОЛЯ, т. XI, вып. 2. М., 1952, с.135–144; Баскаков Н.А. К вопросу о классификации тюркских языков, ИАН. ОЛЯ, т. XI, вып. 2. М., 1952; Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов XI–XIII в.в. из Восточного Туркестана. М.–Л., 1961, стр. 10–26; Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Тошкент, 1973, 10–17-бетлар.

[2] Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Ҳ., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2009, 12-бет.

[3] Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Қарши, 2004, 16-бет.

Munavvar Qori, Qayum Ramazon, Shorasul Zunnunning “O‘zbek tili saboqligi” va Abdurauf Fitratning “O‘zbek tili qoidasi” to‘g‘risida bir tajriba: “Sarf” darsligi o‘zbek tili fonetikasining yaxlit, izchil tahlil va talqiniga tamal toshi qo‘yilishiga sabab bo‘ldi. Qayum Ramazon “O‘zbek tilining birlashgan imlo qoidalari” risolasida unlilarning fonologik tavsifiga nazariy jihatdan yondashish asosida unlilarning tor va kenglik xususiyatlari so‘z ma’nosiga ta’sir etishiga misollar keltirib, “fonema” terminini qo‘llaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Yevropa tilshunosligida fonetikaning ilmiy yo‘nalish sifatida rivojlanishi bir necha o‘zaro bog‘liq omillar ta’sirida yuz berdi. Ulardan biri qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning taraqqiyoti bo‘lsa, ikkinchisi nutq tovushlarini fiziologik va fizik jihatdan tekshirish imkoniyatlarining kengayishi edi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik turdosh tillardagi tovush mosliklarini aniqlash, tovush o‘zgarishlarining muntazamligini belgilash va til tarixini tiklashga xizmat qildi. Eksperimental-fiziologik tadqiqotlar esa tovushning qanday hosil bo‘lishi, nutq organlarining qanday harakatlanishi va havo oqimining qanday o‘zgarishini o‘rganishga imkon berdi.

Yevropa tilshunosligida fonetik tadqiqotlarning rivojlanishi tovushning fizik va fiziologik xususiyatlari bilan bir qatorda uning til tizimidagi vazifasini ham alohida o‘rganish zaruratini yuzaga keltirdi. Natijada fonetika va fonologiya o‘rtasidagi nazariy farqlanish mustahkamlandi.

Fonema nazariyasining shakllanishida Boduen de Kurtene va Nikolay Krushevskiy singari olimlarning ishlari muhim o‘rin tutadi. Keyinchalik, Praga lingvistik maktabi vakillari, jumladan, Nikolay Trubetskoy va Roman Yakobson fonologik oppozitsiyalar, farqlovchi belgilar va fonemalarning tizimdagi munosabatlarini chuqur ishlab chiqdilar. Bu nazariyalarga ko‘ra, nutq tovushi konkret talaffuz hodisasi sifatida, fonema esa til tizimida ma’noni farqlashga xizmat qiladigan birlik sifatida o‘rganiladi. Demak, fonetika tovushning artikulyatsion, akustik va perseptiv tomonlarini tekshirsa, fonologiya tovush birliklarining til tizimidagi funksional munosabatlarini tahlil qiladi.

Tahlil va natijalar. XX asr boshlarida yuz bergan ijtimoiy siyosiy voqelik darsliklarda yozilganidek, teng huquqlilik, hurlik emas, o‘zbek xalqi uchun boshqa turkiy xalqlar kabi o‘z tarixi, madaniyati, milliyligidan mahrum bo‘lishiga, istilochilarning o‘z siyosatini keng targ‘ib etishga imkon yaratdi. Qisqa davrda o‘zbek imlosi ikki marta o‘zgartirildi. Bu esa turkiy xalqlarni bir-biridan va o‘tmishdan, an’anaga ega bo‘lgan merosidan mahrum bo‘lishiga olib keldi.

O‘zbek tilshunosligida fonetik qarashlarning shakllanishini faqat Yevropa ilmiy maktablarining ta’limotlari ta’siri bilan izohlash maslalaga biryoqlama yondashuv bo‘ladi. O‘zbek tili va uning tarixiy taraqqiyoti bilan bog‘liq nutq tovushlar tasnifi, fonetik hodisalar, nutq tovushlarining fonematik xususiaytlari buyuk Sharq allomalarining asarlaridagi ilmiy xulosalar bilan ham aloqador.

Sharq tilshunosligida tovushlarning talaffuz o‘rni, nutq organlarining ishtiroki, tovushlarni farqlash va to‘g‘ri talaffuz qilish masalalari turli ilmiy-amaliy yo‘nalishlarda o‘rganilgan. Arab tilshunosligidagi *maxraj* tushunchasi tovushning hosil bo‘lish o‘rnini, *sifat* tushunchasi esa uning muayyan fonetik xususiyatlarini tavsiflashda qo‘llangan. Bu tushunchalar zamonaviy artikulyatsion fonetika bilan aynan muvofiq bo‘lmasa-da, biroq ular nutq tovushlarini tizimli kuzatish va tasniflash an’anasi mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi.

O‘zbek tili yozuv tizimi rus grafikasiga o‘tgunga qadar boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar o‘zbek tili imlo qurilishiga moslanib o‘zlashtirilgan. Rus alifbosiga o‘tilgach, rus tili va bu til orqali o‘zbek tilga o‘zlashgan so‘zlar o‘z tilda qanday yozilsa, shundayligicha o‘zlashtirish qonunlashtirildi. Bu esa bir tilda ikki imloli yozuv paydo bo‘lishiga olib keldi. Natijada savod chiqarish yanada murakkablashdi.

Avval, o‘zbek tiliga fors, arab tillaridan so‘z o‘zlashib, talaffuz va imloda qiyinchiliklar keltirib chiqargan bo‘lsa, keyinroq, bu holat rus tili va rus tili orqali o‘zlashgan so‘zlarda yuzaga keldi.

O‘zbek tilshunosligida fonetika, dastlab, V.V.Reshetov va Sh.Shoabdurahmonov hamkorligida yaratilgan darslikda,[1] so‘ngra A.N.Kononovning hozirgi o‘zbek adabiy tiliga bag‘ishlangan ishida[2] berilgan. Ushbu tadqiqotlarda o‘zbek tilining tovush tizimini tavsiflashda unli va undoshlarni tasniflash, fonemalar tizimini aniqlash, bo‘g‘in va urg‘u xususiyatlarini o‘rganish, tovushlarning kombinator va pozitsion o‘zgarishlarini izohlash kabi masalalar izchil ilmiy tadqiqot obyektiga aylandi. Natijada milliy tilga oid nazariy tushunchlar o‘zbek ilmiy adabiyotida rus tilshunosligining terminologik va metodologik vositalari orqali ifodalandi. Bu holat o‘zbek tili adabiy talaffuzi, imlo qoidalari va grammatik qurilishining o‘zga til nazariyasi ta’siriga tushib qolishiga olib keldi.

---

[1] Решетов В., Шоабдураҳмонов Ш., Фонетика. Тошкент, “Фан”, 1953.

[2] Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.–Л., “Наука”, 1960, с. 13–56.

O‘zbek tili fonetikasini yaratgan mualliflar rus millatiga mansubligi sabab, rus tilidagi ayrim fonetik qonuniyatlar o‘zbek tiliga ham tatbiq etib yuborilgan. Bu fonetikani tavsif etgan o‘zbek tilshunoslariga ham ko‘chgan. Bu, ayniqsa, so‘z urg‘usini dinamik, deb qayd etilishida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Vaholanki, o‘zbek tilidagi so‘z urg‘usi kvantitativdir. O‘zbek tili fonetikasi tavsifi berilgan adabiyotlar ham yuqoridagilardan farq qilmaydi.[1] Bu ilmiy adabiyotlardagi nutq tovushlari talaffuz o‘rni, hosil bo‘lish usuli, ovoz va shovqinning ishtiroki, yumshoq tanglayning holati hamda boshqa artikulatsion belgilar asosida tavsiflanishi, tovushlar akustikasi, fonemalarning oppozitsiya va farqlovchi belgilari, urg‘u, bo‘g‘in va prosodik hodisalar tavsifi Ovropa fonetika maktablarida shakllangan artikulatsion tavsif tamoyillari bilan metodologik jihatdan mushtarakdir.

Yevropa fonetik va fonologik talqinlarining o‘zbek tilshunosligiga kirib kelishi milliy tilning tovush tizimini zamonaviy nazariy-metodologik yondashuvlar asosida tadqiq etish imkoniyatlariga ta’sir ko‘rsatdii. Natijada fonema nazariyasi, fonologik oppozitsiya, artikulatsion fonetika va eksperimental fonetika o‘zbek tilshunosligining muhim ilmiy tadqiqot yo‘nalishlari sifatida rivojlandi. A.Nurmonovning “O‘zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi” (1990), A.Abduazizovning shu nomdagi asari (1992), H.Jamolxonovning “O‘zbek tilining nazariy fonetikasi” (2009) hamda M.Mirtojiyevning “O‘zbek tili fonetikasi” (2013) kabi tadqiqotlarda o‘zbek tilining fonetik-fonologik tizimini nazariy jihatdan asoslash va milliy til materiallari asosida tahlil qilishga asoslangan.

O‘zbek tilini boshqa turkiy tillardan ajratib tashlash va buning uchun turkiy tillarning umumiy jihatlari ko‘rsatilmasdan farqli jihatlariga urg‘u berilgan o‘sha davrda Y.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V. Reshetov kabi sharqshunos rus olimlari ilmiy fikrlari ta’sirida A.G‘ulomov, Sh.Shoabdurahmonov, F. Kamolov, A.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Abduazizov, S.Otamirzayeva, Sh.Rahmatullayev singari olimlar ilmiy qarashlarida o‘zbek tilida singormonizmning amal qilmasligi uqdiriladi. O‘zbek tilshunoslari: Q.Sodiqov, N.Rahmonov, E.Umarov, R.Sayfullayeva, M.Mirtojiyev, B.Mengliyevlar o‘zbek tilida bu jarayon hamon qonuniyat sifatida bo‘lmasa-da, tarixiy davomiylik sifatida yashab kelayotganligini ta’kidlashadi.

Professor M.Mirtojiyevning 2013-yilda nashr etilgan “O‘zbek tili fonetika” kitobida olim o‘zbek tili fonetik tizini eksperemental tahlil asosida tadqiq etib, hozirgi kunga qadar o‘zbek tilshunosligida yaratilgan milliy til qurilish tizimi tarkibi tahliliga oid ilmiy tadqiqotlardagi ayrim nazariy xulosalarga o‘z munosabatini bayon qilgan: “O‘zbek tilidagi so‘z urg‘usini o‘zbek yoki turkiy tillar tilshunoslari o‘rganar ekan, rus tilidagi bor qarashlarini unga tatbiq etib yuboraverishgan. Rus tilidagi so‘z urg‘usi bug‘undagi unlining akustik intensivligiga bog‘li ekanligi uchun, u dinamik urg‘u deb qaralgan. O‘zbek tili fonetikasi bilan, dastlab, ruslar shug‘ullanishgan. Shuning uchun ular shunga qiyosan o‘zbek tilidagi so‘z urg‘usini ham dinamik urg‘u deb yuborgan”.[2] Undan keyin so‘z urg‘usi haqida fikr yuritgan o‘zbek tilshunoslari ham ularga ergashishgan.

Xulosa va takliflar. Har bir til o‘z tarixiy taraqqiyotiga, o‘ziga xos ichki lingvistik qonuniyatlariga ega. Jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ta’siri asosida til ichki va tashqi qonuniyatlarining o‘zgarishi fan oldiga yangi-yangi muammolarni qo‘yadi. Bu tabiiy hodisa bo‘lib, har bir fanning jamiyat taraqqiyotida muhim rolini belgilaydi. Bu vazifani bajarishda milliylikning ifodasi bo‘lgan ona tili fani lingvistik qoidalarni o‘rgatishga emas, o‘quvchida milliy tafakkur va dunyoqarashni, mustaqil mantiqiy, ijodiy tafakkurni tarbiyalashga xizmat qilishi kerak.

O‘zbek ilmiy tilshunosligiga Yevropa fonetik talqinlarining kirib kelishi tilshunoslik tarixidagi muhim metodologik jarayon sanaladi. Bu talqinlarning o‘zbek ilmiy tilshunosligiga kirib kelishi milliy tilshunoslikning tayyor nazariyalarni qabul qilishidan ko‘ra, tovush hodisalarini o‘rganishning ilmiy mezonlari, tadqiqot metodlari va nazariy tushunchalarining bosqichma-bosqich takomillashuvi sifatida baholanishi kerak. Ushbu tarixiy tajribani xolis va manbalar asosida o‘rganish o‘zbek fonetikasining ilmiy taraqqiyot bosqichlarini aniqlashtirish, zamonaviy tadqiqotlar metodologiyasini mustahkamlash va milliy tilning tovush tizimini xalqaro miqyosda asosli tavsiflashga xizmat qiladi.

---

[1] Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. 3-нашр. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1970, 55–78-бетлар; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология. Фонетика. Морфология. 2-нашр, Тошкент, “Ўқитувчи”, 1975, 78–96-бетлар; Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1980; Жамолхонов Ҳ. Узбек тилининг назарий фонетикаси. Тошкент, “Фан”, 2009.

[2] Боровков А.К., Ғуломов А.Ғ., Маъруфов З., Шермуҳаммедов Т. Ўзбек тили грамматикаси. I қисм. Фонетика ва морфология. Тошкент, Ўздавнашр, 1940, 23-бет.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. Петербург, 1922; Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки. Известия АН СССР, ОЛЯ, т. XI, вып. 2. М., 1952; Баскаков Н.А. К вопросу о классификации тюркских языков. ИАН. ОЛЯ, т. XI, вып. (2). М., 1952; Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов XI–XIII в.в. из Восточного Туркестана. М.–Л., 1961, с. 10–26; Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973.

(3). Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Ҳ., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма, Тошкент, 2009.

(4). Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Қарши, 2004.

(5). Решетов В., Шоабдураҳмонов Ш., Фонетика. Тошкент, “Фан”, 1953.

(6). Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.–Л, “Наука”, 1960.

(7). Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. 3-нашр. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1970, 55–78-бетлар; Турсунов У, Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология. Фонетика. Морфология. 2-нашр. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1975, 78–96-бетлар; Ҳозирги узбек адабий тили. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1980; Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси. Тошкент, “Фан”, 2009.

(8). Боровков А.К., Ғуломов А.Ғ., Маъруфов З., Шермуҳаммедов Т. Ўзбек тили грамматикаси. I қисм, Фонетика ва морфология. Тошкент, Ўздавнашр, 1940.

Zulfiqorova Zuxra Allaberdiyevna (Qarshi davlat Texnika universiteti katta o‘qituvchisi; zuhrazulfikorova5@gmail.com)

INGLIZCHA VA O‘ZBEKCHA BADIIY MATNLARDA PRAGMATIK EKVIVALENTLIKNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada Ernest Hemingway asarlarining inglizcha original va o‘zbekcha tarjima matnlarida pragmatik ekvivalentlikning lingvistik xususiyatlari qiyosiy-chog‘ishtirma aspektda tadqiq etiladi. Pragmatik ekvivalentlikning shakllanishida leksik, sintaktik, kontekstual va diskursiv vositalarning o‘rni aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar: *pragmatik ekvivalentlik, badiiy tarjima, qiyosiy-chog‘ishtirma tahlil, kommunikativ niyat, nutqiy akt, implikatura, dialogik nutq, pragmatik transformatsiya.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРАГМАТИЧЕСКОЙ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация. *В статье в сопоставительно-сравнительном аспекте исследуются лингвистические особенности прагматической эквивалентности в английских оригиналах и узбекских переводах произведений Эрнеста Хемингуэя. Определяется роль лексических, синтаксических, контекстуальных и дискурсивных средств в формировании прагматической эквивалентности.*

Ключевые слова: *прагматическая эквивалентность, художественный перевод, сопоставительный анализ, коммуникативное намерение, речевой акт, импликатура, диалогическая речь, прагматическая трансформация.*

LINGUISTIC FEATURES OF PRAGMATIC EQUIVALENCE IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY TEXTS

Annotation. *This article examines the linguistic features of pragmatic equivalence in the English originals and Uzbek translations of Ernest Hemingway’s works from a comparative perspective. It identifies the role of lexical, syntactic, contextual, and discourse-level devices in establishing pragmatic equivalence.*

Keywords: *pragmatic equivalence, literary translation, comparative analysis, communicative intention, speech act, implicature, dialogic speech, pragmatic transformation.*

Kirish. Badiiy tarjima jarayonida original matnning mazmunini boshqa tilda qayta yaratish masalasi faqat leksik va grammatik muvofiqlik bilan chegaralanmaydi. Badiiy matnning to‘laqonli mazmuni uning kommunikativ vazifasi, so‘zlovchi niyati, adresatga yo‘naltirilgan ta’siri, nutqiy vaziyat, kontekst, emotsional-ekspressiv bo‘yoqdorligi hamda milliy-madaniy xususiyatlari bilan belgilanadi. Shu sababli zamonaviy tarjimashunoslikda ekvivalentlikning pragmatik jihatini o‘rganish muhim ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Pragmatik ekvivalentlikni faqat original va tarjima birliklarining “bir xil ma’noga ega bo‘lishi” sifatida talqin qilish yetarli emas. Chunki bitta lisoniy birlik o‘zining lug‘aviy ma’nosidan tashqari konkret nutqiy vaziyatda muayyan kommunikativ vazifani bajarishi mumkin. Tarjima jarayonida esa ushbu vazifa boshqa grammatik, leksik yoki diskursiv vosita orqali ifodalanishi ehtimoli mavjud. Demak, pragmatik ekvivalentlikning asosiy mezoni shakliy aynanlik emas, balki kommunikativ-pragmatik funksiyaning qayta yaratilishidir. Mazkur muammo Ernest Hemingway ijodini o‘rganishda ayniqsa dolzarbdir. Yozuvchining

badiiy uslubi qisqa va ixcham gaplar, dialogik nutq, ellipsis, takror, sukut, bilvosita ifoda va kontekstga yuklangan ma'no bilan xarakterlanadi. Shu bois uning matnlarida yuzaki qaraganda oddiy ko'ringan birliklar, ko'pincha, murakkab pragmatik yuklamaga ega bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Pragmatik ekvivalentlik muammosini tadqiq etishda, avvalo, pragmatika va nutqiy aktlar nazariyasiga oid ilmiy qarashlarga murojaat qilish zarur. Ch.Morris pragmatikani belgilar va ularning foydalanuvchilari o'rtasidagi munosabatni o'rganuvchi soha sifatida izohlagan. Keyinchalik, J.Austin va J.Searle tadqiqotlarida nutqning kommunikativ vazifasi va nutqiy akt tushunchasi markaziy o'rin egalladi. J.Austin tomonidan ilgari surilgan lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlar konsepsiyasi tarjimada pragmatik ekvivalentlikni aniqlash uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Chunki tarjimada gapning lokutiv mazmuni saqlangan holda illokutiv kuchi o'zgarishi mumkin. Aksincha, originalning grammatik shakli o'zgargan taqdirda ham uning illokutiv maqsadi tarjimada muvaffaqiyatli qayta yaratilishi mumkin.

H.P.Grice tomonidan ishlab chiqilgan implikatura nazariyasi esa bevosita ifodalanmagan, ammo kontekst orqali anglashiladigan ma'noni aniqlash imkonini beradi. Hemingway matnlarida aynan shu hodisa katta ahamiyatga ega. Yozuvchi ko'pincha qahramonning ichki munosabatini batafsil izohlash o'rniga qisqa dialog, sukut yoki bilvosita ifoda orqali anglatadi. Tarjimashunoslikda E.Nida tomonidan ishlab chiqilgan formal va dinamik ekvivalentlik konsepsiyasi tarjima jarayonida kommunikativ vazifani hisobga olish zarurligini asoslaydi. Nida va Taber tarjimada faqat shaklning emas, balki qabul qiluvchiga yetkaziladigan mazmunning funksional xususiyatlarini ham hisobga olishni taklif qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini qiyosiy-chog'ishtirma, kontekstual-pragmatik, funksional-semantik, nutqiy aktlar tahlili va tarjima transformatsiyalari tahlili tashkil etadi. Qiyosiy-chog'ishtirma metod yordamida inglizcha original va o'zbekcha tarjimadagi bir xil yoki yaqin kommunikativ vazifani bajaruvchi birliklar taqqoslanadi. Kontekstual tahlil orqali birlikning pragmatik mazmuni faqat gap doirasida emas, balki oldingi va keyingi nutq, vaziyat, qahramonlar o'rtasidagi munosabat hamda kommunikativ maqsad bilan birgalikda o'rganiladi. Funksional-semantik tahlil lisoniy shakl bilan kommunikativ vazifa o'rtasidagi munosabatni aniqlashga xizmat qiladi. Nutqiy aktlar tahlili dialogik birliklarni vakillovchi, direktiv, ekspressiv, komissiv va boshqa aktlar asosida tavsiflash imkonini beradi. Transformatsion tahlil tarjimada grammatik almashtirish, modulatsiya, konkretlashtirish, umumlashtirish, eksplicitlashtirish, qisqartirish va kompensatsiyaning pragmatik ekvivalentlikka ta'sirini aniqlashga qaratiladi.

Tahlil va natijalar. Pragmatik ekvivalentlik original va tarjima matnlarida lisoniy birliklarning nafaqat denotativ mazmuni, balki kommunikativ vazifasi, so'zlovchi niyati va kontekstual qiymati o'rtasidagi muvofiqlikni anglatadi. Uni quyidagi ko'rinishda ifodalash mumkin: $PE = L + S + K + N + F$ bu yerda: L – lisoniy shakl; S – semantik mazmun; K – kontekst; N – kommunikativ niyat; F – pragmatik funksiya. Demak, tarjimada L va S qisman o'zgargan bo'lsa ham, N va F saqlansa, pragmatik ekvivalentlik yuzaga kelishi mumkin. Badiiy matnda ayrim leksik birliklar lug'aviy ma'nodan tashqari ijtimoiy, emotsional yoki kommunikativ munosabatni ham ifodalaydi. Murojaat shakllari, modal birliklar, undovlar, diskurs markerlari, qisqa javoblar ana shunday birliklar qatoriga kiradi. Hemingway dialoglarida *well*, *yes*, *no*, *sure*, *perhaps*, *maybe*, *you know*, *I think* kabi birliklar ko'pincha mustaqil leksik mazmundan ko'ra dialogning kommunikativ tashkil etilishida faol ishtirok etadi. Masalan: "Well," he said. Siz ishlatayotgan o'zbekcha variantda: "Xo'sh", – dedi u. *Well → Xo'sh* munosabatida shakliy to'g'ridan to'g'ri ekvivalentlikdan ko'ra diskursiv-pragmatik ekvivalentlik ustuvor. Bu birlik suhbatni boshlash, davom ettirish yoki javob kutish funksiyasini bajarishi mumkin. O'zbek tilidagi *xo'sh* ham xuddi shunday diskursiv vazifalarni bajarishi mumkin. Demak, well → xo'sh munosabatida pragmatik ekvivalentlik leksik aynanlikdan emas, funksional muvofiqlikdan kelib chiqadi. Sintaktik qurilmaning pragmatik qiymati uning shakli va kontekstual vazifasining o'zaro munosabati orqali belgilanadi. Masalan, ingliz tilidagi: *I can't do it.* gapining o'zbekcha: *Men buni qila olmayman.* tarjimasi grammatik va semantik jihatdan yaqin. Biroq ushbu gapning pragmatik vazifasi faqat *"imkoniyat yo'qligi*"ni ifodalashdan iborat emas. Kontekstda *u rad etish akti*ni bajaradi. Keyingi: *I'd like to do it as a favor.* jumlasi esa rad etishning keskinligini yumshatadi. So'zlovchi harakatni bajarishni istashini bildiradi, ammo uni amalga oshirmasligini ta'kidlaydi. Shunday qilib, ushbu mikrokontekstda:

I can't do it → Men buni qila olmayman faqat semantik emas, balki *illokutiv-pragmatik muvofiqlik*ni ham yuzaga keltiradi. Rad etish nutqiy akti badiiy dialogning muhim pragmatik birliklaridan biridir. Hemingway matnidagi: *"I can't do it," I told him. "I'd like to do it as a favor. But I told you last night I couldn't."* parchasida rad etish bevosita *can't* modal fe'li orqali ifodalanadi.

Mazkur birlikning pragmatik strukturasi:

1-jadval

Daraja	Original	O‘zbekcha ifoda
Leksik	can’t	qila olmayman
Sintaktik	inkor gap	inkor gap
Semantik	imkoniyat/majburiy cheklov	imkoniyatning yo‘qligi
Illokutiv	rad etish	rad etish
Kontekstual	avvalgi rad javobiga ishora	avvalgi rad javobini eslatish
Pragmatik	qat’iy, ammo nisbatan yumshatilgan rad	mos kommunikativ funksiya

Bu yerda pragmatik ekvivalentlikning kompleks xarakteri ko‘rinadi. Modal fe’llar va modal birliklar badiiy dialoglarda pragmatik ma’no hosil qilishda faol ishtirok etadi. *can, could, must, should, would, might* kabi modal birliklar faqat imkoniyat yoki zaruriyatni bildirmaydi. Ular: *qat’iylik; ehtimollik; majburiyat; istak; muloyimlik; ikkilanish; rad etish; taklif* kabi pragmatik ma’nolarni ham ifodalashi mumkin. Masalan, *I can’t* shakli bir kontekstda obyektiv imkoniyat yo‘qligini, boshqa kontekstda esa suhbatdoshning taklifini rad etishni bildirishi mumkin. Shuning uchun modal birliklarni tarjima qilishda ularning kontekstual-pragmatik qiymati asosiy mezon bo‘lishi lozim. Ingliz va o‘zbek tillarida so‘roq gaplar grammatik jihatdan savol berish uchun xizmat qiladi. Ammo badiiy dialogda so‘roq shakli quyidagi pragmatik vazifalarni bajarishi mumkin: axborot olish; shubha bildirish; *e’tiroz; kinoya; talab; bosim; norozilik; hayrat.* Demak, *grammatik so‘roq shakli ≠ faqat axborot olish*. Tarjimon so‘roq gapni boshqa tilda qayta yaratishda uning illokutiv kuchini ham hisobga olishi kerak. Agar originaldagi e’tiroz mazmunidagi savol o‘zbek tilida oddiy axborot savoliga aylansa, formal ekvivalentlik saqlangan bo‘lishi mumkin, ammo pragmatik ekvivalentlik susayadi. Hemingvay ijodining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri qisqa nutqiy birliklarga katta semantik-pragmatik yuklama berishdir. Implikatura bevosita ifodalanmagan, ammo kontekst asosida anglashiladigan mazmun sifatida namoyon bo‘ladi. Tarjimada implikatura quyidagi natijalarga ega bo‘lishi mumkin:

2-jadval

Originaldagi holat	Tarjimadagi holat	Natija
Yashirin ma’no saqlanadi	Yashirin ma’no saqlanadi	Pragmatik ekvivalentlik
Yashirin ma’no ochiladi	Eksplicit ifoda	Pragmatik qayta shakllanish
Ishora kamayadi	Neytral birlik	Pragmatik susayish
Kontekstiv ma’no boshqa birlikda beriladi	Kompensatsiya	Funksional tiklanish

Shu sababli pragmatik ekvivalentlikni aniqlashda implikaturaning saqlanish darajasi ham muhim mezondir. Hemingway uslubida ellipsis, ya’ni, ayrim gap bo‘laklarining tushirilishi, dialogning tabiiyligini ta’minlash bilan birga, qo‘shimcha pragmatik yuklama ham yaratadi. Ingliz tilida: *No. Not now.* kabi qisqa birliklar grammatik jihatdan to‘liq gap bo‘lmasa-da, kontekstda aniq kommunikativ vazifani bajaradi. O‘zbek tilida ham: *Yo‘q. Hozir emas.* kabi qisqa konstruksiyalar orqali shu kommunikativ vazifani qayta yaratish mumkin. Bu yerda formal struktura deyarli saqlanadi va pragmatik funksiya ham muvofiqlashadi. Ammo tarjimon qisqa birlikni izohlovchi to‘liq gapga aylantirsa, semantik mazmun saqlangan holda Hemingwayga xos nutqiy tejamkorlik va pragmatik zichlik susayishi mumkin. Dialog Hemingvay badiiy uslubining muhim komponentlaridan biridir. Dialogdagi har bir replikani alohida gap sifatida emas, balki muloqot zanjirining bir qismi sifatida tahlil qilish zarur.

Masalan: *A: Can you do it? B: I can’t.* Bu yerda *I can’t* mustaqil ravishda “men qila olmayman” ma’nosini bildiradi. Ammo dialog kontekstida u: savol → kutilgan javob → rad etish strukturasini hosil qiladi. Shuning uchun tarjimada faqat B replikasini emas, A va B o‘rtasidagi kommunikativ munosabatni ham hisobga olish kerak. Tadqiqot asosida pragmatik ekvivalentlikni to‘rt asosiy darajaga ajratish mumkin: 1. Leksik daraja: -modal birliklar, undovlar, diskurs markerlari, murojaat shakllari va baholovchi birliklar. 2. Sintaktik daraja: -so‘roq, inkor, buyruq, shart, ellipsis va qisqa gaplarning pragmatik funksiyasi. 3.Kontekstual daraja: -oldingi va keyingi nutq, vaziyat, qahramonlar munosabati va umumiy diskurs. 4. Diskursiv daraja: –Dialogning umumiy kommunikativ yo‘nalishi, nutqiy aktlar ketma-ketligi va yashirin mazmun. Ushbu darajalar o‘zaro bog‘liq: *leksik vosita → sintaktik qurilma → kontekst → diskurs → pragmatik funksiya.*

Tarjima transformatsiyasi pragmatik ekvivalentlikning buzilishi emas. Aksincha, ayrim hollarda transformatsiya pragmatik funksiyani saqlash uchun zarur bo‘ladi. Masalan: *Well, I don’t know. Xo‘sh, bilmadim.* Bu yerda leksik birliklar o‘zgarishi mumkin, ammo ikkala variantda ham ikkilanish va noaniqlik pragmatikasi saqlanadi. Boshqa holatda: *I can’t do it. Buni bajarishning iloji yo‘q.* Bu yerda shaxsiy subyekt (*I*) neytrallashtiriladi. Natijada semantik mazmunning muayyan qismi saqlangan bo‘lsa-da, shaxsiy mas’uliyat va qat’iy rad etishning pragmatik komponenti susayishi mumkin. Demak, transformatsiyaning

pragmatik natijasi quyidagi mezon asosida baholanadi. Transformatsiya turi → o‘zgargan lingvistik shakl → saqlangan komponent → yo‘qolgan/kuchaygan komponent → umumiy pragmatik natija.

Xulosa va takliflar. Ernest Hemingway asarlarining inglizcha original va o‘zbekcha tarjima matnlarini qiyosiy-chog‘ishtirma o‘rganish pragmatik ekvivalentlikning ko‘p qatlamli lingvistik hodisa ekanligini ko‘rsatadi. pragmatik Ekvivalentlikni faqat leksik yoki grammatik muvofiqlik asosida aniqlash yetarli emas. Uning tarkibida lisoniy shakl, semantik mazmun, kontekst, kommunikativ niyat va illokutiv funksiya o‘zaro bog‘langan. Original va tarjima birliklari shaklan farq qilishi mumkin, biroq ularning kommunikativ vazifasi saqlansa, funksional-pragmatik ekvivalentlik yuzaga keladi. Hemingvayning qisqa dialoglari, ellipsis, modal birliklar, inkor shakllari, diskurs markerlari va so‘roq konstruksiyalari pragmatik mazmunni shakllantirishda muhim lingvistik vositalardir. Tarjimada pragmatik ekvivalentlikning to‘liq, funksional, qisman, kuchaygan, susaygan va kompensator ko‘rinishlarini farqlash mumkin. Implikaturaning tarjimada saqlanishi pragmatik ekvivalentlikni aniqlashning muhim mezonlaridan biridir. Originaldagi yashirin ma’noning tarjimada eksplicitlashtirilishi har doim ham pragmatik yo‘qotish hisoblanmaydi; u kontekstual vazifani saqlagan holda amalga oshirilgan bo‘lsa, funksional muvofiqlik yuzaga kelishi mumkin. Tarjima transformatsiyalarini baholashda transformatsiyaning mavjudligi emas, balki uning pragmatik natijasi asosiy mezon bo‘lishi kerak. *Lisoniy shakl → semantik mazmun → kontekst → kommunikativ niyat → illokutiv funksiya → tarjima vositasi → pragmatik natija* modeli ingliz va o‘zbek badiiy matnlarining pragmatik ekvivalentligini qiyosiy o‘rganish uchun samarali metodik asos bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Austin J.L. How to Do Things with Words. Oxford, Clarendon Press, 1962.

(2). Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London, Routledge, 2018.

(3). Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation. London, Oxford University Press, 1965.

(4). Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. New York, Academic Press, 1975, p. 41–58.

(5). Hemingway E. To Have and Have Not. New York, Charles Scribner’s Sons, 1937.

(6). Hemingway E. Across the River and into the Trees. New York, Charles Scribner’s Sons, 1950.

(7). Nida E.A. Toward a Science of Translating. Leiden, E.J.Brill, 1964.

(8). Nida E.A., Taber C.R. The Theory and Practice of Translation. Leiden, E J.Brill, 1969.

(9). Newmark P. A Textbook of Translation. New York, Prentice Hall, 1988.

(10). Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge, Cambridge University Press, 1969.

(11). Toury G. Descriptive Translation Studies and Beyond. Amsterdam, John Benjamins, 1995.

(12). Venuti L. The Translator’s Invisibility: A History of Translation. London, Routledge, 1995.

Yigitaliyeva Zilola Muratovna (Farg‘ona davlat universiteti dotsenti; zilolayigitaliyeva5@gmail.com; ORSID: 0000-0003-1681-2620)

MORFOLOGIK VOSITALARNING PERSUAZIV VAZIFASI

Annotatsiya*. Ushbu maqolada persuazivlik (ishontirish) maydonining yadroviy qismi hisoblangan morfologik vositalarning pragmatik va diskursiv vazifalari o‘zbek va nemis tillari qiyosiy aspektida tadqiq etilgan. Ishda epistemik va deontik modallik ko‘rsatkichlari, yuklamalar, buyruq hamda shart mayllari, shuningdek, shaxs-son va olmoshlarning matnda tinglovchi yoki o‘quvchiga ta’sir o‘tkazish, da’voni kuchaytirish yoki yumshatish strategiyalaridagi o‘rni lisoniy dalillar orqali ochib berilgan. Tillarning strukturaviy farqlariga qaramay, ularning funksional jihatdan yaqinligi hamda argumentativ operatorlik tabiati aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *persuazivlik, morfologik sath, epistemik modallik, deontik modallik, evidensiallik, yuklamalar (modalpartikeln), inkluziv “biz”, pragmatik vazifa, argumentatsiya.*

ПЕРСУАЗИВНАЯ ФУНКЦИЯ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются прагматические и дискурсивные функции морфологических средств, считающихся ядром поля убеждения, в сравнительном аспекте узбекского и немецкого языков. Работа раскрывает роль эпистемических и деонтических индикаторов модальности, нагрузок, императивных и условных наклонений, а также лицевого числа и местоимений в стратегиях воздействия на слушателя или читателя в тексте, усиления или смягчения утверждения посредством лингвистических аргументов. Несмотря на структурные различия языков, выявляется их функциональная близость и природа аргументативных операторов.*

Ключевые слова: *персуазивность, морфологический уровень, эпистемическая модальность, деонтическая модальность, эвиденциальность, частицы (modalpartikeln), инклюзивное «мы», прагматическая задача, аргументация.*

PERSUASIVE FUNCTION OF MORPHOLOGICAL MEANS

Annotation. *This article examines the pragmatic and discursive functions of morphological devices, considered the core of persuasion, in a comparative study of the Uzbek and German languages. The paper explores the role of epistemic and deontic indicators of modality, stress, imperative and conditional moods, as well as personal number and pronouns, in strategies for influencing the listener or reader in a text, strengthening or softening assertions through linguistic arguments. Despite the structural differences between the languages, their functional similarities and the nature of their argumentative operators are revealed.*

Keywords: *persuasion, morphological level, epistemic modality, deontic modality, evidentiality, loadings (modalpartikeln), inclusive "we", pragmatic task, argumentation.*

Kirish. Persuazivlik (ishontirish) maydonining yadrosi morfologik sathda joylashishi haqidagi faraz ushbu tadqiqotning bosh obyekti hisoblanadi. Bu yerda ko‘rib chiqiladigan vositalar alohida leksik birlik emas, balki so‘z shakli yoki qo‘shimchadir. Ular matnda yuzaki ko‘zga tashlanmasa-da, deyarli har bir persuaziv epizodda faol ishtirok etadi.

Modallik – so‘zlovchining aytilayotgan fikrga munosabatini bildiruvchi kategoriya bo'lib, uning ikki turi ajratiladi:

1. Epistemik modallik (fikrning rost yoki noaniqligi).
2. Deontik modallik (zarurat, ruxsat, taqiq).

O‘zbek tilshunosligida ushbu vositalar mazmuniy sintaksis doirasida, nemis tilida esa modal fe’llar doirasida [2] batafsil o‘rganilgan. Modallik ishontirishda ikki qarama-qarshi vazifani bajaradi: so‘zlovchi fikrini kuchaytirishi (*boosters* guruhi) yoki uni ataylab yumshatishi (*hedges* guruhi) mumkin. T.Larina ko‘rsatganidek, noaniqlik lisoniy manipulatsiya sifatida qo‘llanganda, bildirilgan da’voni rad etish qiyinlashadi.

Adabiyotlar tahlili. Persuazivlik va uning lisoniy vositalari muammosi jahon hamda milliy tilshunoslikda turli aspektlarda o‘rganib kelinmoqda. Persuazivlik va pragmalingvistik ta’sir mexanizmlarining nazariy asoslari J.-K.Anskombr va O.Dyukro (J.-C.Anscombre, O.Ducrot) tomonidan ilgari surilgan *"Til ichidagi argumentatsiya"* (*L'argumentation dans la langue*) nazariyasiga borib taqaladi. Mualliflarning ta’kidlashicha, til birliklari va aynan gramatik operatorlar shunchaki axborot uzatmaydi, balki gapning yo‘nalishini va uning argumentativ qiymatini belgilaydi.

Akademik yozuv va diskursda persuaziv vositalarning o‘rnini Ken Hayland (K.Hyland) atroflicha tadqiq etgan. K.Hayland interaktiv va interpersonal vositalarni tasniflab, *hedges* (yumshatish) va *boosters* (kuchaytirish) kategoriyalarining muallif va kitobxon o‘rtasidagi muloqotni yo‘lga qo‘yishdagi pragmatik funksiyalarini ochib bergan. Uning qarashlariga ko‘ra, o‘quvchini ishontirish uchun manba berayotgan da’voning qat’iyligi va egiluvchanligi o‘rtasidagi muvozanatni morfologik hamda leksik vositalar orqali ushlab turish zarur.

T.V.Larina xalqaro va madaniyatlararo muloqot doirasida muomalalik hamda distancion strategiyalarni o‘rganar ekan, noaniqlik va ehtimollik kategoriyalarining manipulyativ xarakterini ko‘rsatib o‘tadi. Larinaning fikricha, gipotetik va yumshatilgan shakllar so‘zlovchini ehtimoliy e’tirozlardan himoya qiladi va adresatga muloqot bosimini kamaytirib, uni bilvosita kelishuvga undaydi.

O‘zbek tilshunosligida modallik va uning mazmuniy-sintaktik xususiyatlari A.Nurmonov va N. Mahmudovlar boshchiligida yaratilgan "O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi" tadqiqotida har tomonlama tahlil qilingan. Ushbu ishda modal ma’nolarning shakllanishida morfemik va sintaktik birliklarning o‘zaro hamkorligi ko‘rsatib berilgan. Biroq ushbu tadqiqotlarda modallik, asosan, mantiqiy-grammatik kategoriya sifatida talqin qilingan bo‘lib, uning matn va diskursdagi persuaziv-manipulyativ potensiali yetarlicha yoritilmagan edi.

Nemis tilshunosligida modal fe’llar va modal yuklamalar (*Modalpartikeln*) tizimi G. Helbig, J. Buscha hamda M.Turmayr (M.Thurmair) ishlarida chuqur tahlil qilingan. M.Turmayr nemis modal yuklamalarini so‘zlovchi va tinglovchining umumiy bilim fondi (*fon*) bilan bog‘lovchi, muloqot kontekstini boshqaruvchi muhim pragmatik vosita sifatida baholaydi. Nemis tilida ushbu vositalarning diskursiv tabiati atroflicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularni agglutinativ tillar (xususan, o‘zbek tili) morfologik affikslari va yuklamalari bilan qiyosiy-pragmatik aspektda o‘rganish hamon dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot doirasida olingan har bir lisoniy misol uchun vosita turi (modal so‘z, qo‘shimcha, mayl shakli, yuklama, shaxs shakli) va uning o‘ziga xos pragmatik vazifasi (kuchaytirish, yumshatish, undash, masofa saqlash) farqlandi hamda qiyosiy-diskursiv tahlil metodlari asosida tasniflandi. Tadqiqot materiallari sifatida A.Qahhorning “Sarob” romani, Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asari [4] hamda B.Shlinkning “Der Vorleser” [5] romani matnlari tanlab olindi.

Tahlil va natija. O‘zbek matnlarida epistemik modallikning eng faol vositalari *shekilli, chamasi, -sa kerak* (yumshatuvchi) va *albatta* (kuchaytiruvchi) hisoblanadi. *Albatta* so‘zi da’voni va’da berish yoki ishontirish epizodlarida keskin kuchaytiradi: *“Albatta, yuboraman!”*A.Qahhorning “Sarob” romanida aniqlangan kuchaytiruvchi vositalar soni yumshatuvchilarga qaraganda ancha yuqori bo‘lib, bu o‘zbek badiiy dialogining o‘ziga xos pragmatik belgisi bo‘lishi mumkin. Alohida e’tiborga loyiq vosita *ekan* va *-dir* shakllaridir. Turkiy tillarga xos ushbu kategoriya *evidensiallik* (axborot manbasini ko‘rsatish) deb ataladi. Persuaziv nuqtayi nazardan, *ekan* ikki yoqlama ishlaydi: so‘zlovchi javobgarlikdan qutuladi va axborotga tashqi obro‘li manba qo‘shadi: *“Biz to‘g‘ri aytgan ekanmiz, bo‘lmasa?”*

Nemis tilida epistemik ma’no asosan modal fe’llar va *Konjunktiv* orqali beriladi. B.Shlinkning “Der Vorleser” romanida *Konjunktiv II* shartli mulohaza orqali o‘zini oqlash va hikoyachining subyektiv bahosini berishda keladi: *“Wenn ich dich nicht hätte kennen wollen, wäre ich gar nicht mitgefahren”*. *Konjunktiv I* esa bilvosita nutqda axborotdan masofa saqlashga xizmat qiladi. Xannaning suddagi ko‘rsatmasi lisoniy jihatdan hikoyachining bu so‘zlarga qo‘shilmasligini, ya’ni masofa saqlashini anglatadi. Deontik modallik nemis matnida umumlashtiruvchi *man* olmoshi hamda *dürfen* (taqiq) va *müssen* (zarurat) juftligi orqali axloqiy qoidalarni shakllantiradi. O‘zbek matnida bu ma’no *kerak, lozim, mumkin emas* leksik birliklari va *-masin* shakli orqali ifodalanadi.

Yuklamalarning tekstual tahlili. Matnda persuaziv vazifani yuklamalar ham bajaradi. O‘zbek tilida *-ku, -da, -chi, -u, -a* va *axir* yuklamalari persuazivlikni taminlovchi operatorlardir:

- -ku – adresatning o‘zi biladigan haqiqatga tayanish (*bilasiz-ku*);
- -da – ta’kid va o‘zini oqlash (*omiman-da*);
- -chi – buyruqni iltimosga aylantirib yumshatish (*desangiz-chi*);
- axir – e’tirozni kuchaytirish vazifalarini bajaradi.

Nemis tilida bu funksiyani *Modalpartikeln* (modal yuklamalar) bajaradi. M.Turmayr ularni so‘zlovchining tinglovchi bilimi va kutilmasiga ishorasi sifatida baholaydi. Matnda *doch* (norozilik va haqiqatga ishora), *denn* (savolga hayrat ohangini qo‘shish) va *mal* (bahonani yengillashtirish) yuklamalari aniqlandi.

Mayl, zamon va shaxs shakllari pragramatikasi. Persuaziv ma’no beruvchi morfologik vositalardan yana biri bu mayl, zamon va shaxs shakllaridir. Buyruq mayli o‘zbek matnida har doim yumshatuvchi vositalar (*aylanay, qani, -chi*) bilan keladi; yumshatgichsiz buyruq faqat tahdid yoki yuqori statusli shaxs nutqida uchraydi. Nemis matnida esa to‘g‘ridan to‘g‘ri buyruq berish (*Direktheit*) oddiy hol hisoblanadi. Shart mayli (*-sa* va *wenn*) har ikkala tilda ham kelajakdagi lisoniy foyda yoki salbiy oqibatlardan ogohlantiruvchi mantiqiy dalil (argument) vazifasini o'taydi.

Persuaziv nutqda inklyuziv “biz” (so‘zlovchi va tinglovchini birlashtiruvchi) shakli K.Hyland tasnifidagi *ethos* guruhiga kiradi. O‘zbek matnlarida “biz” shakli uch xil pragmatik ma’noda keladi: Hokimiyat/institut bosimi (tergovchi nutqida); o‘quvchi bilan hamfikrlik uyg‘otish (muallif nutqida). Milliy jamoaviylikni anglatish. Nemis matnida esa sud sahnasida “biz” va “men” strategiyalari to‘qnashadi: personaj aybni jamoaga yoyish uchun *wir* deydi, sudya esa buni fosh etib, shaxsiy javobgarlikni (*ich allein*) talab qiladi.

Xulosa. Shunday qilib, o‘zbek tilidagi evidensial qo‘shimcha (*ekan*) bajargan pragmatik vazifani nemis tilida mayl shakli (*Konyunktiv I*) bajarishi aniqlandi. Funksional jihatdan o'zbek va nemis yuklamalari tizimi (masalan, *-ku* va *doch*) bir-biriga juda yaqin bo‘lsa-da, strukturaviy jihatdan tubdan farq qiladi: o‘zbek yuklamasi enklitik, nemis yuklamasi esa mustaqil so‘zdir. Bu holat J.-K.Anskombr va O.Dyukroning “til ichidagi argumentatsiya” nazariyasiga to‘liq mos keladi: yuklamalar gapning sof informativ mazmunini emas, balki uning argumentativ yo‘nalishini belgilaydi.

Morfologik vositalarning persuaziv potensiali matn interpretatsiyasida yetakchi o'rin tutadi. Tillarning lisoniy tabiati turlicha bo'lsa-da (o'zbek tilida agglutinativ affikslar, nemis tilida analitik/flektiv shakllar), diskursda ular bir xil pragmatik yukni – tinglovchini ishontirish, da'voni kuchaytirish yoki manipulyativ tarzda yumshatish vazifalarini muvaffaqiyatli bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Nurmonov A., Mahmudov N. va b. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. Toshkent, “Fan”, 1992.

[2]. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Langenscheidt, 2001.
[3]. Larina T.V. Kategoriya flourishes va ingliz muloqot madaniyati. Moskva,“Языки славянских культур“, 2003.
[4]. Cho‘lpon Abdulhamid. Kecha va kunduz. Toshkent, „Sharq“, 2000.
[5]. Schlink, Bernhard. Der Vorleser. Zürich, Diogenes Verlag, 1995.
[6]. Thurmair Maria. Modalpartikeln und ihre Kombinationen. Tübingen, Niemeyer, 1989.
[7]. Anscombre Jean-Claude, Ducrot Oswald. L’argumentation dans la langue. Bruxelles, Mardaga, 1983.
[8]. Hyland Ken. Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing. Michigan University Press, 2000.

Jabbarova Mashhura Jo‘raqulovna (GulDU mustaqil tadqiqotchisi; djabbarova.21.06.83@gmail.com)

QURILISH TERMINLARINING PAYDO BO‘LISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tili qurilish terminologiyasining shakllanish manbalari va yangi terminlarning yuzaga kelishida ishtirok etuvchi lisoniy omillar tahlil qilinadi. Qurilish terminlarining paydo bo‘lishida tilning ichki nominativ imkoniyatlari, umumiste’mol leksikasining terminlashuvi, so‘z yasalishi, semantik ko‘chish, metaforik nominatsiya hamda boshqa tillardan o‘zlashuv jarayonlarining o‘rni yoritiladi. Shuningdek, terminologik tizimning ichki va tashqi manbalari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, bir terminning shakllanishida bir necha nominativ mexanizmning ishtirok etish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Qurilish terminlarining shakllanishi va rivojlanishida mavjud leksik birliklarning yangi sohaviy tushunchalarni ifodalashga moslashuvi muhim jarayon sifatida baholanadi. Tadqiqotda qurilish terminologiyasining shakllanish manbalari o‘zaro bog‘liq lisoniy jarayonlar sifatida talqin qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *qurilish terminologiyasi, termin, atama, nominatsiya, terminlashuv, lisoniy omillar, ichki manba, tashqi manba, semantik ko‘chish, o‘zlashma terminlar.*

Жаббарова Машхура Джуракуловна (независимый исследователь Гулистанского государственного университета)

ФОРМИРОВАНИЕ СТРОИТЕЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ

Аннотация. *В данной статье анализируются источники формирования строительной терминологии узбекского языка и лингвистические факторы, участвующие в возникновении новых терминов. Рассматривается роль внутренних номинативных возможностей языка, терминологизации общеупотребительной лексики, словообразования, семантического переноса, метафорической номинации, а также процессов заимствования из других языков. Особое внимание уделяется взаимосвязи внутренних и внешних источников терминологической системы и возможности участия нескольких номинативных механизмов в формировании одного термина. Адаптация существующих лексических единиц для обозначения новых специальных понятий рассматривается как важный процесс формирования и развития строительной терминологии. В исследовании источники формирования строительной терминологии интерпретируются как взаимосвязанные лингвистические процессы.*

Ключевые слова: *строительная терминология, термин, наименование, номинация, терминологизация, лингвистические факторы, внутренний источник, внешний источник, семантический перенос, заимствованные термины.*

Jabbarova Mashhura Jo‘raqulovna (Independent Researcher at Gulistan State University)

THE FORMATION OF CONSTRUCTION TERMS

Annotation. *This article analyzes the sources of formation of construction terminology in the Uzbek language and the linguistic factors involved in the emergence of new terms. It examines the role of the language's internal nominative resources, the terminologization of general vocabulary, word formation, semantic transfer, metaphorical nomination, and borrowing from other languages in the development of construction terms. Particular attention is paid to the interrelationship between internal and external sources of the terminological system and the possibility of several nominative mechanisms contributing to the formation of a single term. The adaptation of existing lexical units to express new specialized concepts is considered an important process in the formation and development of construction terminology. The study interprets the sources of construction terminology formation as interconnected linguistic processes.*

Keywords: *construction terminology, term, designation, nomination, terminologization, linguistic factors, internal sources, external sources, semantic transfer, borrowed terms.*

Kirish. Har qanday terminologik tizimning tarkibiy boyligi, avvalo, yangi tushunchalarni nomlash ehtiyojiga javoban tilning qanday nominativ imkoniyatlardan foydalanishi bilan belgilanadi. Bunda mavjud umumxalq leksemalarining maxsuslashuvi, yangi so‘z va so‘z birikmalarining yasalishi, semantik ko‘chish, metaforik nominatsiya, o‘zlashuv, kalkalash, tarjima, boshqa terminologik tizimlarning ta’siri kabi omillar bir-biri bilan uzviy munosabatga kirishadi. Shuning uchun qurilish terminologiyasining manbalarini tadqiq etishda “ichki manba” va “tashqi manba” qarama-qarshiligini mutlaq chegara sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq emas. Amalda bir terminning shakllanishida bir vaqtning o‘zida bir necha nominativ mexanizm ishtirok etishi mumkin. Atamadan terminga, terminning atamaga yo‘nalishi tabiiy kechadigan jarayon hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyatlar tahlili. Avvalambor “atama” so‘zining izohiga to‘xtalsak. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “atama 1 ayn. Termin. 2 umuman, nom” sifatida qaraladi [7;135-b.]. Atamaga ikki xil qarash mumkin, birinchidan, u umumiy nom – bir atama 4 ta termin vazifasini bajarishi mumkin: “inversiya (ona tilida) gap bo‘laklarining o‘zgargan tartibi (geometriyada); tekislik almashtirishlaridan biri (kimyoda); siklik molekula konformatsiyasining o‘zgarishi, natijada o‘rinbosarning halqaga nisbatan joylashishi o‘zgaradi (biologiyada); xromosomalarning qayta qurilishi (mutatsiya) tiplaridan biri”. Bunda atama tushunchasi termindan yuqoriqoq turadi. Ikkinchidan, hali termin sifatida e’tirof etilmagan, shunchaki yangi paydo bo‘lgan narsaning nomlab turilishi, keyinchalik, kishilik jamiyati bu atamani nom sifatida qabul qilib, termin sifatida e’tirof etsa, keyin ommalashadi: *mix, quvurma, o’qirmon, manqurt* kabi.

Biz ishimizda hali termin sifatida to‘liq o‘rinlashmagan atamalar haqida ham fikr yuritamiz. “Inson mehnat faoliyati bilan aloqador bo‘lgan har qanday kasb o‘tmishda ham, hozir ham o‘z terminologiyasini yaratgan va yaratib keladi” [1]. Shu sababli kishilar mehnat qilar ekan, yangi mahsulotlarga, yangi nomlarga ehtiyoj sezib boradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Qurilish terminologik tizimining shakllanishi va taraqqiyoti biror bir muayyan sohada yuzaga keladigan yangi tushunchalarni nomlash, mavjud tushunchalarni qayta nomlash, boshqa sohalarda shakllangan tushunchalarni qurilish terminlari amaliyotiga moslashtirish hamda ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida paydo bo‘ladigan yangi nomlanuvchi ehtiyojlarni qondirish bilan chambarchas bog‘liq murakkab lisoniy jarayon hisoblanadi. “Kasb-hunarga oid terminlar o‘sha xalqning ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi jamoaning o‘zaro aloqasi, fikr almashishi natijasida yuzaga kelgan” [1]. Shu jihatdan, terminlarning yuzaga kelish manbalarini aniqlash sohaviy terminologiyaning tashqi tarkibini tavsiflashdan ko‘ra kengroq mazmunga ega bo‘lib, uning shakllanish mexanizmlarini, rivojlanish yo‘nalishlarini va ichki dinamikasini ochib berishni taqozo etadi.

Tahlil va natijalar. Qurilish terminologiyasining shakllanish manbalari masalasida rus olimasi F. Kostoyevaning quyidagi fikri alohida ahamiyatga ega: “Qurilish terminologiyasining rivojlanishi va keyingi boyishining ikkita asosiy manbasi mavjud: tilning o‘z leksik imkoniyatlaridan foydalanish va o‘zlashish jarayoni” [5;15-b.]. Mazkur fikr qurilish terminologiyasining rivojlanishida ikki asosiy yo‘nalish – ichki nomlanish va tashqi nomlanish mavjudligini ko‘rsatadi. Birinchi yo‘nalishda tilning o‘z imkoniyatlari ishga tushadi: umumxalq tilidagi tayyor birlik maxsus ma’no kasb etadi, so‘z yasash vositalari yordamida yangi birlik hosil qilinadi yoki mavjud leksemaning semantik tarkibida o‘zgarish yuz beradi. Ikkinchi yo‘nalishda esa yangi termin boshqa til yoki boshqa terminologik tizimdan o‘zlashtiriladi. Biroq ushbu ikki manba o‘rtasida doimiy o‘zaro ta’sir mavjud (gibrit terminlar shunday asosda hosil bo‘ladi: *bloklash, bolgarkalash, perforatorchi*...) bo‘lib, o‘zlashgan birlik ham yangi til muhitida ma’no, shakl va funksional jihatdan moslashadi.

Shu nuqtayi nazardan qurilish terminologiyasining shakllanishini faqat terminlarning kelib chiqishiga ko‘ra guruhlash bilan cheklab bo‘lmaydi. Termin qaysi manbadan kelganidan tashqari, u nima sababdan aynan shu shaklda tanlanganligi, qanday tushunish ehtiyojini qondirgani, terminologik tizimga kirgach qanday semantik maqomga ega bo‘lgani va boshqa birliklar bilan qanday munosabatga kirishgani ham tadqiq etilishi lozim. “Mehnat jarayonida yuzaga kelgan va ijtimoiy hodisalardan sanalgan til kishilik turmushini har taraflama va keng suratda o‘zida aks ettirdi” [2;96-b.]. Shu boisdan ayrim atamalarning termin sifatida paydo bo’lishi yoki kishilik jamiyatida o‘rinlashuvi tabiiy kechishi aniq. Demak, termin hosil bo‘lish manbasi va termin hosil bo‘lish usuli bir-birini to‘ldiruvchi, biroq aynan bir xil bo‘lmagan tushunchalardir.

Tadqiqot obyektlarining – qurilish terminlarining paydo bo‘lish manbalari, termin yoki atamaning qayerdan va qanday yo‘l bilan vujudga kelgani, tilga kirib kelgani yoki shakllangani tushunish muhim. Terminologiyada bu tushuncha, odatda, terminlarning kelib chiqish manbalarini aniqlashni anglatadi. Chunonchi, qurilish terminlari bo‘lgan *g‘isht* – qadimiy turkiy qatlamga mansub so‘z sifatida qaralsa, *beton* – fran-

suz tilidan o‘zlashgan: shuningdek, *armatura* – lotin tilidan, *siding* – ingliz tilidan, *kafel* – nemis tilidan rus tili orqali, *pena* – slavyan tilidan rus tili orqali, *travertin* – italyancha *travertino* so‘zidan kelib chiqqan.

Pena – etimologik jihatdan umumslavyan “*pěna”* shakliga borib taqaladigan so‘z bo‘lib, rus tilidagi “пена” shakli ham aynan shu qadimgi shakldan kelib chiqqan. Etimologik lug‘atlarda uning ukrain, belarus, bolgar, serb-xorvat, chex, slovak, polyak va boshqa slavyan tillaridagi qarindosh shakllari ham qayd etilgan. O‘zbek qurilish leksikasida “pena” shaklining qo‘llanishi esa rus tilining ta’siri bilan bog‘liq bo‘lib, qurilish sohasida, xususan, “montaj ko‘pigi” ma’nosida ishlatiladi. Pena – qurilish tizimidagi atamalardan biri, bu so‘z “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da o‘z ifodasini topmagan bo’lsa-da, imlo lug’atida qanday yozilishi qayd etilgan. Qurilish ishlari va qurilishga oid ilmiy ishlarda qisman qayd etilgan. O‘zbekchada “ko‘pik” ma’nosini beradi, ammo “ko‘pik” so‘zi *pena* atamasini to‘liq qoplamaydi: *penablok – ko‘pikblok, penamontaj – ko‘pikmontaj* sifatida ishlatilishi mumkindir, biroq bu so‘zlarda *pena* qismi *ko‘pik* (yumchoq, ko‘pirib turadigan, vaqti kelgach, cho‘kadigan, kamayadigan, fizik jihatidan tok o‘tkazadigan) ma’nosida tushunilmaydi, aksincha, qurilish ashyosining bir qismi, qattiq jismning tarkibi – penadan hosil bo‘lganligini ko‘rsatadi. Z.Wang, X.Zhao va Y.Li ta’kidlaganidek, poliuretan ko‘pigi past zichligi hamda mayda g‘ovakli tuzilishi tufayli issiqlikni kam o‘tkazuvchi samarali qurilish materiali hisoblanadi [9]. Binobarin, bu atama qurilish terminlari qatorida turishi, izohli lug‘atlarda o‘rin olishi mumkin. Chunki bu atama xalqaro termin sifatida tan olingan, nominativligi mavjud so’zdir. Bunday birliklarni I.Pardayeva “Umumiste’moldagi istalgan so‘z kasb-kor, soha doirasida maxsus ma’noga ega bo‘lishi, termin ma’nosini anglatishi, termin vazifasini bajarishi mumkin” ekanligini qayd etadi [6;8-b.]. Shu sababli bunday atamalarni termin sifatida shakllangan birlik etib belgilash maqsadga muvofiqdir.

Qurilish terminlarining termin sifatida shakllanish manbalarini aniqlash ularning kelib chiqishi, o‘zbek tilining lug‘aviy tarkibiga kirib kelish yo‘llari hamda terminologik tizimda tutgan o‘rnini belgilash imkonini beradi. Qurilish terminlari o‘zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida yaratilishi, umumturkiy va o‘zbekcha leksik qatlam negizida shakllanishi, boshqa tillardan o‘zlashtirilishi, xalqaro terminlar sifatida kirib kelishi, shuningdek, qisqartirish, kalkalash va gibridlanish kabi usullar orqali yuzaga kelishi mumkin.

Ayrim terminlarning paydo bo‘lishda bir nechta tillar ta’sir ko‘rsatadi. Bunday terminlar bir necha tillarda shaklan yaqin yoki bir xil ko‘rinishda qo‘llanadi va xalqaro ilmiy-texnik kommunikatsiya vositasiga aylangan. Qurilish sohasida *beton, sement, armatura, karkas, profil, konstruksiya, izolyatsiya, gidroizolyatsiya, granit, laminat, membrana, mastika, gips, montaj* kabi birliklar faol ishlatiladi. Ularning katta qismi yunon, lotin, fransuz, nemis va boshqa Yevropa tillariga borib taqaladigan etimologik manbalarga ega. Ayrim lug‘atlarda [8] ham *beton, armatura, izolyatsiya, granit, laminat, membrana, mastika* xalqaro terminlar qatorida ko‘rsatilgan. Mazkur guruhda ham etimologik manbasini va o‘zbek tiliga kirish yo‘lini farqlash lozim: *beton* fransuzcha “*béton”*, *gips* yunoncha “*gypsos”*, *klinker* nemischa *“klinker”*, *travertin* italyancha “*travertino”*, *marmar* yunoncha “*mármaros”*, *granit* esa lotincha “*granum”* so’zlaridan olingan. Shuningdek, zamonaviy qurilish terminologiyasida ingliz tilidan o‘zlashayotgan birliklarning salmog‘i ham ortib bormoqda. *“Siding”, “fitting”, “mixer”* kabi birliklar qurilish texnologiyalari va zamonaviy materiallar bilan birga kirib kelayotgan yangi terminologik qatlamni tashkil etadi. “*Siding”* tashqi devor qoplamasi, “*fitting”* quvurlarni ulash detali, “*mikser”* esa qorishmalarni aralashtirish qurilmasi (qorgich) ma’nolarida qo‘llanadi.

Sohaviy terminologiyalarning shakllanishida umumxalq leksikasi muhim ichki manba hisoblanadi. Chunki yangi ilmiy yoki kasbiy tushunchani ifodalash zarurati tug‘ilganda, til jamoasi har doim ham mutlaqo yangi fonetik tarkibli birlik yaratishga ehtiyoj sezmaydi. Ko‘pincha, kundalik kommunikatsiyada mavjud bo‘lgan, ma’lum narsa, belgi, harakat yoki munosabatni anglatuvchi so‘z yangi tushunchani nomlash uchun ixtisoslashtiriladi. Bunda so‘zning umumiy ma’nosi saqlanishi, torayishi, kengayishi yoki yangi sohaviy ma’no bilan boyishi mumkin. A.S.Derevyankina arxitektura terminologiyasining shakllanish manbasini tavsiflar ekan, quyidagicha xulosa qiladi: “Arxitektura terminologiyasi, yuqorida qayd etilgan tizimlar singari, umumiste’mol leksikasi asosida shakllangan” [4;1229-b.]. Mazkur fikr qurilish terminologiyasining ichki manbasini tushunishda muhim nazariy asos bo‘la oladi. Chunki arxitektura va qurilish insonning kundalik hayoti bilan bevosita bog‘liq sohalar bo‘lib, ularning dastlabki tushunchalari ham bevosita insonning amaliy faoliyati jarayonida shakllangan. *Uy-joy qurish, devor ko‘tarish, tom yopish, ustun o‘rnatish, yo‘l solish, material tayyorlash* kabi jarayonlar ilmiy terminologiya shakllanishidan ancha oldin mavjud bo‘lgan amaliy faoliyat turlaridir. Shu sababli qurilish terminologiyasining tarixiy qatlamida umumxalq leksikasi bilan kasbiy leksika o‘rtasidagi chegara har doim ajralib turmaydi.

Umumxalq leksemasining terminologik birlikka aylanishida asosiy o‘zgarish uning muloqot vazifasi va ma’no anglatish maqomida yuz beradi. Oddiy nutqda muayyan narsa yoki harakatning umumiy nomi

bo‘lib xizmat qilgan birlik professional diskursda aniq bir tushunchaning nomiga aylanadi. Natijada so‘z maxsus muloqot vazifasini bajaradi. Shu sababli terminlashuvni faqat “so‘zning ma’nosi o‘zgarishi” sifatida emas, balki uning funksional qayta ixtisoslashuvi sifatida ham baholash mumkin. Bu jarayonda terminlashayotgan so‘zning ma’no tarkibida maxsuslashtiruvchi semalar paydo bo‘ladi. Umumxalq tilida kengroq ma’noni anglatgan birlik qurilish sohasida muayyan tuzilmaviy element, material, jarayon yoki texnologik amalni ifodalashi mumkin. Bunday ixtisoslashuv natijasida terminning qo‘llanish sohasi torayadi, biroq uning professional kommunikatsiyadagi ma’lumot tashish qiymati ortadi.

Xulosa va takliflar. Mazkur jarayonda yangi qurilish obyektining muayyan xususiyati avvaldan ma’lum bo‘lgan narsa yoki hodisa bilan qiyoslanadi va mavjud nom yangi maxsus tushunchani ifodalash uchun terminologik vazifaga jalb etiladi. Natijada umumiste’mol leksikasiga mansub birlik kasbiy qo‘llanish doirasida semantik jihatdan ixtisoslashib, qurilish terminologiyasining tarkibiy birligiga aylanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Pardayeva I. Zargarlik terminlarining tematik tasnifi. Journal of Universal Science Research. 2023, vol. 1, 5-son.

(2). Pardayeva I.X., Ro‘ziqulov Sh.I., O‘razov A.D. Zargarlik terminlarining tematik tasnifi // Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. 2025, т. 4, № 7, с. 96.

(3). Uralov A. O‘zbek tili morfologik shakllar tizimida nomutanosiblik. Filol.f.d. diss. avtoref., Samarqand, 2024, 267-bet.

(4). Деревянкина А.С. Достижения и перспективы изучения архитектурной терминологии в рамках различных направлений терминоведения. Бюллетень медицинских Интернет-конференций. 2013, Саратов, 3. № 11, с. 1229.

(5). Костоева Ф.М. Строительная лексика ингушского языка. Автореф. дис. … канд. филол. наук, Магас, 2015, с. 15.

(6). Пардаева И. Ўзбек тилининг заргарлик терминологияси. Гулистон, “Nodirabegim”, 2020, 8-bet.

(7). Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I жилд. Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006, 113–135-betlar.

(8). https://mlvv.tezaurs.lv/_search/e?utm_source=chatgpt.com

(9). https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2352710226013951?utm_source=chatgpt.com

Ziyadullayev Abubakir Ibodulla o‘g‘li (Samarqand davlat Chet tillar instituti katta o‘qituvchisi, Samarqand, O‘zbekiston; E-mail: abubakirziyo95@gmail.com)

“GORIO OTA” VA “O‘TKAN KUNLAR” ROMANLARIDA OTA OBRAZINING LINGVOPOETIK TALQINI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Onore de Balzakning “Gorio ota” va Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanlarida ota obrazining lingvopoetik reprezentatsiyasi qiyosiy aspektda tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi ikki romanda ota obrazini shakllantiruvchi leksik, frazeologik, sintaktik, metaforik, emotsional-ekspressiv va dialogik vositalarni aniqlash hamda ularning badiiy-estetik funksiyasini ochib berishdan iborat. Gorio ota obrazining nutqida qo‘llangan père, mes filles, mon cœur, mon sang, ma vie kabi birliklarning semantik-pragmatik xususiyatlari, takror, metafora, undov, ritorik savol va gradatsiyaning obraz yaratishdagi o‘rni tahlil qilingan. Yusufbek hoji obrazida o‘g‘lim,bolam, dada, bizni kechir kabi murojaat va nutqiy konstruksiyalar, nasihat, savol-javob, kechirim so‘rash va vazmin dialogning ota obrazini shakllantirishdagi roli ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *lingvopoetika, badiiy obraz, ota obrazi, ota konsepti, Gorio,Yusufbek hoji, “Gorio ota”,“O‘tkan kunlar”, metafora, murojaat, takror, dialog, monolog, emotsional-ekspressivlik, qiyosiy tahlil.*

Зиядуллаев Абубакир Ибодуллаевич (старший преподаватель Самаркандского государственного института иностранных языков, Самарканд, Узбекистан; E-mail: abubakirziyo95@gmail.com)

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРАЗА ОТЦА В РОМАНАХ «ОТЕЦ ГОРИО» И «МИНУВШИЕ ДНИ»

Аннотация. *В статье в сопоставительном аспекте исследуется лингвопоэтическая репрезентация образа отца в романах Оноре де Бальзака «Отец Горио» и Абдуллы Кадыри «Минувшие дни». Основное внимание уделяется лексическим, фразеологическим, синтаксическим, метафорическим, эмоционально-экспрессивным и диалогическим средствам, формирующим образ отца. Анализируются семантико-прагматические особенности единиц père, mes filles, mon cœur, mon sang, ma vie в речи Горио, а также функции повторов, метафор, восклицаний, риторических вопросов и*

градации. В образе Юсуфбека Ходжи рассматриваются формы обращения o‘g‘lim, bolam, dada, bizni kechir и их роль в формировании отцовской речи.

Ключевые слова: *лингвопоэтика, художественный образ, образ отца, концепт отцовства, Горио, Юсуфбек Ходжа, «Отец Горио», «Минувшие дни», метафора, обращение, повтор, диалог, эмоциональная экспрессивность, сопоставительный анализ.*

Ziyadullayev Abubakir Ibodulla ugli (Senior Lecturer, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand, Uzbekistan; E-mail: abubakirziyo95@gmail.com)

LINGUAPOETIC INTERPRETATION OF THE FATHER FIGURE IN THE NOVELS “FATHER GORIOT” AND “BYGONE DAYS”

Annotation. *This article examines the linguopoetic representation of the father figure in Onore de Balzak’s Father Goriot and Abdulla Qodiriy’s Bygone Days from a comparative perspective. Particular attention is paid to lexical, phraseological, syntactic, metaphorical, emotionally expressive and dialogic means used to construct the image of the father. The study analyzes the semantic and pragmatic functions of such expressions as père, mes filles, mon cœur, mon sang, and ma vie in Goriot’s speech, as well as repetitions, metaphors, exclamations, rhetorical questions and gradation. In Yusufbek Hoji’s speech, forms of address such as o‘g‘lim, bolam, dada and the expression bizni kechir are examined as important elements of the father-son communicative relationship.*

Keywords: *linguapoetics, literary character, father figure, fatherhood concept, Goriot, Yusufbek Hoji, Father Goriot, Bygone Days, metaphor, address forms, repetition, dialogue, emotional expressiveness, comparative analysis.*

Kirish. Badiiy matnda inson obrazini yaratish muallif tomonidan tanlangan syujet va kompozitsion vositalar va tilning barcha sathlaridan estetik maqsadda foydalanish bilan chambarchas bog‘liq. Qahramonning qanday atalishi, unga qanday murojaat qilinishi, uning qaysi so‘zlarni takrorlashi, qanday metaforalardan foydalanishi, gaplarining uzun-qisqaligi, undov va savollarning qo‘llanish darajasi uning xarakterini lingvistik jihatdan individuallashtiradi.

Ota konsepti jahon adabiyotida universal obraz sifatida, uning mazmuniy strukturasida biologik qarindoshlik bilan bir qatorda, mehr, himoya, tarbiya, mas’uliyat, nasihat, qurbonlik va axloqiy burch kabi semalar mujassamlashgan. Ushbu tushunchani ma’lum bir millat yoki davr nuqtayi nazaridan emas, butun in-soniyat tarixi va kelajagi nuqtayi nazaridan qarash insonning eng birinchi Otasi Odam ato hazratlarining bizgacha yetib kelgan ma’lumotlardagi xarakter-xususiyatlari va oila a’zolariga muomalasini taqozo etadi. Turli millat vakillari tasavvur-tushunchasida mavjud holatlar ularning yashash sharoiti, etiqodi va tarixi inikosidir. Onore de Balzakning Le Pere Goriot romanida “Pere” leksemasining shaxs nomi bilan birga sarlavhaga kiritilishi Gorio obrazining individualligidan ko‘ra, uning otalik maqomi muhimligini bildiradi. Romanda Gorio o‘zining ikki qizi – Anastasiya va Delfin bilan bog‘langan holda tasvirlanadi. Uning nutqida farzandlar haqida so‘z yuritish qahramonning o‘zligini ifodalash vositasiga aylanadi. Gorio “mes filles” (“qizlarim”) birikmasini takrorlab, o‘zining mavjudlik markazini farzandlariga ko‘chiradi.

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida Yusufbek hoji obrazi ham Otabekning otasi sifatida muhim o‘rin tutadi. Biroq bu obrazning funksional doirasi biologik otalik bilan chegaralanmaydi. Yusufbek hoji oiladagi katta, maslahat beruvchi, tarbiyachi va jamiyat masalalariga munosabat bildiruvchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Uning Otabek bilan dialoglarida murojaat, savol, nasihat, kechirim so‘rash va sukut kabi kommunikativ birliklar o’zbek mentalitetida ota-o‘g‘il munosabatining murakkabligini ko‘rsatgan.

Material va metodlar. “Ota” leksemasi oddiy qarindoshlik nomi bo‘lishidan tashqari, badiiy kontekstda mehr, himoya, hukm, mas’uliyat, iztirob yoki hokimiyat semalarini ham aktuallashtirishi mumkin.

Ota obrazining lingvopoetik strukturasini shartli ravishda quyidagi qatlamlarga ajratish mumkin:

Qatlam	Asosiy vositalar	Poetik funksiyasi
Nominativ	ota, *pere*, o‘g‘lim, qizlarim	Obrazni nomlash
Murojaat	*mes filles*, o‘g‘lim, bolam, dada	Ota–farzand munosabatini ifodalash
Metaforik	yurak, qon, hayot	Mehr va ruhiy bog‘liqlikni ifodalash
Ekspressiv	undov, takror, qisqa gap	Qahramonning ruhiy-emotsional holatini ifodalash
Sintaktik	savol, buyruq, iltijo	Kommunikativ munosabatni ifodalash
Pragmatik	nasihat, kechirim, duo	Ijtimoiy-axloqiy munosabatni ifodalash

Roman nomining o‘zi, Le Pere Goriot, ota obrazining asardagi semantik markazini belgilaydi. Gorio qahramon sifatida nafaqat shaxsiy ismi, balki “ota” maqomi orqali identifikatsiya qilinadi. Bu holatni quyi-

dagi model orqali ifodalash mumkin: *Gorio → Pere → otalik → farzandlar → fojia.* Ya'ni, otalik Gorio obrazining ikkilamchi belgisi emas, uning badiiy identifikatsiyasining asosiy komponentidir. Gorio nutqida mes filles ("qizlarim") birikmasining takrorlanishi alohida poetik ahamiyatga ega. Masalan, qahramon og'ir ruhiy holatda: *"Mes filles, mes filles! Anastasie, Delphine*!" [2;516 p.] deya qizlarining ismlarini ketma-ket takrorlaydi. Bu yerda takrorning vazifasi axborot berish emas. Qizlarning nomini takrorlash qahramonning ruhiy zo'riqishini grammatik-sintaktik shaklda ifodalaydi. *mes filles → mes filles → Anastasiya → Delfin* orqali emotsional kuchayish hosil qilinadi. Qahramon qizlarini ularning ismlarini chaqiriq va iltijo sifatida ishlatadi. Natijada nominativ birlik murojaat birligiga, murojaat esa hissiy ekspressiyaga aylanadi.

Gorio nutqida tana a'zolari va biologik substansiyalar bilan bog'liq birliklar muhim metaforik yuklama oladi. *"N'est-ce pas mon sang?"* [2;396 p.] deya qizlarini o'z "qoni" bilan bog'laydi. Bu yerda sang ("qon") leksemasi uch qatlamli ma'no hosil qiladi: *sang → biologik qarindoshlik → ruhiy birlik.* Qizlar otaning "qoni" sifatida tasavvur qilinadi. Shuning uchun ularning holati otaning o'z holatidan ajralmaydi.

Cœur ("yurak") leksemasi ham oddiy anatomik ma'noda emas, balki mehr va hissiyot markazi sifatida qo'llanadi. Gorio qizlarini ko'rganda yoki ular haqida o'ylaganda "le cœur me bat", "ça me réjouit le cœur" [2;396 p.] kabi konstruksiyalardan foydalanadi. *cœur → his → mehr → farzand* semantik zanjiri yuzaga keladi.

Roman oxiridagi Gorio nutqi lingvopoetik jihatdan takror, undov, qisqa gaplar, buyruq, iltijo, ritorik savol, keskin semantik qarama-qarshilik ketma-ket qo'llanilganligi bilan o'ziga xos. *"Je veux mes filles!"* [2; 518 p.] *("Men qizlarimni ko'rishni xohlayman!")* kabi qisqa konstruksiya qahramonning murakkab ruhiy holatini maksimal darajada konsentratsiyalangan shaklda beradi. Keyinchalik, u "elles sont à moi" ("ular meniki") deya egalik olmoshi va keskin sintaktik konstruksiya orqali farzandlarini o'z hayotining ajralmas qismi sifatida talqin qiladi. Bu yerda *je → mes → elles → à moi* birliklari qahramonning egalik va bog'liqlik hissini kuchaytiradi.

Gorio nutqining yana bir muhim jihati *"paternité"* tushunchasining individual munosabatdan jamiyat darajasiga ko'tarilishidir. Qahramon *"La société, le monde roulent sur la paternité"* [2; 517 p.] deya otalikni jamiyatning asosiy negizlaridan biri sifatida ko'rsatadi. *ota → oila → jamiyat* semantik kengayishi kuzatiladi. Bu Gorio fojeasini oilaviy va ijtimoiy qadriyatlar bilan bog'liq muammo sifatida ko'rsatadi.

Gorio obrazining lingvopoetik murakkabligi uning nutqidagi paradoksal birliklarda ham namoyon bo'ladi. U qizlaridan aziyat chekadi, lekin ularni oqlaydi; ularning munosabatidan ranjiydi, biroq ularni sevishda davom etadi; o'zini aybdor deb biladi, ammo aybining manbaini "sevgi" deb izohlaydi. *"J'ai bien expié le péché de les trop aimer"* [2;516 p.] deya *"ularni haddan tashqari sevish gunohi"* haqida gapiradi. Bu konstruksiyada *péché ("gunoh")* diniy-semantik birlik bo'lsa-da, u bu yerda salbiy axloqiy harakatni emas, haddan tashqari ota mehrini ifodalash uchun metaforik tarzda ishlatiladi. *sevgi → ortiqcha sevgi → gunoh → jazo → fojia* semantik zanjiri yuzaga keladi.

Gorio obrazida monologik-emotsional nutq ustuvor, Yusufbek hoji obrazida dialogik nutq muhim rol o'ynaydi. *"Marg'ilonda nima ishlar qilding?"* [1;60-b.] degan savol bilan boshlaydi. Otabekning javobidan keyin savol-javoblar ketma-ketligi davom etadi. Bu savol oddiy axborot olish vositasi emas. Unda *ota nazorati, xavotir, mas'uliyat, tarbiyaviy pozitsiya* semalari mavjud.

Yusufbek hoji nutqidagi eng muhim murojaat shakllaridan biri – o'g'lim. Ota va o'g'il o'rtasidagi keskin suhbat davomida ham bu murojaat saqlanib qoladi. *"bizni kechir, o'g'lim"* [1;71-b.] degan konstruksiyada o'g'lim nafaqat qarindoshlikni, balki otaning farzand oldidagi mehr va mas'uliyatini ham ifodalaydi. Bu jihat juda muhim: Yusufbek hoji Otabek bilan ziddiyatga kirishgan paytda ham uni "o'g'lim" deb ataydi. *o'g'lim → qarindoshlik → mehr → yarashuv → axloqiy mas'uliyat* semantik-pragmatik zanjiri yuzaga keladi.

Yusufbek hojining *"katta ahmoqliq qilibsan, bolam"* [1;76-b.] degan nutqida "ahmoqliq" tanbeh ma'nosini ifodalasa, "bolam" murojaati tanbehning keskinligini yumshatadi. Bu yerda ikki birlik qarama-qarshi pragmatik funksiyani bajaradi: *tanbeh+mehr.* Ya'ni, *salbiy baho+ijobiy murojaat=tarbiyaviy nutq.* Bu Yusufbek hoji obrazining muhim lingvopoetik belgilaridan biridir.

Yusufbek hoji Otabek bilan suhbatda *"Shundog'mi... undog' bo'lsa, bizni kechir, o'g'lim"* [1;102-b.] deydi. Bu konstruksiya ota obrazining ichki evolyutsiyasini ko'rsatadi. Avval, u savol beradi, keyin o'z pozitsiyasini himoya qiladi, Otabekning argumentlarini eshitgach esa o'z xatosini tan oladi. Shu sababli *savol → e'tiroz → anglash → kechirim so'rash* kommunikativ modeli yuzaga keladi. Bu Gorio obrazidagi "men azob chekdim" tipidagi monologik ekspressiyadan sezilarli farq qiladi.

Yusufbek hoji nutqining muhim jihatlaridan biri uning individual nutqi bilan xalqona-milliy nutqning uyg'unlashuvidir. *"Xom sut emgan bandamiz"* [2;153-b.] kabi konstruksiya insonning kamchilikka

moyilligi haqidagi xalqona-falsafiy qarashni ifodalaydi. Shu kabi birliklar qahramon nutqini oddiy kundalik dialogdan yuqoriga ko‘tarib, unga aforizmik va didaktik xususiyat beradi. Yusufbek hoji, shuningdek, faqat oilaviy masalalar haqida emas, jamiyat va siyosiy hayot haqida ham fikr bildiradi. Masalan, u qipchoq qirg‘ini va mamlakatdagi manfaatparastlik haqida gapirar ekan, *“xalqning odam bo‘lishidan tamom umidimni kesib qo‘ydim”* [1;189-b.] deydi. Bu jihat Yusufbek hoji obrazidagi *“ota”* semasining kengayishini ko‘rsatadi: *ota → oila → mahalla → xalq → jamiyat.* Yusufbek hoji obrazida ota tushunchasi faqat biologik qarindoshlik bilan chegaralanmaydi. U kattalik, mas’uliyat, maslahat va jamiyat taqdiriga daxldorlik semalarini ham o‘zida birlashtiradi.

Natijalar va ularning muhokamasi. Ikki obrazni qiyoslashda ularning nutqiy vositalarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Lingvopoetik vosita	Gorio	Yusufbek hoji
Asosiy murojaat	*mes filles*	o‘g‘lim, bolam
Asosiy metafora	Yurak, qon, hayot	Bevosita metaforalardan ko‘ra xalqona-hikmatli birliklar ustun
Nutq turi	Monologik-emotsional	Dialogik-nasihatomuz
Takror	Juda faol	Nisbatan cheklangan
Undov	Yuqori darajada	Nisbatan kam
Savol	Ko‘proq ritorik va iltijoli	Ko‘proq dialogik
Buyruq	Hissiy zo‘riqish holatida	Tarbiyaviy va nazorat xarakterida
Sukut	Ruhiy iztirob bilan bog‘liq	Muloqotdagi psixologik vosita
Kechirim	Ichki iztirob shaklida	Bevosita “bizni kechir” konstruksiyasi orqali
Ota obrazi	Hissiy-fidoyilikka asoslangan	Tarbiyaviy-axloqiy xarakterga ega
Farzand bilan bog‘liqlik	O‘zlik darajasida	Mas’uliyat va mehr darajasida

Bu qiyosdan ikki muhim model ajralib chiqadi. Gorio modeli:

farzand → mehr → o‘zlik → qaramlik → iztirob → fojea

Yusufbek hoji modeli:

farzand → mehr → nasihat → mas’uliyat → kechirim → murosaga intilish

Mazkur modellar ota obrazining ikki xil lingvopoetik konsepsiyasini ko‘rsatadi.

Xulosa. Har ikki asarda ota obrazi badiiy matnning muhim konseptual markazlaridan biri hisoblanadi. Gorio ota obrazining o‘zi asar nomida “Pere” leksemasi bilan identifikatsiya qilinishi uning butun badiiy mavjudligi otalik konsepti bilan bog‘langanini ko‘rsatadi. Gorio ota obrazining asosiy lingvopoetik dominantini emotsional-ekspressivlik tashkil qiladi. Yusufbek hoji obrazining lingvopoetik dominantini dialogiklik, nasihat, tarbiyaviy kommunikatsiya va axloqiy mas’uliyat tashkil qiladi. “O‘g‘lim”, “bolam” murojaatlari ota-o‘g‘il munosabatining mehrli komponentini ifodalaydi, “bizni kechir, o‘g‘lim” konstruksiyasi otaning o‘z xatosini anglash va farzand oldidagi mas’uliyatini tan olish holatini namoyon qiladi. Gorio ota va Yusufbek hoji obrazlari ota konseptining ikki xil lingvopoetik modelini namoyon qiladi. Gorio modeli hissiy-fidoyi va fojiaviy otalikni, Yusufbek hoji modeli esa axloqiy-tarbiyaviy va ijtimoiy mas’uliyatga asoslangan otalikni ifodalaydi. Har ikki obrazning semantik yadrosida farzandga mehr, uning taqdiriga daxldorlik va ota sifatidagi mas’uliyat kabi umuminsoniy qadriyatlar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. Toshkent, 2008, 209-bet.

(2). Honore de Balzac. Œuvres complètes. Le Pere Goriot. Paris, A.Houssiaux, 1855, p. 303–531.

(3). Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent, “Akademnashr”, 2018, 480-bet.

(4). Shodiyev N., To‘rayeva B. Badiiy vaqt va uning sistemasi. Toshkent, “Fan va texnologiya», 2012, 64-bet.

(5). Xolbekov M. XX asr modern adabiyoti manzaralari. Toshkent, “Mumtoz so‘z”, 2012.

(6). Қаршибаева У.Д. Француз романтизм прозасининг поэтик хусусиятлари. Филол. фан. докт. ... дисс. автореферати, Тошкент, Академия ноширлик маркази, 2016, 81-бет.

(7). Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. Тошкент, “Фан”, 2008, 160-бет.

Mamatkulov Abdulxapiz Latipovich (Qo‘qon universiteti Andijon filiali professori, filologiya fanlari nomzodi)

“NUTQIY HUSHYORLIK” VA EVFEMIZM HODISALARINING O‘ZARO MUNOSABATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi “nutqiy hushyorlik” va evfemizm hodisalarining o‘zaro munosabati sotsiolingvistik hamda lingvopragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Nutqiy hushyorlikning muloqot jarayonida ijtimoiy guruhlar, shaxsning sha’ni, qadr-qimmati va manfaatlarini hurmat qilishga yo‘naltirilgan kommunikativ hodisa sifatidagi mohiyati ochib beriladi. Evfemizmlarning nutqiy hushyorlikni yuzaga chiqaruvchi asosiy, biroq yagona bo‘lmagan lisoniy vositalardan biri ekani asoslanadi. Shuningdek, metafora, maqol, ibora va boshqa obrazli ifodalar ham nutqiy hushyorlikni ta’minlashda muhim vosita bo‘lishi ko‘rsatiladi. Tadqiqot natijasida nutqiy hushyorlik evfemizmga nisbatan kengroq, ijtimoiy-kommunikativ mazmunga ega hodisa ekani aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar: *til, jamiyat, madaniyat, muloqot, nutqiy hushyorlik, sotsiolingvistika, evfemizm, metafora, kommunikativ strategiya, nutq odobi.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПОНЯТИЙ «РЕЧЕВАЯ ОСТОРОЖНОСТЬ» И ЭВФМЕИЗМ

Аннотация. *В статье рассматривается взаимосвязь понятий «речевая осторожность» и эвфемизм в узбекском языке с социолингвистической и лингвопрагматической точек зрения. Раскрывается сущность речевой осторожности как коммуникативного явления, направленного на уважение достоинства, чести и интересов различных социальных групп. Обосновывается положение о том, что эвфемизмы являются одним из основных, но не единственным языковым средством реализации речевой осторожности. Особое внимание уделяется роли метафор, пословиц, фразеологических единиц и других образных средств в процессе смягчения высказывания.*

Ключевые слова: *язык, общество, культура, коммуникация, речевая осторожность, социолингвистика, эвфемизм, метафора, коммуникативная стратегия, речевой этикет.*

THE INTERRELATIONSHIP BETWEEN “LINGUISTIC VIGILANCE” AND THE PHENOMENON OF EUPHEMISM

Annotation. *The article examines the relationship between “speech vigilance” and euphemism in the Uzbek language from sociolinguistic and linguapragmatic perspectives. Speech vigilance is viewed as a communicative phenomenon aimed at respecting the dignity, honour and interests of different social groups. The study demonstrates that euphemisms represent one of the major, but not the only, linguistic means of realizing speech vigilance. Metaphors, proverbs, phraseological units and other figurative expressions also contribute to the mitigation of potentially uncomfortable or discriminatory statements. The findings indicate that speech vigilance is a broader socio-communicative phenomenon than euphemism.*

Keywords: *language, society, culture, communication, speech vigilance, sociolinguistics, euphemism, metaphor, communicative strategy, speech etiquette.*

1. Kirish. Globallashuv jarayonining jadallashuvi natijasida inson sha’ni, qadr-qimmati, huquq va manfaatlarini himoya qilish masalasi umumjahon miqyosidagi muhim ijtimoiy-madaniy qadriyatlardan biriga aylanmoqda. Mazkur jarayon tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi faoliyatida ham yaqqol namoyon bo‘ladi.

Til faqatgina fikrni ifodalash vositasi emas, balki jamiyatda yuz berayotgan siyosiy, ijtimoiy, madaniy va axloqiy o‘zgarishlarni aks ettiruvchi murakkab tizimdir. Jamiyat taraqqiyoti bilan birga muloqot me’yorlari, nutq odobi va insonlarga munosabat shakllari ham takomillashib boradi. Shu jihatdan, “nutqiy hushyorlik” hodisasini sotsiolingvistik va lingvopragmatik nuqtayi nazardan o‘rganish dolzarb masalalardan biridir.

Til, jamiyat va madaniyat o‘rtasidagi uzviy munosabat tilshunoslikda uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda. Til xalqning dunyoqarashi, milliy mentaliteti, turmush tarzi, urf-odatlari, axloqiy me’yorlari va qadriyatlarini o‘zida aks ettiradi. Shu sababli jamiyatda shakllangan muloqot madaniyati va ijtimoiy munosabatlar tilda turli lisoniy birliklar orqali namoyon bo‘ladi.

2. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Nutqiy hushyorlik” tushunchasi muloqot jarayonida ayrim ijtimoiy, etnik, jinsiy, jismoniy yoki boshqa guruh vakillarini kamsitmaslik, ularning sha’ni va qadr-qimmatiga putur yetkazmaslik, noqulay yoki keskin ifodalarni yumshatish hamda kommunikativ vaziyatga mos til vositalarini ongli ravishda tanlashni anglatadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilidagi nutqiy hushyorlik va evfemizm hodisalarining mazmuniy, funksional hamda kommunikativ jihatdan o‘zaro munosabatini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- nutqiy hushyorlikning sotsiolingvistik mohiyatini ochib berish;
- evfemizmning nutqiy hushyorlikni yuzaga chiqarishdagi rolini aniqlash;
- nutqiy hushyorlik va evfemizm tushunchalarining umumiy va farqli jihatlarini ko‘rsatish;
- metafora, maqol, ibora va boshqa lisoniy vositalarning ushbu jarayondagi ishtirokini tahlil qilish;
- o‘zbek tilidagi amaliy misollar asosida nutqiy hushyorlikning kommunikativ xususiyatlarini yoritish.

3. Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy, kontekstual, lingvopragmatik va sotsiolingvistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlil materiali sifatida o‘zbek tilidagi evfemik birliklar, metaforik ifodalar, maqollar, iboralar hamda ijtimoiy muloqotda qo‘llanadigan yumshatuvchi til vositalari olindi.

Tadqiqot jarayonida nutqiy hushyorlik quyidagi omillar bilan bog‘liq holda o‘rganildi:

1. Nutq egasining madaniy, kasbiy va ijtimoiy guruhga mansublik.
2. Nutq egasining bajaradigan ijtimoiy vazifasi.
3. Nutq egasining gap predmetiga munosabati.
4. Muloqotning sharoiti, vaziyati va kommunikativ maqsadi.

Nutqiy hushyorlikning yuzaga kelishida so‘zlovchining shaxsiy tajribasi, madaniy saviyasi, suhbatdoshning ijtimoiy maqomi, nutq mavzusi va muloqot muhiti muhim omil sifatida qaraldi.

4. Tahlil va natijalar. 3.1. Nutqiy hushyorlikning sotsiolingvistik mohiyati. Nutqiy hushyorlik oddiy til kategoriyasi emas, balki muayyan ijtimoiy va kommunikativ vaziyatda til vositalarini ongli ravishda tanlashga asoslangan murakkab hodisadir. U nutq egasining madaniyati, savodxonligi, ijtimoiy faolligi, bag‘rikengligi va boshqa insonlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lishini ko‘rsatadi.

Nutq uslubi, ko‘pincha, shaxsning ma’lum ijtimoiy muhitga mansubligini bildiruvchi belgi vazifasini bajaradi. Masalan, rasmiy shaxs, jurnalist, olim yoki oddiy suhbatdoshning bir voqea-hodisani ifodalash uslubi ularning ijtimoiy roli va kommunikativ vazifasiga qarab farqlanadi.

Biroq muayyan uslubiy belgi shaxsning doimiy ijtimoiy maqomini emas, balki uning ayni muloqot jarayonidagi holatini bildiradi. Bir shaxs do‘stona muhitda erkin, norasmiy so‘zlardan foydalansa, rasmiy yig‘ilishda xolis, ehtiyotkor va me’yoriy ifodalarni tanlaydi.

Demak, nutqiy hushyorlik quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

- muloqot vaziyatini hisobga olish;
- suhbatdoshning ijtimoiy maqomini hurmat qilish;
- noqulay yoki kamsituvchi ifodalardan qochish;
- axborotni yumshoq va maqbul shaklda yetkazish;
- kommunikativ maqsadga mos til vositalarini tanlash.

3.2. Evfemizmning nutqiy hushyorlikni yuzaga chiqarishdagi o‘rni. Evfemizm – axloqiy, madaniy, diniy yoki ijtimoiy sabablarga ko‘ra qo‘llanishi noqulay, keskin yoki taqiqlangan deb hisoblangan so‘z va iboralar o‘rnida ishlatiladigan yumshoqroq til birliklaridir.

Masalan:

- *o‘ldi – olamdan o‘tdi*;
- *o‘lgan – marhum*, *rahmatli*;
- *xotin – rafiqa*, *umr yo‘ldosh*;
- *kal – siyqabosh*;
- *chechak – gul*.

Evfemizmlarning bir qismi tabu hodisasi bilan bog‘liq. Tabu – jamiyatda muayyan diniy, axloqiy, madaniy yoki ijtimoiy sabablarga ko‘ra, qo‘llanishi ma’qullanmaydigan so‘z va iboralardir. Bunday birliklar o‘rnida evfemizmlarning ishlatilishi muloqot ishtirokchilarining ruhiy holatini hisobga olish va nutqning ta’sirchanligini yumshatishga xizmat qiladi.

Evfemizmlar quyidagi mazmuniy guruhlarga ajratilishi mumkin:

- oila qurish bilan bog‘liq birliklar;
- axloqsizlik bilan bog‘liq birliklar;
- jinsiy munosabatlarni ifodalovchi birliklar;
- murojaat shakllari;
- jinsiy va jismoniy nuqsonlarni ifodalovchi birliklar;
- kasallik nomlari;
- ovqatlanish va fiziologik jarayonlar bilan bog‘liq birliklar;

- siyosiy tushunchalar;
- o‘lim bilan bog‘liq birliklar;
- urf-odat va an’analar bilan bog‘liq birliklar.

Evfemizmlar jamiyat taraqqiyoti bilan birga o‘zgarib boradi. Ijtimoiy munosabatlar, axloqiy qarashlar va madaniy me’yorlarning yangilanishi natijasida ayrim evfemizmlar faol qo‘llanila boshlaydi, ayrimlari esa eskiradi.

3.3. Evfemizmning lingvokulturologik va sotsiolingvistik xususiyatlari. Evfemizmlar faqat bir so‘zning o‘rnini ikkinchi so‘z bilan almashtirishdan iborat emas. Ular xalqning:

- madaniy dunyoqarashini;
- milliy mentalitetini;
- axloqiy qadriyatlarini;
- gender munosabatlarini;
- kommunikativ odobini;
- ijtimoiy tafakkurini aks ettiruvchi lingvokulturologik hodisa hamdir.

Evfemik mazmun leksik birliklar bilan bir qatorda, maqollar, iboralar, metaforalar va obrazli ifodalar orqali ham yuzaga chiqadi. Masalan, o‘zbek tilida *o‘ldi* leksemasi o‘rnida *joni uzildi*, *uzildi*, *xazon bo‘ldi* kabi metaforik ifodalar qo‘llanishi mumkin. Bunday birliklar bevosita va keskin ifodani yumshatib, nutqning estetik hamda emotsional ta’sirini oshiradi.

Maqollar evfemik mazmunni ifodalashda alohida o‘rin tutadi. Ular nafaqat obrazlilik va ta’sirchanlikni ta’minlaydi, balki muloqot jarayonida shaxs omilini, suhbatdoshning mavqei va ruhiy holatini hisobga olish imkonini beradi.

3.4. Nutqiy hushyorlik va evfemizmning farqli jihatlari. Nutqiy hushyorlik va evfemizm bir-biriga yaqin hodisalar bo‘lsa-da, ular aynan bir xil tushuncha emas.

Ularning farqi quyidagicha izohlanadi:

Mezoni	Nutqiy hushyorlik	Evfemizm
Mohiyati	Keng ijtimoiy-kommunikativ hodisa	Muayyan lisoniy vosita
Amalga oshish sohasi	Nutqning barcha uslublari va vaziyatlari	Asosan, noqulay yoki taqiqlangan birlik-lar o‘rnida
Asosiy vazifasi	Hurmat, bag‘rikenglik va kommunikativ moslikni ta’minlash	Keskin yoki noqulay ma’noni yumshatish
Vositalari	Evfemizm, metafora, maqol, ibora, sintaktik tuzilma va boshqalar	Asosan, leksik va frazeologik almashtirish
Kommunikativ ko‘lami	Keng	Nisbatan tor

Shunday qilib, nutqiy hushyorlikni mohiyat, evfemizmni esa ana shu mohiyatni yuzaga chiqaruvchi vositalardan biri sifatida baholash mumkin.

Masalan, quyidagi ifodalar nutqiy hushyorlikning ijtimoiy hayotdagi ko‘rinishlari hisoblanadi:

- *kambag‘al – kam ta’minlangan;*
- *temir daftar – ijtimoiy himoyaga muhtoj oila;*
- *nogiron – imkoniyati cheklangan shaxs;*
- *yetimxona – mehribonlik uyi*.

Bu birliklar jamiyatda shaxsni kamsitmaslik, uning qadr-qimmatini saqlash va ijtimoiy jihatdan maqbul ifodalarni tanlashga xizmat qiladi.

3.5. Nutqiy hushyorlikni ta’minlovchi boshqa vositalar. Nutqiy hushyorlik faqat evfemizmlar orqali emas, balki boshqa lisoniy vositalar yordamida ham amalga oshadi. Jumladan:

- metaforik ifodalar;
- maqollar;
- frazeologik birliklar;
- sintaktik jihatdan yoyiq tuzilmalar;
- ilmiy terminlar;
- xorijiy o‘zlashmalar;
- qisqartmalar;
- bilvosita va kontekstual ifodalar.

Bu vositalar yordamida so‘zlovchi axborotni bevosita, keskin yoki qo‘pol shaklda emas, balki ijtimoiy jihatdan maqbul va suhbatdosh uchun qulay shaklda yetkazadi. Shu nuqtayi nazardan, nutqiy hushyorlikni muayyan kommunikativ strategiya sifatida baholash mumkin. U kommunikativ maqsad, vaziyat, suhbatdoshning mavqeyi va nutq predmetiga munosabat asosida shakllanadi.

5. Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, nutqiy hushyorlik o‘zbek tilidagi keng qamrovli ijtimoiy-kommunikativ hodisa bo‘lib, inson sha’ni, qadr-qimmati, ijtimoiy mavqeyi va ruhiy holatini hurmat qilishga xizmat qiladi.

Evfemizmlar esa nutqiy hushyorlikni amalga oshiruvchi muhim lisoniy vositalardan biri hisoblanadi. Ular noqulay, keskin, taqiqlangan yoki kamsituvchi ifodalar o‘rnida qo‘llanib, muloqotning yumshoq, madaniy va ijtimoiy jihatdan maqbul bo‘lishini ta’minlaydi.

Biroq nutqiy hushyorlik evfemizmga nisbatan kengroq tushunchadir. Chunki u faqat so‘z almashtirish bilan cheklanmay, metafora, maqol, ibora, sintaktik tuzilma, kommunikativ strategiya va muloqot vaziyatini hisobga olish kabi ko‘plab omillarni ham qamrab oladi.

Demak, nutqiy hushyorlikni nutq odobi, bag‘rikenglik, ijtimoiy mas’uliyat va kommunikativ madaniyatning muhim ko‘rinishi sifatida baholash mumkin. Evfemizm esa ushbu hodisaning til tizimidagi aniq va faol namoyon bo‘lish shakllaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Isroilova H., Mo‘ydinov Q. Abdulla Qahhor asarlarida gender tafovutlar: evfemizm va disfemizmning qo‘llanishi. “Lisoniy meros va tilshunoslik taraqqiyoti” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Andijon, 2023. – B. 88.

(2). Irisqulov T. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 2001.

(3). Jo‘rayeva N. Fransuz va o‘zbek tillari evfemizm va disfemizmlarining lingvopragmatik xususiyatlari. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati, Andijon, 2023.

(4). Omonturdiyev A. O‘zbek nutqining evfemik asoslari. Toshkent, 2000.

(5). Содиқов А. ва бошқ. Тилшуносликка кириш. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1981.

(6). Қаландаров Ш. Ўзбек лингвомаданий муҳитида мақоллар эвфемизацияси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати, Фарғона, 2023.

(7). Qodirov X. O‘zbek tilida evfemizm va disfemizm. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2013.

Atabaeva Baxıtlı Jaxanshaevna (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti assistent o‘qituvchisi; E-mail: abaxitli92@gmail.com)

MATEMATIKA TA’LIMIDA SUN’IY INTELLEKT VOSITALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada matematika ta’limida sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi sun’iy intellekt asosidagi raqamli vositalarni matematika darslariga samarali integratsiya qilish uchun zarur bo‘lgan didaktik, tashkiliy va axloqiy shartlarni aniqlash hamda ularning o‘quv natijalariga ta’sir mexanizmini asoslashdan iborat. Metodologiya sifatida konseptual tahlil, normativ hujjatlar va ilmiy manbalarni tanqidiy ko‘rib chiqish, hamda aralash dizaynli pedagogik kuzatuv va diagnostik o‘lchovlar qo‘llanadi.*

Kalit so‘zlar: *matematika ta’limi, sun’iy intellect, pedagogik shart-sharoitlar, adaptiv o‘qitish, formatif baholash, akademik halollik, o‘qituvchi kompetensiyasi.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СРЕДСТВ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ

Аннотация. *В статье системно анализируются педагогические условия использования инструментов искусственного интеллекта в обучении математике. Цель исследования заключается в выявлении дидактических, организационных и этических условий, необходимых для эффективной интеграции ИИ-инструментов в уроки математики, а также в обосновании механизмов их влияния на учебные результаты. В качестве методологии применяются концептуальный анализ, критический обзор нормативных документов и научных источников, а также педагогическое наблюдение и диагностические измерения в смешанном дизайне.*

Ключевые слова: *математическое образование, искусственный интеллект, педагогические условия, адаптивное обучение, формативное оценивание, академическая честность, компетентность учителя.*

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS IN MATHEMATICS EDUCATION

Annotation. *This article provides a systematic analysis of pedagogical conditions for using artificial intelligence tools in mathematics education. The study aims to identify the didactic, organizational, and ethical prerequisites required for effective integration of AI-based tools into mathematics lessons and to explain the mechanisms through which these tools influence learning outcomes. The methodology includes conceptual analysis, a critical review of policy documents and scholarly sources, and a mixed-design approach combining classroom observation with diagnostic measurements.*

Keywords: *mathematics education; artificial intelligence; pedagogical conditions; adaptive learning; formative assessment; academic integrity; teacher competence.*

Kirish. Matematika ta’limida sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish masalasi o‘quv jarayonini shaxsiylashtirish, bilimlarni diagnostika qilish va murakkab tushunchalarni vizuallashtirish imkoniyatlari bilan izohlanadigan zamonaviy pedagogik muammo sifatida ta’riflanadi. Ushbu muammoning mexanizmi shundan iboratki, mashina o‘rganishi algoritmlari o‘quvchining javoblari, vaqt sarfi va xatolar tuzilmasi asosida individual yo‘nalishlarni tavsiya qiladi, natijada o‘quvchi uchun optimal murakkablikdagi topshiriqlar zanjiri hosil bo‘ladi. Masalan, algebraik tenglamalarni yechishda xato turlari bo‘yicha klasterlash amalga oshirilsa, ayrim o‘quvchilar uchun ko‘paytuvchilarga ajratish, boshqalar uchun esa nisbat va proporsiya bo‘yicha mikromashqlar avtomatik taqdim etilishi mumkin. Xalqaro baholashlar matematik savodxonlikdagi tafovutlar katta ekanini ko‘rsatadi: PISA tipidagi o‘lchovlarda mamlakatlar kesimida o‘rtacha natijalar yuzlab ball oralig‘ida farq qilishi, sinf ichida esa yuqori va past ko‘rsatkichli guruhlar orasida sezilarli tafovut saqlanishi qayd etiladi, bu esa adaptiv yondashuvlarni dolzarb qiladi [3]. Ilmiy izoh sifatida, matematika bilish jarayoni ko‘p bosqichli kognitiv yuklama va metakognitiv nazoratni talab qiladi, sun’iy intellekt esa aynan nazorat va qayta aloqani tezkor berish orqali o‘quvchining ishchi xotirasi resurslarini oqilona taqsimlashga yordam beradi [2].

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, raqamli ta’lim muhitida sifatni nazorat qilish, adolatli baholash va akademik halollikni saqlashga oid yangi risklar paydo bo‘layotgani bilan ta’riflanadi. Mexanizm nuqtai nazaridan, generativ sun’iy intellekt matn, kod va yechimlarni tez ishlab chiqargani sari o‘quvchining mustaqil fikrlashi va isbot madaniyatini shakllantirish jarayonida ko‘chirish va tayyor yechimdan foydalanish

ehtimoli ortadi, bu esa pedagogik shart-sharoitlarni qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Masalan, geometriyada isbot topshirig‘ini sun’iy intellektga berib, o‘quvchi mantiqiy bog‘lanishlarni o‘qimasdan yakuniy matnni ko‘chirishi mumkin, natijada o‘qituvchi faqat mahsulotni ko‘radi, jarayon esa yashirin qoladi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi matematika ta’limida sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari modelini ishlab chiqish va uni amaliy indikatorlar orqali operatsionallashtirishdan iborat deb ta’riflanadi. Mazkur maqsadga erishish mexanizmi sifatida, bir tomondan, didaktik dizayn talablarini, ikkinchi tomondan, tashkiliy-infratuzilmaviy va etik-huquqiy talablarni bir tizimga keltirish, so‘ng ularni o‘lchash mumkin bo‘lgan mezonlar bilan bog‘lash ko‘zda tutiladi. Masalan, “adaptiv topshiriq” sharti faqat platforma mavjudligi bilan emas, balki o‘qituvchining diagnostik xarita tuzishi, maqsadli kompetensiyalarni ajratishi va qayta aloqani dars ssenariysiga joylashtirishi bilan isbotlanadi. Raqamli pedagogika bo‘yicha tadqiqotlarda o‘qituvchi kompetensiyasi omili doimiy ravishda kuchli prediktor sifatida qayd etiladi; ayrim tadqiqotlarda texnologiya integratsiyasi muvaffaqiyatining yarmidan ortig‘i o‘qituvchining metodik tayyorgarligi va qo‘llab-quvvatlash tizimi bilan izohlanishi ko‘rsatiladi [3]

Materiallar va metodlar. Tadqiqot materiali sifatida matematika ta’limida sun’iy intellektga oid ilmiy maqolalar, o‘qitish nazariyasiga doir konsepsiyalar hamda sinf amaliyotida uchraydigan tipik o‘quv vaziyatlari to‘plami ta’riflanadi. Ushbu materiallar bilan ishlash mexanizmi uch yo‘nalishda quriladi: birinchisi konseptual tahlil orqali “pedagogik shart-sharoit” tushunchasini operatsion ta’riflash, ikkinchisi normativ va metodik hujjatlar talablarini moslashtirish, uchinchisi esa amaliy kuzatuv va diagnostika vositalari yordamida indikatorlarni sinovdan o‘tkazish. Masalan, sun’iy intellekt yordamida adaptiv testdan foydalanilganda topshiriqlar banki Bloom taksonomiyasining bilish va qo‘llash darajalari bilan cheklanib qolmasdan, tahlil va umumlashtirish darajalarini ham qamrab olishi talab etiladi, bu esa kontent validligini tekshirishni taqozo qiladi. Metodik jihatdan aralash dizayn tanlanadi: sifat tahlil uchun dars kuzatuvlari va o‘qituvchi refleksiv kundaliklari, miqdoriy tahlil uchun esa pretest va posttest ko‘rsatkichlari hamda log-ma’lumotlar (vaqt, urinishlar soni, xato turlari) qo‘llanadi. Ilmiy izoh nuqtai nazaridan, aralash yondashuv pedagogik sharoitlar kabi murakkab konstruktni birgina test balli bilan emas, jarayon indikatorlari bilan birgalikda ishonchliroq talqin qilish imkonini beradi [1].

Tadqiqotning nazariy tayanchi sifatida konstruktivistik didaktika, formatif baholash va texnologiyani pedagogik kontent bilimlari bilan integratsiyalash yondashuvi ta’riflanadi. Mazkur tayanchning mexanizmi shundaki, sun’iy intellekt vositasi o‘zi mustaqil metod bo‘la olmaydi, u o‘qituvchining matematik mazmun, pedagogik strategiya va raqamli imkoniyatni birlashtirgan qarorlari orqali darsning maqsadiga bo‘ysundiriladi. Masalan, limit mavzusida generativ sun’iy intellektdan faqat ta’rifni qayta so‘zlatish uchun emas, balki turli noto‘g‘ri intuitiv tasavvurlarni keltirib chiqaruvchi kontrmisollarni ishlab chiqish va ularni sinfda tahlil qilish uchun foydalanish mumkin. Ilmiy izoh sifatida, sun’iy intellektning afzalligi qayta aloqani tez va shaxsiylashtirilgan shaklda berishidadir, ammo bu qayta aloqa matematik isbot mantiqi va tushuncha aniqligiga mos kelmasa, noto‘g‘ri bilim mustahkamlanishi xavfi paydo bo‘ladi [5].

Natijalar. Tadqiqot natijasi sifatida matematika ta’limida sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari uch darajali model ko‘rinishida ta’riflanadi: mikrodaraja didaktik-sinf ichidagi dizayn, mezodaraja maktabning tashkiliy va metodik qo‘llab-quvvatlash tizimi, makro daraja esa axloqiy-huquqiy va standartlashtirish talablari bilan belgilanadi. Ushbu modelning mexanizmi shundaki, har bir daraja boshqasini ta’minlaydi: masalan, mikro darajadagi adaptiv mashqlar o‘qituvchining ssenariysiga kiritilsa-da, mezodarajadagi internet barqarorligi, qurilma ta’minoti va metodik seminarlar bo‘lmasa, barqaror natija kuzatilmaydi, makrodarajadagi ma’lumotlar xavfsizligi va baholash siyosati bo‘lmasa, ishonch yo‘qoladi. Misol sifatida “funksiya grafigi” bo‘limida sun’iy intellektli vizualizator yordamida parametr o‘zgarishining ta’siri ko‘rsatilganda, mikrodarajada o‘quvchi manipulyatsiya qiladi, mezo darajada o‘qituvchi uchun tayyor rubrika va topshiriqlar banki bo‘ladi, makrodarajada esa shaxsiy ma’lumotlar minimal yig‘iladi va rozilik protokoli ishlaydi. Raqamlar orqali ifodalaganda, indikatorlar tizimi 12 ta mezondan iborat qilib operatsionallashtiriladi: mikrodarajada 5 ta (maqsad-moslik, qayta aloqa sifati, differensial topshiriq, isbot va izoh talabi, sinf ichidagi hamkorlik), mezodarajada 4 ta (infratuzilma, metodik xizmat, o‘qituvchi tayyorligi, texnik qo‘llab-quvvatlash), makrodarajada 3 ta (akademik halollik, ma’lumotlar xavfsizligi, baholashning shaffofligi). Ilmiy izoh sifatida, indikatorlar sonining cheklanganligi amaliy tatbiqni yengillashtiradi, shu bilan birga, mezonlar o‘zaro bog‘liq bo‘lgani uchun umumiy indeks orqali monitoring qilish imkonini beradi.

Didaktik shart-sharoitlar bloki doirasida “tushuntirishning ikki kanalli tashkil etilishi” natija sifatida ta’riflanadi, ya’ni, sun’iy intellekt tavsiyalari o‘qituvchi izohi va o‘quvchining o‘z refleksiyasi bilan parallel yuritiladi. Mexanizm shundan iboratki, sun’iy intellekt bergan yechim yoki maslahat darhol “nima uchun

shunday” va “qaysi qadamda xato bo‘lishi mumkin” savollari bilan metakognitiv tekshiruvdan o‘tkaziladi, natijada o‘quvchi tayyor javob emas, fikrlash yo‘lini o‘zlashtiradi. Masalan, kvadrat tenglama yechishda sun’iy intellekt diskriminant usulini taklif qilsa, o‘qituvchi shu yerning o‘zida Viet teoremasi bilan solishtiradi va qaysi sharoitda qaysi usul tejamkorligini muhokama qildiradi. O‘lchovlar misolida, o‘quvchilarning yechim izohi yozma sifatini 0 dan 3 gacha bo‘lgan rubrika bilan baholaganda, jarayonga yo‘naltirilgan ssenariy qo‘llanadigan guruhda o‘rtacha ballning 0,4–0,7 punktga o‘sishi kabi tendensiya qayd etilishi mumkin. Ilmiy izoh sifatida matematik kompetensiya faqat natija topish emas, balki asoslash, umumlashtirish va transferni talab qiladi, shu sababli sun’iy intellektni “asoslovchi dialog”ga majburlovchi didaktik shartlar samaradorlikni oshiradi.

Muhokama. Olingan model matematika ta’limida texnologiya integratsiyasini “vosita borligi” bilan cheklamay, shart-sharoitlar tizimi orqali boshqarish zarurligini ko‘rsatishi bilan talqin qilinadi. Mexanizm jihatidan, bu yondashuv texnologiyaning o‘quv natijasiga ta’sirini bevosita emas, balki didaktik ssenariy, o‘qituvchi kompetensiyasi va baholash siyosati orqali vositalangan jarayon sifatida ko‘radi, bu esa ilmiy adabiyotdagi kontekstga sezgir integratsiya g‘oyasi bilan mos keladi [6]. Raqamlar bilan solishtirganda, turli tadqiqotlarda raqamli aralashuvlarning o‘rtacha ijobiy ta’siri qayd etilsa-da, implementatsiya sifati past bo‘lgan holatlarda nolga yaqin yoki manfiy natijalar uchrashi mumkin, bu esa biz taklif qilgan indikatorli monitoring yondashuvini qo‘llab-quvvatlaydi. Ilmiy izoh sifatida, matematika fanida xatolar diagnostikasi va moslashtirilgan mashqlar juda samarali bo‘lishi mumkin, ammo bu jarayon o‘qituvchining kontent bilimlari bilan bog‘lanmasa, tizim noto‘g‘ri tavsiyalarni pedagogik haqiqat sifatida legitimlashtirib qo‘yishi ehtimoli bor [2].

Tadqiqotning cheklovi sifatida natijalar ko‘proq konseptual model va indikatorlar tizimiga tayanganligi, turli maktablar kesimida uzun muddatli tajriba orqali tekshirish talabi mavjudligi ta’riflanadi. Mexanizm nuqtayi nazaridan, sun’iy intellekt vositalari tez yangilanadi, platformalarning funksional imkoniyatlari va narx siyosati o‘zgaradi, bu esa har qanday modelni dinamik kalibrlashni talab qiladi. Masalan, bugun moslashuvchan test faqat yopiq savollarga tayanishi mumkin, ertaga esa yozma isbotni ham semantik tahlil qilish funksiyasi paydo bo‘ladi, natijada indikatorlar tizimiga yangi mezonlar kiritish ehtiyoji tug‘iladi. Raqamli ta’lim muhitida texnik uzilishlar, qurilma tengsizligi va internet tezligi farqlari ham natijalarni buzishi mumkin; amaliy kuzatuvlarda bir dars davomida 2–3 martagacha uzilish bo‘lishi o‘quvchi motivatsiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi ehtimoli bor. Ilmiy izoh sifatida, kelajak tadqiqotlari uchun kvazi-eksperimental dizayn, maktablararo solishtirish va uzunlamasına monitoring zarur, shuningdek, o‘qituvchi tayyorlash modullarining ta’sirini alohida o‘lchash maqsadga muvofiq [1].

Xulosa. Matematika ta’limida sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish samaradorligi texnologiyaning mavjudligidan ko‘ra, uni didaktik, tashkiliy va etik jihatdan ta’minlaydigan pedagogik shart-sharoitlar tizimiga bog‘liqligi umumlashtirildi. Taklif etilgan uch darajali model mikrodarajada dars ssenariysi va formatif qayta aloqani, mezodarajada infratuzilma va metodik qo‘llab-quvvatlashni, makrodarajada esa akademik halollik, ma’lumotlar xavfsizligi va baholash shaffofligini bir butun mexanizm sifatida ko‘rsatdi. Indikatorlar tizimi shart-sharoitlarni o‘lchash va monitoring qilishni soddalashtirib, adaptiv o‘qitishning samaradorligini jarayon izlari va yakuniy natijalar bilan birgalikda baholash imkonini beradi. Natijalar o‘qituvchilarni tayyorlash va qayta tayyorlash dasturlarida sun’iy intellektdan foydalanish bo‘yicha aniq mezonlar, rubrikalar va baholash protokollarini ishlab chiqish zarurligini asoslab berdi. Shuningdek, matematika fanida isbot va asoslash madaniyatini saqlagan holda, sun’iy intellektni shaxsiylashtirilgan mashq, diagnostika va refleksiyani kuchaytiruvchi vosita sifatida qo‘llash maqsadga muvofiqligi sintez qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A framework for teacher knowledge. New York, Teachers College Press, 2006, 280 p.

(2). OECD. PISA 2018, Results. Paris, OECD Publishing, 2019, 352 p.

(3). Abduqodirov A.A., Begimqulov U.Sh. Ta’limda axborot texnologiyalari. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2012, 240-bet.

(4). B.Atabaeva. Matematika pánin oqítíwda jasalma intellekt hám e-learning texnologiyalarínıń tájiriybesínaq nátiyjeleri hám statistikalíq analizi. “Ilim hám jámiyet”, 2026, 6/3, Nukus, 63–68-betlar.

(5). B.Atabaeva, X.Davlatbayeva. Raqamli ta’lim muhitida matematika fanini o‘qitishning nazariy-metodologik asoslari. “Fan va jamiyat”, 2026, 4/3, Nukus, 89–92-betlar.

Umarova Nigora Amirjon qizi (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti 2-kurs tayanch doktoranti;
E-mail: nirnazarova2991@gmail.com)

ZAMONAVIY TIL TA’LIMIDA TIL O‘RGANISH STRATEGIYALARINING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy til ta’limi jarayonida til o‘rganish strategiyalarining nazariy asoslari, rivojlanish bosqichlari va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Til o‘rganish strategiyalarining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda turli olimlar tomonidan ilgari surilgan yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, strategiyalarning kognitiv, affektiv va ijtimoiy jihatlari keng yoritilgan. Bundan tashqari, strategik o‘rganishning metokognitiv modeli alohida ko‘rib chiqilib, uning talabalarga bilimlarni nafaqat o‘zlashtirish, balki ularni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash imkonini berishi haqida fikr yuritilgan. Maqolada til o‘rganish strategiyalarining o‘qitish tamoyillari ham batafsil yoritilib, talabalarning faol ishtirokini ta’minlash, zarur ko‘nikmalarini shakllantirish, strategiyalarni aniq va tizimli tushuntirish, umumlashtirish hamda moslashuvchanlikni rivojlantirish kabi omillarning ahamiyati hamda mustaqil ta’lim faoliyatini rivojlantirishdagi roli asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *til o‘rganish strategiyalari, metakognitiv model, kognitiv strategiyalar, affektiv strategiyalar, ijtimoiy strategiyalar, o‘z-o‘zini boshqarish, til ta’limi, samarali o‘rganish.*

Умарова Нигора Амиржон кизи (Узбекский государственный университет мировых языков,
Докторант 2-го курса базовой докторантуры; E-mail: nirnazarova2991@gmail.com)

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ И ПРАКТИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ СТРАТЕГИЙ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОВОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. *В данной статье анализируются теоретические основы, этапы развития и практическое значение стратегий изучения языка в процессе современного языкового образования. Рассматривается процесс формирования и этапы развития стратегий изучения языка, а также подходы, предложенные различными учёными. Кроме того, подробно освещаются когнитивные, аффективные и социальные аспекты стратегий. Особое внимание уделяется метакогнитивной модели стратегического обучения, а также рассматривается её роль в обеспечении возможности не только усваивать знания, но и применять их в реальных жизненных ситуациях. В статье подробно раскрываются принципы обучения стратегиям изучения языка, обосновывается значение таких факторов, как обеспечение активного участия студентов, формирование необходимых навыков, чёткое и систематическое объяснение стратегий, их обобщение и развитие гибкости, а также их роль в развитии самостоятельной учебной деятельности студентов.*

Ключевые слова: *стратегии изучения языка, метакогнитивная модель, когнитивные стратегии, аффективные стратегии, социальные стратегии, саморегуляция, языковое образование, эффективное обучение.*

Umarova Nigora Amirjon qizi (Uzbekistan State University of World Languages 2nd-Year Doctoral Student;
E-mail: nirnazarova2991@gmail.com)

THE THEORETICAL AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF LANGUAGE LEARNING STRATEGIES IN MODERN LANGUAGE EDUCATION

Annotation. *This article analyzes the theoretical foundations, stages of development, and practical significance of language learning strategies in the process of modern language education. The formation and evolution of language learning strategies, as well as the approaches proposed by various scholars, are examined. In addition, the cognitiv, affective, and social dimensions of these strategies are discussed in detail. Furthermore, the metacognitive model of strategic learning is considered sperately, emphasizing its role in enabling students not only to acquire knowledge but also to apply it effectively in real-life situations. The article also eloborated on the principles of teaching language learning strategies, highliting the importance of ensuring active student participation, developing necessary skills, providing clear and systematic instruction, promoting generalization, and fostering adaptability. The role of these factors in enhancing independent learning is also substantiated.*

Key words: *language learning strategies, metacognitive model, cognitive strategies, affective strategies, social strategies, self-regulation, language education, effective learning.*

Kirish. Zamonaviy til ta’limi jarayonida talabaning faol subyekt sifatida ishtiroki tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, til o‘rganish strategiyalari bu jarayonda markaziy o‘rin egallaydi. “Til O‘rganish Strategiyalari (TO‘S) 1970-yillarda tadqiqot mavzusi sifatida paydo bo‘lib, bu global ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar va N.Chomskiyning tilni tug‘ma qobiliyat sifatida qarovchi yondashuvi ta’sirida yuzaga keldi.

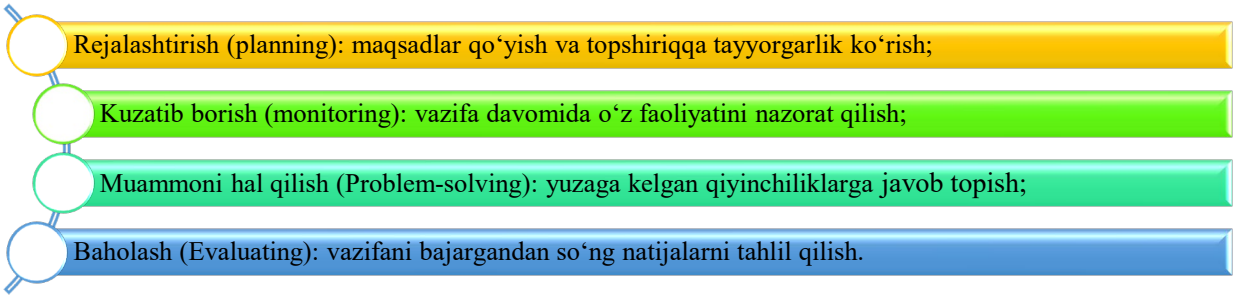
Dastlabki tadqiqotlar muvaffaqiyatli o‘rganuvchilarni o‘rganib, boshqalarga yordam berishni maqsad qilgan edi, biroq vaqt o‘tishi bilan e’tibor til o‘rganish jarayonining nazariy jihatlariga ko‘chdi. 1990-yillardan boshlab bu sohadagi tadqiqotlar N.Chomskiy yondashuvidan chekinib, muqobil qarashlarni qabul qila boshladi” [2;1-b.].

Adabiyotlar tahlili. Bugungi kunga qadar TO‘S bo‘yicha qator olimlar tadqiqot ishlarini olib borganlar va ushbu terminga nisbatan o‘z ta’riflarini keltirib o‘rganlar. TO‘S – talabalar tomonidan maqsadli tilni bilish va tushunishni yaxshilash uchun aniq maqsadda qo‘llaniladigan ongli va yarim ongli fikrlar va xatti-harakatlarga ishora qilsa, tildan foydalanish strategiyalari esa o‘rganilgan tildan foydalanish strategiyalariga ishora qiladi. Zamonaviy ta’rifga ko‘ra, strategiyalar muayyan vaziyatga mos keladigan aqliy va jismoniy harakatlar bo‘lib, ular birgalikda ishlashi hamda o‘rganishning kognitiv, affektiv va ijtimoiy jihatlarini qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Bu esa til o‘rganishda o‘z-o‘zini boshqarish jarayonining murakkabligini ta’minlaydi” [1;169-b.]. Demak, TO‘Sga berilgan zamonaviy ta’riflar ularning murakkab va ko‘p qirrali hodisa ekanligini ko‘rsatadi. Strategiyalar aqliy va jismoniy harakatlar majmuasi bo‘lib, ular talabaning maqsadli faoliyati doirasida shakllanadi hamda kognitiv, affektiv va ijtimoiy jihatlarni o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan TO‘S talabaning o‘z-o‘zini boshqarish kompetensiyasini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

A.Wenden va J.Rubin tadqiqotida talabalarning psixologik, kommunikativ, ijtimoiy va kognitiv strategiyalari tahlil qilindi. 1981-yilda ular ushbu strategiyalarni o‘rganishga to‘g‘ridan to‘g‘ri yoki bilvosita yordam beradigan strategiyalar deb tasniflagan. N.Naiman, M.Wesche, W.Fillmore va E.Bialystok kabi boshqa tadqiqotchilar til o‘rganishda turli strategiyalarni, shu jumladan, ijtimoiy va kognitiv yondashuvlarni o‘rganishga bag‘ishlangan. C.Hosenfeld o‘qish strategiyalarini, A.Cohen va E.Aphek esa lug‘atni saqlash strategiyalarini o‘rganishgan. A.Wenden metakognitiv bilimlarning ahamiyatini ta’kidlagan, keyinchalik, A.Chamot va O‘Malley kognitiv va metakognitiv strategiyalarni taqqoslagan. R.Politzer va M.McGroarty esa strategiyalarning madaniy xususiyatlari va ularning qanchalik tez-tez ishlatilishini o‘rganish bo‘yicha kelajakdagi tadqiqotlar uchun takliflar bergan [7;19-22-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi nazariy metodlardan foydalanildi: qiyosiy tahlil orqali turli tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan til o‘rganish strategiyalarining mazmuni, tasnifi va funksiyalarini o‘zaro taqqoslash amalga oshirildi. Tizimli tahlildan til o‘rganish strategiyalari bo‘lmish kognitiv, metakognitiv, affektiv va ijtimoiy strategiyalarning o‘zaro uzviy bog‘liq tizim sifatida o‘rganish uchun foydalanildi. Shuningdek, modellashtirish orqali straetgik o‘rganishning metakognitiv modelini tahlil qilindi hamda uning o‘quv jarayonida strategiyalarni ongli ravishda qo‘llashdagi imkoniyatlarini ochib berildi. TO‘S bo‘yicha olib borilgan tadqiqot asosida bilimlarni sinfda samarali tarzda qo‘llash talabalar uchun muhim vazifa hisoblanadi. Bu muammoni hal qilish uchun strategik o‘rganishning metakognitiv modeli ishlab chiqilgan. Keng qamrovli tadqoqotlarga asoslangan ushbu model strategiyalarni boshqariladigan tarzda tartibga soladi va talabalar hamda talabalarga ularni turli o‘quv vazifalari, real hayotiy holatlarda tushunish va qo‘llashga yordam beradi. Bu jarayonlardan samarali til o‘rganuvchilar foydalanadi va ular barcha til ko‘nikmalariga (o‘qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish), shuningdek, mazmunni o‘zlashtirish va so‘z boyligini mustahkamlashga tatbiq etilishi mumkin [6;11–12-b.] (1.1-rasmga qarang):

1.1-rasm

1.1-rasm. Strategik o‘rganishning metakognitiv modeli.

Demak, model orqali shuni tahlil qilish mumkinki, strategik o‘rganishning metakognitiv modeli talabalar bilimini faqat o‘zlashtirib qolmay, uni amalda qo‘llashiga yordam beradi. U strategiyalarni tartibli va ongli boshqarishni ta’minlab, talabalarga turli vazifalar va real hayotiy vaziyatlarda samarali foydalanishni o‘rgatadi.

Tahlil va natijalar. O‘rganish strategiyalari o‘qituvchiga emas, balki talabaga tegishli bo‘lgan vosita sifatida aniq tan olinishi kerak. Bu oddiy, ammo amalda o‘qituvchilar, ko‘pincha, strategiyalarni o‘z xo-

hishlariga ko‘ra, “ulashadilar” va darsliklarda strategiyalar ko‘rsatilgan bo‘lsa ham, ular talablarga aniq tushuntirilmaydi. Natijada talabalar bu strategiyalarni o‘zlari mustaqil ravishda qo‘llashi mumkin bo‘lgan vositalar sifatida anglab yetmaydilar. O‘qituvchining eslatmasisiz, talabalar, ko‘pincha, strategiyalarni qo‘llashni unutadilar yoki boshqa vaziyatga o‘tkaza olmaydilar. Bu esa chuqurroq muammoga, ya’ni, o‘qitish va o‘rganish rollari o‘rtasidagi chalkashlikka ishora qiladi. Agar strategiyalar o‘qitish usullari ichiga yashiringan bo‘lsa, talabalar ularni o‘qituvchining vositasi deb hisoblaydilar, o‘zlariniki deb emas [5;6–7-b.]. “O‘rganish strategiyalarini o‘rgatishning turli modellari samarasiz bo‘lgan o‘rganish jarayonini muvaffaqiyatga olib boradigan strategiyalar bilan almashtirish uchun mo‘ljallangan. Turli xil modellarning markazida oqitishning samarali tamoyillaridan foydalanish yotadi va ular quyidagilar:

Talabalarning ishtirokini talab qiling.

Oldindan zarur ko‘nikmalarni aniqlang va o‘rgating.

Strategiyani o‘rganing.

Talabalarning harakatlarini tan oling va mukofotlang.

Uddaburonlikni talab qiling.

Ko‘rsatmalarni integratsiyalang.

To‘g‘ridan to‘g‘ri tushuntirish bering.

Umumlashtirishni rag‘batlashtiring.

Moslashish va rivojlanishni rag‘batlantiring” degan fikrlarni T.Lombardining ishida uchratishimiz mumkin [3;9-b.] .

Demak, talabalarning ishtiroki. Talabalar o‘rgatish jarayonida faol ishtirok etishlari kerak, chunki strategiyalarni o‘rganishda bu muhim omil hisoblanadi. Maqsad talabalarga strategiyalarning qanday yordam berishini tushuntirishdir. Ko‘nikmalarni aniqlash va o‘rgatish. O‘qitishdan oldin zarur ko‘nikmalarni aniqlash va o‘rgatish zarur. Bu strategiyalarni muvaffaqiyatli o‘zlashtirish uchun muhimdir. Strategiyani o‘rganish. O‘qituvchi strategiyani o‘zlashtirishi, uni aniq va qulay tarzda talabalarga taqdim etishi lozim. Harakatlarni tan olish va mukofotlash. Talabalar muvaffaqiyatlarini tan olish, hatto kichik yutuqlarini ham maqtash orqali ularni rag‘batlantirishi kerak. Uddaburonlikni talab qilish. Talabalar strategiyalarni avtomatik tarzda qo‘llash darajasiga yetkazilishi lozim. O‘qituvchi ishlash darajasini belgilab, talabalarni bu darajaga erishishiga undashi lozim. Ko‘rsatmalarni integratsiyalash: strategiyani o‘rganishda bir nechta bosqichlarni amalga oshirish kerak, ular ha doim ketma-ket bo‘lmasligi mumkin. Bundan maqsad strategiyalarni turli vaziyatlarda qo‘llashni o‘rgatish. To‘g‘ridan to‘g‘ri tushuntirish. Talabalar strategiyaning har bir bosqichini o‘rganishi uchun o‘qituvchilar kognitiv va metakognitiv jarayonlardan foydalanishlari lozim. Umumlashtirishni rag‘batlantirish. Strategiyalarni turli vaziyatlarda qo‘llashni rag‘batlantirish, talabalarni bu jarayonda o‘rgatish muhimdir. Moslashish va rivojlanishni rag‘batlantirish. O‘rgangan strategiyalarni vaqt o‘tishi bilan moslashtirib, talabalarni o‘z ta’lim jarayonini rivojlantirishga undash kerak. Shu o‘rinda, ushbu tamoyillardan asosiy maqsad talabalarga ta’lim strategiyalarini o‘zlashtirish, ularni amaliyotda qo‘llash, keyinchalik, o‘zlarining ta’lim jarayonlarini mustaqil ravishda rivojlantirishdir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, TO‘S zamonaviy til ta’limining ajralmas qismi bo‘lib, talabalarning samarali o‘rganish faoliyatini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Ular nafaqat til ko‘nikmalarini takomillashtirishga, balki talabaning o‘z-o‘zini boshqarish, mustaqil fikrlash va ta’lim jarayonini ongli tashkil etish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Metakognitiv yondashuv asosida strategiyalarni tizimli ravishda o‘rgatish esa talabalarning bilimlarini amaliyotda qo‘llash imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bois zamonaviy ta’lim tizimida strategiyalarni o‘qitish alohida metodik yo‘nalish sifatida qaralishi va o‘quv jarayoniga ongli ravishda integratsiya qilinish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Cohen A.D. Strategies in learning and using a second language (2nd ed.). Routledge. DOI: 10.4324/978 1315833200. 2014, 387 p.; p. 169.

(2). Grenfell M.J. and Harris V. Language Learner Strategies: Contexts, Issues and Applications in Second Language Learning and Teaching, Bloomsbury Publishing Plc, 2017, 273 p.; p.1.

(3). Lombardi T.P. Learning strategies for Problem Learners, Phi Delta Kappa Educational Foundation Bloomington, Indiana, 1992, 48 p.; p. 9.

(4). Macaro E. Learning strategies in foreign and second language classrooms, London, Continuum, 2001. 291 p.

(5). Mariani L. Learning strategies, teaching strategies and new curricular demands: a critical view, https://www.researchgate.net/publication/263854179, 2015, 13 p.; pp. 6–7.

(6). Robbins J., and Chamot A.U. The learning strategies Handbook, Addison Wesley Longman, Inc. 1999, 260, p. 11–12.

(7). Wenden A., Rubin J. Learner strategies in language learning, Prentice-Hall International English Language Teaching, 1987, 181 p.; p. 19–22.

(8). Zybert J. Language Learning strategies: some pedagogical implications, Scripta Neophilologca Posnaniensia, Tom III, strony: 151–159, Wydzial Neofilologii, UAM Pozman, 2001.

Haytanova Yulduzxon Zafarjon qizi (Berdaq nomidagi Qoraqalpog‘iston davlat universiteti tayanch doktoranti, Nukus, Qoraqalpog‘iston, O‘zbekiston; e-mail: yulduzxonhaytanova@gmail.com)

BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARIDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING LINGVOPRAGMATIK MODELI: TANQIDIY-PRAGMATIK DISKURS PORTFELI (TPDP)

Annotatsiya. *Taqdim etilayotgan maqolada kelgusida ingliz tili fanidan dars beruvchi o‘qituvchilarning ayni payta tahsil olayotgan bakalavr talabalarining tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini lingvopragmatik yondashuvlar vositasida rivojlantirishga yo‘naltirilgan Tanqidiy-Pragmatik Diskurs Portfeli (TPDP) modeli haqida so‘z boradi. Ushbu ilmiy tadqiqotning yangiligi aynan mavjud adabiyotlarda tanqidiy fikrlash bilan lingvopragmatik qarashlar ingliz tilida ta’lim olayotgan talabalar uchun ularning tanqidiy faoliyatini shakllantirish uchun amaliy taraflama birlashtirilgan holda ko‘rsatilmagan. Ushbu tadqiqotning maqsadi nazariy taraflama asoslangan, TPDP modelini yaratish va uni amaliyotga joriy etishdan iborat. Tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyati–TPDP modeli oliy ta’lim muassasalarida ingliz tili o‘qitish metodikasi kurslarida qo‘llanilishi mumkinligidadir.*

Kalit so‘zlar: *tanqidiy fikrlash, lingvopragmatika, TPDP modeli, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilari, diskurs tahlili, pragmatik intensiya, baholash rubrikasi.*

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: ПОРТФЕЛЬ КРИТИКО-ПРАГМАТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА (ТПДП)

Аннотация. *В представленной статье речь идёт о модели Портфеля критико-прагматического дискурса (ТПДП), направленной на развитие навыков критического мышления у будущих преподавателей английского языка – студентов бакалавриата, обучающихся в настоящее время, – посредством лингвопрагматических подходов. Новизна данного научного исследования заключается в том, что в существующей литературе критическое мышление и лингвопрагматические взгляды не были представлены в практически объединённом виде для формирования критической деятельности студентов, изучающих английский язык. Целью данного исследования является создание, на теоретически обоснованной основе, модели ТПДП и внедрение её в практику. Научно-практическая значимость исследования заключается в том, что модель ТПДП может применяться на курсах методики преподавания английского языка в высших учебных заведениях.*

Ключевые слова: *критическое мышление, лингвопрагматика, модель ТПДП, будущие учителя английского языка, дискурс-анализ, прагматическая интенция, рубрика оценивания.*

A LINGUOPRAGMATIC MODEL FOR DEVELOPING CRITICAL THINKING IN PRE-SERVICE ENGLISH TEACHERS: THE CRITICAL-PRAGMATIC DISCOURSE PORTFOLIO (TPDP)

Annotation. *This article addresses the Critical-Pragmatic Discourse Portfolio (TPDP) model, aimed at developing the critical thinking skills of prospective English language teachers – undergraduate students currently pursuing their studies – through linguapragmatic approaches. The novelty of this research lies in the fact that existing literature has not presented critical thinking and linguapragmatic perspectives in a practically integrated form for shaping the critical activity of students studying English. The purpose of this study is to develop, on a theoretically grounded basis, the TPDP model and to introduce it into practice. The scientific and practical significance of the research lies in the fact that the TPDP model can be applied in methodology courses for teaching English at higher education institutions.*

Keywords: *critical thinking, linguapragmatics, TPDP model, pre-service English teachers, discourse analysis, pragmatic intention, assessment rubric.*

Kirish. Bugungi kunda pedagog kadrlarni har taraflama yetuk qilib yetishtirish oliy ta’lim tizimining asosiy muammolaridan biri. Jahon ta’lim standartlaridan andoza olgan holda bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini faqatgina til kompetensiyasini rivojlantirishga urg‘u berish emas, balki tanqidiy va kreativ fikrlashini ham takommillashtirish ustuvor vazifalarga aylanmoqda. Oliy ta’lim o‘qituvchilari ingliz tilida tahsil

olayotgan talabalarga tilning faqat grammatik yoki to‘rtta ko‘nikmaga asoslangan holda o‘rgatishi bu zamonaviy ta’lim tizimida yetarli emas. Shu sababli o‘qituvchi matnni yuzaki emas, chuqur, kontekstga bog‘liq holda tahlil qila olishi, talabalarda ham shu ko‘nikmani shakllantira olishi lozim. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy metodika, ko‘pincha, grammatik-leksik kompetensiyaga urg‘u berib, matn-ning pragmatik va tanqidiy taraflama tahlil qilinishiga yetarli e’tibor qaratilmaydi.

Adabiyotlar tahlili. TPDP modelining nazariy poydevorini bir necha yo‘nalishdagi tadqiqotlar tashkil etadi.

Birinchidan, Facione tomonidan ishlab chiqilgan tanqidiy fikrlashning olti komponentli taksonomiyasi (talqin qilish, tahlil qilish, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish, o‘z-o‘zini nazorat qilish) modelning “Maqsadli blok”ni shakllantirishda asos bo‘lib xizmat qildi. Facione konsepsiyasining afzalligi shundaki, u tanqidiy fikrlashni mavhum tushuncha emas, balki baholanishi mumkin bo‘lgan aniq ko‘nikmalar majmuasi sifatida taqdim etadi [1].

Ikkinchidan, Fairclough tomonidan asoslangan Tanqidiy Diskurs Tahlili (CDA) nazariyasi matnni ijtimoiy-madaniy kontekst bilan bog‘liq holda talqin qilish zaruratini asoslaydi. Ushbu nazariya TPDP modelining “Mazmun-metodik blok”iga nazariy asos bo‘lib, o‘quv matnlarini tanlash va ularni pragmatik nuqtai nazardan tashkil etish mezonlarini belgilashda qo‘llanildi [2].

Uchinchidan, Hymes tomonidan taklif etilgan kommunikativ kompetensiya nazariyasi tilni faqat grammatik tizim emas, balki ijtimoiy kontekstda amalga oshiriladigan kommunikativ vosita sifatida ko‘rishni taqozo etadi. Ushbu yondashuv TPDP modelining “Texnologik-protsessual blok”ida vazifalar tizimini loyihalashtirishda, xususan, o‘quvchilarning nutqiy vaziyatlarni to‘g‘ri tushunish va unga mos reaksiya berish ko‘nikmalarini rivojlantirishda asos bo‘ldi [3].

To‘rtinchidan, Austinning nutq akti nazariyasi (speech act theory) so‘zlovchining aytilgan gap orqali amalga oshirmoqchi bo‘lgan kommunikativ niyatini (illokutiv kuchni) aniqlash zarurligini asoslaydi. Ushbu nazariya TPDP modelidagi vazifa tizimining uchinchi bosqichi – pragmatik intensiyani aniqlash bosqichi uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qildi [4].

Beshinchidan, Ashurova tomonidan ishlab chiqilgan olti turdagi lingvopragmatik intensiya tipologiyasi (e’tiborni jalb qilish, qiziqtirish, hissiy ta’sir ko‘rsatish, bilim tuzilmalarini faollashtirish, ijodkorlikni rag‘batlantirish, konseptual dun-yoqarashni ifodalash) TPDP modelining “Mazmun-metodik” va “Texnologik-protsessual” bloklarida badiiy matnlarni tahlil qilish mezonlari sifatida bevosita qo‘llanildi. Aynan shu tipologiya modelning amaliy-tatbiqiy qismini – talabalar tomonidan matnda pragmatik intensiyalarni aniqlash vazifalarini – shakllantirishning markaziy nazariy tayanchi hisoblanadi [5].

Yuqorida keltirilgan nazariyalarning har biri alohida holda o‘z sohasida keng qo‘llanilgan bo‘lsa-da, ularni bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash uchun yagona amaliy model – TPDP sifatida integratsiya qilish adabiyotlar tahlili natijasida aniqlangan tadqiqot bo‘shlig‘ini (research gap) tashkil etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot tajriba-sinov (pedagogik eksperiment) metodiga asoslangan bo‘lib, uch bosqichda – aniqlovchi, shakllantiruvchi va nazorat bosqichlarida olib boriladi. Tadqiqotda OTM 3-bosqichda tahsil olayotgan ingliz tili filologiyasi va ingliz tili va adabiyoti yo‘nalishidagi talabalar tajriba sinov ishlariga jalb etiladi. Tajriba ikkita usulda tanlangan talabalarning teng yarmi yangi TPDP modeli asosida, qolgan yarmi esa an’anaviy metod orqali badiiy matnni tahlil qiladilar.TPDP modelini amaliyotga tatbiq etishda badiiy matnlar sifatida Keyt Shopenning “A Pair of Silk Stockings” (51 birlikdan iborat lug‘at ro‘yxati bilan) va Jamayka Kinkeydning “Girl” (35 birlikdan iborat lug‘at ro‘yxati bilan) hikoyalaridan foydalanildi. Har bir matn ustida ishlash to‘rt bosqichli vazifa tizimi asosida tashkil etildi: birinchi bosqichda talabalar matnni ko‘zdan kechirish (skimming) va tarash (scanning) texnikalari yordamida jadval to‘ldiradilar; ikkinchi bosqichda matndagi diskurs markerlarini aniqlaydilar; uchinchi bosqichda Ashurova tipologiyasiga asoslanib matndagi pragmatik intensiya turini aniqlaydilar; to‘rtinchi bosqichda sakkizta tanqidiy fikrlash savoliga mustaqil javob beradilar. Natijalarni baholash uchun to‘rt mezonli, har biri 25 balldan iborat (jami 100 ball) reyting rubrikasi ishlab chiqildi, unga ko‘ra respondentlar uch darajaga – qoniqarli (56–70 ball), o‘rta (71–85 ball) va yuqori (86–100 ball) – ajratildi.

Tahlil va natijalar. Tanqidiy-Pragmatik Diskurs Portfeli (TPDP) modeli to‘rtta o‘zaro bog‘liq blokdan iborat bo‘lib, ularning har biri aniq nazariy asos va tarkibiy komponentlarga ega. Modelning umumiy tuzilishi quyidagi jadvalda keltirilgan.

1-jadval

TPDP modelining tarkibiy tuzilishi

Blok	Maqsadi / mohiyati	Tarkibiy komponentlar	Nazariy asos
1. Maqsadli blok	Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisida tanqidiy fikrlash va lingvopragmatik kompetensiyani rivojlantirish maqsad va vazifalarini belgilash	Ta’lim maqsadi; kutilayotgan natija (tanqidiy fikrlash darajasi); o‘quv vazifalarining maqsadli yo‘nalganligi	Facione CT taksonomiyasi
2.Mazmun-metodik blok	O‘quv matni va pragmatik intensiyalar tizimini tanlash, matn mazmunini metodik jihatdan tashkil etish	Badiiy matnlar (Chopin, Kincaid); 6 ta pragmatik intensiya turi; leksik-diskursiv birliklar ro‘yxati	Ashurovaning 6 turli lingvopragmatik tipologiyasi; Fairclough CDA
3. Texnologik-protsessual blok	Vazifalarni bosqichma-bosqich bajarish texnologiyasini belgilash	4 bosqichli vazifa tizimi: 1) skimming / scanning jadvali; 2) diskurs markerlarini aniqlash; 3) pragmatik intensiyani aniqlash; 4) 8 ta tanqidiy fikrlash savoli	Hymes kommunikativ kompetensiya nazariyasi; Austin nutq akti nazariyasi
4.Natija-baholash bloki	Erishilgan natijalarni uch darajali rubrika asosida baholash	4 ta mezon (har biri 25 ball) = 100 ball; qoniqarli (56–70) / o‘rta (71–85) / yuqori (86–100) darajalari	Mezonga asoslangan baholash (criterion-referenced assessment)

Modelning “Natija-baholash bloki” uch darajali mezonga asoslangan rubrika orqali amalga oshiriladi. Har bir daraja uchun mezon tavsifi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

TPDP baholash rubrikasi (100 ballik tizim, 4 mezon × 25 ball)

Daraja	Ball oralig‘i	Tavsif
Qoniqarli	56–70	Talaba matnni yuzaki tahlil qiladi, pragmatik intensiyalarni qisman aniqlaydi, tanqidiy fikrlash savollariga ibtidoiy javob beradi
O‘rta	71–85	Talaba diskurs markerlarini to‘g‘ri aniqlaydi, pragmatik intensiyalarning ko‘pchiligini asoslay oladi, tanqidiy fikrlash savollariga mustaqil, ammo cheklangan chuqurlikda javob beradi
Yuqori	86–100	Talaba matnni to‘liq lingvopragmatik tahlil qiladi, barcha 6 turdagi pragmatik intensiyani aniq asoslaydi, tanqidiy fikrlash savollariga chuqur, argumentlashtirilgan javob beradi

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari Tanqidiy-Pragmatik Diskurs Portfeli (TPDP) modelining bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida tanqidiy fikrlash va lingvopragmatik kompetensiyani rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini tasdiqladi. Modelning to‘rt blokli tuzilishi – maqsadli, mazmun-metodik, texnologik-protsessual va natija-baholash bloklari – nazariy jihatdan asoslangan va amaliyotda qo‘llash uchun qulay tizim yaratadi.

Kelgusi tadqiqotlar uchun quyidagilar tavsiya etiladi: TPDP modelini boshqa til va janrlarga (masalan, ilmiy-publitsistik matnlar) moslashtirish; modelning raqamli ta’lim platformalarida (LMS) avtomatlashtirilgan versiyasini ishlab chiqish; modelni magistratura bosqichida ham sinovdan o‘tkazish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Facione P.A. (1990). Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction (The Delphi Report). California Academic Press.

(2). Fairclough N. (1995). Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. Longman.

(3). Hymes D. (1972). On Communicative Competence. In J.B.Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics: Selected Readings. Penguin.

(4). Austin J.L. (1962). How to Do Things with Words. Oxford University Press.

(5). Ashurova D.U. (2019). Cognitive Modeling of Fictional Text. Springer.
(6). Chopin K. (1897). A Pair of Silk Stockings. Vogue.
(7). Kincaid J. (1978). Girl. The New Yorker.
(8). Levinson S.C. (1983). Pragmatics. Cambridge University Press.

Bakirov Feruz Sayfulla o‘g‘li (Shahrisabz davlat Pedagogika instituti doktoranti; feruzbakirov@gmail.com; https://orcid.org/0009-0007-6640-2845)

BOLALARDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA OTA-ONANING SHAXSIY NAMUNASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bolalarda ekologik madaniyatni shakllantirish jarayonida ota-onaning shaxsiy namunasi yetakchi tarbiyaviy omil sifatida tahlil qilinadi. Oiladagi kundalik ekologik xulq-atvor, resurslardan oqilona foydalanish, tabiatga ehtiyotkor munosabat va chiqindilar bilan muomala qilish kabi amaliy odatlarning bola ongiga ta’siri yoritiladi. Ijtimoiy o‘rganish nazariyasi, ekologik tizimlar yondashuvi hamda barqaror rivojlanish uchun ta’lim tamoyillari asosida ota-onaning so‘z va amali o‘rtasidagi uyg‘unlikning tarbiyaviy ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, oilada ekologik mas’uliyatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi amaliy usullar va ota-ona–bola hamkorligining samarali shakllari taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *ekologik madaniyat, ekologik tarbiya, oila, ota-ona, shaxsiy namuna, ekologik xulq-atvor, ekologik mas’uliyat, barqaror rivojlanish.*

ЛИЧНЫЙ ПРИМЕР РОДИТЕЛЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У ДЕТЕЙ

Аннотация. *В статье личный пример родителей рассматривается как один из ведущих воспитательных факторов формирования экологической культуры у детей. Анализируется влияние повседневного поведения в семье – бережного использования воды и энергии, ответственного обращения с отходами, заботы о растениях и окружающей среде – на становление экологических привычек ребёнка. На основе идей социального научения, экологического подхода к развитию личности и принципов образования в интересах устойчивого развития раскрывается значение согласованности между словами и поступками родителей. Предлагаются практические формы семейной деятельности, направленные на развитие экологической ответственности детей.*

Ключевые слова: *экологическая культура, экологическое воспитание, семья, родители, личный пример, экологическое поведение, ответственность, устойчивое развитие.*

THE PERSONAL EXAMPLE OF PARENTS IN FORMING ECOLOGICAL CULTURE IN CHILDREN

Annotation. *This article examines parental personal example as a key educational factor in the formation of ecological culture in children. It discusses how everyday family practices–careful use of water and energy, responsible waste handling, respect for plants and the surrounding environment–shape children’s ecological habits. Drawing on social learning theory, ecological approaches to human development, and education for sustainable development, the article highlights the importance of consistency between what parents say and what they actually do. Practical forms of parent–child cooperation aimed at strengthening ecological responsibility are also proposed.*

Keywords: *ecological culture, environmental education, family, parents, personal example, ecological behavior, responsibility, sustainable development.*

Kirish. XXI asrda ekologik muammolar faqat tabiatshunoslik yoki atrof-muhitni muhofaza qilish doirasidagi masala bo‘lib qolmay, insonning kundalik turmushi, qadriyatlari va xulq-atvori bilan bevosita bog‘liq ijtimoiy-pedagogik muammoga aylandi. Suv va energiyadan foydalanish, maishiy chiqindilar miqdori, iste’mol madaniyati, yashil hududlarga munosabat singari ko‘plab ekologik natijalar odamlarning har kuni takrorlanadigan qarorlaridan tarkib topadi. Shu sababli ekologik ta’limning samarasi bolaga nechta ekologik tushuncha o‘rgatilgani bilangina emas, balki ushbu bilimlar kundalik odatlarga qay darajada aylangani bilan ham belgilanadi [1].

Bolalik davrida xulq-atvor me’yorlari, munosabat shakllari va qadriyatlar ko‘p jihatdan oila muhitida o‘zlashtiriladi. Bola kattalar aytgan fikrlarni tinglash bilan birga, ularning real hayotdagi harakatlarini muntazam kuzatadi, takrorlaydi va asta-sekin o‘zining odatiy xatti-harakatiga aylantiradi. Shu ma’noda ota-onaning tabiatga munosabati ekologik tarbiyaning yashirin, ammo kuchli dasturi vazifasini bajaradi. Uyda suvni keraksiz oqizmaslik, chiroqni bekorga yoqib qo‘ymaslik, chiqindini tartibli yig‘ish, oziq-ovqatni isrof

qilmaslik yoki daraxt va gullarni parvarishlash kabi oddiy odatlar bola uchun ekologik mas'uliyatning amaliy mazmunini ochib beradi.

Mazkur maqolaning maqsadi bolalarda ekologik madaniyatni shakllantirishda ota-onaning shaxsiy namunasining pedagogik imkoniyatlarini tahlil qilish, uning psixologik va ijtimoiy mexanizmlarini yoritish hamda oilada qo'llash mumkin bo'lgan samarali amaliy yo'llarni asoslashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ekologik madaniyat tushunchasi, odatda, insonning tabiat haqidagi bilimlari, ekologik qadriyatlari, mas'uliyat hissi va atrof-muhitga nisbatan amaliy xulq-atvorining birligi sifatida qaraladi. J.Palmer ekologik ta'limni faqat tabiat haqidagi ma'lumotlarni o'zlashtirish emas, balki tabiat bilan bevosita tajriba, atrof-muhit muammolarini tushunish va mas'uliyatli harakat qilishni birlashtiruvchi jarayon sifatida izohlaydi [2]. Bunday yondashuv ekologik tarbiyada oila muhitining ahamiyatini kuchaytiradi, chunki bola aynan oilada ekologik bilimlarning amaliy ko'rinishiga duch keladi.

A.Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, bolalar ko'plab xulq shakllarini boshqalarning harakatlarini kuzatish va modellashtirish orqali o'zlashtiradilar [3]. Ota-ona bolaga eng yaqin va muntazam kuzatiladigan model bo'lgani uchun uning kundalik xatti-harakatlari tarbiyaviy ta'sirga ega. Masalan, ota-ona doimo ko'chaga chiqindi tashlamaslik haqida gapirsa-yu, amalda buning aksini qilsa, bola uchun verbal talabning ishonchliligi pasayadi. Aksincha, ota-onaning harakati va talabi bir-biriga mos bo'lsa, ekologik me'yorning ichkilashtirilishi osonlashadi.

U.Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi bola rivojlanishini uning yaqin va uzoq ijtimoiy muhitlari o'zaro ta'siri bilan izohlaydi [4]. Oila bolaning mikrotizimidagi eng barqaror muhitlardan biri hisoblanadi. Maktabda o'rgatilgan ekologik qoidalar oilada qo'llab-quvvatlansa, ta'limning ta'siri mustahkamlanadi; aks holda, bola bir-biriga zid bo'lgan ikki xil xulq standartiga duch kelishi mumkin. Demak, ekologik ta'lim samaradorligi oila va ta'lim muassasasidagi talablarning uyg'unligiga ham bog'liq.

UNESCOning barqaror rivojlanish uchun ta'lim konsepsiyasida bilim bilan bir qatorda qadriyat, ko'nikma va mas'uliyatli harakatni shakllantirish muhim deb qaraladi [5]. Bu qarash oilaviy tarbiyada ham dolzarb: ekologik mas'uliyat alohida mavzu sifatida emas, balki kundalik turmushning tabiiy me'yori sifatida namoyon bo'lishi kerak. L.Chawla tadqiqotlari esa tabiat bilan ijobiy bolalik tajribasi va yaqin kattalarning ta'siri keyingi hayotdagi ekologik g'amxo'rlik bilan bog'liqligini ko'rsatadi [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tizimli, qiyosiy-pedagogik va ijtimoiy-psixologik tahlil usullaridan foydalanildi. Ekologik madaniyatning tarkibiy qismlari bilim, qadriyat, hissiy munosabat va amaliy xulq birligi sifatida ko'rib chiqildi. Ota-onaning shaxsiy namunasi esa bolaning ekologik xulqini shakllantiruvchi kuzatuv, taqlid, rag'bat va hamkorlik mexanizmlari orqali tahlil qilindi.

Nazariy tahlilda ijtimoiy o'rganish nazariyasi, ekologik tizimlar yondashuvi va barqaror rivojlanish uchun ta'lim tamoyillari o'zaro bog'liq holda qo'llanildi. Ushbu metodologik yondashuv ota-onaning ekologik tarbiyadagi rolini faqat nasihat beruvchi shaxs sifatida emas, balki kundalik muhitni tashkil etuvchi, xulq modeli yaratib beruvchi va bolaning mustaqil ekologik qarorlarini qo'llab-quvvatlovchi subyekt sifatida ko'rish imkonini beradi.

Tahlilning asosiy mezonlari sifatida ota-onaning shaxsiy ekologik xulqi, ekologik talablarning izchilligi, bola bilan hamkorlikdagi faoliyat, ekologik qarorlarni tushuntirish va mustaqil mas'uliyatni rag'batlantirish belgilandi.

Tahlil va natijalar. Ota-onaning shaxsiy namunasi ekologik tarbiyaning eng tabiiy shakllaridan biridir. Bola kattalarning xatti-harakatini maxsus dars sifatida emas, hayotning normal qoidasi sifatida qabul qiladi. Masalan, oilada xarid paytida ortiqcha paketlardan voz kechish, qayta ishlatiladigan sumkadan foydalanish, suvni tejash yoki keraksiz elektr jihozlarini o'chirib qo'yish doimiy odatga aylangan bo'lsa, bola ekologik xulqni alohida talab emas, kundalik madaniyatning bir qismi sifatida o'zlashtiradi.

Shaxsiy namunaning kuchi, avvalo, so'z va amalning mosligida namoyon bo'ladi. Tarbiyaviy muloqotda ota-ona "tabiatni asrash kerak" deb aytishi mumkin, biroq bola uchun ushbu fikrning real mazmuni ota-onaning amaliy harakatida ko'rinadi. Agar kattalar umumiy joylarni iflos qilmasa, chiqindini imkon qadar saralasa, suv va energiyani tejasa, yashil hududlarga ehtiyotkorlik bilan yondashsa, bola ekologik me'yorning kundalik hayotga tatbiq etilishini kuzatadi. Bu jarayon ekologik bilimning xulqqa aylanishida muhim vositachi bo'ladi.

Ikkinchi muhim jihat ekologik xatti-harakatning sababini bolaga tushuntirishdir. Ba'zan ota-onalar "bunday qilma" yoki "suvni o'chir" kabi qisqa buyruqlar bilan cheklanadi. Biroq tarbiyaviy nuqtayi nazardan, qoidaning sababini izohlash samaraliroq. Masalan, suvni tejash faqat to'lovni kamaytirish uchun emas, suv cheklangan tabiiy resurs ekanligi bilan bog'liq ekani tushuntirilsa, bola harakatning ekologik ma'nosini

anglaydi. Bu esa tashqi nazoratga emas, ichki mas'uliyatga asoslangan xulqni shakllantirishga yordam beradi.

Uchinchi jihat bolani oilaviy ekologik faoliyatning faol ishtirokchisiga aylantirishdir. Daraxt yoki gul ekish, uy o'simligini parvarishlash, xonadondagi suv va elektr sarfini birgalikda kuzatish, foydalanilmayotgan buyumlarni qayta ishlatish yo'llarini topish, mahalla tozaligiga hissa qo'shish kabi faoliyatlar bolada "mening harakatim natijaga ta'sir qiladi" degan tajribani vujudga keltiradi. Bunday tajriba ekologik mas'uliyatning hissiy va amaliy asosini mustahkamlaydi.

To'rtinchi jihat – iste'mol madaniyati. Ekologik madaniyat faqat chiqindini to'g'ri tashlash bilan cheklanmaydi. Keraksiz buyumni xarid qilmaslik, mavjud buyumdan oqilona foydalanish, oziq-ovqatni isrof qilmaslik ham ekologik xulqning muhim qismidir. Ota-ona xarid qarorlarini bola bilan muhokama qilib, "bizga bu haqiqatan kerakmi?", "buni uzoq vaqt ishlata olamizmi?", "qayta foydalanish imkoniyati bormi?" kabi savollarni odatga aylantirsa, bola ongida mas'uliyatli iste'molning dastlabki mezonlari shakllanadi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, ota-onaning ekologik tarbiyadagi samaradorligi katta miqdordagi maxsus bilimdan ko'ra izchil, tushunarli va takrorlanuvchi amaliy xulqqa ko'proq bog'liq. Ya'ni, ekologik madaniyatni shakllantirish uchun oilada murakkab loyihalardan boshlash shart emas. Suvni tejash, chiqindini joyiga tashlash, oziq-ovqatni qadrlash, yashil hududni asrash va keraksiz iste'molni kamaytirish kabi sodda odatlar muntazam bo'lsa, ular bolada uzoq muddatli xulq me'yorlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu asosda oilaviy ekologik tarbiyaning quyidagi amaliy modeli taklif qilinadi: birinchidan, ota-ona o'zi bajaradigan ekologik qoidalarni belgilaydi; ikkinchidan, ushbu qoidalarning sababini bolaga sodda tilda tushuntiradi; uchinchidan, bolaga yoshiga mos vazifa va mas'uliyat beradi; to'rtinchidan, natijani birgalikda kuzatadi; beshinchidan, bolaning tashabbusini rag'batlantiradi. Mazkur ketma-ketlik shaxsiy namuna, tushuntirish va faol ishtirokni yagona tarbiyaviy jarayonga birlashtiradi.

Xulosa va takliflar. Bolalarda ekologik madaniyatni shakllantirish jarayonida ota-onaning shaxsiy namunasi nazariy bilimni kundalik xulqqa aylantiruvchi muhim pedagogik omildir. Bola ekologik qoidalarni faqat eshitmaydi, balki oila a'zolarining real xatti-harakatlari orqali ularning qanchalik muhim ekanini baholaydi. Shu bois ota-onaning ekologik tarbiyadagi asosiy vazifasi farzandga ko'p nasihat berishdan ko'ra, mas'uliyatli ekologik turmush tarzini muntazam namoyon etishdan iborat.

Eng muhimi, ekologik tarbiya epizodik tadbir emas, balki kundalik hayotning uzluksiz qismi bo'lishi kerak. Ota-onaning kichik, ammo izchil harakatlari bolada tabiatga hurmat, tejamkorlik, mas'uliyat va kelajak avlod manfaatlarini hisobga olish kabi sifatlarni rivojlantiradi. Shunday oilaviy muhitda shakllangan ekologik madaniyat nafaqat bolaning shaxsiy xulqiga, balki kelajakda jamiyatning ekologik barqarorligiga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Kollmuss A., Agyeman J. Mind the Gap: Why Do People Act Environmentally and What Are the Barriers to Pro-Environmental Behavior? Environmental Education Research. 2002, vol. 8, № 3, p. 239–260.

(2). Palmer J.A. Environmental Education in the 21st Century: Theory, Practice, Progress and Promise. London, Routledge, 1998.

(3). Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977.

(4). Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.

(5). UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. Paris, UNESCO, 2020.

(6). Chawla L. Learning to Love the Natural World Enough to Protect It. Barn. 2006, vol. 2, p. 57–78.

(7). Evans G.W., Otto S., Kaiser F.G. Childhood Origins of Young Adult Environmental Behavior. Psychological Science. 2018, vol. 29, № 5, p. 679–687.

(8). Grønhøj A., Thøgersen J. Why Young People Do Things for the Environment: The Role of Parenting for Adolescents' Motivation to Engage in Pro-environmental Behaviour. Journal of Environmental Psychology. 2017, vol. 54, p. 11–19.

(9). Gifford R., Nilsson A. Personal and Social Factors That Influence Pro-Environmental Concern and Behaviour: A Review. International Journal of Psychology. 2014, vol. 49, № 3, p. 141–157.

(10). O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi sohasiga oid ta'limiy-uslubiy materiallar.

Fayzulleyeva Lobar Xayrulla qizi (Qarshi davlat Texnika universiteti assistenti; lobarfayzullayeva024@gmail.com)

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA BO‘LAJAK KADASTR MUHANDISLARIDA GEOAXBOROT KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli transformatsiya sharoitida bo‘lajak kadastr muhandislarida geoaxborot kompetentligini rivojlantirishning nazariy-metodologik va pedagogik asoslari tadqiq etilgan. Raqamli texnologiyalarning kadastr ta’limi mazmuniga integratsiyalashuvi hamda GAT vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Geoaxborot kompetentligining motivatsion, kognitiv, operatsion-amaliy, analitik-kommunikativ va refleksiv komponentlari asoslangan. Shuningdek, kompetensiyaviy, tizimli, integrativ va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli transformatsiya, kadastr muhandisi, geoaxborot kompetentligi, geografik axborot tizimi, GAT, raqamli ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv, pedagogik texnologiyalar, geofazoviy ma’lumotlar, kasbiy tayyorgarlik.*

Файзуллаева Лобар Хайрулла кызы (ассистент, Каршинский государственный технический университет; lobarfayzullayeva024@gmail.com)

РАЗВИТИЕ ГЕОИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ-КАДАСТРОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Аннотация. *В статье исследуются теоретико-методологические и педагогические основы развития геоинформационной компетентности будущих инженеров-кадастров в условиях цифровой трансформации. Проанализированы возможности интеграции цифровых технологий в содержание кадастрового образования и использования геоинформационных систем в образовательном процессе. Обоснованы мотивационный, когнитивный, операционно-практический, аналитико-коммуникативный и рефлексивный компоненты геоинформационной компетентности. Раскрыта взаимосвязь компетентностного, системного, интегративного и деятельностного подходов.*

Ключевые слова: *цифровая трансформация, инженер-кадастр, геоинформационная компетентность, географические информационные системы, ГИС, цифровое образование, компетентностный подход, педагогические технологии, геопространственные данные, профессиональная подготовка.*

Fayzulleyeva Lobar Khayrulla qizi (Assistant, Karshi State Technical University; lobarfayzullayeva024@gmail.com)

DEVELOPMENT OF GEOINFORMATION COMPETENCE AMONG FUTURE CADASTRAL ENGINEERS IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION

Annotation. *This article examines the theoretical, methodological, and pedagogical foundations for developing geoinformation competence among future cadastral engineers in the context of digital transformation. The study analyzes the integration of digital technologies into cadastral education and the pedagogical potential of Geographic Information Systems (GIS) in the learning process. The motivational, cognitive, operational-practical, analytical-communicative, and reflective components of geoinformation competence are substantiated. The relationship between competency-based, systemic, integrative, and activity-based approaches is also examined.*

Keywords: *digital transformation, cadastral engineer, geoinformation competence, Geographic Information Systems, GIS, digital education, competency-based approach, pedagogical technologies, geospatial data, professional training.*

Kirish (Introduction). Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va ularning iqtisodiyotning turli tarmoqlariga keng joriy etilishi kadastr sohasining mazmuni hamda mutaxassislarga qo‘yiladigan kasbiy talablarning o‘zgarishiga olib kelmoqda. Yer resurslari, ko‘chmas mulk obyektlari va hududiy infratuzilma to‘g‘risidagi ma’lumotlarning hajmi ortib borishi ularni yig‘ish, saqlash, qayta ishlash, tahlil qilish va vizuallashtirishning raqamli usullaridan samarali foydalanishni talab etmoqda. Ayniqsa, geografik axborot tizimlari (GAT), masofadan zondlash, GNSS texnologiyalari, raqamli kartografiya va fazoviy ma’lumotlar bazalarining kadastr faoliyatiga integratsiyalashuvi zamonaviy kadastr muhandisining kasbiy kompetensiyalarini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda.

UNESCOning 2023-yilgi Global Education Monitoring hisobotida raqamli texnologiyalar ta’limning mazmuni, o‘qitish usullari va ta’lim boshqaruviga sezilarli ta’sir ko‘rsatayotgani qayd etilgan. Shu bilan birga, texnologiyaning o‘zi ta’lim sifatini avtomatik ravishda oshirmasligi, uning samaradorligi pedagogik maqsad, o‘qituvchi tayyorgarligi, ta’lim muhiti va foydalanish shartlariga bog‘liqligi ta’kidlanadi.

Shu nuqtayi nazardan, oliy ta’limda bo‘lajak kadastr muhandislarini tayyorlash jarayonini raqamli transformatsiya talablariga moslashtirish nafaqat zamonaviy dasturiy vositalarni o‘rgatish, balki talabalarda fazoviy fikrlash, geoma’lumotlarni tanqidiy tahlil qilish, GAT vositalaridan maqsadli foydalanish, raqamli modellashtirish va kasbiy muammolarni raqamli muhitda mustaqil hal etish qobiliyatlarini shakllantirishni talab qiladi.

Tadqiqotning maqsadi – raqamli transformatsiya sharoitida bo‘lajak kadastr muhandislarining geoaxborot kompetentligini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari va metodologik asoslarini aniqlash hamda uni ta’lim jarayonida shakllantirishning samarali yo‘llarini asoslashdan iborat.

Tadqiqotning obyekti – oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak kadastr muhandislarini kasbiy tayyorlash jarayoni.

Tadqiqot predmeti – bo‘lajak kadastr muhandislarida geoaxborot kompetentligini rivojlantirishning mazmuni, pedagogik shart-sharoitlari, metodlari va raqamli ta’lim vositalari.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review). Raqamli transformatsiya tushunchasi zamonaviy ilmiy adabiyotlarda texnologiyalarni oddiy joriy etishdan ko‘ra kengroq jarayon sifatida talqin qilinadi. G.Vial tomonidan olib borilgan tadqiqotda 282 ta ilmiy ish tahlil qilinib, raqamli transformatsiya raqamli texnologiyalar yordamida mavjud faoliyat va qiymat yaratish jarayonlarini sezilarli darajada o‘zgartiruvchi jarayon sifatida izohlangan. Muallif raqamli transformatsiyaning muvaffaqiyati texnologiyaning mavjudligidan tashqari, tashkiliy o‘zgarishlar, yangi kompetensiyalar va moslashuvchanlik bilan ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Ta’lim nuqtayi nazaridan, raqamli kompetentlik tushunchasi ham kengayib bormoqda. Yevropa Komissiyasining DigComp frameworkida raqamli kompetentlik bilim, ko‘nikma va munosabatlarning birligi sifatida qaralib, axborot va ma’lumotlar bilan ishlash, raqamli kommunikatsiya, raqamli kontent yaratish, xavfsizlik va muammolarni hal qilish kabi yo‘nalishlarni qamrab oladi.

Pedagoglarning raqamli kompetentligini tavsiflashda DigCompEdu modeli ham muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Mazkur model raqamli kompetensiyani faqat texnik ko‘nikmalar bilan cheklamaydi, balki raqamli resurslardan foydalanish, o‘qitish va o‘rganish, baholash, ta’lim oluvchilarni faollashtirish hamda ularning raqamli kompetentligini rivojlantirish kabi oltita asosiy yo‘nalishni qamrab oladi.

Oliy ta’lim kontekstidagi tadqiqotlarda ham raqamli kompetensiyaning ko‘p komponentli xususiyatiga e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, oliy ta’limdagi raqamli kompetensiya standartlariga bag‘ishlangan tizimli tadqiqotlarda turli kompetensiya modellarining o‘qituvchi va talabalarning raqamli muhitda faoliyat yuritishiga qo‘yiladigan talablarni tizimlashtirishdagi ahamiyati ko‘rsatilgan.

Mazkur ilmiy yondashuvlarni kadastr ta’limiga tatbiq etish natijasida *geoaxborot kompetentligini umumiy raqamli kompetentlikning kasbiy yo‘naltirilgan shakli* sifatida ko‘rib chiqish mumkin. Bunda talaba nafaqat GAT dasturidan foydalanishni bilishi, balki geofazoviy ma’lumotlarning manbalarini aniqlashi, ularning aniqligi va ishonchliligini baholashi, ma’lumotlarni qayta ishlashi, fazoviy tahlilni amalga oshirishi va olingan natijalarni kasbiy qaror qabul qilish jarayonida qo‘llay olishi zarur.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli transformatsiya sharoitida kadrlar tayyorlash masalasi texnik vositalarni o‘zlashtirish bilan chegaralanmasligi, balki kompetensiyaga asoslangan, amaliyotga yo‘naltirilgan va raqamli pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirilishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy, tizimli, integrativ, faoliyatga yo‘naltirilgan va raqamli-pedagogik yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi tashkil etdi.

Kompetensiyaviy yondashuv bo‘lajak kadastr muhandisining bilimlarini alohida natija sifatida emas, balki ularni amaliy kasbiy vaziyatlarda qo‘llay olish qobiliyati bilan birgalikda baholash imkonini beradi.

Tizimli yondashuv geoaxborot kompetentligini o‘zaro bog‘liq komponentlardan tashkil topgan yaxlit pedagogik tizim sifatida ko‘rib chiqishni nazarda tutadi. Ushbu tizimda maqsad, mazmun, metod, vosita, ta’lim muhiti va natija o‘zaro bog‘liq holda tashkil etiladi.

Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv esa talabaning real yoki modellashtirilgan kadastr masalalarini mustaqil hal etishi orqali kompetentligini shakllantirishga asoslanadi. Bunda amaliy topshiriqlar, loyiha ishlari, raqamli xaritalash, fazoviy tahlil va geoma’lumotlar bazasini shakllantirish kabi faoliyat turlaridan foydalanish muhim hisoblanadi.

Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish, pedagogik modellashtirish va mavjud ilmiy yondashuvlarni kadastr ta’limi mazmuniga moslashtirish metodlaridan foydalanildi.

Metodologik jihatdan geoaxborot kompetentligini quyidagi o‘zaro bog‘liq komponentlar asosida shakllantirish maqsadga muvofiq:

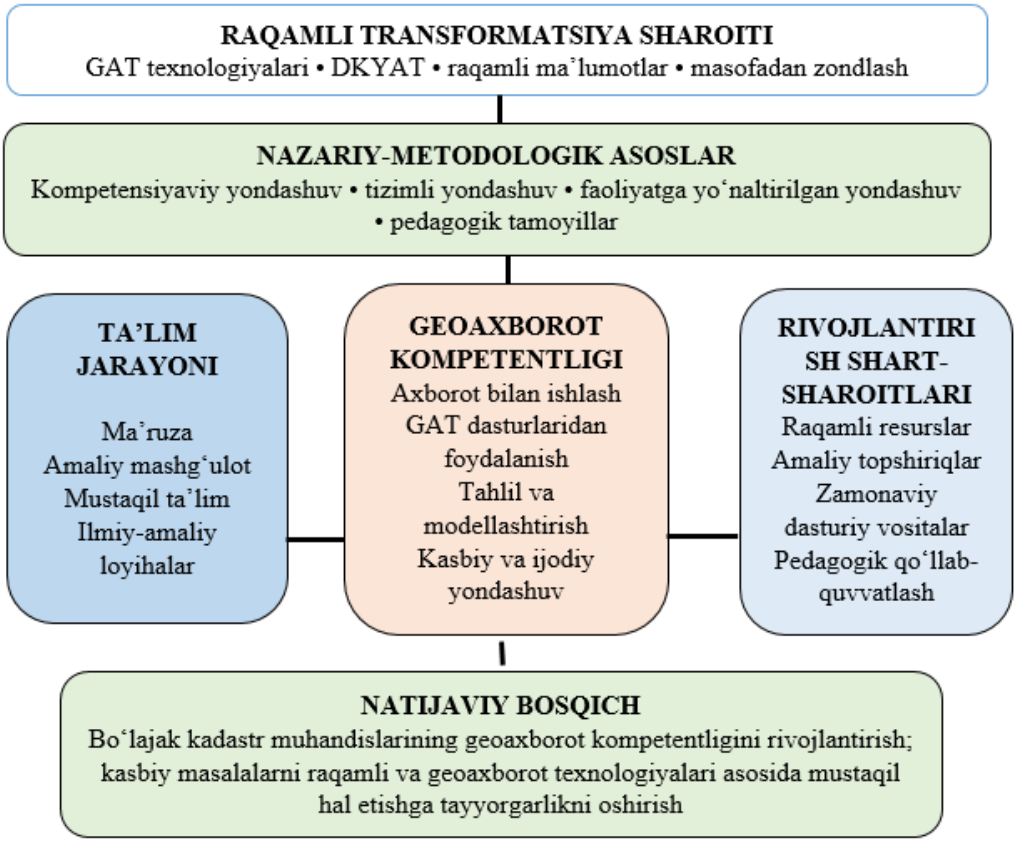
•motivatsion-qadriyatli komponent – raqamli texnologiyalar va geofazoviy ma’lumotlardan foydalanishga qiziqish;

•kognitiv komponent – GAT, kartografiya, geodeziya va fazoviy ma’lumotlar haqidagi bilimlar;

•operatsion-amaliy komponent – geoma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash, tahlil qilish va vizuallashtirish ko‘nikmalari;

•analitik-kommunikativ komponent – olingan natijalarni tahlil qilish, talqin etish va taqdim qilish qobiliyati;

•refleksiv komponent – o‘zining raqamli va geoaxborot kompetensiyalarini baholash hamda mustaqil rivojlantirish qobiliyati.

Tahlil va natijalar (Analysis and Results). Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak kadastr muhandislarining geoaxborot kompetentligini rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning o‘zi yetarli emas. Texnologik vosita muayyan pedagogik maqsadga, o‘quv topshirig‘iga va kutilayotgan kompetensiya natijasiga bog‘langan holda qo‘llanilishi kerak. UNESCO ham ta’lim texnologiyalarini joriy etishda ta’lim oluvchining ehtiyojlari, tenglik, dalillarga asoslangan qarorlar va barqarorlikni hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi.

Bo‘lajak kadastr muhandislarida geoaxborot kompetentligini rivojlantirishning pedagogik modeli *“bilim → amaliy ko‘nikma → fazoviy tahlil → kasbiy muammo → mustaqil raqamli yechim”* ketma-ketligi asosida tashkil etilishi mumkin.

Birinchi bosqichda talabalarda geofazoviy ma’lumotlar, koordinata tizimlari, kartografik modellashtirish, GAT va raqamli kadastr to‘g‘risida nazariy bilimlar shakllantiriladi.

Ikkinchi bosqichda nazariy bilimlar amaliy mashg‘ulotlar orqali mustahkamlanadi. Masalan, talaba raqamli xarita yaratish, geoma’lumotlarni import qilish, atribut ma’lumotlarini shakllantirish, qatlamlarni boshqarish va fazoviy obyektlarni tahrirlash kabi topshiriqlarni bajaradi.

Uchinchi bosqichda murakkabroq fazoviy tahlil vazifalari beriladi. Bunda talaba bir nechta geoma’lumot qatlamlarini o‘zaro bog‘laydi, hududiy tahlilni amalga oshiradi va natijalarni tematik xarita yoki boshqa raqamli model shaklida ifodalaydi.

To‘rtinchi bosqichda loyiha asosida o‘qitishdan foydalanish maqsadga muvofiq. Masalan, talabalarga muayyan hududning kadastr ma’lumotlarini raqamli muhitda tahlil qilish, yer uchastkalarining fazoviy holatini baholash yoki hududning raqamli kadastr xaritasini ishlab chiqish kabi kasbiy topshiriqlar berilishi mumkin.

Bunday yondashuv talabaning faqat dasturiy vositani ishlatish qobiliyatini emas, balki “qanday ma’lumot kerak?”, “ma’lumot qanchalik ishonchli?”, “qaysi tahlil usulidan foydalanish kerak?”, “olingan natijani qanday talqin qilish mumkin?” kabi kasbiy savollarga javob topish qobiliyatini ham rivojlantiradi. Bu esa geoaxborot kompetentligining texnik ko‘nikmadan kasbiy kompetensiyaga aylanishini ta’minlaydi.

Shuningdek, raqamli transformatsiya sharoitida loyihaviy ta’lim, muammoli ta’lim, aralash ta’lim, teskari sinf, raqamli laboratoriya va hamkorlikda o‘qitish metodlaridan foydalanish bo‘lajak kadastr muhandislarining mustaqil va amaliy faoliyatini kuchaytirishi mumkin. Biroq bunday vositalarning samaradorligi ularning pedagogik maqsad bilan uyg‘unligiga bog‘liq. UNESCO ma’lumotlariga ko‘ra, ta’lim texnologiyalarining ta’siri bo‘yicha dalillar har doim ham bir xil emas; shu sababli raqamli vositalarni tanlashda ularning o‘quv maqsadlariga muvofiqligi va dalillarga asoslanganligi muhimdir.

Tahlil asosida bo‘lajak kadastr muhandislarining geoaxborot kompetentligini rivojlantirish uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlar aniqlandi:

▪O‘quv mazmunini raqamli kadastr texnologiyalari bilan integratsiyalash.

▪Nazariy bilimlarni amaliy va loyiha topshiriqlari bilan bog‘lash.

▪GAT va geofazoviy ma’lumotlar bilan ishlashga yo‘naltirilgan raqamli ta’lim muhitini yaratish.

▪Talabalarning mustaqil va tadqiqotchilik faoliyatini kuchaytirish.

▪Kasbiy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan muammoli topshiriqlardan foydalanish.

▪Geoaxborot kompetentligini mezonlar va indikatorlar asosida baholash.

▪Talabaning o‘z-o‘zini baholashi va raqamli kompetensiyasini doimiy rivojlantirishini ta’minlash**.**

Natijada geoaxborot kompetentligini rivojlantirishning asosiy pedagogik natijasi talabaning GAT dasturini bilishi emas, balki geofazoviy ma’lumotlar asosida kadastrga oid amaliy muammolarni mustaqil aniqlash, tahlil qilish, modellashtirish va asoslangan yechim ishlab chiqish qobiliyati bilan belgilanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion and Recommendations). Raqamli transformatsiya sharoitida bo‘lajak kadastr muhandislarini tayyorlash mazmuni an’anaviy geodezik va kartografik bilimlar bilan cheklanib qolmasligi, balki raqamli geoma’lumotlar bilan ishlash, fazoviy tahlil, GAT, raqamli modellashtirish va kasbiy muammolarni raqamli muhitda hal etish kompetensiyalarini ham qamrab olishi zarurligi asoslandi.

Geoaxborot kompetentligini rivojlantirishni motivatsion, kognitiv, operatsion-amaliy, analitik-kommunikativ va refleksiv komponentlarning integratsiyasi asosida tashkil etish maqsadga muvofiq. Bunday tuzilma talabaning nazariy bilimdan amaliy faoliyatga, amaliy faoliyatdan esa mustaqil kasbiy qaror qabul qilish darajasiga bosqichma-bosqich o‘tishini ta’minlaydi.

Kadastr ta’limida raqamli texnologiyalardan foydalanish quyidagi tamoyillarga asoslanishi lozim: maqsadlilik, kasbiy yo‘naltirilganlik, amaliyotga yaqinlik, tizimlilik, integrativlik, individuallashtirish va uzluksizlik. Ayniqsa, GAT vositalaridan foydalanishni alohida texnik mashg‘ulot sifatida emas, balki geodeziya, kartografiya, yer tuzish, kadastr va masofadan zondlash fanlari bilan integratsiyalashgan holda tashkil etish pedagogik jihatdan muhimdir.

Kelgusidagi tadqiqotlarda mazkur nazariy model asosida geoaxborot kompetentligining mezonlari, darajalari va indikatorlarini ishlab chiqish, shuningdek, tajriba-sinov ishlari orqali taklif etilayotgan pedagogik modelning samaradorligini empirik jihatdan tekshirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Vial G. Understanding digital transformation: A review and a research agenda // The Journal of Strategic Information Systems. 2019.

(2). Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: в 2 т. М., НИИ школьных технологий, 2006.

(3). Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты). М., БИНОМ. Лаборатория знаний, 2014.

(4). Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. М., “Академия”, 2009.

(5). Xodjamqulov U.N. Pedagogik kompetentlik va kasbiy rivojlanish asoslari. Toshkent, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi nashrlari, 2022.

(6). To‘xtaxodjayeva M.X. Pedagogika: oliy ta’lim muassasalari uchun darslik. Toshkent, O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
(7). Juraev R.X., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent, “Iqtisod-moliya’, 2012.

Payzullayeva Xilola Ro‘zimbayevna (Urganch davlat Pedagogika instituti “Fizika va astronomiya” kafedrasi stajyor o‘qituvchi, UrDPI doktoranti; E-mail: payzullayevaxilola@gmail.com)

YARIMO‘TKAZGICHLAR FIZIKASINI O‘QITISHDA VIRTUAL LABORATORIYALARNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI: NAZARIY TAHLIL

Annotatsiya. *Mazkur maqolada yarimo‘tkazgichlar fizikasini o‘qitishda virtual laboratoriyalarning didaktik imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot muammosi yarimo‘tkazgichlar fizikasi kabi abstrakt va mikroskopik jarayonlarga asoslangan fanlarni o‘qitishda an’anaviy laboratoriya ishlarining cheklanganligi va virtual laboratoriyalarning pedagogik salohiyatini tizimli baholash zarurati. Metodologik yondashuv sifatida didaktik tahlil, qiyosiy pedagogik tahlil va tizimli yondashuv usullari qo‘llanilgan. Asosiy natijalar: virtual laboratoriyalar yarimo‘tkazgichlar fizikasini o‘qitishda uchta asosiy didaktik funksiyani bajaradi vizuallashtirish (ko‘rinmas mikroskopik jarayonlarni ko‘rgazmali taqdim etish), xavfsiz tajriba o‘tkazish (qimmat va xavfli uskunalarsiz) va takrorlanuvchanlik (cheksiz marta qayta o‘tkazish imkoniyati).*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tilida: virtual laboratoriya, yarimo‘tkazgichlar fizikasi, didaktik imkoniyatlar, vizuallashtirish, kognitiv yuklama, raqamli ta’lim.*

**Пайзуллаева Хилола Рузимбаевна (Ургенчский государственный педагогический институт, кафедра «Физика и астрономия», преподаватель-стажёр, докторант УрГПИ;
E-mail: payzullayevaxilola@gmail.com)**

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ ПОЛУПРОВОДНИКОВ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация*. В данной статье теоретически анализируются дидактические возможности виртуальных лабораторий в преподавании физики полупроводников. Проблема исследования ограниченность традиционных лабораторных работ при преподавании дисциплин, основанных на абстрактных и микроскопических процессах, таких как физика полупроводников, и необходимость системной оценки педагогического потенциала виртуальных лабораторий. В качестве методологического подхода использованы дидактический анализ, сравнительный педагогический анализ и системный подход. Основные результаты: виртуальные лаборатории выполняют три основные дидактические функции в преподавании физики полупроводников визуализацию (наглядное представление невидимых микроскопических процессов), безопасное проведение экспериментов (без дорогостоящего и опасного оборудования) и воспроизводимость (возможность неограниченного повторения).*

Ключевые слова: *виртуальная лаборатория, физика полупроводников, дидактические возможности, визуализация, когнитивная нагрузка, цифровое образование*

Payzullayeva Xilola Ro‘zimbayevna (Urganch State Pedagogical Institute, Department of “Physics and Astronomy”, Trainee-teacher; Doctoral student at UrSPI; E-mail: payzullayevaxilola@gmail.com)

DIDACTIC OPPORTUNITIES OF VIRTUAL LABORATORIES IN TEACHING SEMICONDUCTOR PHYSICS: A THEORETICAL ANALYSIS

Annotation*. This article provides a theoretical analysis of the didactic opportunities of virtual laboratories in teaching semiconductor physics. The research problem is the limitation of traditional laboratory work in teaching disciplines based on abstract and microscopic processes, such as semiconductor physics, and the need for a systematic assessment of the pedagogical potential of virtual laboratories. The methodological approach employs didactic analysis, comparative pedagogical analysis, and a systematic approach. Main results: virtual laboratories perform three main didactic functions in teaching semiconductor physics visualization (visual representation of invisible microscopic processes), safe experimentation (without expensive and dangerous equipment), and reproducibility (possibility of unlimited repetition).*

Keywords: *virtual laboratory, semiconductor physics, didactic opportunities, visualization, cognitive load, digital education.*

Kirish. Yarimo‘tkazgichlar fizikasi zamonaviy elektronika, mikroelektronika va nanoteknologiyalarning nazariy asosi hisoblanadi. Mazkur fan doirasida o‘rganiladigan asosiy tushunchalar energetik zona-

lar tuzilishi, zaryad tashuvchilarning generatsiyasi va rekombinatsiyasi, p-n o‘tishning fizikaviy asoslari, drift va diffuziya oqimlari mikroskopik darajadagi kvant jarayonlariga asoslanadi [1;34-b.]. Ushbu jarayonlar bevosita kuzatilmaydi, chunki ular nanometr o‘lchamlarida va pikosekund vaqt oralig‘ida sodir bo‘ladi. Bu esa o‘quvchilarda to‘g‘ri psixik model shakllanishini qiyinlashtiradi [2;112-b.].

An’anaviy o‘qitish usullari, asosan, statik diagrammalar, matematik formulalar va matnli tushuntirishlarga tayanadi. Biroq yarimo‘tkazgichlar fizikasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, talabalar ko‘pincha asosiy tushunchalarni formal ravishda yodlaydilar, ammo ularning fizikaviy mazmunini chuqur anglamaydilar [3;78-b.]. Bu holat nafaqat O‘zbekistonda, balki xalqaro miqyosda ham kuzatiladi.

O‘zbekiston Respublikasida raqamli ta’lim muhitini rivojlantirish va fizika ta’limi sifatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-martdagi PQ-5032-qarori bilan fizika ta’limi sifatini oshirish va raqamli muhitni rivojlantirish strategik vazifalar sifatida tasdiqlangan [4;2-b.]. Shu nuqtayi nazardan, virtual laboratoriyalarning didaktik imkoniyatlarini ilmiy asosda o‘rganish dolzarb masala hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Yarimo‘tkazgichlar fizikasi o‘qitishdagi muammolar yarimo‘tkazgichlar fizikasi o‘qitish bo‘yicha ilmiy adabiyotlar tahlili uch asosiy muammoni aniqlaydi.

Birinchi muammo – abstraktlik va mikroskopiklik. Sze va Ng (2006) ta’kidlashlaricha, yarimo‘tkazgich asboblarining ishlash prinsipi kvant mexanikasi qonunlariga asoslanadi, bu esa o‘quvchilardan mavhum tafakkur darajasini talab qiladi [5;45-b.]. Talabalar elektronlarning zonalar orasidagi o‘tishini, kamba-g‘allashgan sohadagi zaryad tashuvchilar harakatini bevosita kuzata olmaydilar.

Ikkinchi muammo – laboratoriya uskunalarining cheklanganligi. Yarimo‘tkazgichlar fizikasi bo‘yicha an’anaviy laboratoriya ishlari qimmat uskunalarni (spektrometrlar, kriostantlar, zond stansiyalari) talab qiladi. Ko‘pgina ta’lim muassasalari bunday uskunalar bilan ta’minlanmagan yoki ularning soni cheklangan [6;89-b.].

Uchinchi muammo – xavfsizlik va vaqt cheklovlari. Ba’zi tajribalar (masalan, yuqori kuchlanishli o‘lchovlar, past haroratli tajribalar) xavf tug‘diradi va uzoq vaqt talab qiladi. Bu esa o‘quv jarayonida ularni cheklangan miqdorda qo‘llashga majbur qiladi [7;156-b.].

Adabiyotlar tahlili asosida quyidagi bo‘shliqlar aniqlandi: virtual laboratoriyalarning umumiy didaktik imkoniyatlari yetarli darajada o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning yarimo‘tkazgichlar fizikasi kabi o‘ziga xos abstrakt fanlar doirasidagi imkoniyatlari tizimli tasniflanmagan. Mazkur tadqiqot ana shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, yarimo‘tkazgichlar fizikasini o‘qitishda virtual laboratoriyalarning didaktik imkoniyatlarini tizimli o‘rganishga qaratilgan.

Tadqiqotda bir nechta o‘zaro bog‘liq metodlardan foydalanildi. Didaktik tahlil metodi o‘quv vositalarining pedagogik funksiyalarini, ularning ta’lim maqsadlariga muvofiqligini va o‘quv jarayonidagi o‘rnini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, bu metod yarimo‘tkazgichlar fizikasi o‘qitishda virtual laboratoriyalarning didaktik salohiyatini baholashda qo‘llanildi. Qiyosiy pedagogik tahlil metodi an’anaviy laboratoriya ishlari va virtual laboratoriyalarni turli mezonlar bo‘yicha taqqoslash imkonini berdi hamda har ikki yondashuvning kuchli va zaif jihatlarini aniqlashga yordam berdi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi bir nechta omillar bilan ta’minlandi: turli xil ilmiy manbalardan foydalanish, xalqaro va mahalliy tajribani qiyoslash, nazariy tahlilni amaliy tavsiyalar bilan bog‘lash. Shu bilan birga, tadqiqotning asosiy cheklovi shundaki, u nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, empirik sinov o‘tkazilmagan. Bu esa kelgusidagi tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Mazkur tadqiqotda yarimo‘tkazgichlar fizikasini o‘qitishda virtual laboratoriyalarning didaktik imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tahlil jarayonida avvalo an’anaviy laboratoriya ishlarining cheklovlari o‘rganildi, so‘ngra virtual laboratoriyalarning didaktik funksiyalari asoslandi va ularning tasniflash modeli ishlab chiqildi.

Tadqiqot natijasida virtual laboratoriyalarning didaktik imkoniyatlarini tasniflashning uch darajali modeli ishlab chiqildi. Birinchi daraja – reprezentativ imkoniyatlar bo‘lib, u jarayonlarni ko‘rgazmali taqdim etishni qamrab oladi. Bu daraja virtual laboratoriyalarning eng asosiy funksiyasini – ko‘rinmas jarayonlarni ko‘rgazmali taqdim etishni o‘z ichiga oladi. Shu sababli virtual laboratoriyalar an’anaviy laboratoriyalarni to‘liq almashtirmasligi, balki ularni to‘ldirishi lozim.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda yarimo‘tkazgichlar fizikasini o‘qitishda virtual laboratoriyalarning didaktik imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni shakllantirishga imkon berdi.

Yarimo‘tkazgichlar fizikasi o‘qitishda an’anaviy laboratoriya ishlari besh turdagi cheklovga ega: uskuna cheklovi (qimmat va noyob uskunalar zarurati), xavfsizlik cheklovi (yuqori kuchlanish, past harorat xavfi), vaqt cheklovi (tajriba uzoq davom etadi), takrorlanuvchanlik cheklovi (uskuna eskirishi, material sarfi) va kuzatish cheklovi (mikroskopik jarayonlar ko‘rinmaydi). Bu cheklovlar virtual laboratoriyalarning didaktik imkoniyatlarini alohida ahamiyatli qiladi.

Kelgusidagi tadqiqotlar uchun quyidagi yo‘nalishlar tavsiya etiladi: virtual laboratoriyalarning turli o‘quv darajalarida (bakalavriat, magistratura) ta’sirini empirik o‘rganish; sun’iy intellekt integratsiyalashgan virtual laboratoriyalarning didaktik imkoniyatlarini alohida tadqiq qilish; virtual laboratoriyalarning kognitiv yuklama va motivatsiyaga ta’sirini eksperimental o‘rganish; milliy ta’lim sharoitiga mos virtual laboratoriyalarni ishlab chiqish bo‘yicha amaliy loyihalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Sze S.M., Ng K.K. Physics of Semiconductor Devices. 3rd ed. New York, Wiley, 2006, 45 p.

(2). Kolasinski K.W. Physical Chemistry of Semiconductor Materials and Processes. Chichester, Wiley, 2015, 112 p.

(3). Ubaydullayev A. Raqamli ta’lim texnologiyalari. Toshkent, “Iqtisodiyot”, 2021, 78-bet.

(4). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Fizika ta’limi sifatini oshirish va raqamli muhitni rivojlantirish” to‘g‘risidagi PQ-5032-qarori. Toshkent, 2021, 2-bet.

(5). Sze S.M., Ng K.K. Physics of Semiconductor Devices. 3rd ed. New York, Wiley, 2006, 45 p.

(6). Alimov R.X. Fizika o‘qitish metodikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2019, 89-bet.

(7). Mayer R.E. Multimedia Learning. 2nd ed. Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 156 p.

(8). Sweller J. Cognitive Load Theory. New York, Springer, 2011, 23 p.

Raximova Nuquljon Yusupovna (CHDPU “Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim nazariyasi va amaliyoti” kafedrasi o‘qituvchisi; nuquljonraximova564@gmail.com)

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH TA’LIM O‘QITUVCHILARIDA EKOPEDAGOGIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida ekopedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasini takomillashtirishning mazmuni, metodlari va pedagogik texnologiyalari yoritilgan. Muammoli ta’lim, keys-stadi, loyiha metodi, STEAM, interaktiv va raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, mazkur metodlarning ekologik bilim, amaliy ko‘nikma, ekologik madaniyat va kasbiy mas’uliyatni rivojlantirishdagi ahamiyati asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *ekopedagogika, ekopedagogik kompetensiya, bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi, ekologik ta’lim, ekologik madaniyat, kompetensiyaviy yondashuv, interfaol ta’lim, muammoli ta’lim, keys-stadi, loyiha metodi, STEAM, raqamli ta’lim, ekologik loyiha.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ РАЗВИТИЯ ЭКОПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье раскрываются содержание, методы и педагогические технологии совершенствования методики развития экопедагогических компетенций у будущих учителей начального образования. Проанализированы возможности использования проблемного обучения, кейс-стади, проектного метода, STEAM, интерактивных и цифровых технологий. Обосновано значение данных методов в развитии экологических знаний, практических навыков, экологической культуры и профессиональной ответственности будущих учителей.*

Ключевые слова: *экопедагогика, экопедагогическая компетентность, будущий учитель начального образования, экологическое образование, экологическая культура, компетентностный подход, интерактивное обучение, проблемное обучение, кейс-стади, проектный метод, STEAM, цифровое образование, экологический проект.*

IMPROVING THE METHODOLOGY FOR DEVELOPING ECO-PEDAGOGICAL COMPETENCIES IN FUTURE PRIMARY EDUCATION TEACHERS

Annotation. *The article examines the content, methods, and pedagogical technologies for improving the methodology of developing ecopedagogical competencies among future primary school teachers. The study analyzes the potential of problem-based learning, case study, project-based learning, STEAM, interactive, and digital technologies. The importance of these methods in developing environmental knowledge, practical skills, ecological culture, and professional responsibility of future teachers is substantiated.*

Keywords: *ecopedagogy, ecopedagogical competence, future primary school teacher, environmental education, ecological culture, competency-based approach, interactive learning, problem-based learning, case study, project-based learning, STEAM, digital education, environmental project.*

Kirish. Bugungi kunda ekologik muammolarning murakkablashuvi ta'lim tizimining barcha bosqichlarida ekologik mazmunni kuchaytirishni talab etmoqda. Ayniqsa, kelajak avlodga ekologik bilim, qadriyat va mas'uliyatni shakllantirishda boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega. Shu sababli bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarida ekopedagogik kompetensiya-larni rivojlantirishning samarali metodik tizimini ishlab chiqish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisob-lanadi [1;2;4;6].

O'zbekistonda ta'lim tizimini takomillashtirish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash, atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarda ham mazkur yo'nalishning dolzarbligi aks etgan. Xususan, ta'limning kompetensiyaviy yo'nalishini kuchaytirish, zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etish bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini yangi mazmun bilan boyitishni taqozo etmoqda [1;4-b.].

Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarida ekopedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasini takomillashtirishda an'anaviy reproduktiv ta'limdan kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan, interaktiv va integrativ ta'limga o'tish muhim metodologik yo'nalish sifatida namoyon bo'ladi. Reproduktiv ta'lim sharoitida o'qituvchi, asosan, axborot beruvchi va ta'lim jarayonini boshqaruvchi subyekt sifatida, talaba esa tayyor bilimlarni o'zlashtiruvchi sifatida ishtirok etadi. Bunday yondashuv ekologik muammolarni mustaqil tahlil qilish, muammoli vaziyatlarga yechim topish va ekologik faoliyatni tashkil etish uchun zarur bo'lgan amaliy kompetensiyalarni to'liq shakllantirish imkonini bermaydi.

Shundan kelib chiqib, takomillashtirilgan metodik modelda o'qituvchi va talaba o'rtasidagi subyekt-subyekt munosabatlarini qaror toptirish, interaktiv ta'lim muhitini yaratish hamda talabalarni ekologik mazmundagi faoliyatga jalb etish asosiy vazifa sifatida belgilanadi. Bunda talaba ekologik muammolarni tahlil qilish, muhokama qilish, loyihalash, amaliy topshiriqlarni bajarish va mustaqil izlanish orqali o'z ekopedagogik kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Maqolaning maqsadi – bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarida ekopedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasi mazmunini takomillashtirishga xizmat qiluvchi zamonaviy pedagogik metod va texnologiyalarni tizimlashtirish hamda ularning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash.

Maqsadga muvofiq quyidagi vazifalar belgilandi:

–ekopedagogik kompetensiyalarni rivojlantirishda zamonaviy ta'lim yondashuvlarining o'rnini aniqlash;

–ekopedagogik ta'lim metodlarini mazmuniy va faoliyat yo'nalishlari bo'yicha tasniflash;

–interaktiv, amaliy, ijodiy va refleksiv metodlarning imkoniyatlarini ochib berish;

–raqamli pedagogik vositalarning ekopedagogik kompetensiyalarni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini ko'rsatish;

–bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining ekologik bilim, qadriyat, amaliy ko'nikma va kasbiy mas'uliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan yaxlit metodik tizimni tavsiflash.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ekologik ta'lim va tarbiya masalalari pedagogika fanida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda. Ekologik bilimlarni ta'lim mazmuniga kiritish, o'quvchilarda tabiatga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish hamda ekologik madaniyatni rivojlantirish masalalari mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlarning asosiy tarkibiy qismini tashkil etadi [7].

O'zbek pedagogik tadqiqotlarida ekologik tarbiyaning mazmuni, ekologik bilim va ekologik madaniyatni shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. M.G.Nishonboyeva biologiya ta'limi jarayonida ekologik tarbiya imkoniyatlarini yoritgan [7]. I.X.Ayubova esa texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarida ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirishning pedagogik jihatlarini tadqiq etgan [8].

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda ekologik ta'limni kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan va integrativ yondashuvlar asosida tashkil etish masalasi ham muhim yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Mazkur yondashuvlarda ekologik kompetensiya faqat nazariy bilimlar yig'indisi sifatida emas, balki bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llash, ekologik qadriyatlarni shakllantirish, ekologik muammolarni tahlil qilish, qaror qabul qilish va ekologik mas'uliyatni namoyon etish qobiliyati sifatida talqin qilinadi.

Ekologik ta'limning samaradorligini oshirishda interaktiv va faoliyatga yo'naltirilgan metodlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Muammoli ta'lim, keys-stadi, loyiha metodi, munozara, debat, aqliy hujum, klaster, kichik guruhlarda ishlash kabi metodlar talabaning faol ishtirokini ta'minlash bilan birga, ekologik muammolarni mustaqil tahlil qilish va amaliy yechimlarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Shuningdek, zamonaviy ta’limda STEAM yondashuvining qo‘llanilishi ekologik mazmunni tabiiy-ilmiy, texnologik, muhandislik, san’at va matematik bilimlar bilan integratsiyalash imkonini beradi. Raqamli texnologiyalar esa ekologik jarayonlarni vizual modellashtirish, elektron resurslardan foydalanish, virtual tajribalarni tashkil etish va mustaqil ta’limni qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ekologik ta’lim, ekologik madaniyat va ekologik tarbiya masalalari yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, aynan bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida ekopedagogik kompetensiyalarni yaxlit metodik tizim asosida rivojlantirish, bunda interaktiv, loyihaviy, tadqiqotchilik, STEAM, raqamli va refleksiv metodlarni o‘zaro integratsiyalash masalasi yanada chuqur metodik izlanishlarni talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologik jihatdan kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan, interaktiv va integrativ yondashuvlarga asoslanadi. Ushbu yondashuvlar ekopedagogik kompetensiyani faqat ekologik bilimlar yig‘indisi sifatida emas, balki bilim, qadriyat, amaliy faoliyat, kommunikativ hamkorlik, mustaqil qaror qabul qilish va refleksiv faoliyatning o‘zaro uyg‘unligi sifatida shakllantirishni nazarda tutadi.

Tadqiqotda pedagogik kuzatish, nazariy tahlil, pedagogik tajribani umumlashtirish, ta’lim metodlarini tasniflash, muammoli vaziyatlarni modellashtirish, amaliy topshiriqlarni ishlab chiqish va metodik loyihalash usullaridan foydalanildi.

Ekopedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasida ta’lim metodlari uchta asosiy guruhga ajratildi:

1. Nazariy-ekologik bilimlarni shakllantiruvchi metodlar. Birinchi guruh talabalarda ekologik bilimlarning nazariy asoslarini shakllantirishga yo‘naltiriladi. Ushbu guruhga ma’ruza, tushuntirish, hikoya, yo‘riqnoma berish, namoyish, ko‘rgazmali vositalardan foydalanish, multimedia va videomateriallardan foydalanish kabi metodlar kiritiladi. Mazkur metodlar orqali ekologik tushunchalar, tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar, ekologik muammolarning sabablari va oqibatlari hamda ularni bartaraf etish yo‘llari haqida nazariy bilimlar shakllantiriladi.

2. Amaliy-ekopedagogik faoliyatni rivojlantiruvchi metodlar. Ikkinchi guruh ekopedagogik kompetensiyalarning amaliy komponentini rivojlantirishga qaratiladi. Bunda seminar va amaliy mashg‘ulotlarda darslik va ilmiy manbalar bilan ishlash, amaliy topshiriqlarni bajarish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, ekologik masalalarni yechish va kichik tadqiqot ishlarini bajarish kabi faoliyat turlaridan foydalaniladi. Mazkur faoliyatlar talabalarning ekologik bilimlarini amaliy vaziyatlarda qo‘llash, mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va ularga maqbul yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

3. Ijodiy, kommunikativ va refleksiv faoliyatni rivojlantiruvchi metodlar. Uchinchi guruh talabalarning ijodiy, kommunikativ va refleksiv faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltiriladi. Ushbu guruhga keys-stadi, loyiha, aqliy hujum, Venn diagrammasi, tushunchalar tahlili, kichik guruhlarda ishlash, munozara, pedagogik o‘yin, SWOT tahlil, debat, klaster, FSMU va INSERT kabi metod va texnologiyalar kiritiladi. Mazkur metodlardan foydalanish ekologik muammolarni turli nuqtayi nazardan tahlil qilish, muqobil qarorlarni ishlab chiqish, jamoaviy faoliyatni tashkil etish va kasbiy vaziyatlarda ekologik yondashuvlardan foydalanish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot materiallarini tizimlashtirish natijasida bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida ekopedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasini takomillashtirishning o‘zaro bog‘liq texnologik yo‘nalishlari aniqlandi.

1. Interaktiv ta’lim texnologiyalari. Interaktiv texnologiyalardan foydalanish talabaning ta’lim jarayonidagi faol ishtirokini ta’minlaydi. Muammoli ta’lim, keys-stadi, aqliy hujum, klaster, munozara, SWOT tahlil, debat va kichik guruhlarda ishlash ekologik mazmundagi vaziyatlarni tahlil qilish hamda mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini kengaytiradi.

Bunday yondashuvda o‘qituvchi tayyor bilimlarni yetkazib beruvchi emas, balki ta’lim faoliyatini tashkil etuvchi va yo‘naltiruvchi pedagogik hamkor sifatida namoyon bo‘ladi.

2. Keys-stadi texnologiyasi. Keys-stadi ekopedagogik kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim texnologiyalardan biridir. Ekologik mazmundagi muammoli vaziyatlarni tahlil qilish jarayonida talabalar real hayotiy holatlarni o‘rganadi, muammoning sabab va oqibatlarini aniqlaydi hamda ekologik jihatdan maqbul qarorlarni ishlab chiqadi. Ushbu texnologiya tanqidiy va ijodiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, kasbiy vaziyatlarga moslashish hamda o‘z faoliyatini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

3. Loyiha texnologiyasi. Loyiha faoliyati ekologik bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi. Talabalar ekologik muammolarni aniqlash, ularni o‘rganish, muammoni hal qilishga qaratilgan loyiha ishlab chiqish, uni amalga oshirish va natijalarni taqdim etish bosqichlarida faol ishtirok etadi.

Ekologik loyihalar talabalarning tashabbuskorligi, ijodkorligi, hamkorlikda ishlash qobiliyati va ekologik mas’uliyatini rivojlantirishga yo‘naltiriladi.

4. STEAM texnologiyasidan foydalanish. STEAM elementlaridan foydalanish ekologik mazmunni tabiiy-ilmiy, texnologik, muhandislik, san’at va matematik bilimlar bilan integratsiyalash imkonini beradi. Natijada ekologik muammolarni kompleks ko‘rib chiqish va amaliy yechimlarni ishlab chiqish uchun sharoit yaratiladi.

5. Raqamli pedagogik texnologiyalar. Takomillashtirilgan metodik modelda multimedia taqdimotlari, elektron ta’lim resurslari, virtual ekologik laboratoriyalar, interaktiv testlar va raqamli ta’lim platformalaridan foydalanish muhim yo‘nalish sifatida belgilanadi.

Raqamli vositalar ekologik jarayonlarni vizual namoyish etish, virtual tajribalarni tashkil etish, mustaqil ta’limni qo‘llab-quvvatlash va talabalarning individual faoliyatini tashkil etish imkonini beradi.

6. Mustaqil va ijtimoiy-ekologik faoliyat. Metodik modelda mustaqil va ijtimoiy-ekologik faoliyatga ham alohida e’tibor qaratiladi. Bunda ekologik mavzularda esse yozish, tezis va maqolalar tayyorlash, annotatsiya yozish, ekologik loyihalar ishlab chiqish, ilmiy manbalarni tahlil qilish, elektron portfoliolar yaratish, refleksiv topshiriqlar bajarish, “Yashil makon” loyihalarida ishtirok etish, ekologik aksiyalar, volontyorlik, ekoforum va ekoklublar, mahalla va maktab hamkorligi hamda tabiatni muhofaza qilish tadbirlarida qatnashish kabi faoliyat turlaridan foydalanish mumkin. Natijada nazariy bilim, amaliy faoliyat, ijodiy izlanish va refleksiya jarayonlarini birlashtiruvchi yaxlit metodik tizim shakllanadi.

Ekopedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish texnologiyalarining umumlashtirilgan tasnifi

№	Texnologik yo‘nalish	Asosiy metodlar	Shakllantiriladigan kompetensiyalar
1	Nazariy-ta’limiy	Ma’ruza, tushuntirish, hikoya, namoyish	Ekologik bilim
2	Interaktiv	Aqliy hujum, klaster, debat, munozara	Kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalar
3	Muammoli	Muammoli ta’lim, ekologik vaziyatlar tahlili	Tanqidiy fikrlash va qaror qabul qilish
4	Keys-stadi	Ekologik keyslar	Amaliy va kasbiy kompetensiyalar
5	Loyihaviy	Ekologik loyihalar	Tashabbuskorlik va amaliy faoliyat
6	STEAM	Integrativ topshiriqlar	Integrativ va ijodiy kompetensiyalar
7	Tadqiqotchilik	Kuzatish, monitoring, kichik tadqiqot	Tadqiqotchilik kompetensiyasi
8	Raqamli	Multimedia, elektron resurslar, virtual laboratoriya	Raqamli va axborot kompetensiyasi
9	Refleksiv	Portfolio, esse, refleksiv topshiriqlar	Refleksiv kompetensiya
10	Ijtimoiy-ekologik	Ekoklub, volontyorlik, ekologik aksiyalar	Ekologik mas’uliyat va fuqarolik faolligi

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekopedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish faqat ekologik bilimlarni berish bilan cheklanmasligi kerak. Ekologik bilimlarning amaliy faoliyat, qadriyat, kommunikativ hamkorlik, mustaqil izlanish va refleksiya bilan bog‘lanishi metodikaning yaxlitligini ta’minlaydi.

An’anaviy reproduktiv ta’limda talabaning tayyor ma’lumotlarni o‘zlashtirishiga ustuvorlik berilsa, takomillashtirilgan modelda talabaning faol subyekt sifatidagi mavqei kuchayadi. Bu esa ekologik muammolarni mustaqil tahlil qilish, turli qarashlarni solishtirish, ekologik jihatdan maqbul qarorlarni ishlab chiqish va ularni amaliyotda qo‘llash uchun imkoniyat yaratadi.

Mazkur metodik modelning muhim jihatlaridan biri uning integrativ xarakterga ega ekanligidir. Ekologik mazmun pedagogika, psixologiya, tabiiy-ilmiy bilimlar va raqamli texnologiyalar bilan o‘zaro bog‘lanadi. Shu orqali ekologik ta’lim alohida mavzu sifatida emas, balki bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy faoliyatini tashkil etuvchi tarkibiy komponent sifatida qaraladi.

Shuningdek, metodikada mustaqil va ilmiy-ijodiy faoliyatning mavjudligi talabalarning tadqiqotchilik, kommunikativ va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Esse, tezis, maqola, loyiha va ilmiy muhokamalardagi ishtirok orqali talaba ekologik masalalarga nisbatan shaxsiy munosabatini shakllantiradi va uni kasbiy faoliyat bilan bog‘lashni o‘rganadi.

Shu nuqtayi nazardan, ekopedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasining samaradorligi metodlarning alohida qo‘llanilishidan ko‘ra, ularning o‘zaro integratsiyasiga bog‘liq. Nazariy bilimlar interaktiv metodlar orqali faollashtirilishi, amaliy topshiriqlar orqali mustahkamlanishi, loyiha va tadqiqot faoliyati orqali rivojlantirilishi hamda refleksiya orqali baholanishi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa va takliflar. Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida ekopedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasi mazmunini takomillashtirishda kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan, interaktiv va integrativ yondashuvlardan foydalanish muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot materiallarini tizimlashtirish asosida ekopedagogik ta’lim metodlari uch guruhga: nazariy-ekologik bilimlarni shakllantiruvchi, amaliy-ekopedagogik faoliyatni rivojlantiruvchi hamda ijodiy, kommunikativ va refleksiv faoliyatni rivojlantiruvchi metodlarga ajratildi.

Muammoli ta’lim, keys-stadi, loyiha, aqliy hujum, klaster, munozara, SWOT tahlil, STEAM, kichik guruhlarda ishlash va boshqa interaktiv metodlarning integratsiyalashgan holda qo‘llanilishi talabalarning ekologik bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lashga imkon beradi.

Raqamli pedagogik vositalar – multimedia, elektron ta’lim resurslari, virtual ekologik laboratoriyalar, interaktiv testlar va raqamli platformalar ekopedagogik ta’limning zamonaviy axborot muhitini shakllantirishga xizmat qiladi.

Umuman, takomillashtirilgan metodik modelda bilim → amaliy faoliyat → ijodiy izlanish → hamkorlik → refleksiya uzviyligining ta’minlanishi bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida ekologik bilim, qadriyat, amaliy ko‘nikma, ekologik madaniyat va kasbiy mas’uliyatni kompleks rivojlantirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

– boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishidagi fanlar mazmuniga ekologik va ekopedagogik mazmundagi amaliy topshiriqlarni tizimli kiritish;

–ekologik keyslar, loyihalar va muammoli vaziyatlar bankini yaratish;

–STEAM va raqamli texnologiyalar asosida ekologik mazmundagi integrativ topshiriqlarni ishlab chiqish;

–talabalarning ekologik faoliyatini elektron portfolio va refleksiv topshiriqlar asosida baholash;

– oliy pedagogik ta’lim muassasalarida ekoklub, ekologik loyiha va volontyorlik faoliyatlarini rivojlantirish;

–bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekopedagogik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan metodik qo‘llanmalar va elektron ta’lim resurslarini yaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-farmoni.

(2). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5863-farmoni. Toshkent, 2019.

(3). O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1059-qarori. 2019-yil 31-dekabr.

(4). O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni. O‘RQ-637. Toshkent, 2020.

(5). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-5024-farmoni. Toshkent, 2017.

(6). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston–2030” strategiyasini “Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot” yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-16-farmoni. Toshkent, 2025.

(7). Nishonboyeva M.G. Biologiya darslarida ekologik tarbiya. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1992, 104-bet.

(8). Ayubova I.X. Texnika oliy ta’lim muassasalari talabalarida ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirish tizimlari. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi, Toshkent, 2019, 149-bet.

Tillayev Azamat Ibragimovich (O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti, PhD; tillayev1@mail.ru)

KRIPTOGRAFIYA FANINING “KRIPTOGRAFIYANING MATEMATIK ASOSLARI” BO‘LIMI UCHUN MULTIMEDIALI DASTURIY TA’MINOT ISHLAB CHIQISH VA UNDAN FOYDALANISHNI TASHKIL ETISH

Annotatsiya. *Maqolada kriptografiya fanining “Kriptografiyaning matematik asoslari” bo‘limi uchun multimediali dasturiy ta’minotni ishlab chiqish va undan o‘quv jarayonida foydalanishni tashkil etish masalalari yoritilgan. Dasturiy ta’minot ADDIE modeli asosida loyihalangan bo‘lib, nazariy, animat-*

sion, virtual laboratoriya, nazorat va yordamchi modullardan iborat. Multimedia dizaynining kognitiv tamoyillari, modul arifmetikasi, Evklid algoritmi va modul bo'yicha darajaga ko'tarish mavzularini visuallashtirish yondashuvlari, dasturdan auditoriya, laboratoriya, mustaqil va masofaviy ta'limda foydalanish shakllari hamda samaradorlikni baholash tajribasining dizayni asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: *kriptografiya, sonlar nazariyasi, modul arifmetikasi, Evklid algoritmi, Eyler funksiyasi, multimediali dasturiy ta'minot, animatsiya, virtual laboratoriya, ADDIE.*

Тиллаев Азамат Ибрагимович (доцент Национального университета Узбекистана, PhD; tillayev1@mail.ru)

РАЗРАБОТКА МУЛЬТИМЕДИЙНОГО ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЛЯ РАЗДЕЛА «МАТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КРИПТОГРАФИИ» ДИСЦИПЛИНЫ «КРИПТОГРАФИЯ» И ОРГАНИЗАЦИЯ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье рассмотрены вопросы разработки мультимедийного программного обеспечения для раздела «Математические основы криптографии» дисциплины «Криптография» и организации его использования в учебном процессе. Программное обеспечение спроектировано на основе модели ADDIE и включает теоретический, анимационный, лабораторный, контрольный и справочный модули. Обоснованы принципы мультимедийного дизайна, подходы к визуализации модулярной арифметики, алгоритма Евклида и возведения в степень по модулю, формы использования программы и дизайн педагогического эксперимента.*

Ключевые слова: *криптография, теория чисел, модулярная арифметика, алгоритм Евклида, мультимедийное программное обеспечение, виртуальная лаборатория, ADDIE.*

Tillayev Azamat Ibragimovich (Associate Professor of the National University of Uzbekistan, PhD; tillayev1@mail.ru)

DEVELOPMENT OF MULTIMEDIA SOFTWARE FOR THE "MATHEMATICAL FOUNDATIONS OF CRYPTOGRAPHY" SECTION OF THE "CRYPTOGRAPHY" COURSE AND ORGANIZATION OF ITS USE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. *The article addresses the development of multimedia software for the "Mathematical Foundations of Cryptography" section of the Cryptography course and the organization of its use in teaching. The software is designed according to the ADDIE model and consists of theory, animation, virtual laboratory, assessment and reference modules. Multimedia design principles, approaches to visualizing modular arithmetic, the Euclidean algorithm and modular exponentiation, forms of classroom and distance use, and the design of a pedagogical experiment are substantiated.*

Keywords: *cryptography, number theory, modular arithmetic, Euclidean algorithm, multimedia software, virtual laboratory, ADDIE.*

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-farmoni bilan tasdiqlangan Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi hamda 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-farmoni bilan tasdiqlangan "Raqamli O'zbekiston–2030" strategiyasi o'quv jarayoniga raqamli ta'lim resurslarini joriy etishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi [1,2]. Zamonaviy kriptografik tizimlarning kriptobardoshliligi to'liq matematik asoslarga tayanadi. RSA algoritmi butun sonlarni tub ko'paytuvchilarga ajratish murakkabligiga, Diffi–Xellman kalit almashish protokoli diskret logarifmlash masalasining murakkabligiga asoslangan [5]. O'zbekiston Respublikasining O'z DSt 1092:2009 (elektron raqamli imzo) va O'zDSt 1105:2009 (ma'lumotlarni shifrlash algoritmi) davlat standartlari ham modul arifmetikasi va chekli maydonlar nazariyasini qo'llaydi. Shu sababli "Kriptografiyaning matematik asoslari" bo'limi kriptografiya kursining tayanch qismi hisoblanadi.

Amaliyotda ushbu bo'limni o'qitish bir qator qiyinchiliklarga duch keladi. Birinchidan, sonlar nazariyasi tushunchalari (taqqoslamalar, qoldiqlar halqasi, multiplikativ guruh, chekli maydon) abstrakt xarakterga ega va talabalar ularni kriptografik algoritmlar bilan bog'lashda qiynaladi. Ikkinchidan, kriptografiyada ishlatiladigan sonlar yuzlab xonali bo'lib, ular bilan qo'lda hisoblash imkonsiz, kichik sonlardagi misollar esa algoritmlarning samaradorligi haqida to'g'ri tasavvur bermaydi. Uchinchidan, Evklidning kengaytirilgan algoritmi yoki Xitoy qoldiqlar teoremasi kabi ko'p bosqichli protseduralarni doskada tushuntirishda talabalar oraliq natijalar orasidagi bog'lanishni yo'qotadi. Multimediali dasturiy ta'minot matn, grafika, animatsiya, video va interaktiv hisoblash vositalarini yagona muhitda birlashtirib, bu qiyinchiliklarni bartaraf etish imkonini beradi [9].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Kriptografiyaning matematik asoslari N.Koblitsning sonlar nazariyasi va kriptografiyaga bag‘ishlangan kursida, A.Menezes va hammualliflarning amaliy kriptografiya bo‘yicha qo‘llanmasida, shuningdek V.Stallings hamda K.Paar va Y.Pelsl darsliklarida tizimli bayon etilgan. Ushbu manbalarda modul arifmetikasi, Evklid algoritmi, Eyler funksiyasi, Ferma va Eyler teoremalari, Xitoy qoldiqlar teoremasi, tublik testlari va chekli maydonlar kriptografik algoritmlarning zaruriy nazariy asosi sifatida qaraladi. Tublikni ehtimoliy tekshirish algoritmlari G.Miller va M.Rabin ishlarida asoslangan [5,6].

Multimediali o‘quv resurslarini loyihalashning nazariy asosini R.Mayerning multimediali o‘rganishning kognitiv nazariyasi tashkil etadi. Unga ko‘ra, inson axborotni ko‘rish va eshitish kanallari orqali alohida qayta ishlaydi, har bir kanalning sig‘imi esa cheklangan. J.Svellerning kognitiv yuklama nazariyasi o‘quv materialining ortiqcha elementlari ishchi xotirani band qilib, o‘rganishni qiyinlashtirishini ko‘rsatadi [3,4].

Elektron o‘quv resurslarini ishlab chiqishda ADDIE modeli (tahlil, loyihalash, ishlab chiqish, joriy etish, baholash) keng qo‘llaniladi. Dasturiy ta’minot sifatini baholash uchun ISO/IEC 25010 xalqaro standartidagi sifat modeli, elektron o‘quv kurslarini LMS platformalariga integratsiya qilish uchun esa SCORM spetsifikatsiyasi asos bo‘lib xizmat qiladi. Kriptografiyani o‘qitishda CrypTool va SageMath kabi vositalar qo‘llaniladi, biroq ular o‘zbek tilidagi o‘quv mazmuni bilan integratsiyalashmagan va o‘quv mashg‘ulotining metodik tuzilmasini hisobga olmaydi. Mazkur holat o‘zbek tilida, bo‘lim dasturiga to‘liq mos, multimedia dizayni tamoyillariga asoslangan dasturiy ta’minot ishlab chiqish zaruratini ko‘rsatadi [10,11].

Dasturiy ta’minot ADDIE modeli asosida ishlab chiqildi. Tahlil bosqichida fan dasturi, talabalarning dastlabki tayyorgarligi va tipik xatolari o‘rganildi. Loyihalash bosqichida bo‘lim mazmuni o‘quv modullariga ajratildi va har bir mavzu uchun multimedia elementlari tanlandi. Ishlab chiqish bosqichida dasturiy ta’minot HTML5 va JavaScript texnologiyalari asosida yaratildi. Joriy etish va baholash bosqichlarida dastur o‘quv jarayonida sinovdan o‘tkazildi [7].

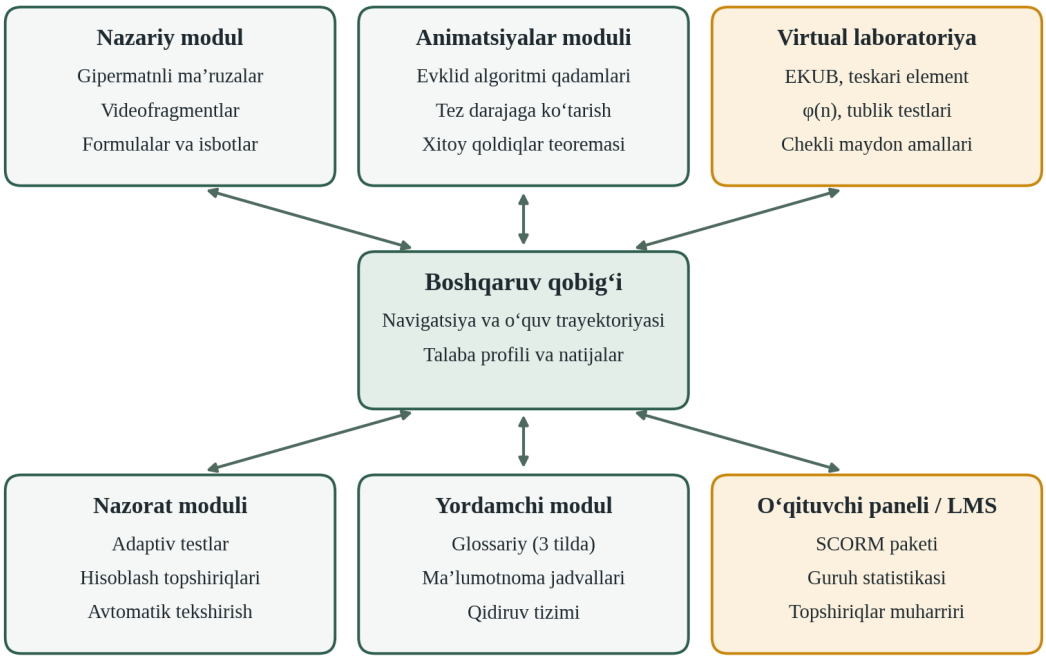
Natijalar va muhokama. Bo‘lim mazmuni va multimedia elementlarini tanlash. Bo‘lim mazmuni yetti mavzuga ajratildi. Har bir mavzu uchun uning tabiatiga mos multimedia elementi tanlandi: bosqichli protseduralar animatsiya, sonli qonuniyatlar interaktiv kalkulator va jadvallar, ehtimoliy jarayonlar esa simulatsiya orqali ifodalandi (1-jadval).

1-jadval

Bo‘lim mavzulari va ularga mos multimedia elementlari

Mavzu	Asosiy tushunchalar	Multimedia elementi
Modul arifmetikasi	Taqqoslamalar, qoldiqlar halqasi $\mathbb{Z}_n$	“Soat siferblati” animatsiyasi, modul kalkulatori
EKUB va Evklid algoritmi	Bo‘linish, Bezu munosabati, teskari element	Qadamli animatsiya, jadval generatori
Eyler funksiyasi, Ferma va Eyler teoremalari	$\varphi(n)$, multiplikativ guruh $\mathbb{Z}_n^*$	Guruh jadvali vizualizatsiyasi, tajriba kalkulatori
Xitoy qoldiqlar teoremasi	Taqqoslamalar tizimi	Bosqichli yechuvchi, animatsiya
Modul bo‘yicha darajaga ko‘tarish	Kvadratga oshirish va ko‘paytirish usuli	Bitlar bo‘yicha qadamli animatsiya, grafik
Tublik testlari	Ferma testi, Miller–Rabin testi	Ehtimoliy simulyatsiya, statistika grafigi
Chekli maydonlar	GF(p), GF(2^n), ko‘phadlar arifmetikasi	Qo‘shish va ko‘paytirish jadvallari

2. **Dasturiy ta’minotning tuzilmasi.** Dasturiy ta’minot boshqaruv qobig‘i va unga ulangan oltita moduldan iborat (1-rasm). Boshqaruv qobig‘i navigatsiyani, talabaning o‘quv trayektoriyasini va natijalarini saqlashni ta’minlaydi. Nazariy modul gipermatnli ma’ruzalar, qisqa videofragmentlar, formulalar va isbotlarni o‘z ichiga oladi. Animatsiyalar moduli algoritmlarni bosqichma-bosqich ko‘rsatadi, virtual laboratoriya esa talabaga ixtiyoriy kattalikdagi sonlar bilan mustaqil hisoblash o‘tkazish imkonini beradi.

1-rasm. Multimediali dasturiy ta'minotning tuzilmasi.

Nazorat moduli adaptiv testlar va hisoblash topshiriqlarini avtomatik tekshiradi: hisoblash topshiriqlarida har bir talabaga tasodifiy parametrlar asosida alohida variant generatsiya qilinadi. Yordamchi modul o'zbek, rus va ingliz tillaridagi atamalar glossariysini va ma'lumotnoma jadvallarini o'z ichiga oladi. Dastur brauzerda internet aloqasisiz ishlaydi, SCORM paketi ko'rinishida esa Moodle kabi LMS platformalariga joylashtiriladi. Katta sonlar bilan aniq hisoblash JavaScript tilining ixtiyoriy aniqlikdagi BigInt tipi yordamida amalga oshirilgan [8].

3. Matematik mazmunni vizuallashtirish. Dasturda har bir mavzu formal ta'rif, animatsiyali misol va interaktiv tajriba ketma-ketligida bayon qilinadi. Modul arifmetikasining asosiy tushunchasi – taqqoslama:

$$a \equiv b \pmod{n} \iff n \mid (a - b). \tag{1}$$

Evklid algoritmi $r_{i+1} = r_{i-1} \bmod r_i$ rekurrent munosabati asosida ishlaydi, uning kengaytirilgan varianti esa Bezu munosabatini qanoatlantiruvchi koeffitsiyentlarni topadi:

$$a \cdot s + b \cdot t = EKUB(a, b). \tag{2}$$

Agar EKUB $(a, n) = 1$ bo'lsa, (2) dan a ning n modul bo'yicha teskarisi $a^{-1} \equiv t \pmod{n}$ kelib chiqadi. Dasturda kengaytirilgan Evklid algoritmi jadval ko'rinishida animatsiya qilinadi: har bir qadamda yangi qator paydo bo'ladi va hisoblashda qatnashgan kataklar rang bilan ajratiladi. 2-jadvalda RSA algoritmining o'quv adabiyotlarida keng qo'llaniladigan misoli uchun $e = 17$ ning $\varphi(n) = 3120$ modul bo'yicha teskarisini topish jarayoni keltirilgan.

2-jadval

Kengaytirilgan Evklid algoritmi: $17^{-1} \bmod 3120$ ni hisoblash

i	r_i	q_i	s_i	t_i
0	3120	–	1	0
1	17	183	0	1
2	9	1	1	−183
3	8	1	−1	184
4	1	8	2	−367

Jadvaldan $3120 \cdot 2 + 17 \cdot (-367) = 1$ ekani kelib chiqadi, demak, $17^{-1} \equiv -367 \equiv 2753 \pmod{3120}$. Talaba virtual laboratoriyada $17 \cdot 2753 = 46801 = 15 \cdot 3120 + 1$ tengligini tekshirib, natijaning to'g'riligiga ishonch hosil qiladi.

Eyler funksiyasi va Eyler teoremasi RSA algoritmining to'g'riligini asoslaydi:

$$\varphi(n) = n \cdot \prod_{p \mid n} (1 - 1/p), \quad a^{\varphi(n)} \equiv 1 \pmod{n}, \quad EKUB(a, n) = 1. \tag{3}$$

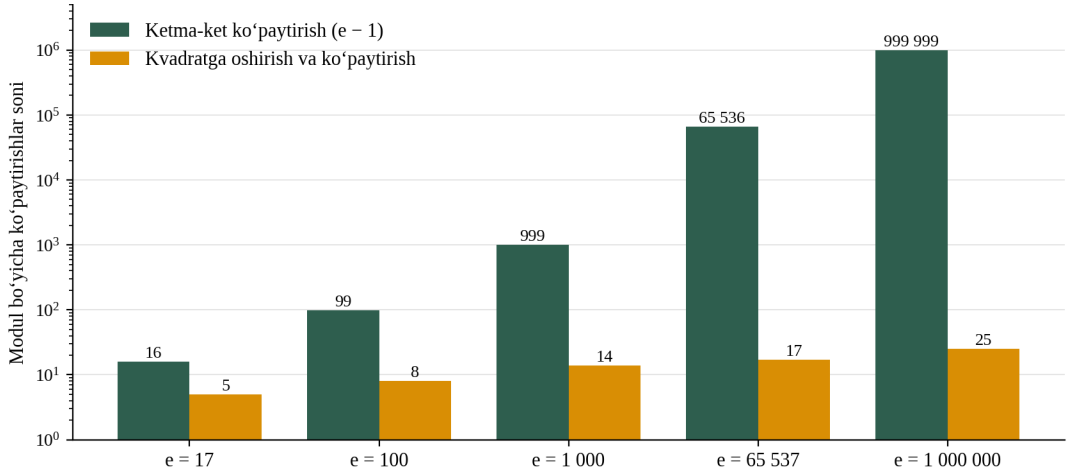
Xitoy qoldiqlar teoremasi o‘zaro tub modullar bo‘yicha taqqoslamalar tizimining yagona yechimini beradi:

$$x \equiv \Sigma\, a_i \cdot M_i \cdot y_i \ (mod\ M), \quad M = \prod m_i, \quad M_i = M/m_i, \quad y_i \equiv M_i^{-1} \ (mod\ m_i). \tag{4}$$

Modul bo‘yicha darajaga ko‘tarish mavzusida algoritmlar samaradorligini vizual taqqoslash muhim didaktik ahamiyatga ega. Daraja ko‘rsatkichi ikkilik ko‘rinishda $e = \Sigma\, e_i \cdot 2^i$ yozilsa, kvadratga oshirish va ko‘paytirish usulida ko‘paytirishlar soni quyidagiga teng:

$$N(e) = (\lfloor \log_2 e \rfloor) + (w(e) - 1), \tag{5}$$

bu yerda $w(e)$ – e ning ikkilik yozuvidagi birlar soni. Ketma-ket ko‘paytirishda esa $e - 1$ ta ko‘paytirish talab etiladi. 2-rasmda turli daraja ko‘rsatkichlari uchun (5) formula bo‘yicha hisoblangan qiymatlar keltirilgan. Masalan, RSA da keng qo‘llaniladigan $e = 65537$ uchun tez usul 17 ta ko‘paytirishni talab qiladi, ketma-ket usul esa 65536 tani.

2-rasm. Modul bo‘yicha darajaga ko‘tarishda ko‘paytirishlar soni (logarifmik shkala).

4. Multimedia dizayn tamoyillarini amalga oshirish. Dasturiy ta’minot interfeysi va mazmuni R. Mayerning multimediali o‘rganish tamoyillari asosida loyihalandi (3-jadval). Ularning maqsadi – talabaning kognitiv yuklamasini kamaytirib, e’tiborini matematik mohiyatga qaratish.

3-jadval

Multimedia dizayn tamoyillarining dasturda amalga oshirilishi

Tamoyil	Mazmuni	Dasturda amalga oshirilishi
Bo‘laklash	Murakkab materialni talaba boshqaradigan qismlarga ajratish	Animatsiya “Keyingi qadam” tugmasi bilan boshqariladi
Signallash	Muhim elementlarni ajratib ko‘rsatish	Joriy qadamdagi sonlar va formulalar rang bilan belgilanadi
Fazoviy yaqinlik	Matn va tasvirni yonma-yon joylashtirish	Izoh animatsiyaning bevosita yonida chiqadi
Modallik	Tasvirni og‘zaki izoh bilan birga berish	Videofragmentlar ovozli izoh bilan ta’minlangan
Ortiqchasiz bayon	Mavzuga aloqasiz elementlarni olib tashlash	Bezak elementlarisiz minimalistik interfeys

5. Dasturiy ta’minotdan foydalanishni tashkil etish. Dasturiy ta’minotdan o‘quv jarayonining to‘rt shaklida foydalanish ko‘zda tutilgan.

Ma’ruza mashg‘ulotida o‘qituvchi animatsiyalar moduli yordamida algoritmlarni bosqichma-bosqich namoyish etadi va har bir qadamdan oldin talabalarga keyingi natijani bashorat qilish savolini beradi. Amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarida talabalar virtual laboratoriyada individual variantlar bo‘yicha hisoblashlarni bajaradi va natijalarni qo‘lda bajarilgan hisoblar bilan solishtiradi. *Mustaqil ta’limda* nazariy modul va adaptiv testlar mavzuni takrorlash hamda o‘z-o‘zini nazorat qilish uchun ishlatiladi. *Masofaviy ta’limda* dastur SCORM paketi ko‘rinishida LMSga joylashtiriladi, o‘qituvchi esa guruh statistikasi asosida qiyin mavzularni aniqlaydi [9].

Natijalar multimedia dizayni tamoyillariga asoslangan o‘quv resurslarining samaradorligi haqidagi xalqaro tadqiqotlar xulosalariga mos keladi. Dasturning asosiy afzalligi – sonlar nazariyasining abstrakt tushunchalarini kriptografik algoritmlar bilan bevosita bog‘lashidir: talaba Evklid algoritmini alohida mashq

sifatida emas, balki RSA kalitini yaratishning zaruriy qadami sifatida o‘zlashtiradi. Virtual laboratoriyada katta sonlar bilan ishlash imkoniyati esa algoritmlarning hisoblash murakkabligi haqida aniq tasavvur shakllantiradi, 2-rasmda ko‘rsatilgan taqqoslash buning yaqqol misolidir. Shu bilan birga, dasturiy ta’minotdan foydalanishda ayrim cheklovlarni hisobga olish lozim. Animatsiyalarni passiv kuzatish talabaning faol fikrlashini almashtirmasligi kerak, shu sababli har bir animatsiya bashorat savollari va mustaqil hisoblash topshiriqlari bilan birga qo‘llaniladi. Shuningdek, talabalarning qo‘lda hisoblash ko‘nikmalarini saqlab qolish uchun nazorat ishlarining bir qismi dastursiz bajariladi. Tadqiqot ishi AL-9624115223-sonli “Kriptografiya” fani bo‘yicha elektron o‘quv qo‘llanma yaratish” mavzusidagi amaliy loyiha doirasida bajarildi.

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, “Kriptografiya”ning matematik asoslari” bo‘limini o‘qitishdagi asosiy qiyinchiliklar tushunchalarning abstraktligi, katta sonlar bilan qo‘lda hisoblashning imkonsizligi va ko‘p bosqichli protseduralarni idrok etishning murakkabligi bilan bog‘liq. Ikkinchidan, ADDIE modeli asosida ishlab chiqilgan, nazariy, animatsion, virtual laboratoriya, nazorat va yordamchi modullardan iborat multimediali dasturiy ta’minot bu qiyinchiliklarni bartaraf etish imkonini beradi. Uchinchidan, R.Mayerning multimedia dizayn tamoyillarini qo‘llash kognitiv yuklamani kamaytiradi, dasturdan ma’ruza, laboratoriya, mustaqil va masofaviy ta’limda tizimli foydalanish esa bo‘lim bo‘yicha o‘quv jarayonining uzluksizligini ta’minlaydi. Ishlab chiqilgan dasturiy ta’minot va metodikani kriptografiya fanining boshqa bo‘limlarini, shuningdek, diskret matematika va sonlar nazariyasi fanlarini o‘qitishda ham qo‘llash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-farmoni. www.lex.uz.

[2]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi «Raqamli O‘zbekiston–2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-farmoni. www.lex.uz.

[3]. Mayer R.E. Multimedia Learning. 2nd ed. New York, Cambridge University Press, 2009, 304 p.

[4]. Branch R.M. Instructional Design: The ADDIE Approach. New York, Springer, 2009, 203 p.

[5]. Stallings W. Cryptography and Network Security: Principles and Practice. 7th ed. Pearson, 2017, 767 p.

[6]. Paar C., Pelzl J. Understanding Cryptography: A Textbook for Students and Practitioners. Berlin, Springer, 2010, 372 p.

[7]. Tillayev A.I. Videoma’ruzalar tayyorlashning zamonaviy dasturiy vositalari yordamida o‘quv video materiallarini ishlab chiqish. “O‘zMU xabarlari”, 2025, 1-son/12, 206–209-betlar.

[8]. Tillayev A.I. Oliy ta’limda videoma’ruzalar tayyorlashning umumiy qoidalari. “Ilm sarchashmalari” UrDU ilmiy jurnali, 2025, 12-son/2, 138–141-betlar.

[9]. Azamat Tillaev. Development of An Electronic Training Manual on Cryptographic Methods Using Modern Multimedia and Artificial Intelligence Technologies. International Journal of Pedagogics, 6(05), USA, 2026, p. 463–466.

[10]. CrypTool: e-learning platform for cryptography and cryptanalysis [elektron resurs]. URL, https:/ /www. cryptool.org.

[11]. SageMath: open-source mathematics software system [Elektron resurs]. URL: https://www.sagemath. org.

Melliyeva Dilfuza O‘ralovna (Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti, Pedagogika fakulteti, “Boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi; Email:d.meliyeva@.dtpi.uz;ORCID ID:0009-0005-7397-5233)

O‘QITUVCHINING O‘Z-O‘ZINI ANGLASHI, O‘QUV FAOLIYATINI REJALASHTIRISHI, MONITORING QILISHI VA BAHOLASH QOBILIYATLARINING KASBIY RIVOJLANISHDAGI O‘RNI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metakognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy-metodologik va amaliy asoslari yoritilgan. Tadqiqotda metakognitiv kompetensiyaning mazmuni, tarkibiy komponentlari hamda uni rivojlantirish imkoniyatlari kompetensiyaviy, fanlararo integrativ va refleksiv-faoliyatli yondashuvlar asosida tahlil qilingan. J.Flavell, G. Schraw va L.S.Vigotskiyning metakognitiv rivojlanish, kognitiv monitoring hamda rivojlantiruvchi ta’limga oid ilmiy qarashlari metodologik asos sifatida belgilangan. Tadqiqot jarayonida metakognitiv didaktik modullar, integrativ o‘quv klasterlari, fanlararo topshiriqlar, muammoli-amaliy vaziyatlar, refleksiv keyslar va o‘z-o‘zini baholash mexanizmlaridan foydalanish imkoniyatlari o‘rganilgan. Olingan natijalar mazkur metodik vositalarning bo‘lajak o‘qituvchilarda o‘z bilish faoliyatini rejalashtirish, monitoring qilish, boshqarish, baholash va refleksiv tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyatini ko‘rsatgan. Tadqi-*

qot asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metakognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishga qaratilgan amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *metakognitiv kompetensiya, metakognitsiya, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, metakognitiv bilim, kognitiv monitoring, o‘z-o‘zini boshqarish, refleksiya, fanlararo integratsiya, kompetensiyaviy yondashuv, refleksiv-faoliyatli yondashuv, integrativ topshiriqlar, metakognitiv didaktik modullar.*

РОЛЬ СПОСОБНОСТЕЙ УЧИТЕЛЯ К САМОПОЗНАНИЮ, ПЛАНИРОВАНИЮ, МОНИТОРИНГУ И ОЦЕНКЕ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ

Аннотация. *В статье освещаются теоретико-методологические и практические основы развития метакогнитивных компетенций будущих учителей начальных классов. Содержание и структурные компоненты метакогнитивной компетенции, а также возможности её развития анализируются на основе компетентностного, междисциплинарно-интегративного и рефлексивно-деятельностного подходов. В качестве методологической основы исследования определены научные взгляды Дж.Флавелла, Г.Шроу и Л.С.Выготского на метакогнитивное развитие, когнитивный мониторинг и развивающее обучение. В ходе исследования изучены возможности использования метакогнитивных дидактических модулей, интегративных учебных кластеров, междисциплинарных заданий, проблемно-практических ситуаций, рефлексивных кейсов и механизмов самооценки. Полученные результаты показали значимость данных методических средств для развития у будущих учителей навыков планирования, мониторинга, регулирования и оценки собственной познавательной деятельности, а также её рефлексивного анализа. На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации, направленные на совершенствование методики развития метакогнитивных компетенций будущих учителей начальных классов.*

Ключевые слова: *метакогнитивная компетенция, метакогниция, будущий учитель начальных классов, метакогнитивные знания, когнитивный мониторинг, саморегуляция, рефлексия, междисциплинарная интеграция, компетентностный подход, рефлексивно-деятельностный подход, интегративные задания, метакогнитивные дидактические модули.*

THE ROLE OF TEACHERS' SELF-AWARENESS AND THEIR ABILITIES TO PLAN, MONITOR, AND EVALUATE LEARNING ACTIVITIES IN PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Annotation. *This article examines the theoretical, methodological, and practical foundations for developing the metacognitive competencies of prospective primary school teachers. The content and structural components of metacognitive competence, as well as opportunities for its development, are analyzed through competency-based, interdisciplinary-integrative, and reflective-activity approaches. The theoretical perspectives of J.Flavell, G.Schraw, and L.S.Vygotsky on metacognitive development, cognitive monitoring, and developmental education serve as the methodological foundation of the study. The research explores the potential of metacognitive didactic modules, integrative learning clusters, interdisciplinary tasks, problem-based practical situations, reflective case studies, and self-assessment mechanisms. The findings demonstrate the significance of these methodological tools in developing prospective teachers' abilities to plan, monitor, regulate, evaluate, and reflectively analyze their own cognitive activities. Based on the findings, practical recommendations have been developed to improve the methodology for fostering metacognitive competencies among prospective primary school teachers.*

Keywords: *metacognitive competence, metacognition, prospective primary school teacher, metacognitive knowledge, cognitive monitoring, self-regulation, reflection, interdisciplinary integration, competency-based approach, reflective-activity approach, integrative tasks, metacognitive didactic modules.*

Kirish. Pedagogik amaliyotga zamonaviy kasbiy taraqqiyot yondashuvlarini tatbiq etish xorijiy tadqiqotlarda ham ko‘p yillik nazariy-metodologik izlanishlarni taqozo etgan. Xususan, dastlabki ilmiy konsepsiyalarda mutaxassisning faoliyatini umumiy ta’limiy talablar doirasida tashqaridan yo‘naltirish va an’anaviy metodik ko‘mak ko‘rsatish ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, zamonaviy bosqichda mazkur jarayon bevosita ichki kasbiy moslashuvchanlik hamda pedagogik faoliyatni individual traektoriya asosida optimallashtirish tamoyillariga yo‘naltirilmoqda [1;28-b.].

Quyida xorijiy davlatlarda o‘qituvchining o‘z-o‘zini boshqarish madaniyati, dars jarayonini monitoring qilish va kasbiy hamkorlik mexanizmlarining amaliyotga tatbiq etilish tajribasini tahlil qilamiz.

Xorijiy tajriba. Pedagogik refleksiya, darsni tahliliy monitoring qilish va kasbiy hamkorlik modellari Tadqiqotchilarning e'tirof etishicha, ta'lim tizimi rivojlangan mamlakatlarda o'qituvchining kasbiy o'sishini faqat tashqi ma'muriy nazorat yoki an'anaviy tekshiruvlar orqali ta'minlash samarasiz ekanligi o'tgan asrning 70–80-yillaridayoq o'z isbotini topgan [2;124–128-b.]. Natijada ta'lim sifatini oshirishning hal qiluvchi omili sifatida o'qituvchilarning bevosita ish joyida o'z faoliyatini tahlil qilish, darslarni birgalikda rejalashtirish va monitoring mexanizmlarini yo'lga qo'yish tizimiga o'tildi [3;100–105-b.]. Dastlabki yillarda pedagogik tahlil tizimsiz va qat'iy mezonlarsiz shakllangan bo'lsa-da, keyinchalik, bu jarayon institutsional tus oldi hamda o'qituvchi faoliyatini kompleks qo'llab-quvvatlashning quyidagi ustuvor mexanizmlari amaliyotga joriy etildi:

Jamoaviy pedagogik rejalashtirish va moslashuvchan yondashuv. O'quv jarayonini rejalashtirish faqat yakka tartibdagi majburiyat emas, balki fan o'qituvchilari, metodistlar va amaliyotchi psixologlardan iborat pedagogik guruhning hamkorlikdagi prognostik faoliyatiga aylandi. Dars rejalari o'quvchilarning real o'zlashtirish sur'ati va aqliy imkoniyatlarini oldindan prognoz qilgan holda, muqobil o'qitish ssenariylari asosida tuzila boshlandi.

Sinfdagi dars jarayonini interaktiv monitoring qilish. Dars xonasida o'quvchilar sonining me'yorlashtirilishi hamda fanni o'qitishda ikki nafar pedagogning (yetakchi mutaxassis va koordinator-o'qituvchining) hamkorlikdagi faoliyati yo'lga qo'yilishi har bir o'quvchining kognitiv faolligini bevosita darsning o'zida aniq monitoring qilish imkonini berdi. Bu esa o'qituvchiga dars o'rtasida o'qitish metodikasini zudlik bilan qayta moslashtirish (operativ korreksiya) imkonini yaratdi. Refleksiv tahlil va o'zaro kasbiy ko'mak madaniyati: Maktablarda bir martalik rasmiy attestatsiyalardan ko'ra, o'qituvchilarning darslarini muntazam kuzatish, o'zaro tajriba almashish va tahliliy muhokama qilish doimiy amaliyotga kiritildi [7;5–31-b.]. O'qituvchi o'z darsidagi kamchiliklarni ochiq anglab yetishi, xatolarini kasbiy o'sish imkoniyati sifatida qabul qilishi uchun qulay psixologik muhit shakllantirildi [8;135–146-b.].

Mezonli baholash va uzluksiz malaka oshirish tizimi. Pedagoglarning faoliyatini baholash faqat o'quvchilarning yakuniy baholari orqali emas, balki o'qituvchining o'z oldiga qo'ygan kasbiy maqsadlariga erishish dinamikasi, portfolio tahlili va amaliyotdagi tadqiqotchilik ko'nikmalari asosida mezonlashtirildi [7;20–23-b.]. Shu bilan birga, maktab rahbarlari va pedagoglar uchun bevosita ish jarayonidan uzilmagan holda har yili qat'iy belgilangan soatlarda maxsus refleksiv treninglar hamda mahorat darslaridan o'tish amaliy normaga aylantirildi [8;223–224-b.]. Tajriba shuni ko'rsatadiki, pedagogning kasbiy rivojlanishi tashqi ma'muriy bosim bilan emas, balki uning o'z faoliyatini anglash darajasi, prognostik rejalashtirish salohiyati, dars jarayonidagi doimiy monitoringi hamda o'z ish natijalarini mezonli baholay olish layoqati bilan bevosita belgilanadi [5;148-b.].

O'qituvchining o'z-o'zini anglashi. Kasbiy «Men» konsepsiyasining konseptual asosi va strukturaviy sathlari. Pedagogik faoliyatni metakognitiv boshqarish tizimida o'qituvchining o'z-o'zini anglashi uning kasbiy «Men» konsepsiyasini shakllantiruvchi va uzluksiz rivojlanish trayektoriyasini belgilovchi tayanch didaktik-psixologik poydevor hisoblanadi. Tadqiqotimiz doirasida o'qituvchining o'z-o'zini anglashi deganda, pedagogning o'z kasbiy-qadriyatli qarashlari, faoliyat motivatsiyasi, metodik kompetensiyalarining real holati (kuchli va zaif jihatlari), hissiy-emotsional barqarorligi hamda ta'lim oluvchilar bilan subyekt-subyekt munosabatlarini xolisona idrok etish, tahlil qilish va baholashga qaratilgan integral intellektual salohiyati tushuniladi [7;155–157-b.].

Xalqaro pedagogik amaliyotda I.A.Zimnyaya va uning hammualliflari ta'kidlaganidek, ta'lim muassasalarida yuqori sifat va samaradorlikka erishish uchun o'quv jarayonini uzluksiz kasbiy o'sish muhiti tamoyillariga muvofiq takomillashtirish zarur [6;34–42-b.]. Ushbu muhit, o'z navbatida, murakkab fanlar kesimida ta'lim berishda pedagogning shaxsiy intellektual hamda amaliy-ijrochilik salohiyatini to'laqonli ro'yobga chiqarishga qaratilgan yaxlit va moslashuvchan didaktik maydon yaratilishini ifodalaydi, o'qituvchi faoliyatidagi ichki to'siqlarni bartaraf etish hamda dars jarayonini yaxlit loyihalashtirish kabi ilg'or mexanizmlarning joriy etilishi o'z-o'zidan yuzaga kelmasdan, jahon tajribasida uzoq yillar davomida shakllangan xalqaro konseptual va me'yoriy poydevorga tayanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Pedagogning kasbiy rivojlanishi, o'z-o'zini anglashi, refleksiv faoliyati hamda pedagogik faoliyatni metakognitiv boshqarish masalalari zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur muammo doirasidagi ilmiy izlanishlarda o'qituvchining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish faqatgina tashqi metodik ta'sir va malaka oshirish bilan cheklanmasligi, balki pedagogning o'z faoliyatini anglash, tahlil qilish, baholash va takomillashtirishga bo'lgan ichki ehtiyoji bilan uzviy bog'liqligi ta'kidlanadi.

Pedagogik refleksiya muammosini o‘rgangan tadqiqotchilar o‘qituvchining o‘z faoliyatini kuzatishi, amalga oshirilgan pedagogik harakatlarning natijalarini tahlil qilishi va keyingi faoliyatini shu tahlil asosida qayta tashkil etishini kasbiy rivojlanishning muhim sharti sifatida ko‘rsatadilar. Shu nuqtayi nazardan, refleksiya pedagogning o‘z faoliyatiga tashqi kuzatuvchi sifatida qarashi, mavjud muammolarni aniqlashi va ularni bartaraf etishning maqbul usullarini izlash imkonini beruvchi mexanizm sifatida talqin qilinadi. Siz keltirgan manbalarda ham o‘qituvchilarning darslarini muntazam kuzatish, o‘zaro tajriba almashish va tahliliy muhokama qilish kasbiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlovchi muhim omillar sifatida qayd etilgan [7;5–3-1-b.].

O‘qituvchining kasbiy rivojlanishini tashkil etish masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda pedagogik faoliyatni individual va jamoaviy rejalashtirishning ahamiyati alohida ko‘rsatiladi. Jumladan, pedagogik rejalashtirishni faqat individual majburiyat sifatida emas, balki fan o‘qituvchilari, metodistlar va boshqa mutaxassislarning hamkorlikdagi faoliyati sifatida tashkil etish zarurligi ta’kidlangan [4;17–40-b.]. Bunday yondashuv o‘qituvchiga ta’lim oluvchilarning real ehtiyojlari, o‘zlashtirish sur’ati va individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda darsning muqobil ssenariylarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Pedagogik monitoring masalasiga oid ilmiy qarashlarda dars jarayonini muntazam kuzatish va o‘quvchilarning faoliyatini tahlil qilish o‘qituvchining operativ pedagogik qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirishi qayd etiladi. Xususan, dars jarayonidagi o‘quvchilarning kognitiv faolligini kuzatish orqali pedagog o‘qitish strategiyasini bevosita ta’lim jarayonining o‘zida qayta moslashtirishi mumkinligi ko‘rsatilgan [5;75–79-b.]. Mazkur yondashuv pedagogik faoliyatni statik emas, balki doimiy tahlil va korreksiyani talab qiladigan dinamik jarayon sifatida qarash imkonini beradi.

O‘qituvchining kasbiy rivojlanishida mezonli baholash va uzluksiz malaka oshirish masalalari ham alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlarda pedagog faoliyatini faqat ta’lim oluvchilarning yakuniy natijalari asosida baholash yetarli emasligi, balki o‘qituvchining individual kasbiy maqsadlarga erishish dinamikasi, metodik faoliyati, portfolio natijalari va tadqiqotchilik kompetensiyalarini ham hisobga olish zarurligi asoslanadi [7;20–23-b.]. Bunday yondashuv pedagogning kasbiy rivojlanishini muntazam va uzluksiz jarayon sifatida tashkil etishga xizmat qiladi.

Pedagogning kasbiy rivojlanishida o‘z-o‘zini anglash masalasi psixologik va pedagogik tadqiqotlarda ham muhim o‘rin egallaydi. I.A.Zimnyaya va uning hammualliflari ta’lim jarayonini uzluksiz kasbiy o‘sish muhitida tashkil etish zarurligini ta’kidlaydilar [7;34–42-b.]. Mazkur yondashuv pedagogning nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalarini, balki uning intellektual, shaxsiy va amaliy-ijrochilik imkoniyatlarini ham rivojlantirishni nazarda tutadi.

O‘qituvchining kasbiy “Men” konsepsiyasini shakllantirishga oid qarashlarda esa pedagogning o‘z kasbiy imkoniyatlari, qadriyatlari, motivlari, kompetensiyalari va pedagogik munosabatlarini anglash qobiliyati muhim omil sifatida qaraladi. Ushbu nuqtayi nazardan, o‘z-o‘zini anglash pedagogning mavjud kasbiy holatini xolis baholashi, kuchli va rivojlantirilishi lozim bo‘lgan jihatlarini aniqlashi hamda shaxsiy kasbiy rivojlanish yo‘nalishini belgilashiga imkon beruvchi psixologik-pedagogik mexanizm hisoblanadi.

Metakognitiv yondashuv doirasidagi tadqiqotlarda ham o‘qituvchining o‘z faoliyatini rejalashtirish, kuzatish, nazorat qilish va natijalarni baholash qobiliyatlari kasbiy faoliyat samaradorligining muhim tarkibiy qismlari sifatida qaraladi. Shu jihatdan, pedagogik refleksiya va metakognitiv boshqaruv bir-birini to‘ldiruvchi jarayonlar bo‘lib, o‘qituvchiga o‘z faoliyatini ongli ravishda boshqarish, yuzaga kelayotgan muammolarni aniqlash va tegishli pedagogik strategiyalarni tanlash imkonini beradi.

Xorijiy pedagogik tajribaga oid manbalarda o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashda jamoaviy rejalashtirish, darsni kuzatish, o‘zaro tahlil, kasbiy hamkorlik, refleksiv muhokama va uzluksiz malaka oshirish mexanizmlarining o‘zaro bog‘liqligi ko‘rsatib berilgan. Siz keltirgan tadqiqotlarda ham o‘qituvchining kasbiy o‘sishini faqat tashqi ma’muriy nazorat vositalari orqali ta’minlashdan ko‘ra, uning o‘z faoliyatini anglash va takomillashtirishga yo‘naltirilgan ichki kasbiy faolligini qo‘llab-quvvatlashga ustuvor ahamiyat berilishi qayd etiladi [74;124–128-b.; 26;100–105-b.].

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili pedagogning kasbiy rivojlanishi ko‘p komponentli jarayon ekanligini ko‘rsatadi. Unda o‘z-o‘zini anglash, pedagogik refleksiya, metakognitiv boshqaruv, dars faoliyatini monitoring qilish, individual kasbiy rejalashtirish, hamkasblar bilan hamkorlik va uzluksiz malaka oshirish mexanizmlari o‘zaro uzviy bog‘langan holda namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda ushbu komponentlarning ayrim jihatlari alohida o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularni o‘qituvchining kasbiy “Men” konsepsiyasi va individual kasbiy rivojlanish traektoriyasi bilan yagona tizim sifatida bog‘lash masalasi yanada chuqurroq metodologik asoslashni talab qiladi. Mazkur holat tadqiqotning dolzarbligini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini pedagogning kasbiy rivojlanishi, pedagogik refleksiya, o‘z-o‘zini anglash, metakognitiv boshqaruv hamda kasbiy hamkorlik jarayonlariga oid psixologik-pedagogik yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqotda o‘qituvchining kasbiy taraqqiyoti tashqi metodik ta’sir va ma’muriy nazorat bilan chegaralanmaydigan, balki pedagogning o‘z faoliyatini anglash, tahlil qilish, baholash va takomillashtirishga yo‘naltirilgan uzluksiz jarayon sifatida qaraladi.

Tadqiqot metodologiyasida shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga yo‘naltirilgan, refleksiv va metakognitiv yondashuvlar o‘zaro uyg‘unlikda qo‘llanildi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv pedagogning individual kasbiy ehtiyojlari, imkoniyatlari, motivlari va rivojlanish yo‘nalishlarini hisobga olishni nazarda tutsa, faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv o‘qituvchining kasbiy kompetensiyalarini real pedagogik faoliyat jarayonida shakllantirish va takomillashtirishga asoslanadi.

Refleksiv yondashuv doirasida pedagogning o‘z faoliyatini kuzatishi, dars jarayonidagi pedagogik qarorlarini tahlil qilishi, erishilgan natijalarni baholashi va aniqlangan muammolar asosida keyingi faoliyatini takomillashtirishi tadqiqotning muhim metodologik yo‘nalishi sifatida belgilandi. Bunda refleksiya o‘qituvchining kasbiy tajribasini qayta anglash va undan keyingi pedagogik faoliyatni takomillashtirish vositasi sifatida talqin qilindi.

Metakognitiv yondashuv asosida o‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatini rejalashtirish, monitoring qilish, nazorat qilish, baholash va korreksiya qilish jarayonlari o‘rganildi. Mazkur yondashuv pedagogga o‘zining kasbiy bilim va ko‘nikmalarini xolis baholash, mavjud kuchli va zaif jihatlarini aniqlash hamda individual kasbiy rivojlanish yo‘nalishini belgilash imkonini beruvchi mexanizm sifatida qaraldi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot doirasida pedagogning zamonaviy kasbiy taraqqiyotini ta’minlashga xizmat qiluvchi psixologik-pedagogik va metodik yondashuvlar tahlil qilindi. O‘rganilgan ilmiy qarashlar va xorijiy pedagogik tajribalarni umumlashtirish natijasida o‘qituvchining kasbiy rivojlanishi faqat tashqi nazorat, attestatsiya yoki an’anaviy malaka oshirish jarayonlari bilan cheklanmasligi, balki pedagogning o‘z faoliyatini anglash, muntazam tahlil qilish, monitoring qilish va natijalarga muvofiq faoliyatini korreksiyalash jarayonlari bilan uzviy bog‘liqligi aniqlandi.

Tahlil natijalari pedagogik kasbiy rivojlanishning asosiy mexanizmlari sifatida o‘z-o‘zini anglash, pedagogik refleksiya, metakognitiv boshqaruv, faoliyat monitoringi va kasbiy hamkorlikni ajratish imkonini berdi. Mazkur komponentlar alohida jarayonlar sifatida emas, balki o‘qituvchining uzluksiz kasbiy taraqqiyotini ta’minlovchi yagona tizimning o‘zaro bog‘langan tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Birinchi navbatda, pedagogik refleksiya o‘qituvchining kasbiy rivojlanishida tayanch mexanizm sifatida belgilandi. Refleksiv faoliyat orqali pedagog o‘z darsining mazmuni, qo‘llagan metodlari, ta’lim oluvchilarning faolligi va erishilgan natijalarni tahlil qiladi. Bunday tahlil o‘qituvchiga mavjud kamchiliklarni aniqlash bilan bir qatorda, keyingi darslarni takomillashtirish uchun zarur bo‘lgan pedagogik qarorlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Shu sababli refleksiya kasbiy faoliyat yakunidagi oddiy baholash emas, balki keyingi pedagogik faoliyatni loyihalashtirishga xizmat qiluvchi mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotda dars jarayonini monitoring qilish pedagogik faoliyatni operativ boshqarishning muhim sharti sifatida qaraldi. O‘qituvchining dars davomida ta’lim oluvchilarning faolligi, o‘zlashtirish darajasi, qiyinchiliklari va individual ehtiyojlarini kuzatib borishi ta’lim jarayonini vaziyatga mos ravishda qayta tashkil etish imkonini beradi. Bu esa pedagogga dars jarayonining o‘zida metodik yondashuvlarni o‘zgartirish, qo‘shimcha tushuntirish berish yoki muqobil topshiriqlardan foydalanish imkonini yaratadi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, jamoaviy pedagogik rejalashtirish ham kasbiy taraqqiyotning muhim sharti hisoblanadi. Darsni faqat individual rejalashtirish bilan cheklanib qolmasdan, fan o‘qituvchilari, metodistlar va boshqa mutaxassislar bilan hamkorlikda muhokama qilish pedagogik faoliyatni turli nuqtayi nazardan baholash imkonini beradi. Hamkorlikdagi rejalashtirish jarayonida o‘quvchilarning real imkoniyatlari, o‘zlashtirish sur’ati va ehtiyojlarini hisobga olgan holda muqobil pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish imkoniyati kengayadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari kasbiy hamkorlik va o‘zaro tajriba almashish o‘qituvchining refleksiv kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi. Hamkasblarning darslarini kuzatish, o‘zaro fikr almashish, dars jarayonlarini tahliliy muhokama qilish pedagogga o‘z faoliyatini boshqa professional nuqtayi nazardan ko‘rib chiqish imkonini beradi. Natijada o‘qituvchining o‘z faoliyatiga tanqidiy va konstruktiv munosabati shakllanadi.

O‘qituvchining o‘z-o‘zini anglashi tadqiqotda kasbiy “Men” konsepsiyasining muhim tarkibiy asosi sifatida tahlil qilindi. O‘z-o‘zini anglash jarayonida pedagog o‘zining kasbiy qadriyatlari, motivlari, metodik kompetensiyalari, kuchli va rivojlantirilishi zarur bo‘lgan jihatlarini anglaydi. Bu esa pedagogning kas-

biy rivojlanish ehtiyojlarini aniq belgilash va individual rivojlanish yo‘nalishini shakllantirish imkonini beradi.

Metakognitiv yondashuv asosidagi tahlillar shuni ko‘rsatdiki, pedagogning kasbiy faoliyatini samarali boshqarishi rejalashtirish, monitoring, nazorat, baholash va korreksiya jarayonlarining izchil amalga oshirilishiga bog‘liq. Ushbu jarayonlarning uzviyligi o‘qituvchiga nafaqat mavjud faoliyat natijalarini baholash, balki kelgusidagi pedagogik faoliyatini oldindan loyihalashtirish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari pedagogning kasbiy rivojlanishi o‘z-o‘zini anglash, pedagogik refleksiya, metakognitiv boshqaruv, dars monitoringi va kasbiy hamkorlikning uzviy birligi asosida samarali tashkil etilishini ko‘rsatdi. O‘qituvchining o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilishi va baholashi individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish uchun muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, zamonaviy kasbiy taraqqiyotda jamoaviy rejalashtirish, o‘zaro tajriba almashish va uzluksiz refleksiv faoliyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Takliflar:

1. Pedagoglarning o‘z-o‘zini baholash va refleksiv tahlil qilish ko‘nikmalarini muntazam rivojlantirish.
2. Dars jarayonida monitoring va metakognitiv boshqaruv mexanizmlaridan tizimli foydalanish.
3. O‘qituvchilar o‘rtasida o‘zaro dars kuzatuvi, tajriba almashish va kasbiy hamkorlikni kuchaytirish.
4. Har bir pedagog uchun individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini ishlab chiqish va muntazam yangilab borish.
5. Kasbiy rivojlanish jarayonini uzluksiz malaka oshirish va refleksiv treninglar bilan qo‘llab-quvvatlash.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). OECD. Teachers for the 21st Century: Using Evaluation to Improve Teaching [Electronic resource] / OECD. – Paris: OECD Publishing, 2013, 128 p. URL: https://doi.org/10.1787/9789264193864-en.

(2). Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action / D.A. Schön. New York, Basic Books, 1983, 384 p.

(3). Day C. Developing Teachers. The Challenges of Lifelong Learning. C.Day. London: Falmer Press, 1999. – 240 p.

(4). Vangrieken K. Teacher collaboration: A systematic review. K.Vangrieken, F.Dochy, E.Raes, E.Kyndt // Educational Research Review. 2015, vol. 15, p. 17–40.

(5). Pollard A. Reflective Teaching in Schools. A.Pollard. 4th ed. London, Bloomsbury Academic, 2014, 600 p.

(6). Kyriacou C. Effective Teaching in Schools. Theory and Practice. C.Kyriacou. 3rd ed. Cheltenham: Nelson Thornes, 2009, 168 p.

(7). Black P. Developing the theory of formative assessment. P.Black, D.Wiliam. Educational Assessment, Evaluation and Accountability. 2009, vol. 21, № 1, p. 5–31.

(8). Guskey T.R. Evaluating Professional Development. Thousand Oaks, CA: Corwin Press, 2000, 336 p.

Yunusova Xusnora Shuxrat qizi (Oliy ta’limni rivojlantirish tadqiqotlari markazi doktoranti, p.f.f.d., (PhD) dotsent v.b.; ahmadjon220292@gmail.com; ORCID iD: 0009-0009-5179-9362)

OLIY TA’LIMDA O‘QITUVCHILARNING INKLUZIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA UNIVERSAL DESIGN FOR LEARNING (UDL) MODELINING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida o‘qituvchilarning inkluziv kompetensiyasini rivojlantirishda Universal Design for Learning (UDL) modelining pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda UDL modelining asosiy tamoyillari – ta’lim jarayoniga jalb etishning ko‘p usullari, o‘quv materiallarini taqdim etishning turli shakllari hamda bilim va ko‘nikmalarni ifodalashning muqobil vositalari inkluziv ta’lim nuqtayi nazaridan yoritilgan. Ilmiy manbalar, xalqaro tajribalar va normativ-huquqiy hujjatlar asosida UDL yondashuvining pedagoglarning kasbiy faoliyatini takomillashtirish, ta’limdagi mavjud to‘siqlarni bartaraf etish, individual ehtiyojlarni hisobga olish hamda barcha talabalar uchun teng va qulay ta’lim muhitini yaratishdagi ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari UDL modelini oliy ta’lim amaliyotiga integratsiya qilish inklyuziv ta’lim samaradorligini oshirish va pedagoglarning inkluziv kompetensiyasini rivojlantirishning muhim omili ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *inkluziv ta’lim, inkluziv kompetensiya, Universal Design for Learning (UDL), oliy ta’lim, pedagogik imkoniyatlar, ta’limdagi to‘siqlar, moslashuvchan ta’lim muhiti, teng imkoniyatlar, o‘qituvchi kompetensiyasi, inkluziv pedagogika.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ МОДЕЛИ УНИВЕРСАЛЬНОГО ДИЗАЙНА ОБУЧЕНИЯ (UDL) В РАЗВИТИИ ИНКЛЮЗИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Аннотация. *В данной статье проанализированы педагогические возможности модели Universal Design for Learning (UDL) в развитии инклюзивной компетентности преподавателей высших образовательных учреждений. Рассмотрены основные принципы модели UDL, включающие разнообразные способы вовлечения обучающихся в образовательный процесс, различные формы представления учебного материала и альтернативные способы демонстрации знаний и навыков с позиций инклюзивного образования. На основе анализа научной литературы, международного опыта и нормативно-правовых документов обоснована значимость подхода UDL в совершенствовании профессиональной деятельности преподавателей, устранении образовательных барьеров, учёте индивидуальных потребностей обучающихся и создании равных возможностей для всех студентов. Результаты исследования показывают, что интеграция модели UDL в практику высшего образования является важным фактором повышения эффективности инклюзивного образования и развития инклюзивной компетентности преподавателей.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, инклюзивная компетентность, Universal Design for Learning (UDL), высшее образование, педагогические возможности, образовательные барьеры, гибкая образовательная среда, равные возможности, компетентность преподавателя, инклюзивная педагогика.*

PEDAGOGICAL POTENTIAL OF THE UNIVERSAL DESIGN FOR LEARNING (UDL) MODEL IN DEVELOPING INCLUSIVE COMPETENCE AMONG HIGHER EDUCATION TEACHERS

Annotation. *This article analyzes the pedagogical potential of the Universal Design for Learning (UDL) model in developing inclusive competence among higher education teachers. The study examines the core principles of UDL, including multiple means of engagement, representation, and expression, and highlights their role in ensuring effective inclusive education. Based on a review of scientific literature, international practices, and regulatory documents, the study substantiates the importance of the UDL approach in enhancing teachers’ professional competence, reducing educational barriers, addressing diverse learner needs, and creating equal learning opportunities for all students. The findings indicate that integrating the UDL model into higher education practice is a significant factor in improving the effectiveness of inclusive education and fostering the development of teachers’ inclusive competence.*

Keywords: *inclusive education, inclusive competence, Universal Design for Learning (UDL), higher education, pedagogical potential, educational barriers, flexible learning environment, equal opportunities, teacher competence, inclusive pedagogy*

Kirish. So‘nggi yillarda dunyo ta’lim tizimida inkluziv ta’limni rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Inkluziv ta’lim barcha ta’lim oluvchilarning, jumladan, nogironligi bo‘lgan va alohida ta’lim ehtiyojlariga ega shaxslarning teng huquq va imkoniyatlar asosida sifatli ta’lim olishlarini ta’minlashga qaratilgan pedagogik va ijtimoiy yondashuv hisoblanadi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasida ta’lim olish har bir insonning ajralmas huquqi sifatida e’tirof etilib, davlatlardan inkluziv ta’lim tizimini barcha bosqichlarda joriy etish talab etiladi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida inkluziv muhitni yaratish va uni samarali boshqarish zamo-naviy pedagogikaning dolzarb vazifalaridan biriga aylanmoqda.

Oliy ta’lim tizimida inkluziv ta’limning muvaffaqiyati, ko‘p jihatdan, pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi va inkluziv kompetensiyasiga bog‘liq. Inkluziv kompetensiya o‘qituvchining turli ehtiyoj va imkoniyatlarga ega talabalar bilan samarali ishlash, moslashtirilgan ta’lim strategiyalarini qo‘llash, teng imkoniyatlarni ta’minlash hamda ta’lim jarayonidagi mavjud to‘siqlarni bartaraf etishga qaratilgan bilim, ko‘nikma va qadriyatlar majmuasini o‘z ichiga oladi. Zamonaviy oliy ta’lim auditoriyalarida talabalarning kognitiv, jismoniy, ijtimoiy va psixologik xususiyatlari jihatidan xilma-xilligi ortib borayotganligi o‘qituvchilardan yangi pedagogik yondashuvlarni qo‘llashni talab etmoqda.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy ta’lim metodlari barcha talabalarning ehtiyojlarini qamrab olishda yetarli samara bermaydi. Ta’limni “o‘rtacha talaba” modeliga asoslab tashkil etish ayrim talabalarning ta’lim jarayonidan chetda qolishiga sabab bo‘ladi. Natijada ta’lim olishdagi tengsizliklar kuchayadi

hamda inkluzivlik tamoyillari to‘liq ta’minlanmaydi. Shu nuqtayi nazardan, ta’lim jarayonini moslashuvchan tashkil etishga imkon beruvchi Universal Design for Learning (UDL) modeli alohida ahamiyat kasb etadi.[1]

Universal Design for Learning (UDL) konsepsiyasi dastlab CAST (Center for Applied Special Technology) tadqiqotchilari tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u ta’lim jarayonini barcha talabalar uchun qulay va ochiq shaklda loyihalashga qaratilgan. Mazkur model ta’lim oluvchilarning individual farqlarini hisobga olish, o‘quv materiallarini turli shakllarda taqdim etish, talabalarning o‘quv faoliyatidagi ishtirokini rag‘batlantirish hamda bilimlarni namoyon etishning muqobil usullarini qo‘llashga asoslanadi. UDL yondashuvi orqali o‘qituvchi nafaqat ta’lim mazmunini moslashtiradi, balki talabalarning ta’lim jarayonidagi faolligi va mustaqilligini ham qo‘llab-quvvatlaydi.

Bugungi kunda AQSH, Buyuk Britaniya, Kanada, Avstraliya va Yevropaning qator mamlakatlarida UDL modeli inkluziv ta’limni rivojlantirishning samarali vositasi sifatida keng qo‘llanilmoqda. Xususan, University of East London hamda Rix Inclusive Research Institute tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda UDL tamoyillarini oliy ta’lim amaliyotiga integratsiya qilish pedagoglarning inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirish, talabalarning akademik faolligini oshirish va ta’lim sifati ko‘rsatkichlarini yaxshilashga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslangan.[2]

Mazkur tadqiqotning maqsadi oliy ta’limda o‘qituvchilarning inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirishda Universal Design for Learning (UDL) modelining pedagogik imkoniyatlarini tahlil qilish hamda uning inkluziv ta’lim samaradorligini ta’minlashdagi ahamiyatini aniqlashdan iborat. Tadqiqot doirasida UDL modelining nazariy asoslari, asosiy tamoyillari va o‘qituvchilarning inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirishdagi o‘rni ilmiy manbalar hamda xalqaro tajribalar asosida tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda oliy ta’lim o‘qituvchilarining inkluziv kompetensiyasini rivojlantirishda Universal Design for Learning (UDL) modelining pedagogik imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan nazariy-pedagogik yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida inkluziv ta’lim va UDL konsepsiyasiga oid xalqaro hamda mahalliy ilmiy adabiyotlar, me’yoriy-huquqiy hujjatlar va ilmiy hisobotlar tahlil qilindi.

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv hamda inklyuziv ta’limning zamonaviy tamoyillari tashkil etdi. Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi: Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish metodi–inkluziv ta’lim, pedagogik kompetensiya va Universal Design for Learning konsepsiyalariga oid ilmiy manbalarni o‘rganish va umumlashtirish maqsadida qo‘llanildi.

Qiyosiy-pedagogik tahlil metodi – UDL modelining xalqaro tajribadagi qo‘llanilishi hamda uning oliy ta’lim amaliyotidagi pedagogik imkoniyatlarini taqqoslash uchun foydalanildi.[3]

Kontent-tahlil metodi – UNESCO, WHO, CAST, BMT Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi (UNCRPD), University of East London va Rix Inclusive Research Institute tomonidan e’lon qilingan ilmiy manbalar hamda metodik tavsiyalar mazmunini tahlil qilishda qo‘llanildi.[4]

Mantiqiy-tahliliy metod – olingan ma’lumotlarni tizimlashtirish, umumlashtirish va ilmiy xulosalar chiqarishda foydalanildi.

Tadqiqot obyekti sifatida oliy ta’lim muassasalarida inklyuziv ta’lim jarayoni, predmeti sifatida esa o‘qituvchilarning inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirishda UDL modelining pedagogik imkoniyatlari belgilandi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish jarayonida UDL modelining asosiy tamoyillari – jalb etish (Engagement), axborotni taqdim etishning ko‘p usullari (Representation) hamda harakat va ifodalashning ko‘p usullari (Action and Expression) o‘qituvchilarning inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirish mezonlari bilan o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganildi. Shu asosda UDL modelining oliy ta’limda inkluziv ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi pedagogik imkoniyatlari aniqlandi.

---

[1] Birlashgan Millatlar Tashkiloti. Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya (Convention on the Rights of Persons with Disabilities). Nyu-York, United Nations, 2006, 37-bet.

[2] University of East London. Inclusive Education and Universal Design for Learning in Higher Education. London, UEL Press, 2022, 85 p.

[3] CAST. Universal Design for Learning Guidelines Version 3.0. Wakefield, MA: CAST Professional Publishing, 2024, 45 p.

[4] UNESCO. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education – All Means All. Paris, UNESCO Publishing, 2020, 512 p.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Universal Design for Learning (UDL) modeli oliy ta’lim o‘qituvchilarining inkluziv kompetensiyasini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Mazkur model ta’lim jarayonini barcha talabalar uchun ochiq, moslashuvchan va qulay tashkil etishga xizmat qiladi hamda o‘qituvchilarning inkluziv faoliyatini takomillashtirish imkonini yaratadi.

Tahlillar natijasida UDL modelining uch asosiy tamoyili o‘qituvchilarning inklyuziv kompetensiyasi tarkibiy qismlari bilan bevosita bog‘liqligi aniqlandi. Xususan, “Engagement” (jalb etish) tamoyili o‘qituvchilarning kommunikativ va motivatsion kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu tamoyil asosida pedagoglar talabalarni o‘quv jarayoniga faol jalb etish, ularning qiziqish va ehtiyojlarini hisobga olish hamda ijobiy psixologik muhit yaratish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

“Representation” (taqdim etish) tamoyili esa o‘qituvchilarning metodik kompetensiyasini rivojlantiradi. Mazkur tamoyil asosida o‘quv materiallari matn, audio, video, grafik va interaktiv vositalar orqali turli shakllarda taqdim etiladi. Natijada turli ehtiyoj va imkoniyatlarga ega talabalarning o‘quv materiallarini o‘zlashtirish darajasi ortadi hamda ta’limdagi mavjud to‘siqlar kamayadi.

“Action and Expression” (harakat va ifodalash) tamoyili talabalarga o‘z bilim va ko‘nikmalarini turli usullarda namoyish etish imkonini beradi. Ushbu yondashuv o‘qituvchilardan baholashning moslashuvchan shakllarini qo‘llashni talab etadi. Natijada talabalarning individual imkoniyatlari hisobga olinadi va baholash jarayonining adolatliligi ta’minlanadi.

Tadqiqot davomida UDL modelining inkluziv kompetensiyani rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari tizimlashtirildi (1-jadval).

1-jadval

UDL tamoyili	**Mazmuni**	**Rivojlantiradigan kompetensiyalar**
Engagement (jalb etish)	Talabalarni o‘quv faoliyatiga qiziqtirish va motivatsiyalash	Kommunikativ, motivatsion va ijtimoiy kompetensiyalar
Representation (taqdim etish)	Axborotni turli shakllarda yetkazish	Metodik va axborot-kommunikatsion kompetensiyalar
Action and Expression (ifodalash)	Bilimlarni namoyon etishning muqobil usullarini yaratish	Diagnostik, baholash va refleksiv kompetensiyalar

Olingan natijalar xalqaro tadqiqotlar bilan hamohang ekanligini ko‘rsatdi. Xususan, CAST tomonidan ishlab chiqilgan UDL yo‘riqnomalari hamda Meyer, Rose va Gordonlarning ilmiy qarashlarida ta’lim jarayonini moslashuvchan tashkil etish barcha talabalar uchun teng imkoniyatlar yaratishning muhim omili sifatida e’tirof etiladi. University of East London hamda Rix Inclusive Research Institute tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalari ham UDL tamoyillarini amaliyotga joriy etish pedagoglarning inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatdiki, UDL modeli inklyuziv ta’limni tashkil etishda faqat metodik vosita emas, balki pedagogik faoliyatni qayta loyihalashga xizmat qiluvchi kompleks yondashuv hisoblanadi. Mazkur model o‘qituvchilarga talabalar o‘rtasidagi individual farqlarni hisobga olish, ta’lim jarayonidagi mavjud to‘siqlarni oldindan aniqlash va bartaraf etish hamda barcha talabalar uchun qulay o‘quv muhitini yaratish imkonini beradi.[1]

Shunday qilib, tadqiqot natijalari UDL modelining oliy ta’lim o‘qituvchilarining inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari yuqori ekanligini hamda uni oliy ta’lim amaliyotiga keng joriy etish inklyuziv ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatdi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari oliy ta’lim o‘qituvchilarining inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirishda Universal Design for Learning (UDL) modelining muhim pedagogik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatdi. UDL yondashuvi ta’lim jarayonini barcha talabalarning individual ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etishga xizmat qiladi hamda inkluziv ta’limning asosiy tamoyillari – teng imkoniyatlar, ishtirok, erkin foydalanish va to‘siqlarni bartaraf etishni amaliyotga samarali tatbiq etish imkonini beradi.

Tahlillar natijasida UDL modelining asosiy tamoyillari – jalb etish (Engagement), taqdim etish (Representation) hamda harakat va ifodalash (Action and Expression) o‘qituvchilarning kommunikativ, metodik, diagnostik va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi aniqlandi. Mazkur model asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni talabalarning faolligini oshirish, ta’limdagi mavjud to‘siqlarni kamay-

[1] International Labour Organization. Disability and Employment: Global Trends Report. Geneva: ILO, 2020, 118 p.

tirish va o‘quv natijalarini yaxshilash imkonini beradi. Shuningdek, tadqiqot davomida UDL yondashuvi oliy ta’lim muassasalarida inkluziv muhitni shakllantirishning samarali vositasi ekanligi asoslandi. U pedagoglarga ta’lim mazmunini moslashtirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash hamda barcha talabalar uchun qulay o‘quv sharoitlarini yaratish imkoniyatini beradi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

–oliy ta’lim muassasalarida pedagoglarning inkluziv kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan malaka oshirish dasturlariga UDL tamoyillarini kiritish;

–bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida UDL texnologiyalariga oid maxsus modullarni joriy etish;

–ta’lim jarayonida o‘quv materiallarini turli formatlarda taqdim etish hamda baholashning moslashuvchan shakllaridan foydalanishni kengaytirish;

–raqamli ta’lim platformalarini UDL tamoyillari asosida takomillashtirish;

–oliy ta’lim muassasalarida inkluziv ta’lim samaradorligini baholashda UDL mezonlaridan foydalanish.

Xulosa sifatida ta’kidlash joizki, Universal Design for Learning modeli oliy ta’limda inklyuziv ta’limni rivojlantirish, pedagoglarning inkluziv kompetensiyasini takomillashtirish hamda barcha talabalar uchun teng va sifatli ta’lim imkoniyatlarini yaratishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Birlashgan Millatlar Tashkiloti. Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya (Convention on the Rights of Persons with Disabilities). Nyu-York, United Nations, 2006, 37-bet.

(2). World Health Organization. World Report on Disability. Geneva: WHO Press, 2021, 325 p.

(3). UNESCO. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education – All Means All. Paris, UNESCO Publishing, 2020, 512 p.

(4). CAST. Universal Design for Learning Guidelines Version 3.0. Wakefield, MA: CAST Professional Publishing, 2024, 45 p.

(5). Meyer A., Rose D.H., Gordon D. Universal Design for Learning: Theory and Practice. Wakefield, MA: CAST Professional Publishing, 2014, 234 p.

(6). Rose D.H., Meyer A. Teaching Every Student in the Digital Age: Universal Design for Learning. Alexandria, VA: ASCD, 2002, 220 p.

(7). Florian L. What Counts as Evidence of Inclusive Education? European Journal of Special Needs Education. 2014, vol. 29, № 3, p. 286–294.

(8). Ainscow M. Developing Inclusive Education Systems: What Are the Levers for Change? Journal of Educational Change. 2005, vol. 6, № 2, p. 109–124.

(9). Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. Bristol, Centre for Studies on Inclusive Education, 2016, 190 p.

(10). International Labour Organization. Disability and Employment: Global Trends Report. Geneva: ILO, 2020, 118 p.

(11). World Bank. Disability Inclusion Overview. Washington DC: World Bank Publications, 2021, 74 p.

(12). University of East London. Inclusive Education and Universal Design for Learning in Higher Education. – London, UEL Press, 2022, 85 p.

(13). Rix J., Sheehy K., Fletcher-Campbell F., Crisp M., Harper A. Exploring Inclusive Pedagogy and Learning. London, Routledge, 2020, 256 p.

Sulaymonova Dilora Abdurahmonovna (Buxoro davlat Tibbiyot instituti “O‘zbek tili va adabiyoti, rus va ingliz tili” kafedrasi assistenti; E-mail: dildora_sulaymonova@bsmi.uz)

BO‘LAJAK SHIFOKORLARDA EMPATIK KLINIK MULOQOT KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA DISKURSIV YONDASHUVNING IMKONIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada bo‘lajak shifokorlarning empatik klinik muloqot ko‘nikmalarini rus tili ta’limida rivojlantirish imkoniyatlari nazariy va diskursiv tahlil hamda pedagogik modellashtirish asosida yoritiladi. To‘rt komponentli tuzilma, mashqlar tizimi, baholash mezonlari va 60 soatlik kurs taklif etiladi. Ushbu metodik yechimlar kasbiy rus tili mashg‘ulotlariga mo‘ljallangan; samaradorlikni tajribada tekshirish kelgusidagi vazifadir.*

Kalit so‘zlar: *klinik empatiya, empatik muloqot, bo‘lajak shifokor, diskursiv yondashuv, rus tili, nutqiy strategiya, refleksiya.*

Сулаймонова Дилора Абдурахмоновна (Бухарский государственный медицинский институт, ассистент кафедры «Узбекский язык и литература, русский и английский языки»; E-mail: dildora_sulaymonova@bsmi.uz)

ВОЗМОЖНОСТИ ДИСКУРСИВНОГО ПОДХОДА В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ ЭМПАТИЧЕСКОГО КЛИНИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ У БУДУЩИХ ВРАЧЕЙ

Аннотация. *Возможности развития навыков эмпатического клинического общения будущих врачей при обучении русскому языку рассматриваются посредством теоретического и дискурсивного анализа и педагогического моделирования. Предложены четырёхкомпонентная структура, система упражнений, критерии оценивания и 60-часовой курс. Эти методические решения предназначены для профессионально ориентированных занятий; экспериментальная проверка эффективности является дальнейшей задачей.*

Ключевые слова: *клиническая эмпатия, эмпатическое общение, будущий врач, дискурсивный подход, русский язык, речевая стратегия, рефлексия.*

Sulaymonova Dilora Abdurakhmonovna (Bukhara State Medical Institute, Assistant, Department of Uzbek Language and Literature, Russian and English Languages; E-mail: dildora_sulaymonova@bsmi.uz)

POTENTIAL OF A DISCURSIVE APPROACH TO DEVELOPING EMPATHIC CLINICAL COMMUNICATION SKILLS IN FUTURE DOCTORS

Annotation. *This article examines opportunities to develop future doctors' empathic clinical communication skills in Russian language education through theoretical and discourse analysis and pedagogical modelling. A four-component structure, an exercise system, assessment criteria and a 60-hour course are proposed. These methodological proposals support professionally oriented Russian language classes. Experimental evaluation of their effectiveness remains a task for further research.*

Keywords: *clinical empathy, empathic communication, future doctor, discursive approach, Russian language, speech strategy, reflection.*

Kirish. Shifokorning kasbiy tayyorgarligi bemorni diqqat bilan tinglash, uning hissiy holatini anglash va tibbiy axborotni tushunarli yetkazishni ham qamrab oladi. Rus tili mashg‘ulotlarida ushbu ko‘nikmalarni rivojlantirish kasbiy-kommunikativ tayyorgarlikni kuchaytiradi. Tadqiqot maqsadi diskursiv yondashuv asosida empatik muloqotning komponentlari, mashqlari va baholash mezonlarini belgilashdir. Obyekt – kasbiy rus tili ta’limi; predmet – empatik klinik muloqotni rivojlantirish usullari. Muallifning metodik hissasi ularni 60 soatlik kursda tizimlashtirishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. L.Tan va hammualliflar klinik empatiyani bemor holatini anglash va g‘amxo‘rlikni muloqotda ifodalash bilan bog‘laydilar [9]. T.van Deyk diskursni tushunishda kontekst, ishtirokchilar roli va maqsadining ahamiyatini ko‘rsatadi [10]. Metatahlillar empatiyani rivojlantirishda maxsus ta’limiy mashg‘ulotlar va nazariy tushuntirishni amaliy mashqlar bilan uyg‘unlashtirishning imkoniyatlarini yoritadi [5;6]. Bu yondashuvlarni rus tili ta’limiga tatbiq etish uchun hissiy signallar, nutqiy javoblar va baholashni bog‘laydigan topshiriqlar zarur.

Nazariy-metodik tadqiqotda ilmiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish, umumlashtirish, klinik dialoglarni diskursiv tahlil qilish va pedagogik modellashtirish qo‘llanildi [1;2]. Avval klinik empatiya va diskurs tushunchalari o‘rganildi, keyin o‘quv dialoglaridagi hissiy signallar va javoblar qiyoslandi, yakunda mashqlar, kurs modullari va baholash mezonlari tizimlashtirildi. Muallifning pedagogik tajriba natijalari mazkur maqolada taqdim etilmagan.

Muhokama. Empatik klinik muloqot bemor hissiyotini anglash, vaziyatga mos nutqiy strategiyani tanlash, qo‘llab-quvvatlashni ifodalash va o‘z nutqini tuzatish ko‘nikmalarini birlashtiradi [3;8]. Uning to‘rt komponenti 1-jadvalda berilgan.

1-jadval

Bo‘lajak shifokorlarning empatik klinik muloqot ko‘nikmalari komponentlari

Komponent	Mazmuni	Kuzatiladigan harakat
Perseptiv-interpretativ	Hissiy holatni anglash	Xavotir va qo‘rquvni aniqlash
Lingvopragmatik	Mos ifodani tanlash	Aniqlashtirish va qo‘llab-quvvatlash
Interaktiv-strategik	Suhbatni boshqarish	Tinglash, axborotni izchil berish
Refleksiv-baholovchi	O‘z nutqini tahlil qilish	Xatoni tuzatish, muqobil javob

Masalan, “*Я боюсь, что со мной произойдёт что-то серьёзное”* degan bemorga *“Не волнуйтесь, ничего страшного”* deyish uning xavotirini inkor etishi mumkin. *“Я понимаю, что эта ситуация вызывает у вас тревогу. Давайте подробно обсудим результаты обследования и дальнейшие шаги”* javobi esa hissiyotni tan olib, hamkorlikni taklif qiladi. Dialog vaziyat, ishtirokchilar maqsadi, hissiy holat va nutqiy ta’sir bilan birgalikda tahlil qilinadi [2;10-b.].

O‘quv materiallari sifatida klinik keyslar, bemor hikoyalari, audio-video dialoglar va mediamatnlar qo‘llanadi. Mashqlar quyidagi to‘rt guruhda tashkil etiladi.

Birinchi guruh bemor hissiyotini anglash va aniqlash mashqlarini o‘z ichiga oladi. Bunda talabalar matn yoki dialogdagi bemorning hissiy holatini aks ettiruvchi so‘zlar, grammatik shakllar, ohang va vaziyatga oid belgilarni aniqlaydi. Chunonchi, bemorning asosiy xavotiri va qo‘rquvi qaysi iboralarda namoyon bo‘layotganini topadi, shifokor uning hissiyotini qanchalik to‘g‘ri payqaganini baholaydi hamda muloqot uzilishiga olib kelgan noo‘rin javoblarni ko‘rsatib beradi.

Ikkinchi guruhga javoblarni qiyoslash va qayta ifodalash mashqlari kiradi. Talabalar bemor kechinmalari e’tiborga olingan va e’tibordan chetda qolgan javoblarni taqqoslab, suhbatga salbiy ta’sir qiluvchi jumlalarni qayta tuzadi. Masalan: *“Успокойтесь, вы слишком много думаете об этом”* degan qo‘polroq jumla o‘rniga *“Похоже, эта ситуация сильно вас беспокоит. Расскажите, пожалуйста, чего вы опасаетесь больше всего”* tarzidagi ifodani taklif etadi. Bu orqali ular bemorning xavotirini inkor etmay, suhbatni samimiy davom ettirish ko‘nikmasini egallaydi.

Uchinchi guruh – klinik vaziyatga mos muloqot tuzish mashqlari. Bunda talaba muayyan holat uchun shifokor replikasini yoki to‘liq dialogni mustaqil ishlab chiqadi. Javob tuzishda bemorning yoshi, ijtimoiy maqomi, hissiy holati va tibbiy ma’lumotning qanchalik murakkabligi hisobga olinadi [8].

To‘rtinchi guruh rolli o‘yinlar va ularni tahlil qilish mashqlaridan iborat. Talabalar shifokor, bemor hamda kuzatuvchi vazifalarini bo‘lishib oladi. Simulatsiyadan so‘ng shifokorning muloqoti belgilangan mezonlar bo‘yicha tahlil qilinadi: u bemor xavotirini payqay oldimi, uni qanday so‘zlar bilan tan oldi va keyingi savolni qay darajada o‘rinli berdi? Aniqlangan kamchiliklar asosida muloqot qayta tuzilib, zarur bo‘lsa, rol qayta o‘ynaladi.

Natija. Matn yoki dialogning klinik mazmunga ega bo‘lishi uning o‘zi empatik muloqotni rivojlantirishi uchun yetarli emas. O‘quv materialida bemorning emotsional reaksiyasi, shifokorning nutqiy tanlovi va ushbu tanlovning muloqotga ta’sirini tahlil qilish imkoniyati bo‘lishi zarur. Bunday tuzilishda nazariy ma’lumot mustaqil maqsad emas, amaliy muloqot uchun kognitiv asos vazifasini bajaradi. Asosiy vaqt klinik vaziyatlarni tahlil qilish, dialog tuzish, rolli ijro, teskari aloqa va qayta ijroga ajratiladi.

Qisqa mashg‘ulotlarning imkoniyati 99 rezident ishtirok etgan tadqiqotda ham ko‘rsatilgan [7;1280–1286-b.]. Taklif etilayotgan 60 soatlik kurs nazariy tushuntirish, klinik tahlil, rolli ijro va refleksiyani birlashtiradi (2-jadval).

2-jadval

Rus tili ta’limida bo‘lajak shifokorlarning empatik klinik muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga mo‘ljallangan 60 soatlik kurs mazmuni

Modul	Mazmuni	Soat
1	Klinik empatiya va shifokor–bemor muloqoti	6
2	Bemorning hissiy va kommunikativ holati	8
3	Rus tilidagi empatik strategiya va taktikalar	12
4	Klinik dialog va mediamatnlarning diskursiv tahlili	10
5	Klinik keys, rolli o‘yin va simulativ muloqot	18
6	Refleksiya, teskari aloqa va yakuniy baholash	6
Jami		**60**

Empatik muloqotni baholashda shifokorning bemorni tushunishi va bu tushunishni suhbat davomida ifodalashi e’tiborga olinadi [3;4]. Mazkur kursda hissiy holatni aniqlash, mos ruscha ifodani tanlash, empatik javob, suhbatni boshqarish, nutqiy madaniyat va refleksiya hisobga olinadi. Kuzatuv varag‘i, yozma keys, rolli muloqot, video tahlili, o‘zaro baholash va o‘qituvchi ekspertizasi birgalikda qo‘llanadi.

Xulosa. Diskursiv yondashuv rus tili vositalarini klinik vaziyat va bemorning hissiy ehtiyoji bilan bog‘lashga imkon beradi. Taklif etilgan komponentlar, mashqlar va 60 soatlik kurs kuzatiladigan nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan. Kurs shaxsning umumiy empatiyasini tubdan o‘zgartirishni nazarda tutmaydi. Kelgusida uning samaradorligini tajriba va nazorat guruhlarida tekshirish, boshlang‘ich va yakuniy natijalarni qiyoslash hamda baholovchilar muvofiqligini aniqlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий: теория и практика обучения языкам. Москва, “ИКАР”, 2009, 448 с.

(2). Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград, “Перемена”, 2002, 477 с.

(3). Hojat M., Gonnella J.S., Mangione S., Nasca T.J., Magee M. Physician empathy in medical education and practice: experience with the Jefferson Scale of Physician Empathy. Seminars in Integrative Medicine. 2003, vol. 1, № 1, p. 25–41.

(4). Mercer S.W., Maxwell M., Heaney D., Watt G.C.M. The consultation and relational empathy (CARE) measure: development and preliminary validation and reliability of an empathy-based consultation process measure. Family Practice. 2004, vol. 21, № 6, p. 699–705.

(5). Ngo H., Sokolovic N., Hu J., Jenkins J. A systematic review identifying effective teaching methods and their combinations for increasing empathy in physicians: pairwise and network meta-analysis. BMC Medical Education. 2025, vol. 25, Article 1483, DOI: 10.1186/s12909-025-07917-x.

(6). Ngo H.L., Sokolovic N., Jenkins J.M. Teaching cognitive and affective empathy in medicine: a systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials, Medical Education Online. 2025, vol. 30, № 1, Article 2501263.

(7). Riess H., Kelley J.M., Bailey R.W., Dunn E.J., Phillips M. Empathy training for resident physicians: a randomized controlled trial of a neuroscience-informed curriculum. Journal of General Internal Medicine. 2012, vol. 27, № 10, p. 1280–1286.

(8). Silverman J., Kurtz S., Draper J. Skills for Communicating with Patients. 3rd ed. London, New York, Radcliffe Publishing, 2013, XVIII, 305 p.

(9). Tan L., Le M.K., Yu C.C. et al. Defining clinical empathy: a grounded theory approach from the perspective of healthcare workers and patients in a multicultural setting // BMJ Open. 2021, vol. 11, № 9, Article e045224. DOI: 10.1136/bmjopen-2020-045224.

(10). Van Dijk T. A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Ibraimov Marat Abdiganievich (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi e-mail: ibraimov.marat1406@gmail.com)

ELEKTRON TA’LIM MUHITIDA FORMATIV VA SUMMATIV BAHOLASHNI FUZZY MANTIQ ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Maqolada elektron ta’lim muhitida formativ va summativ baholash jarayonini fuzzy mantiq asosida takomillashtirish masalasi ko‘rib chiqiladi. O‘quvchilarning bilim va faoliyatini ko‘p mezonli baholash, noaniqliklarni hisobga olish hamda yakuniy elektron bahoni shakllantirish modeli taklif etiladi. Model fuzzifikatsiya, fuzzy inferensiya va defuzzifikatsiya bosqichlariga asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *elektron ta’lim, formativ baholash, summativ baholash, fuzzy mantiq, noaniqlik, elektron baholash, ko‘p mezonli baholash.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФОРМАТИВНОГО И СУММАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ В ЭЛЕКТРОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ НА ОСНОВЕ НЕЧЁТКОЙ ЛОГИКИ

Аннотация. *В статье рассматривается вопрос совершенствования формативного и суммативного оценивания в электронной образовательной среде на основе нечеткой логики. Предлагается модель многокритериального оценивания знаний и учебной деятельности обучающихся с учетом неопределенности. Модель включает этапы фаззификации, нечеткого вывода и дефаззификации.*

Ключевые слова: *электронное обучение, формативное оценивание, суммативное оценивание, нечеткая логика, неопределенность, электронное оценивание, многокритериальное оценивание.*

IMPROVING FORMATIVE AND SUMMATIVE ASSESSMENT IN AN E-LEARNING ENVIRONMENT BASED ON FUZZY LOGIC

Annotation. *The article considers the improvement of formative and summative assessment in an electronic learning environment based on fuzzy logic. A model for multicriteria assessment of students’ knowledge and learning activities is proposed, taking into account uncertainty. The model includes fuzzification, fuzzy inference, and defuzzification stages.*

Keywords: *e-learning, formative assessment, summative assessment, fuzzy logic, uncertainty, electronic assessment, multicriteria assessment.*

Kirish. Elektron ta’lim muhitining rivojlanishi o‘quvchilarning bilim va faoliyatini baholashning zamonaviy yondashuvlarini talab etmoqda. An’anaviy baholash o‘quvchining o‘zlashtirish dinamikasi, amaliy ko‘nikmalari va ta’limiy faolligini to‘liq aks ettira olmaydi. Shu nuqtayi nazardan, fuzzy mantiq asosida test natijalari, amaliy topshiriqlar, mustaqil ishlar va LMS faolligini yagona ko‘p mezonli tizimda baholash imkoniyati muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur yondashuv noaniqliklarni hisobga olgan holda formativ va summativ baholashni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Fuzzy mantiqning nazariy asoslari L.A.Zadeh tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, ushbu yondashuv noaniq tushunchalarni matematik modellashtirish imkonini beradi [1]. Keyingi tadqiqotlarda fuzzy tizimlarning ta’limdagi qo‘llanilishi, xususan, o‘quvchilar bilimini lingvistik mezonlar va fuzzy qoidalar asosida baholash masalalari rivojlantirilgan [3–7].

Elektron ta’lim va Learning Analytics rivojlanishi esa o‘quvchilarning test natijalari, LMS faolligi va boshqa ta’limiy ko‘rsatkichlarini baholashga imkon yaratmoqda [8–10]. Shu bilan birga, formativ va summativ baholash ko‘rsatkichlarini yagona fuzzy model asosida integratsiyalash masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Mazkur tadqiqot aynan ushbu muammoni hal etishga qaratilgan.

Asosiy qism. Qat’iy bo‘lmagan matematik modellar nazariyasining asoschisi amerikalik olim Lotfi A.Zadeh hisoblanadi. U 1965-yilda “Fuzzy Sets” nomli ilmiy maqolasini e’lon qilib, fuzzy to‘plamlar nazariyasiga asos soldi. Zadeh nazariyasining asosiy g‘oyasi shundan iboratki, real hayotdagi ko‘plab obyektlar va hodisalar qat’iy chegaralarga ega emas. Shuning uchun elementlar to‘plamga faqat tegishli yoki tegishli emas deb emas, balki ma’lum darajada tegishli deb qaralishi kerak. Mazkur nazariya inson tafakkuriga yaqin bo‘lgan qaror qabul qilish mexanizmini yaratishga imkon berdi.

Fuzzy to‘plamlar. Fuzzy to‘plam klassik to‘plamning umumlashtirilgan ko‘rinishi hisoblanadi. Klassik to‘plamda elementning tegishliligi faqat:

$$\mu_A(x) \in \{0,1\}$$

ko‘rinishida ifodalanadi. Fuzzy to‘plamda esa a’zolik darajasi

$$\mu_A(x) \in [0,1]$$

oraliqda bo‘ladi. Bu yerda:

0 – element to‘plamga tegishli emas;

1 – element to‘liq tegishli;

$0 < \mu(x) < 1$ – element qisman tegishli.

A’zolik funksiyasi. A’zolik funksiyasi fuzzy to‘plamlarning asosiy elementi hisoblanadi. U elementning fuzzy to‘plamga qanchalik tegishli ekanligini ifodalaydi. Umumiy ko‘rinishi:

$$\mu_A : X \to [0,1]$$

Pedagogik baholashda uchburchak (triangular) va trapetsiyasimon (trapezoidal) a’zolik funksiyalari keng qo‘llaniladi.

Pedagogik baholashda uchburchak (triangular) va trapetsiyasimon (trapezoidal) a’zolik funksiyalari keng qo‘llaniladi.

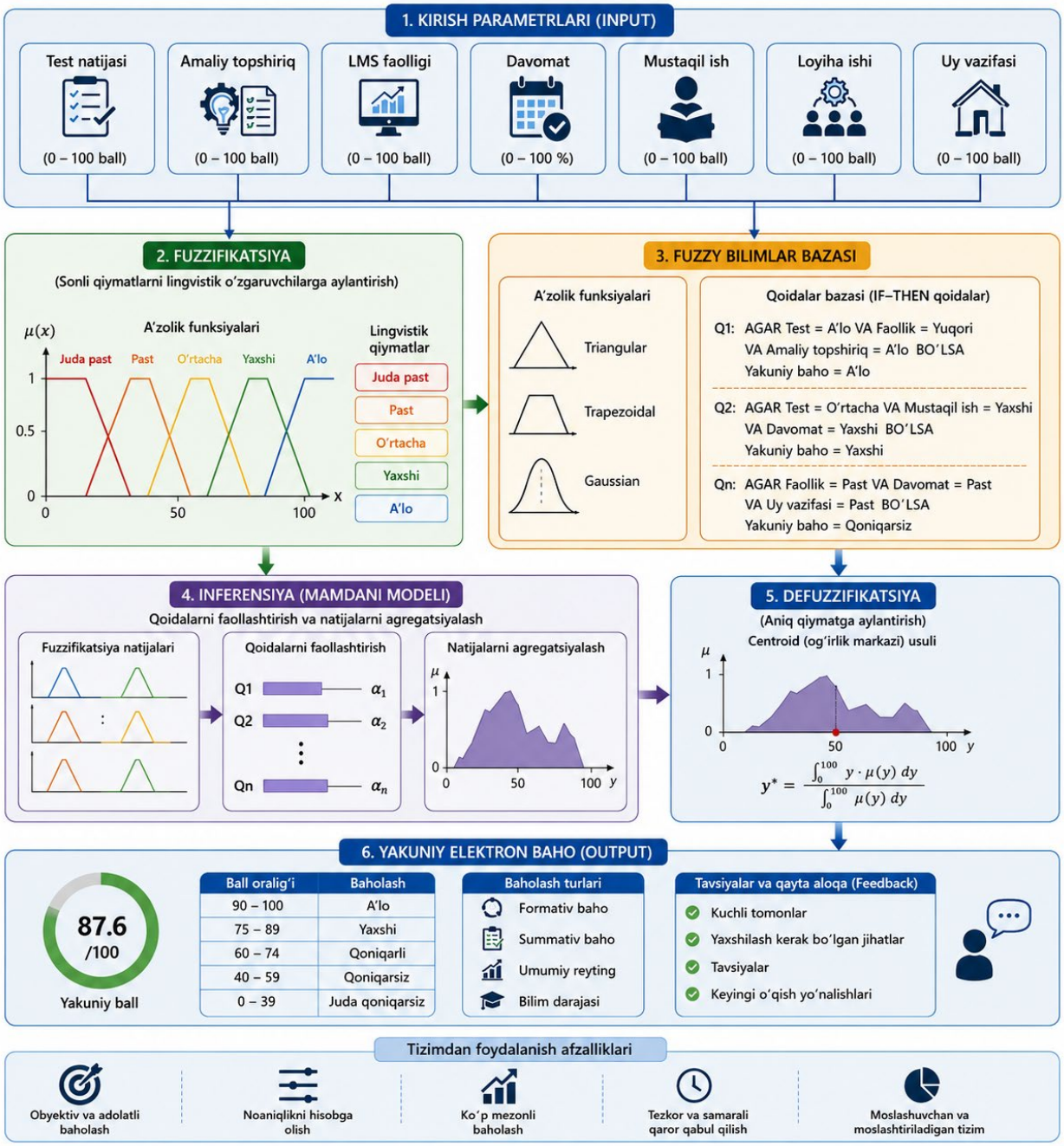
Lingvistik o‘zgaruvchilar. Fuzzy mantiqning muhim tushunchalaridan biri lingvistik o‘zgaruvchilardir. Lingvistik o‘zgaruvchi qiymatlari sonlar emas, balki tabiiy tildagi ifodalardan iborat bo‘ladi. Masalan, bilim darajasi juda past, past, o‘rtacha, yaxshi va juda yaxshi yoki faollik sust, qoniqarli, faol va juda faol.

Pedagogik baholashda aynan lingvistik o‘zgaruvchilar o‘qituvchi fikrini matematik modelga aylantirish imkonini beradi.

Fuzzy qoidalar. Fuzzy tizimning asosiy ishlash mexanizmi “agar – unda” (*if–then*) qoidalariga asoslanadi. Qoidalar bazasi ekspertlarning bilimlari asosida shakllantiriladi va fuzzy inferensiya jarayonining asosini tashkil etadi.

Ta’lim jarayonida o‘quvchilar bilimini baholashda an’anaviy usullar ko‘pincha aniq sonli ko‘rsatkichlarga asoslanadi. Biroq real ta’lim muhitida o‘quvchining bilim darajasi, faolligi, mustaqil ishlash qobiliyati va amaliy topshiriqlarni bajarish holati kabi ko‘plab omillar noaniq xarakterga ega bo‘lib, ularni faqat qat’iy mezonlar orqali baholash yetarli darajada samarali natija bermasligi mumkin. Shu sababli, noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish imkonini beruvchi fuzzy mantiq (noaniq mantiq) yondashuvi asosida bilimlarni baholash modellarini ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Taklif etilayotgan fuzzy baholash modeli o‘quvchining turli faoliyat ko‘rsatkichlarini (test natijalari, amaliy topshiriqlar, LMS tizimidagi faolligi, davomat, mustaqil ishlar, loyiha ishlari va uy vazifalari) yagona baholash tizimiga integratsiya qilish imkonini beradi. Mazkur model kirish parametrlarini fuzzy o‘zgaruvchilarga aylantirish, tegishli a’zolik funksiyalarini shakllantirish, bilimlar bazasidagi IF–THEN qoidalari asosida xulosa chiqarish, inferensiya jarayonini amalga oshirish hamda defuzzifikatsiya orqali yakuniy sonli bahoni aniqlash bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Fuzzy mantiq asosidagi elektron baholash modelining umumiy tuzilishi va uning asosiy funksional bosqichlari 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Fuzzy mantiq asosida o‘quvchilar bilimini elektron baholash modelining umumiy strukturasi.

1-rasmda keltirilgan modelda baholash jarayoni olti asosiy bosqichdan tashkil topgan: kirish parameterlarini shakllantirish, fuzzifikatsiya, fuzzy bilimlar bazasini yaratish, inferensiya mexanizmini amalga oshirish, defuzzifikatsiya va yakuniy elektron bahoni hosil qilish. Mazkur yondashuv o‘quvchi faoliyatini ko‘p mezonli hamda noaniqliklarni hisobga olgan holda kompleks baholash imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda elektron ta’lim muhitida o‘quvchilar bilimini fuzzy mantiq asosida ko‘p mezonli baholash yondashuvi qo‘llanildi. Baholashda test, amaliy topshiriq, mustaqil ish va LMS faolligi kabi ko‘rsatkichlar hisobga olindi. Metodologik jarayon: ma’lumotlarni yig‘ish→fuzzifikatsiya→fuzzy inferensiya→defuzzifikatsiya→yakuniy elektron baho ketma-ketligida amalga oshirildi.

Natija. Tadqiqot natijasida fuzzy mantiqqa asoslangan ko‘p mezonli elektron baholash modeli ishlab chiqildi. Model test, amaliy topshiriq, mustaqil ish va LMS faolligi kabi ko‘rsatkichlarni integratsiyalab, fuzzifikatsiya, fuzzy inferensiya va defuzzifikatsiya orqali yagona elektron bahoni shakllantirish imkonini beradi. Ushbu yondashuv formativ va summativ baholashni takomillashtirish hamda o‘quvchi faoliyatidagi noaniqliklarni hisobga olishga xizmat qiladi.

Xulosa. Fuzzy mantiq asosida elektron baholash o‘quvchilarning bilim va faoliyatini ko‘p mezonli baholash, noaniqliklarni hisobga olish hamda formativ va summativ baholash natijalarini yagona tizimda shakllantirish imkonini beradi. Taklif etilgan model orqali test, amaliy topshiriq, mustaqil ish va LMS faolligi kabi ko‘rsatkichlar integratsiyalanib, yakuniy elektron baho aniqlanadi. Mazkur yondashuv elektron ta’lim muhitida baholashning aniqligi, moslashuvchanligi va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Zadeh L.A. Fuzzy Sets // Information and Control. 1965, vol. 8, № 3, p. 338–353.

(2). Zadeh L.A. The Concept of a Linguistic Variable and its Application to Approximate Reasoning. Information Sciences. 1975, vol. 8, № 3, p. 199–249.

(3). Zimmermann H.J. Fuzzy Set Theory–and Its Applications. 4th ed. Dordrecht: Springer, 2001, 514 p.

(4). Pedrycz W., Gomide F. Fuzzy Systems Engineering: Toward Human-Centric Computing. Hoboken, Wiley -Interscience, 2007, 526 p.

(5). Kosko B. Fuzzy Thinking: The New Science of Fuzzy Logic. New York, Hyperion, 1993, 336 p.

(6). Chen S.M., Lee C.H. New Methods for Students’ Knowledge Assessment Based on Fuzzy Logic. International Journal of Uncertainty, Fuzziness and Knowledge-Based Systems. 2006.

(7). Bai S.M., Chen S.M. Evaluating Students’ Learning Achievement Using Fuzzy Membership Functions and Fuzzy Rules // Expert Systems with Applications. 2008.

(8). Siemens G., Long P. Penetrating the Fog: Analytics in Learning and Education // EDUCAUSE Review. 2011, vol. 46, № 5, p. 30 – 40.

(9). Romero C., Ventura S. Educational Data Mining and Learning Analytics: An Updated Survey // Wiley Interdisciplinary Reviews: Data Mining and Knowledge Discovery. 2020, vol. 10, № 3.

(10). Ferguson R. Learning Analytics: Drivers, Developments and Challenges. International Journal of Technology Enhanced Learning. 2012, vol. 4, № 5/6, p. 304–317.

Калимбетов Байрам Искендерович (Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, ассистент-преподаватель; kalimbetovbajram@gmail.com)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ВОСПИТАНИЯ У СТУДЕНТОВ ТРУДОЛЮБИЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются современные педагогические технологии, направленные на формирование трудолюбия у студентов. Раскрывается роль мотивации, практико-ориентированного обучения и индивидуального подхода. Обосновывается необходимость совершенствования образовательного процесса для развития личностных и профессиональных качеств обучающихся.*

Ключевые слова: *трудолюбие, педагогические технологии, студенты, образование, мотивация, проектное обучение.*

TALABALARDA MEHNATSEVARLIK FAZILATINI TARBIYALASHGA QARATILGAN PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Maqolada talabalarda mehnatsevarlikni shakllantirishga qaratilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar ko‘rib chiqiladi. Motivatsiya, amaliyotga yo‘naltirilgan ta’lim va individual yondashuvning o‘rni yoritiladi. Ta’lim oluvchilarning shaxsiy va kasbiy sifatlarini rivojlantirish uchun ta’lim jarayonini takomillashtirish zarurati asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *mehnatsevarlik, pedagogik texnologiyalar, talabalar, ta’lim, motivatsiya, loyihaviy ta’lim.*

IMPROVING PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES FOR FOSTERING DILIGENCE IN STUDENTS

Annotation. *The article examines modern pedagogical technologies aimed at fostering diligence among students. It highlights the role of motivation, practice-oriented learning, and an individual approach. The necessity of improving the educational process to develop students’ personal and professional qualities is substantiated.*

Keywords: *diligence, pedagogical technologies, students, education, motivation, project-based learning.*

Введение. В современном обществе особую значимость приобретает воспитание у молодежи таких качеств, как трудолюбие, ответственность, целеустремленность и самостоятельность. Эти качества являются основой успешной профессиональной деятельности и личностного развития. В условиях стремительного развития технологий, изменения требований рынка труда и глобализации

системы образования возникает необходимость совершенствования педагогических технологий, направленных на формирование трудолюбия у студентов.

Анализ литературы по теме. Проблема воспитания трудолюбия занимает значительное место в педагогической и психологической литературе. В научных исследованиях трудолюбие рассматривается как важное личностное качество, которое проявляется в положительном отношении к труду, ответственности за результаты деятельности, настойчивости, дисциплинированности и способности преодолевать возникающие трудности.

В классической педагогике большое внимание уделялось соединению обучения и воспитания с практической деятельностью. В трудах отечественных и зарубежных педагогов подчёркивается значение систематической деятельности, личного примера педагога и формирования у обучающихся ответственности за порученное дело. Современные исследования развивают данные идеи с учётом изменений образовательной среды и появления цифровых технологий.

Особый интерес представляет деятельностный подход, согласно которому личностные качества формируются непосредственно в процессе активной деятельности. С этой позиции трудолюбие нельзя сформировать только посредством теоретического объяснения его значения. Студент должен иметь возможность самостоятельно выполнять задания, принимать решения, планировать собственную деятельность и оценивать полученный результат.

В работах, посвящённых проблемному и проектному обучению, отмечается, что активное участие обучающихся в решении практических задач способствует развитию самостоятельности, ответственности и способности к длительной целенаправленной работе. Проектная деятельность, в частности, предполагает постановку цели, планирование этапов работы, распределение времени, выполнение конкретных действий и представление конечного результата. Все эти элементы непосредственно связаны с формированием трудовых качеств личности [3;65 с.].

Значительное внимание в современной литературе уделяется также мотивации студентов. Исследователи подчёркивают, что устойчивое трудолюбие преимущественно связано с внутренней мотивацией, интересом к деятельности и пониманием её практической значимости. Поэтому педагогические технологии должны создавать условия, при которых студент видит связь между выполняемой учебной работой, собственным развитием и будущей профессиональной деятельностью.

Отдельное направление исследований связано с цифровизацией образования. Использование образовательных платформ, электронных ресурсов, интерактивных заданий и систем дистанционного обучения расширяет возможности самостоятельной работы студентов. Вместе с тем цифровая образовательная среда требует от обучающегося развитых навыков самодисциплины, планирования времени и самоконтроля.

Таким образом, анализ научной литературы показывает, что воспитание трудолюбия наиболее эффективно осуществляется при сочетании мотивационного, деятельностного, практико-ориентированного и индивидуального подходов. Вместе с тем остаётся актуальной задача комплексного объединения традиционных и инновационных педагогических технологий с учётом особенностей студентов и современной образовательной среды.

Методология исследования. Методологическую основу исследования составили системный, деятельностный, личностно-ориентированный и компетентностный подходы. Их сочетание позволяет рассматривать трудолюбие не как отдельное качество, формируемое посредством одного педагогического приёма, а как результат целенаправленного и систематического образовательного воздействия.

Цель исследования заключается в теоретическом обосновании и определении эффективных педагогических технологий, способствующих воспитанию трудолюбия у студентов.

Для достижения поставленной цели определены следующие задачи:

1) изучить научно-педагогические подходы к определению сущности трудолюбия;

2) определить основные компоненты трудолюбия студентов;

3) проанализировать возможности современных педагогических технологий в его формировании;

4). определить роль мотивации, самостоятельной и практической деятельности студентов;

5) разработать рекомендации по совершенствованию образовательного процесса [6;90 с.].

В исследовании использовались следующие методы:

–теоретический анализ научной и педагогической литературы;

–сравнительный анализ традиционных и инновационных педагогических технологий;

–обобщение научно-педагогического опыта;

–наблюдение за учебной и практической деятельностью студентов;

–анкетирование студентов;

–анализ результатов учебной деятельности;

–педагогическое моделирование.

В качестве основных критериев сформированности трудолюбия были выделены мотивационный, деятельностный и рефлексивный компоненты.

Мотивационный компонент характеризует отношение студента к учебной и профессиональной деятельности, наличие интереса к выполняемой работе и стремление к достижению результата.

Деятельностный компонент проявляется в самостоятельности, ответственности, организованности, настойчивости и способности доводить начатую работу до конца.

Рефлексивный компонент связан со способностью студента анализировать собственные действия, выявлять допущенные ошибки и определять пути дальнейшего совершенствования.

Предлагаемая методология позволяет оценивать не только конечный результат деятельности, но и процесс его достижения, что особенно важно при исследовании такого комплексного личностного качества, как трудолюбие.

Анализ и результаты. Проведённый анализ показал, что традиционная организация учебного процесса не всегда обеспечивает достаточные условия для формирования у студентов устойчивого отношения к труду. При преобладании репродуктивных методов обучения студент часто выступает преимущественно в роли получателя готовой информации. В таких условиях возможности для проявления самостоятельности, инициативности и ответственности могут быть ограничены.

Внедрение активных педагогических технологий позволяет изменить характер взаимодействия преподавателя и студента. При проектном обучении студент самостоятельно участвует в постановке целей, поиске информации, планировании работы и оценивании результатов. Это способствует формированию ответственности за конечный результат и развитию навыков самоорганизации [1;78 с.].

Проблемное обучение также оказывает положительное влияние на формирование трудолюбия. Возникновение учебной проблемы требует от студента не готового ответа, а последовательного поиска решения. В процессе такой деятельности обучающийся сталкивается с определёнными трудностями и учится преодолевать их посредством анализа, поиска информации и практических действий.

Эффективным инструментом является кейс-метод. Анализ конкретных профессиональных ситуаций позволяет приблизить учебную деятельность к реальным условиям будущей профессии. Студенту необходимо самостоятельно определить проблему, рассмотреть возможные варианты решения и обосновать собственный выбор. Такая работа способствует развитию ответственности и инициативности.

Значительные возможности предоставляет и практико-ориентированное обучение. Участие студентов в практических занятиях, профессиональных практиках, исследовательских проектах и социальных инициативах позволяет увидеть непосредственный результат собственной деятельности. Осознание практической ценности труда способствует повышению внутренней мотивации.

Особую роль играет индивидуализация образовательного процесса. Различия в способностях, интересах, уровне подготовки и темпе работы студентов требуют дифференцированного подхода. Индивидуальные задания и образовательные траектории позволяют студентам ставить достижимые цели и постепенно повышать уровень сложности выполняемой деятельности.

Анализ современных подходов показывает также важность формирующего оценивания. Если оценка используется исключительно для фиксации конечного результата, она не всегда способствует развитию устойчивой мотивации. Регулярная обратная связь позволяет студенту понимать собственные достижения, выявлять недостатки и планировать дальнейшую работу.

Важным условием является создание педагогом ситуации, в которой труд воспринимается не как формальная обязанность, а как средство профессионального и личностного развития. При этом преподаватель должен выступать не только источником знаний, но и организатором самостоятельной деятельности, консультантом и наставником[5;87].

На основании проведённого анализа можно выделить следующие результаты совершенствования педагогических технологий:

Педагогическая технология	Формируемые качества
Проектное обучение	ответственность, самостоятельность, настойчивость
Проблемное обучение	активность, целеустремлённость, способность преодолевать трудности
Кейс-метод	инициативность, практическое мышление, ответственность
Цифровые технологии	самодисциплина, самостоятельность, самоорганизация
Практико-ориентированное обучение	профессиональная мотивация, ответственность
Индивидуализированное обучение	самостоятельность, уверенность, целеполагание
Формирующее оценивание	самоконтроль, рефлексия, стремление к улучшению результата

Таким образом, результаты анализа позволяют утверждать, что воспитание трудолюбия наиболее эффективно при комплексном использовании педагогических технологий. При этом особое значение имеют самостоятельная деятельность студента, практическая направленность обучения, внутренняя мотивация, систематическая обратная связь и личный пример преподавателя.

Перспективным направлением дальнейшего исследования является разработка диагностического инструментария для определения уровней сформированности трудолюбия у студентов и экспериментальная проверка эффективности предложенной системы педагогических технологий [2;35 с.].

Трудолюбие – это не только готовность выполнять определенную работу, но и внутреннее стремление к достижению целей, настойчивость, дисциплина и умение преодолевать трудности. Воспитание этого качества требует комплексного подхода, включающего использование современных педагогических методов, инновационных технологий и индивидуализацию образовательного процесса.

1. Понятие трудолюбия и его значение в развитии личности студента. Трудолюбие является важнейшей нравственной и профессиональной характеристикой личности. Оно включает в себя такие компоненты, как:

- мотивация к труду;
- ответственность за результат;
- настойчивость в достижении целей;
- способность к самоорганизации.

Для студентов трудолюбие играет ключевую роль, так как именно в период обучения формируются основные профессиональные и личностные качества. Студенты, обладающие высоким уровнем трудолюбия, демонстрируют лучшие академические результаты, быстрее адаптируются к требованиям профессии и более успешно строят карьеру.

В условиях современной экономики, где ценятся инициативность и гибкость мышления, трудолюбие становится не просто желательным качеством, а необходимым условием конкурентоспособности выпускника.

2. Роль педагогических технологий в формировании трудолюбия. Педагогические технологии представляют собой совокупность методов, форм и средств обучения, направленных на достижение образовательных целей. Воспитание трудолюбия требует использования таких технологий, которые способствуют активной деятельности студентов, развитию их самостоятельности и ответственности.

К традиционным методам обучения относятся лекции, семинары, практические занятия. Однако они не всегда обеспечивают достаточную вовлеченность студентов в образовательный процесс. В связи с этим возникает необходимость внедрения инновационных педагогических технологий.

Современные технологии обучения позволяют:

- активизировать познавательную деятельность студентов;
- формировать навыки самостоятельной работы;
- развивать критическое мышление;

• повышать мотивацию к обучению.

3. Инновационные педагогические технологии. Среди наиболее эффективных технологий, способствующих воспитанию трудолюбия, можно выделить:

3.1. Проектное обучение. Проектная деятельность позволяет студентам самостоятельно планировать свою работу, распределять обязанности и достигать конкретных результатов. В процессе выполнения проектов формируются такие качества, как ответственность, инициативность и настойчивость.

3.2. Проблемное обучение. Данная технология предполагает создание проблемных ситуаций, требующих от студентов активного поиска решений. Это стимулирует мыслительную деятельность и развивает способность к преодолению трудностей.

3.3. Модульное обучение. Модульная система позволяет студентам самостоятельно регулировать темп обучения, что способствует развитию самодисциплины и ответственности за результаты своей деятельности.

3.4. Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ). Использование цифровых платформ, онлайн-курсов и образовательных приложений способствует развитию самостоятельности студентов. Они учатся планировать свое время, искать информацию и контролировать процесс обучения.

4. Индивидуализация обучения как фактор развития трудолюбия. Каждый студент обладает уникальными способностями, интересами и уровнем подготовки. Индивидуализация обучения позволяет учитывать эти особенности и создавать условия для максимального раскрытия потенциала каждого обучающегося.

К методам индивидуализации относятся:

• дифференцированные задания;
• индивидуальные образовательные траектории;
• наставничество и тьюторство.

Такой подход способствует формированию внутренней мотивации к обучению, что является важным фактором развития трудолюбия.

5. Роль преподавателя в воспитании трудолюбия. Преподаватель играет ключевую роль в формировании трудолюбия у студентов. Он не только передает знания, но и выступает в качестве наставника, мотиватора и примера для подражания.

Основные функции преподавателя:

• создание благоприятной образовательной среды;
• поддержка инициативы студентов;
• формирование положительного отношения к труду;
• развитие навыков самоорганизации.

Личностные качества преподавателя, такие как ответственность, профессионализм и увлеченность своим делом, оказывают значительное влияние на студентов.

6. Практическая направленность обучения. Связь теории с практикой является важным условием формирования трудолюбия. Практико-ориентированное обучение позволяет студентам увидеть результаты своего труда и осознать значимость получаемых знаний.

Формы практической подготовки:

• стажировки;
• производственная практика;
• участие в научных исследованиях;
• выполнение реальных проектов.

Такая деятельность способствует развитию ответственности и формированию профессиональных навыков.

7. Мотивация как ключевой фактор трудолюбия

Мотивация является движущей силой любой деятельности. Для формирования трудолюбия необходимо развивать как внешнюю, так и внутреннюю мотивацию студентов.

Методы повышения мотивации:

• поощрение и признание достижений;
• постановка достижимых целей;
• создание ситуации успеха;
• использование игровых элементов (геймификация).

Внутренняя мотивация, основанная на интересе к учебе и стремлении к самореализации, является наиболее устойчивой.

8. Оценивание как инструмент воспитания трудолюбия.

Система оценивания должна быть направлена не только на контроль знаний, но и на стимулирование активности студентов. Формирующее оценивание позволяет отслеживать прогресс и мотивировать студентов к дальнейшему развитию.

Эффективные методы оценивания:

- портфолио;
- самооценка и взаимная оценка;
- проектная защита;
- регулярная обратная связь.

Такие подходы способствуют развитию ответственности и самоконтроля [4;53 с.].

Заключение. Совершенствование педагогических технологий является необходимым условием эффективного воспитания трудолюбия у студентов. В условиях современного общества традиционные методы обучения должны дополняться инновационными подходами, направленными на развитие самостоятельности, ответственности и мотивации.

Комплексное использование проектного, проблемного и модульного обучения, внедрение информационных технологий, индивидуализация образовательного процесса и активная роль преподавателя позволяют создать условия для формирования у студентов устойчивого трудолюбия.

Таким образом, воспитание трудолюбия – это не разовый процесс, а системная работа, требующая постоянного совершенствования педагогических технологий и учета современных требований общества и рынка труда.

Список использованной литературы:

(1). Иванов И.П. Педагогика. М., 2020.
(2). Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. М., 2019.
(3). Полат Е.С. Новые педагогические технологии. М., 2021.
(4). Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М., 2018.
(5). Зимняя И.А. Педагогическая психология. М., 2020.
(6). Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе. М., 2019.

Kadirniyazov Rashid Sarsenbaevich (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi; e-mail: rashidkadirniyazov@gmail.com)

INDIVIDUAL TA’LIM TRAEKTORIYASINI SHAKLLANTIRISHNING MEZONLARI, KO‘RSATKICHLARI VA DIAGNOSTIK MEXANIZMINI ISHLAB CHIQISH

Annotatsiya. *Maqolada maktab o‘quvchilarining individual ta’lim traektoriyasini shakllantirishda diagnostik mezonlar, ko‘rsatkichlar va baholash mexanizmini ishlab chiqish masalalari yoritiladi. O‘quvchilarning nazariy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari, mustaqil a’lim faoliyati va o‘zlashtirish dinamikasini kompleks baholashga alohida e’tibor qaratiladi. Shuningdek, qat’iymas mantiq asosida diagnostik profilni shakllantirish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *individual ta’lim traektoriyasi, qat’iymas mantiq, diagnostika, mezon, ko‘rsatkich, baholash, maktab o‘quvchisi.*

РАЗРАБОТКА КРИТЕРИЕВ, ПОКАЗАТЕЛЕЙ И ДИАГНОСТИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА ФОРМИРОВАНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТРАЕКТОРИИ

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы разработки диагностических критериев, показателей и механизма оценивания для формирования индивидуальной образовательной траектории школьников. Особое внимание уделяется комплексной оценке теоретических знаний, практических навыков, самостоятельной учебной деятельности и динамики успеваемости учащихся. Также рассматриваются возможности формирования диагностического профиля на основе нечеткой логики.*

Ключевые слова: *индивидуальная образовательная траектория, нечеткая логика, диагностика, критерий, показатель, оценивание, школьник.*

DEVELOPING CRITERIA, INDICATORS, AND A DIAGNOSTIC MECHANISM FOR DESIGNING AN INDIVIDUAL LEARNING TRAJECTORY

Annotation. *The article examines the development of diagnostic criteria, indicators, and assessment mechanisms for designing individual learning trajectories for school students. Particular attention is paid*

to the comprehensive assessment of theoretical knowledge, practical skills, independent learning activities, and learning progress. The potential of fuzzy logic for developing students' diagnostic profiles is also explored.

Keywords: *individual learning trajectory, fuzzy logic, diagnostics, criterion, indicator, assessment, school student.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida har bir o'quvchining individual xususiyatlari, bilim darajasi va ta'limiy ehtiyojlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish o'quvchilarning imkoniyatlariga mos ta'limni tashkil etishning muhim yo'nalishlaridan biridir. Mazkur jarayonda o'quvchilarning nazariy bilimlari, amaliy ko'nikmalari, mustaqil ta'lim faoliyati va o'zlashtirish dinamikasini kompleks diagnostika qilish zarur. Qat'iymas mantiqdan foydalanish esa baholashdagi noaniqliklarni hisobga olish hamda o'quvchilarning individual ta'lim ehtiyojlarini aniqlash imkonini beradi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi maktab o'quvchilarining individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish uchun diagnostik mezonlar, ko'rsatkichlar va baholash mexanizmini ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish va o'quvchilarning ta'limiy ehtiyojlarini aniqlash masalalari zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan hisoblanadi. C.A.Tomlinson o'quvchilarning individual xususiyatlari va tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda ta'limni differensial tashkil etish zarurligini ta'kidlaydi [2]. P.Black va D.Wiliam esa formativ baholash o'quvchilarning ta'lim natijalarini yaxshilash va keyingi o'quv faoliyatini rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini asoslagan [4].

L.A.Zadeh tomonidan ishlab chiqilgan qat'iymas to'plamlar nazariyasi noaniq va oraliq holatlarni matematik ifodalash imkonini beradi [1]. Ushbu yondashuv o'quvchilarning bilim darajasini faqat qat'iy chegaralar asosida emas, balki "past", "o'rta" va "yuqori" kabi lingvistik baholar orqali tavsiflash uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. G.Siemens va P.Long ta'lim analitikasi orqali o'quv jarayoniga oid ma'lumotlarni tahlil qilish va ta'lim sifatini yaxshilash imkoniyatlarini yoritgan [5]. C.Romero va S.Ventura esa ta'lim ma'lumotlarini intellektual tahlil qilish usullarining o'quv natijalarini aniqlash va prognozlashdagi ahamiyatini ko'rsatgan [7].

Tahlil natijasi. Ko'rib chiqilgan manbalar individual ta'limni tashkil etish, formativ baholash, qat'iymas mantiq va ta'lim analitikasining nazariy asoslarini yoritadi. Biroq ushbu yondashuvlarni maktab o'quvchilarining nazariy bilimlari, amaliy ko'nikmalari, mustaqil ta'lim faoliyati va o'zlashtirish dinamikasini yagona diagnostik mexanizmda birlashtirish masalasi alohida metodik ishlab chiqishni talab qiladi. Mazkur tadqiqot shu yo'nalishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tizimli yondashuv, pedagogik kuzatish, tahlil va sintez, taqqoslash, test sinovlari hamda ekspert baholash usullaridan foydalaniladi. O'quvchilarning nazariy bilimlari, amaliy ko'nikmalari, mustaqil ta'lim faoliyati va o'zlashtirish dinamikasi diagnostik mezonlar asosida baholanadi. Olingan ko'rsatkichlar me'yorlashtirilib, qat'iymas mantiq usullari yordamida tahlil qilinadi va o'quvchilarning individual ta'limiy ehtiyojlarini ifodalovchi diagnostik profil shakllantiriladi. Taklif etilgan mexanizmning samaradorligi tajriba-sinov natijalari asosida baholanishi ko'zda tutiladi.

Asosiy qism. *Individual ta'lim traektoriyasini shakllantirish mezonlari va ko'rsatkichlari.* Maktab o'quvchilarining individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish ularning bilim darajasi, individual imkoniyatlari va ta'limiy ehtiyojlarini muntazam aniqlashga asoslanadi. C.A.Tomlinson ta'limni differensial tashkil etishda o'quvchilarning tayyorgarligi, qiziqishlari va individual xususiyatlarini hisobga olish muhimligini ta'kidlaydi [1]. P.Black va D.Wiliam esa formativ baholash natijalaridan o'quv yutuqlarini yaxshilash hamda keyingi o'quv faoliyatini rejalashtirishda foydalanish zarurligini asoslaydi [2].

Ushbu yondashuvlardan kelib chiqib, individual ta'lim trayektoriyasini ishlab chiqish uchun to'rtta diagnostik mezon ajratiladi: nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, mustaqil ta'lim faoliyati va o'zlashtirish dinamikasi.

Nazariy bilimlar o'quvchining tushuncha va qoidalarni bilishi hamda izohlashini; amaliy ko'nikmalar bilimlarni masala va topshiriqlarda qo'llashini; mustaqil ta'lim faoliyati o'z ishini rejalashtirish va nazorat qilishini, o'zlashtirish dinamikasi esa natijalarning vaqt davomida o'zgarishini ifodalaydi.

1-jadval

Individual ta’lim traektoriyasini shakllantirishning diagnostik mezonlari

Mezon	Asosiy ko‘rsatkichlar	Diagnostika vositalari
Nazariy bilimlar	Tushunchalarni bilish, qoidalarni tushunish, nazariy savollarga javob berish	Testlar, yozma va og‘zaki savollar
Amaliy ko‘nikmalar	Topshiriqni bajarish sifati, yechimning to‘g‘riligi, xatolarni aniqlash va tuzatish	Amaliy ishlar, masalalar, loyiha topshiriqlari
Mustaqil ta’lim faoliyati	Mustaqil ishlarni bajarish, resurslardan foydalanish, o‘zini-o‘zi nazorat qilish	Mustaqil topshiriqlar, kuzatish, elektron ta’lim ma’lumotlari
O‘zlashtirish dinamikasi	Natijalarning o‘sishi yoki pasayishi, barqarorligi, xatolarning kamayishi	Dastlabki, oraliq va yakuniy baholash

Har bir mezon bo‘yicha bir nechta ko‘rsatkichdan foydalanish maqsadga muvofiq. Bitta test natijasi o‘quvchining bilimni amalda qo‘llash yoki mustaqil ishlash qobiliyatini to‘liq ifodalamaydi. Formativ baholashni aniq va o‘z vaqtida beriladigan qayta aloqa bilan birlashtirish o‘quvchining keyingi faoliyatini rejalashtirishga yordam beradi [3]. Taklif etilgan mezonlar tajriba-sinov va ekspert baholash orqali tekshirilishi lozim.

Diagnostik ko‘rsatkichlarni miqdoriy baholash va me’yorlashtirish. Diagnostik ma’lumotlar turli birliklarda – foiz, ball yoki ekspert bahosi ko‘rinishida ifodalanishi mumkin. Ularni o‘zaro taqqoslash va yagona tizimda tahlil qilish uchun umumiy shkalaga keltirish zarur. O‘quvchining dastlabki diagnostik holatini to‘rtta ko‘rsatkichdan iborat vektor bilan ifodalash mumkin:

$$X = (x_1, x_2, x_3, x_4)$$

Bu yerda: x_1 –nazariy bilim darajasi; x_2 –amaliy ko‘nikmalar darajasi; x_3 –mustaqil ta’lim faoliyati; x_4 –o‘zlashtirish dinamikasi.

Ko‘rsatkichlarni 0 dan 1 gacha bo‘lgan oraliqqa me’yorlashtirish uchun quyidagi formula qo‘llanadi:

$$Z_i = \frac{x_i - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}}$$

Bu yerda: x_i –dastlabki ko‘rsatkich; $x_{\min}$ va $x_{\max}$ –ko‘rsatkichning minimal va maksimal chegaralari; z_i – me’yorlashtirilgan qiymat.

Ayrim ko‘rsatkichlarda qiymatning ortishi salbiy holatni anglatishi mumkin. Masalan, xatolar soni ko‘payishi qiyinchiliklar ortganini ko‘rsatadi. Bunday ko‘rsatkichlarni teskari me’yorlashtirish orqali bir xil yo‘nalishga keltirish mumkin:

$$Z_i = \frac{x_{\max} - x_i}{x_{\max} - x_{\min}}$$

Me’yorlashtirish chegaralari oldindan asoslanishi kerak. Agar $x_{\max} = x_{\min}$ bo‘lsa, maxraj nolga teng bo‘lib qoladi. Bunday holatda ko‘rsatkich uchun alohida qoida belgilash zarur. O‘zlashtirish dinamikasi dastlabki va keyingi natijalar farqi orqali baholanadi:

$$\Delta x = x_t - x_0$$

Bu yerda: x_0 –dastlabki natija, x_t –keyingi davrdagi natija. Taqqoslashda topshiriqlar murakkabligi va baholash sharoitlari imkon qadar bir xil bo‘lishi lozim.

Ta’lim ma’lumotlarini muntazam yig‘ish va tahlil qilish o‘quvchining rivojlanishini kuzatishga yordam beradi. G.Siemens va P.Long ta’lim analitikasini o‘quvchi va ta’lim kontekstiga oid ma’lumotlarni o‘lchash, yig‘ish va tahlil qilish orqali ta’lim jarayonini yaxshilashga qaratilgan yondashuv sifatida tavsiflaydi [4]. Shu sababli diagnostik ko‘rsatkichlarni joriy va oraliq baholash natijalari bilan yangilab borish muhim.

Ekspert baholash va noaniq mantiq asosida diagnostik profilni shakllantirish. O‘quvchining mustaqil ishlashi, o‘z faoliyatini rejalashtirishi va xatolarini tahlil qilishini faqat avtomatik testlar yordamida to‘liq aniqlash qiyin. Shu sababli diagnostik mexanizmda fan o‘qituvchilari va metodistlarning ekspert baholaridan ham foydalanish taklif etiladi. Ekspert baholash mezonlarni belgilash, kuzatiladigan ko‘rsatkichlarni tavsiflash, mustaqil baholarni olish va ularning o‘zaro muvofiqligini tekshirish bosqichlarini qamrab oladi. Mustaqil ta’lim faoliyatini, masalan, besh ballik shkala asosida baholash mumkin: 1 ball – doimiy yordam talab etiladi; 2 ball – topshiriq, asosan, yordam bilan bajariladi; 3 ball – tanish topshiriqlar qisman mustaqil bajariladi; 4 ball – topshiriqlarning aksariyati mustaqil bajariladi; 5 ball – o‘quvchi ishni rejalashtiradi, natijani tekshiradi va xatolarni mustaqil tuzatadi.

Bir nechta ekspert qatnashganida, ularning baholarining o‘rtacha qiymati hisoblanishi mumkin:

$$E = \frac{e_1 + e_2 + ... + e_n}{n}$$

Bu yerda: $e_1, e_2, ..., e_n$ –ekspertlar bergan baholar, n –ekspertlar soni. O‘rtacha qiymat ekspertlararo kelishuvni alohida tekshirish zaruratini bekor qilmaydi. L.A.Zadeh taklif etgan noaniq to‘plamlar nazariyasi ko‘rsatkichning ma’lum toifaga tegishlilik darajasini 0 va 1 oralig‘ida ifodalash imkonini beradi [5]. Bu yondashuv o‘quvchi holatini faqat qat’iy chegaralar bilan emas, balki “*past*”, “*o‘rta*” va “*yuqori*” kabi lingvistik toifalar orqali ham tavsiflashga yordam beradi. nTegishlilik darajalari quyidagi funksiyalar orqali belgilanadi:

$$\mu_{past}(z),\ \mu_{o'rta}(z),\ \mu_{yuqori}(z)$$

Bu yerda $\mu(z) \in [0, 1]$ – ko‘rsatkichning tegishli lingvistik toifaga tegishlilik darajasi. O‘quvchining diagnostik profili quyidagi vektor bilan ifodalanishi mumkin:

$$P = (P_{bi\lim}, P_{amaliy}, P_{mustaqil}, P_{dinamika})$$

Profil har bir mezon bo‘yicha o‘quvchining holatini alohida tavsiflaydi. Bu esa individual ta’limiy ehtiyojlarni aniqlashda faqat umumiy ballga emas, balki turli mezonlardan olingan ma’lumotlarga tayanish imkonini beradi.

Natija. Diagnostikaning amaliy ahamiyati natijalarni pedagogik qarorlar bilan bog‘lashda namoyon bo‘ladi. Nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalar yetarli bo‘lmasa, asosiy tushunchalarni takrorlash, namunaviy topshiriqlar hamda bosqichma-bosqich yordam tavsiya etiladi. Nazariy bilim yetarli, lekin amaliy ko‘nikma sust bo‘lsa, amaliy mashqlar, muammoli vaziyatlar va mustaqil yechim talab qiladigan topshiriqlar tanlanadi. Mustaqil ta’lim faoliyati past bo‘lsa, individual ish rejasini tuzish, ta’lim resurslaridan foydalanish va o‘zini o‘zi nazorat qilish bo‘yicha yo‘riqnomalar berilishi mumkin. Ijobiy o‘zlashtirish dinamikasiga ega o‘quvchilar uchun murakkabligi bosqichma-bosqich oshiriladigan topshiriqlar, natijalari beqaror yoki pasayuvchi o‘quvchilar uchun esa qayta diagnostika, xatolar tahlili va individual maslahat tashkil etiladi.

Taklif etilayotgan diagnostik mexanizm quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi: ma’lumotlarni yig‘ish→ko‘rsatkichlarni hisoblash→me’yorlashtirish→ekspert baholarini tahlil qilish→noaniq mantiq asosida diagnostik profilni shakllantirish→pedagogik qaror qabul qilish→qayta diagnostika. Qayta diagnostika natijalariga ko‘ra individual ta’lim trayektoriyasiga zarur o‘zgartirishlar kiritiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, diagnostik mezonlar, miqdoriy ko‘rsatkichlar, ekspert baholash va noaniq mantiqni birlashtirish o‘quvchilarning individual ta’limiy ehtiyojlarini aniqlash uchun metodik asos yaratadi. Mexanizm samaradorligi diagnostik natijalarning ishonchliligi, mezonlarning asoslanganligi va pedagogik qarorlarning o‘quv natijalariga ta’sirini tajriba-sinov orqali tekshirishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Zadeh L.A. Fuzzy Sets. Information and Control. 1965, vol. 8, №. 3, p. 338–353.

(2). Tomlinson C.A. How to Differentiate Instruction in Academically Diverse Classrooms. 3rd ed. – Alexandria, VA: ASCD, 2017.

(3). Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. London, Routledge, 2009.
(4). Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning. Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. 1998, vol. 5, № 1, p. 7–74.
(5). Siemens G., Long P. Penetrating the Fog: Analytics in Learning and Education. EDUCAUSE Review. 2011, vol. 46, № 5, p. 30–40.
(6). Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L.B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. London, Pearson, 2016.
(7). Shute V.J. Focus on Formative Feedback. Review of Educational Research. 2008, vol. 78, №1, p.153–189.

Kalimbetov Kamal Ilalovich (Ajiniyoz nomidagi NDPI "Matematika" kafedrasi dotsenti;
e-mail: kamalkalimbetov@gmail.com)

TA'LIM JARAYONLARINI QAT'IYMAS MANTIQ ASOSIDA MODELLASHTIRISH: NAZARIY ASOSLAR

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ta'lim jarayonlarini qat'iymas mantiq asosida modellashtirishning nazariy asoslari yoritilgan. Ta'lim jarayonida bilim, ko'nikma, faollik va o'zlashtirish darajasini aniq chegaralar bilan ifodalashdagi noaniqliklarni hisobga olish imkoniyatlari tahlil qilingan. Qat'iymas to'plamlar, lingvistik o'zgaruvchilar, tegishlilik funksiyalari va fuzzy inferensiya mexanizmlarining ta'lim jarayonlarini modellashtirishdagi o'rni asoslangan. Shuningdek, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga oluvchi adaptiv baholash va pedagogik qarorlarni qo'llab-quvvatlash imkoniyatlari ko'rsatib berilgan.*

Kalit so'zlar: *qat'iymas mantiq, ta'lim jarayoni, modellashtirish, qat'iymas to'plam, tegishlilik funksiyasi, lingvistik o'zgaruvchi, fuzzy inferensiya, adaptiv ta'lim, elektron baholash.*

МОДЕЛИРОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ НА ОСНОВЕ НЕЧЁТКОЙ ЛОГИКИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Аннотация. *В статье рассматриваются теоретические основы моделирования образовательных процессов на основе нечеткой логики. Анализируются возможности учета неопределенности при оценивании знаний, умений, активности и уровня усвоения обучающихся, которые трудно представить в виде четко определенных границ. Обоснована роль нечетких множеств, лингвистических переменных, функций принадлежности и механизма нечеткого вывода в моделировании образовательных процессов. Также раскрываются возможности адаптивного оценивания и поддержки педагогических решений с учетом индивидуальных особенностей обучающихся.*

Ключевые слова: *нечеткая логика, образовательный процесс, моделирование, нечеткое множество, функция принадлежности, лингвистическая переменная, нечеткий вывод, адаптивное обучение, электронное оценивание.*

MODELING EDUCATIONAL PROCESSES BASED ON FUZZY LOGIC: THEORETICAL FOUNDATIONS

Annotation. *This article examines the theoretical foundations of modeling educational processes based on fuzzy logic. The possibilities of accounting for uncertainty in assessing learners' knowledge, skills, activity, and level of achievement, which are difficult to represent through clearly defined boundaries, are analyzed. The role of fuzzy sets, linguistic variables, membership functions, and fuzzy inference mechanisms in modeling educational processes is substantiated. The study also highlights the potential of adaptive assessment and pedagogical decision support based on learners' individual characteristics.*

Keywords: *fuzzy logic, educational process, modeling, fuzzy set, membership function, linguistic variable, fuzzy inference, adaptive learning, electronic assessment.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini baholashda noaniq va o'zgaruvchan ko'rsatkichlarni hisobga olish muhimdir. O'quvchining bilim darajasi, amaliy ko'nikmasi va faolligi kabi ko'rsatkichlarni faqat qat'iy chegaralar orqali ifodalash ta'lim jarayonining real holatini to'liq aks ettirmaydi.

Mazkur muammoni hal etishda L.A.Zadeh tomonidan taklif etilgan qat'iymas to'plamlar nazariyasiga [1] asoslangan qat'iymas mantiq samarali matematik vosita sifatida namoyon bo'ladi. U «past», «o'rta», «yuqori» kabi lingvistik qiymatlar orqali ta'lim jarayonidagi oraliq holatlarni modellashtirish imkonini beradi.

Qat'iymas mantiq asosida ta'limiy ma'lumotlarni fuzzifikatsiya qilish, qat'iymas qoidalar yordamida qayta ishlash va yakuniy natijani aniqlash orqali o'quv jarayonini kompleks modellashtirish mumkin. Shu

sababli mazkur maqolada ta’lim jarayonlarini qat’iymas mantiq asosida modellashtirishning nazariy asoslari va asosiy matematik mexanizmlari yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ta’lim jarayonlarini qat’iymas mantiq asosida modellashtirishning nazariy asosi L.A.Zadehning qat’iymas to‘plamlar nazariyasiga borib taqaladi. Unda obyektning to‘plamga tegishlilik darajasini 0 dan 1 gacha ifodalash imkoniyati asoslangan [1].

Mamdani va Assilian qat’iymas inferensiya orqali lingvistik qoidalarni qaror qabul qilish mexanizmiga tatbiq etish imkoniyatini ko‘rsatgan [3]. Ushbu yondashuv ta’limdagi bilim, ko‘nikma va faollik kabi ko‘rsatkichlarni «past», «o‘rta», «yuqori» darajalarda modellashtirish uchun qo‘llanishi mumkin.

Romero va Ventura ta’lim ma’lumotlarini tahlil qilishda zamonaviy hisoblash va analitik usullarning ahamiyatini ta’kidlaydi [6]. Tahlil natijalari qat’iymas mantiq ta’lim jarayonidagi noaniq va ko‘p mezonli ko‘rsatkichlarni kompleks modellashtirish uchun nazariy asos bo‘la olishini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ta’lim jarayonlarini qat’iymas mantiq asosida modellashtirishga tizimli va matematik modellashtirish yondashuvlari asos qilib olindi. Modelning asosiy kirish ko‘rsatkichlari sifatida o‘quvchining nazariy bilimi, amaliy ko‘nikmasi, faolligi va o‘zlashtirish darajasi belgilandi. Ushbu ko‘rsatkichlar tegishlilik funksiyalari yordamida qat’iymas qiymatlarga o‘tkazilib, lingvistik o‘zgaruvchilar orqali ifodalandi. Qat’iymas qoidalar bazasi asosida Mamdani inferensiya mexanizmi qo‘llanib, kirish ma’lumotlari kompleks pedagogik natijaga aylantirildi. Tadqiqotda tahlil, sintez, taqqoslash, formalizatsiya va matematik modellashtirish usullaridan foydalanildi.

Asosiy qism. Ta’lim jarayonidagi noaniqlikni faqat o‘lchash xatosi yoki statistik tarqoqlik bilan tenglashtirish mumkin emas. Pedagogik noaniqlik, avvalo, o‘quvchining real o‘quv holatini yagona qat’iy chegara orqali tavsiflashning murakkabligi bilan bog‘liq. Bir xil yakuniy ballga ega bo‘lgan ikki o‘quvchining bilim tarkibi, algoritmik fikrlashi, amaliy ko‘nikmasi yoki mustaqil ishlash darajasi turlicha bo‘lishi mumkin.

Masalan, informatika fanidan 70 ball olgan o‘quvchi nazariy bilim bo‘yicha yuqori, amaliy topshiriqlarni bajarishda esa o‘rta darajada bo‘lishi mumkin. Boshqa o‘quvchi esa xuddi shu 70 ballni yuqori amaliy ko‘nikma, biroq nisbatan past nazariy bilim hisobiga olgan bo‘lishi mumkin. Demak, yagona integral ball o‘quvchining bilim holatini to‘liq tavsiflamaydi.

Shu sababli ta’lim jarayonini modellashtirishda quyidagi uchta xususiyatni hisobga olish zarur:

- diagnostik ko‘rsatkichlarning ko‘p mezonli bo‘lishi;
- o‘quvchi holatining dinamik ravishda o‘zgarishi;
- o‘zlashtirish darajalari o‘rtasidagi chegaralarning qat’iy emasligi.

Qat’iymas to‘plamlar nazariyasining asosiy afzalligi ham aynan shu yerda namoyon bo‘ladi. Zadeh ta’rifiga ko‘ra, qat’iymas to‘plamda har bir elementning tegishlilik darajasi $[0, 1]$ oralig‘ida aniqlanadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, agar x –o‘quvchining ma’lum diagnostik ko‘rsatkichi bo‘lsa, uning “yuqori bilim darajasi” qat’iymas to‘plamiga tegishlilik darajasi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

$$\mu_y(x) \in [0,1].$$

Bu yerda:

- x – o‘quvchining diagnostik ko‘rsatkichi;
- Y “yuqori bilim darajasi” lingvistik toifasi;
- $\mu_y(x)$ – o‘quvchining ushbu toifaga tegishlilik darajasi.

Masalan, $\mu_y(x) = 0.8$ qiymat o‘quvchining “yuqori bilim darajasi”ga kuchli tegishliligini bildiradi. Bu 80 foiz bilim degani emas; u o‘quvchining mazkur lingvistik toifaga qanchalik mos kelishini ifodalaydi. Bu farq dissertatsiyada, albatta, aniq ko‘rsatilishi kerak.

Shu asosda bizning tadqiqotimizda noaniqlik “bilmaslik” emas, balki pedagogik holatni qat’iy chegaralar bilan ifodalashning yetarli emasligi sifatida talqin qilinadi.

Tadqiqotimiz uchun quyidagi asosiy o‘zgaruvchilarni ajratish mumkin:

$$X = \{x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6\}$$

bu yerda:

- x_1 – kognitiv bilim darajasi;
- x_2 – algoritmik-mantiqiy ko‘nikma;

- x_3 – amaliy-operatsion ko‘nikma;
- x_4 – muammoli-faoliyat ko‘rsatkichi;
- x_5 – raqamli kompetensiya;
- x_6 – refleksiv faoliyat darajasi.

Har bir o‘zgaruvchi uchun tegishlilik funksiyalari yordamida “*past*”, “*o‘rta*” va “*yuqori*” kabi lingvistik qiymatlar shakllantiriladi:

$$A_i = \{past, o'rta, yuqari\}$$

Natijada o‘quvchining bilim holati oddiygina bitta kategoriya bilan emas, balki qat’iymas profil sifatida ifodalanadi.

Pedagogik-diagnostik ko‘rsatkichlarni lingvistik o‘zgaruvchilar sifatida ifodalash. Qat’iymas modellashtirishda muhim masalalardan biri real pedagogik ko‘rsatkichlarni lingvistik o‘zgaruvchilarga aylantirishdir. Zadehning lingvistik o‘zgaruvchi konsepsiyasi sonli qiymatlarni inson tomonidan tushunarli bo‘lgan lingvistik kategoriyalar bilan ifodalash imkonini beradi.

Informatika fanini o‘zlashtirish jarayonida, masalan, “bilim darajasi”, “algoritmik ko‘nikma”, “amaliy faollik” yoki “xatolar soni” kabi ko‘rsatkichlar lingvistik o‘zgaruvchi sifatida olinishi mumkin.

Qat’iymas mantiqiy qoidalar asosida pedagogik inferensiya mexanizmi. Qat’iymas modelning eng muhim tarkibiy qismi diagnostik ko‘rsatkichlar asosida pedagogik xulosa chiqarishga imkon beruvchi mantiqiy qoidalar bazasidir. Mamdaning yondashuvida ekspert bilimlarini lingvistik “agar–unda” qoidalari orqali formal tizimga kiritish mumkinligi ko‘rsatilgan. Shu tamoyilni informatika ta’limiga moslashtirib, masalan, quyidagi pedagogik qoidani shakllantirish mumkin: Agar o‘quvchining kognitiv bilimi o‘rta va algoritmik-mantiqiy ko‘nikmasi past bo‘lsa, unda unga algoritmlashtirishga yo‘naltirilgan qo‘shimcha amaliy topshiriqlar tavsiya etiladi yoki, agar bilim darajasi yuqori va algoritmik-mantiqiy ko‘nikma yuqori va amaliy faoliyat yuqori bo‘lsa, unda murakkablashtirilgan individual topshiriqlar beriladi.

Shunday qilib, tizimning vazifasi faqat “o‘quvchi nechchi ball oldi?” degan savolga javob berishdan iborat bo‘lmaydi. U:

diagnostik ma’lumot → bilim holati → pedagogik xulosa → mos o‘quv ta’siri

zanjirini amalga oshiradi. Aynan mana shu nuqta bizning tadqiqotimiz uchun juda muhim: qat’iymas mantiq baholash vositasi bo‘libgina qolmay, pedagogik qaror qabul qilish mexanizmiga aylanadi.

Fuzzifikatsiya, inferensiya va defuzzifikatsiya orqali integral bilim holatini aniqlash. Qat’iymas modelning matematik ishlash mexanizmi uchta asosiy bosqichni qamrab oladi:

$$Fuzzifikatsiya \rightarrow Fuzzy \quad \inf erensiya \rightarrow Defuzzifikatsiya$$

Fuzzifikatsiya bosqichida dastlabki sonli diagnostik ma’lumotlar qat’iymas qiymatlarga aylantiriladi. Masalan, o‘quvchining test natijasi, amaliy topshiriqni bajarish darajasi yoki algoritmik topshiriqdagi natijasi tegishlilik funksiyalari yordamida “*past*”, “*o‘rta*” va “*yuqori*” lingvistik qiymatlarga o‘tkaziladi.

Inferensiya bosqichida fuzzifikatsiyalangan qiymatlar belgilangan qat’iymas mantiqiy qoidalar asosida qayta ishlanadi. Natijada o‘quvchining umumiy bilim holati yoki keyingi pedagogik harakatni belgilovchi qat’iymas xulosa shakllanadi.

Defuzzifikatsiya bosqichida esa qat’iymas xulosa zarur hollarda amaliy foydalanish uchun yagona sonli yoki tartiblangan natijaga aylantiriladi.

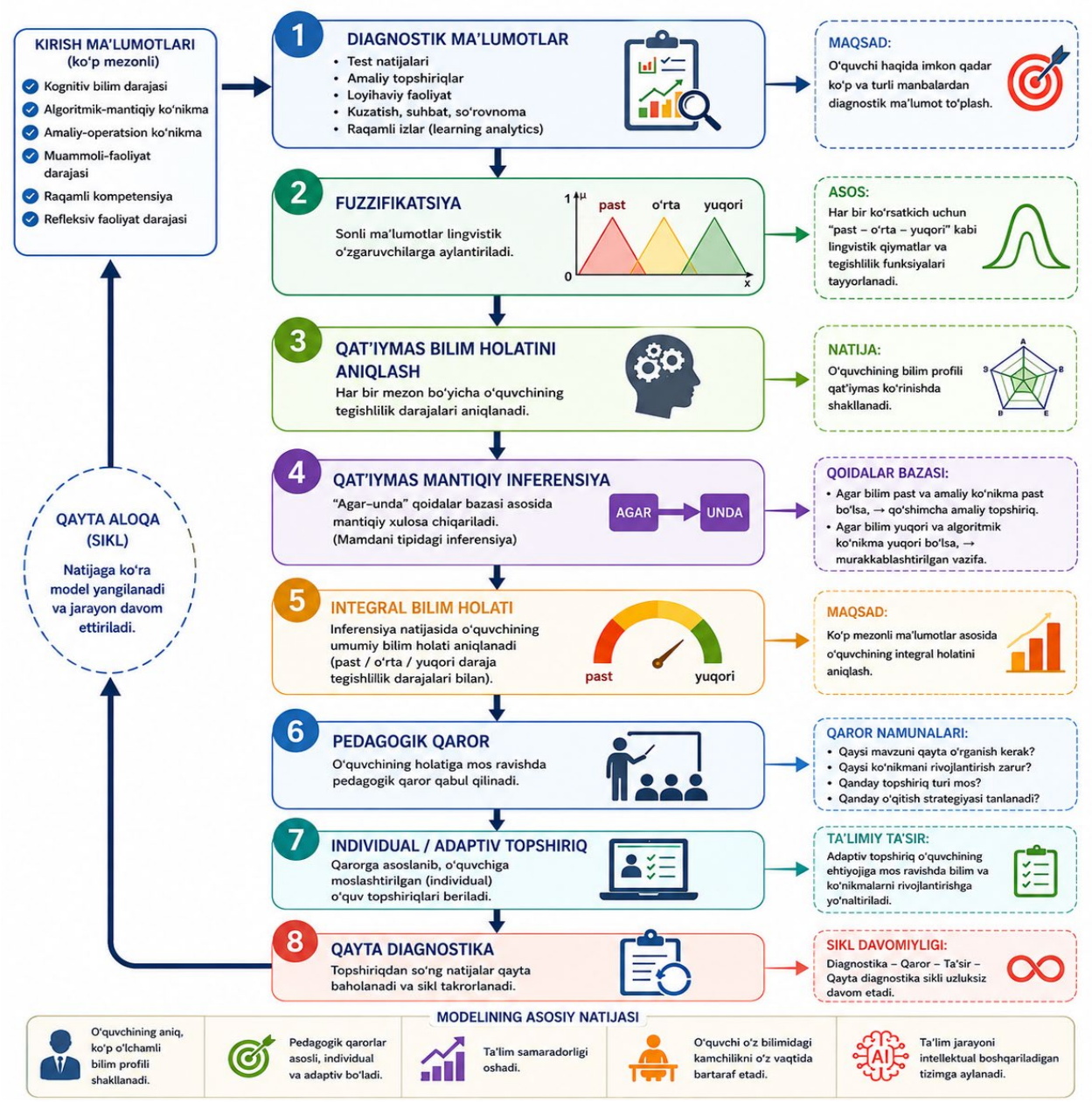
Shu tariqa, model quyidagi umumiy ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$X \xrightarrow{funzzifikatsiya} \widetilde{X} \xrightarrow{\inf erensiya} \widetilde{Y} \xrightarrow{defuzzifikatsiya} Y$$

Bu yerda:

- X – boshlang‘ich diagnostik ma’lumotlar;
- $\widetilde{X}$ – qat’iymas shakldagi kirish ma’lumotlari;
- $\widetilde{Y}$ – qat’iymas pedagogik xulosa;
- Y – yakuniy integral natija.

Qat’iymas mantiq asosida ta’lim jarayonlarini intellektuallashtirishning nazariy modeli. Yuqoridagi nazariy qarashlarni umumlashtirib, ta’lim jarayonlarini qat’iymas mantiq asosida modellashtirishning quyidagi konseptual ketma-ketligini taklif etish mumkin:

1-rasm. Qat'iymas mantiq asosida ta'lim jarayonlarini intellektuallashtirishning nazariy modeli.

Mazkur modelda o'quvchi faoliyati bir martalik baholash obyekti sifatida emas, balki diagnostika–qaror–ta'limiy ta'sir–qayta diagnostika siklida rivojlanadigan dinamik pedagogik tizim sifatida qaraladi. Shu jihatdan, qat'iymas mantiq asosidagi modellashtirishning asosiy nazariy ustunligi uchta yo'nalishda namoyon bo'ladi:

1. Noaniqlikni formal ifodalash – o'quvchi holatining chegaraviy va oraliq darajalarini saqlab qolish;
2. Ko'p mezonli diagnostikani integratsiyalash – bilim, algoritmik fikrlash, amaliy faoliyat, muammoli faoliyat, raqamli kompetensiya va refleksiyani yagona modelga birlashtirish;
3. Diagnostikadan pedagogik qarorga o'tish – baholash natijasini shunchaki qayd etish emas, balki unga mos keyingi ta'limiy ta'sirni aniqlash.

Natijada qat'iymas mantiq informatika fanini o'qitish jarayonining noaniq va ko'p omilli holatlarini matematik jihatdan modellashtirish, o'quvchining individual bilim profilini aniqlash hamda ushbu profilga mos pedagogik qarorlarni shakllantirish uchun nazariy-metodologik asos yaratadi.

Albatta, professor. Maqolaning nazariy yo'nalishini hisobga olib, "Natija" qismini qisqa va aniq shaklda beramiz:

Natija. Tadqiqot natijasida ta'lim jarayonlarini qat'iymas mantiq asosida modellashtirishning nazariy modeli ishlab chiqildi. Modelda o'quvchining bilim, amaliy ko'nikma va faollik ko'rsatkichlarini lin-

gvistik o‘zgaruvchilar orqali ifodalash, tegishlilik funksiyalari yordamida fuzzifikatsiya qilish hamda qat’-iymas qoidalar asosida kompleks qayta ishlash imkoniyati aniqlandi.

Mamdani inferensiya mexanizmi asosida shakllantirilgan model noaniq va ko‘p mezonli ta’limiy ma’lumotlarni yagona tizimda birlashtirish imkonini beradi. Defuzzifikatsiya natijasida olingan yakuniy qiymat o‘quvchining ta’limiy holatini aniqlash va individual pedagogik qarorlarni shakllantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Natijalar qat’iymas mantiq yondashuvi ta’lim jarayonidagi noaniqliklarni hisobga oluvchi, moslashuvchan va intellektual modellashtirish vositasi sifatida qo‘llanishi mumkinligini ko‘rsatdi.

Xulosa. Ta’lim jarayonlarini qat’iymas mantiq asosida modellashtirish noaniq va ko‘p mezonli pedagogik ko‘rsatkichlarni kompleks ifodalash imkonini beradi. Tadqiqotda qat’iymas to‘plamlar, tegishlilik funksiyalari va Mamdaning inferensiyasi asosida ta’limiy holatni modellashtirishning nazariy asoslari belgilandi. Mazkur yondashuv ta’lim jarayonini individuallashtirish, baholashning moslashuvchanligini oshirish va asoslangan pedagogik qarorlar qabul qilish uchun nazariy imkoniyat yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Zadeh L.A. Fuzzy Sets // Information and Control. 1965, vol. 8, № 3, p. 338–353.

(2). Zadeh L.A. Fuzzy Logic // Computer. 1988, vol. 21, № 4, p. 83–93.

(3). Mamdani E.H., Assilian S. An Experiment in Linguistic Synthesis with a Fuzzy Logic Controller International Journal of Man-Machine Studies. 1975, vol. 7, № 1, p. 1–13.

(4). Ross T.J. Fuzzy Logic with Engineering Applications. 3rd ed. Chichester: Wiley, 2010.

(5). Klir G.J., Yuan B. Fuzzy Sets and Fuzzy Logic: Theory and Applications. Upper Saddle River: Prentice Hall, 1995.

(6). Romero C., Ventura S. Educational Data Mining and Learning Analytics: An Updated Survey // *Wiley* Interdisciplinary Reviews: Data Mining and Knowledge Discovery. 2020, vol. 10, № 3, p. 1355.

(7). Siemens G., Long P. Penetrating the Fog: Analytics in Learning and Education // EDUCAUSE Review. – 2011, vol. 46, № 5, p. 30–40.

Salimova Zarnigor Sa’dullayevna (Buxoro davlat Texnika universiteti “Neft va gazni qayta ishlash texnologiyasi’ kafedrasi satjyor o‘qituvchisi; E-mail: zarinasalimova66@gmail.com)

EKOLOGIK XAVFSIZ ISHLAB CHIQARISH JARAYONLARINI LOYIHALASHGA YO‘NALTIRILGAN KASBIY-AMALIY TOPSHIRIQLAR TIZIMI VA PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR

Annotatsiya. *Maqolada bo‘lajak neft-gaz muhandislarini ekologik xavfsiz ishlab chiqarish jarayonlarini loyihalashga tayyorlash masalasi yoritildi. Ilmiy-metodik adabiyotlar va xalqaro ekologik talablar tahlili asosida muammoli keys, hisoblash, simulatsiya va loyiha himoyasini birlashtirgan besh bosqichli kasbiy-amaliy topshiriqlar tizimi ishlab chiqildi. Didaktik, tashkiliy, texnologik, baholash va xavfsizlik-etik, pedagogik shartlar asoslandi; topshiriqlar matritsasi, loyiha algoritmi va baholash rubrikasi taqdim etildi. Model samaradorligi eksperimentda tekshirilmagan va keyingi sinov uchun metodik asos sifatida tavsiya etiladi.*

Kalit so‘zlar: *ekologik xavfsizlik, neft va gazni qayta ishlash, kasbiy-amaliy topshiriq, muammoli ta’-lim, loyiha faoliyati, ekologik loyihalash, simulatsiya, kompetensiya, pedagogik shart-sharoit.*

Салимова Зарнигор Саъдуллаевна (Бухарский государственный технический университет преподаватель-стажёр кафедры технологии переработки нефти и газа; E-mail: zarinasalimova66@gmail.com)

СИСТЕМА ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАДАНИЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИ БЕЗОПАСНЫХ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРОЦЕССОВ (НА ПРИМЕРЕ ПЕРЕРАБОТКИ НЕФТИ И ГАЗА)

Аннотация. *В статье рассматривается проблема подготовки будущих инженеров нефтегазовой отрасли к проектированию экологически безопасных производственных процессов. На основе анализа научно-методической литературы и международных экологических требований разработана пятиэтапная система профессионально-практических заданий, объединяющая проблемные кейсы, инженерные расчёты, моделирование и защиту проектов. Обоснованы дидактические, организационные, технологические, оценочные и этико-безопасностные педагогические условия; представлены матрица заданий, алгоритм проектирования и критериальная рубрика оценивания. Эффективность предложенной модели экспериментально не проверялась, поэтому она рекомендуется в качестве методической основы для последующей педагогической апробации.*

Ключевые слова: *экологическая безопасность, переработка нефти и газа, профессионально-практическое задание, проблемное обучение, проектная деятельность, экологическое проектирование, моделирование, компетенция, педагогические условия.*

Salimova Zarnigor Sa'dullayevna (Bukhara State Technical University Trainee Lecturer in Oil and Gas Processing Technology; E-mail: zarinasalimova66@gmail.com)

A SYSTEM OF PROFESSIONALLY ORIENTED PRACTICAL TASKS AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DESIGNING ENVIRONMENTALLY SAFE PRODUCTION PROCESSES: THE CASE OF OIL AND GAS REFINING

Annotation. *This article examines the preparation of future oil and gas engineers for designing environmentally safe production processes. Based on an analysis of scientific and methodological literature and international environmental requirements, a five-stage system of professionally oriented practical tasks has been developed, integrating problem-based case studies, engineering calculations, simulation, and project defense. The study substantiates the didactic, organizational, technological, assessment-related, and safety and ethical pedagogical conditions. It also presents a task matrix, a project design algorithm, and a criterion-based assessment rubric. The effectiveness of the proposed model has not yet been experimentally validated; therefore, it is recommended as a methodological framework for subsequent pedagogical testing.*

Keywords: *environmental safety, oil and gas refining, professionally oriented tasks, problem-based learning, project-based learning, eco-design, simulation, competence, pedagogical conditions.*

Kirish (Introduction). Neft-gazni qayta ishlashda texnologik unumdorlik bilan birga energiya va suv sarfi, chiqindi hamda emissiyalarni boshqarish zarur. H_2S, CO_2, CO, SO_2, NO_x, merkaptanlar va boshqa zararli moddalar, uchuvchi organik birikmalar hamda neftli oqova suvlarni kamaytirish ekologik loyihalash mezonlaridir. Ushbu talablar BAT hujjatlarida ham yoritilgan [1;1–10-b.].

Tadqiqotning maqsadi – neft va gazni qayta ishlash misolida ekologik xavfsiz loyihalashga yo'naltirilgan kasbiy-amaliy topshiriqlar tizimi va zarur pedagogik shart-sharoitlarni asoslash. Vazifalar: ekologik talablarni aniqlash, topshiriqlarni murakkablik bo'yicha tizimlashtirish, loyiha algoritmi va baholash indikatorlarini ishlab chiqish.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). UNESCOning barqaror rivojlanish uchun ta'lim yo'l xaritasi ta'lim muhiti, pedagoglar salohiyati va amaliy hamkorlikka urg'u beradi [4]. Shu asosda neft-gaz loyihalari nafaqat texnik natija, balki resurs sarfi va ekologik xavf bo'yicha ham baholanishi lozim. CDIO barqarorlik va raqamlashtirishga [3], muammoli-loyihaviy ta'lim kasbiy yechimga [5], ISO 14040 va BAT esa funksional birlik hamda ekologik mezonlarga asos beradi [1;2;6-b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Konseptual-metodik tadqiqot obyekti – neft-gaz muhandislarini tayyorlash jarayoni; predmeti – ekologik xavfsiz loyihalash topshiriqlari va pedagogik shartlari. Ilmiy-metodik hamda me'yoriy-texnik manbalarni qiyosiy tahlil qilish, funksional tahlil, pedagogik modellashtirish, topshiriq konstruksiyalash va mezonli baholash qo'llanildi.

Manbalar uch mezon asosida tanlandi:

1) neft-gazni qayta ishlash uchun ekologik ko'rsatkichlarni aniq ifodalashi; 2) muhandislik ta'limida loyiha yoki barqarorlik kompetensiyasini asoslab berishi; 3) ochiq bibliografik tavsifga ega bo'lishi.

Topshiriq algoritmi: «kasbiy muammo – hisoblash modeli – muqobil yechim – ekologik ekspertiza – himoya va refleksiya». Baholashda funksional birlikka nisbatan energiya (E), suv (W), ifloslantiruvchi modda massasi (M), texnologik xavf (R) va loyiha dalillari (D) qo'llanadi. Bular o'quv indikatorlari bo'lib, korxonaning rasmiy ekologik hisobotini almashtirmaydi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Topshiriqlar tizimi besh tamoyilga asoslanadi:

•kasbiy autentiklik – muammo haqiqiy texnologik zanjirga mos bo'lishi;

•ekologik ko'pmezonlilik – ishlab chiqarish, chiqindi va resurs ko'rsatkichlari birgalikda ko'rilishi;

•o'sib boruvchi murakkablik – tahlildan mustaqil loyihagacha o'tish;

•raqamli dalillilik – hisob-kitob va simulatsiyani tekshiriladigan ma'lumot bilan asoslash;

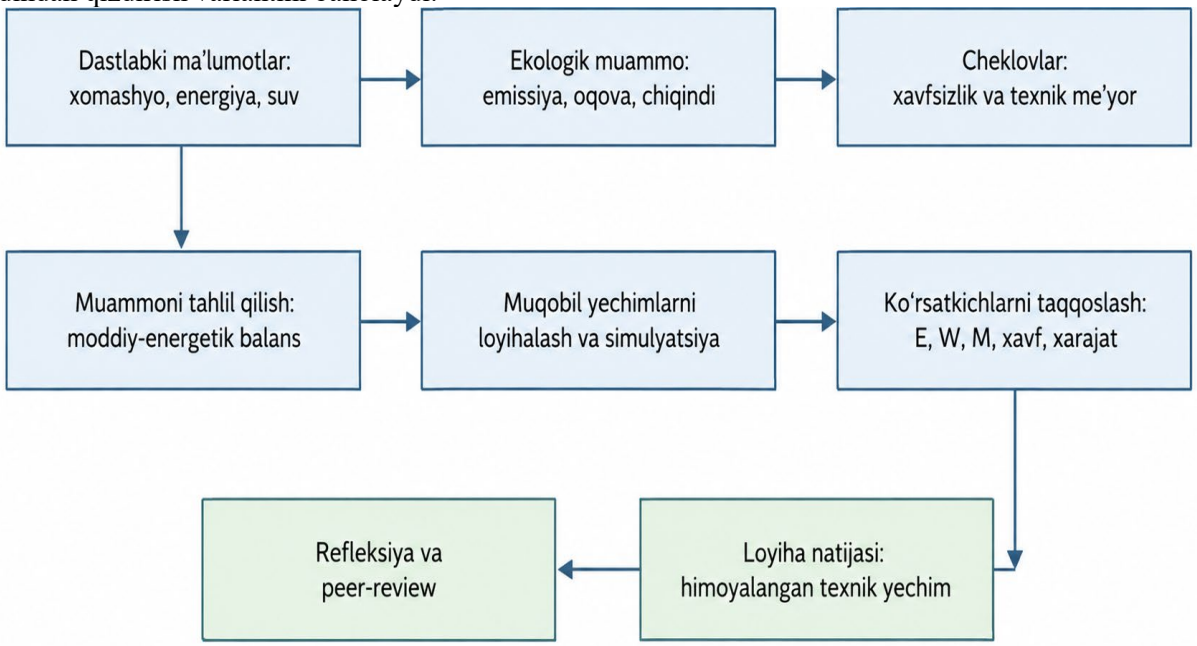
•refleksiv javobgarlik – qarorning faraz va cheklovlarini ochiq ko'rsatish. Bu talabani ekologik me'yorni takrorlashdan asosli muhandislik qaroriga olib borishga qaratilgan.

1-jadval

Ekologik loyihalashga yo‘naltirilgan kasbiy-amaliy topshiriqlar matritsasi

№	Bosqich	Topshiriq va texnologik obyekt	Talaba ishlanmasi	Tekshiruv mezoni
1.	Diagnostik	Xom neftni suvsizlantirish blokida suv va tuz balansi	Oqim sxemasi, muammo xaritasi	Chegaralar, birlik va muammo aniqligi
2.	Analitik	Pech va issiqlik almashinish tarmog‘ida yoqilg‘i/issiqlik sarfi	Moddiy-energetik balans	Hisob-kitob izchilligi, taxminlar
3.	Loyihaviy	Oqova suvdan neft mahsulotlarini ajratish uchun ikki muqobil yechim	Texnologik sxema va taqqoslash jadvali	E, W, M va xavfni birgalikda hisobga olish
4.	Simulyatsion	Gazni tozalash jarayonida rejim parametrlarining ta’siri	Ssenariylar grafigi va izoh	Boshlang‘ich ma’lumotlarni ochiq ko‘rsatish
5.	Integrativ	Tanlangan blok uchun resurs tejamkor rekonstruksiya loyihasi	Loyiha pasporti va og‘-zaki himoya	Texnik, ekologik, xavfsizlik va iqtisodiy asos

Amaliy keys: issiqlik almashinish tarmog‘ini ekologik mezonlar asosida baholash. Neftni dastlabki haydash qurilmasi misolida xomashyo sarfi, haroratlar, issiqlik tashuvchilar xossalari, qayta tiklanadigan issiqlik va pech FIK bo‘yicha ma’lumotlar beriladi. Talaba issiq mahsulot oqimi yordamida xomashyoni oldindan qizdirish variantini baholaydi.

1-rasm. Ekologik xavfsiz jarayonni loyihalashga yo‘naltirilgan o‘quv topshirig‘ining algoritmi.

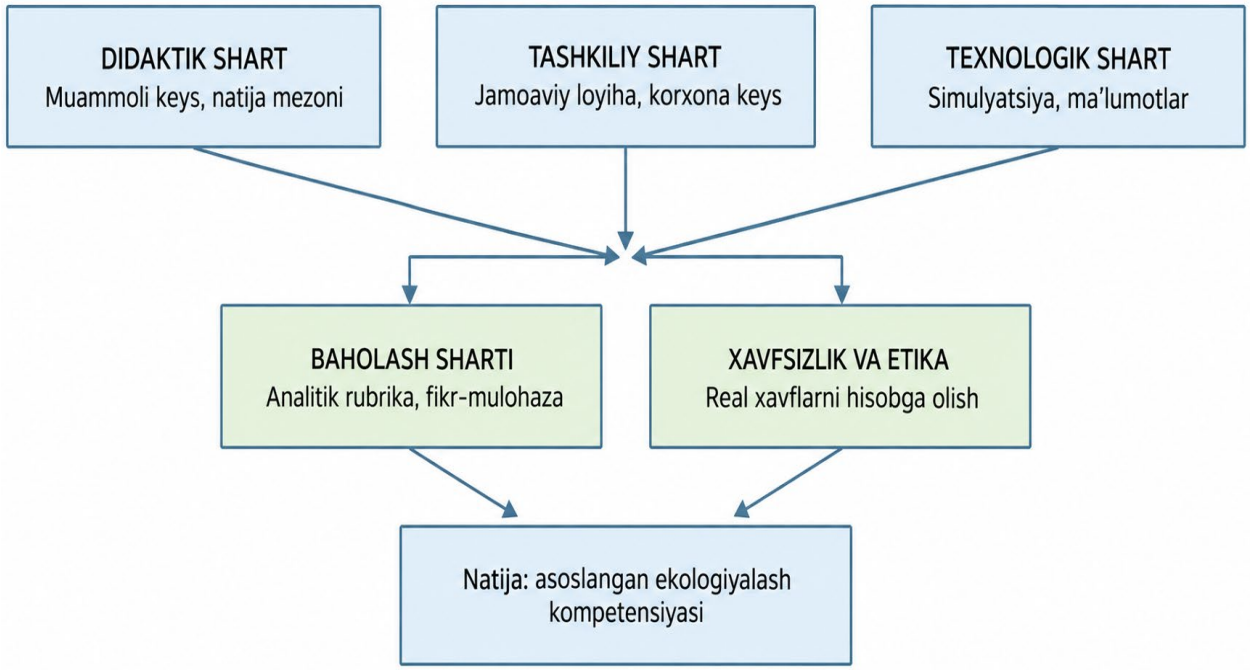
Nisbiy tejamkorlik va emissiya kamayishi: $\eta E=(E_0-E_1)/E_0\times100\%$; $\eta W=(W_0-W_1)/W_0\times100\%$; $\eta M=(M_0-M_1)/M_0\times100\%$. «0»–boshlang‘ich, «1»–taklif varianti; qiymatlar bir funksional birlik (masalan, 1 t xomashyo) uchun olinadi. Energiya tejalishi emissiya kamayishiga avtomatik teng emas: yoqilg‘i va yonish sharoiti, tozalash tizimi ham hisobga olinadi.

2-jadval

O‘quv keysida qo‘llash mumkin bo‘lgan shartli hisoblash namunasi

№	Ko‘rsatkich	Boshlang‘ich variant	Taklif varianti	Nisbiy o‘zgarish
1	Solishtirma energiya sarfi, GJ/t	1,20	1,08	−10,0%
2	Solishtirma suv sarfi, m³/t	0,60	0,57	−5,0%
3	Shartli emissiya, kg/t	18,0	16,2	−10,0%

Pedagogik shart-sharoitlar modeli. *Beshta shart belgilandi: didaktik – real muammo, boshlang‘ich ma’lumot va aniq natija; tashkiliy – texnolog, ekolog, analitik va taqdimotchi rollari almashinuvi; texnologik – elektron jadval va simulator, kirish ma’lumotlarini saqlash; baholash – dalil, cheklov va himoyani mezonli baholash; xavfsizlik-etik – ekologik foyda uchun texnologik xavfsizlikdan chekinmaslik.*

2-rasm. Kasbiy-amaliy topshiriqlar tizimini qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik shart-sharoitlar.

O‘quv natijalarini mezonli baholash. To‘rt darajali rubrika taklif etildi: 1 – dastlabki, 2 – rivojlanayotgan, 3–yetarli, 4–yuqori. Vaznli natija $B = \Sigma(w_i \times b_i)/\Sigma w_i$, bunda b_i–mezon balli, w_i–oldindan e’lon qilingan vazn. Ulushlar metodik tavsiya bo‘lib, empirik validatsiya qilinmagan.

3-jadval

Ekologik loyihani baholash uchun tavsiya etiladigan analitik rubrika

№	Mezon	Ulush	1 ball: dastlabki	4 ball: yuqori
1	Muammoni qo‘yish va chegara	20%	Funksional birlik noaniq	Chegara va taxminlar asoslangan
2	Hisoblash va ma’lumot sifati	25%	Balansda muhim xatolar bor	Natijalar tekshirilgan, qayta hisoblanadi
3	Muqobil variantlar va ekologik ta’sir	25%	Faqat bitta yechim, mezonlar yo‘q	Ko‘pmezonli taqqoslash va kompromisslar ochilgan
4	Xavfsizlik va amalga oshirish	20%	Texnologik xavflar ko‘rilmagan	Xavf va amaliy cheklovlar asoslangan
5	Himoya, jamoa va refleksiya	10%	Dalil va refleksiya yetarli emas	Asosli himoya va cheklovlarni tanqidiy tahlil

Modelni «Texnologik jarayonlarni loyihalash», «Neft va gazni qayta ishlash texnologiyasi», «Ekologik xavfsizlik» va «Ilmiy tadqiqot metodologiyasi» fanlariga moslashtirish mumkin. Kichik keysdan jamoaviy miniloyihaga, so‘ng mustaqil loyiha ishiga o‘tiladi. Har bosqichda rubrika, ma’lumot manbasi, xavfsizlik qoidalari va ish hajmi oldindan e’lon qilinadi. Ushbu matritsa talabalar ishtirokida hali validatsiya qilinmagan.

Muhokama. Tizim muammoli-loyihaviy ta’limni neft-gazning ekologik ko‘rsatkichlari bilan bog‘laydi [5;141–161-b.]. CDIOdagi barqarorlik g‘oyasi loyiha natijalarini texnik, ekologik va xavfsizlik mezonlari asosida baholashni qo‘llab-quvvatlaydi [3].

Metodik yangilik – ekologik talab loyiha yakuniga qo‘shilmasdan, vazifa qo‘yilishidan boshlab barcha qarorlarga tatbiq etilishidir. Ekologik yaxshilanish xavfsizlikning avtomatik oshishini bildirmaydi: rejim, avariya xavfi, o‘lchash noaniqligi va iqtisodiy oqibatlar birga tekshirilishi shart.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). 1. Diagnostik, analitik, loyihaviy, simuyatsion va integrativ bosqichlardan iborat kasbiy-amaliy topshiriqlar tizimi ishlab chiqildi; har bosqich mahsulot va tekshiruv mezoniga bog‘landi.

2. Didaktik, tashkiliy, texnologik, baholash va xavfsizlik-etik shartlar ekologik bilimlarni kompleks muhandislik yechimlariga aylantirish uchun asoslandi.

3. Moddiy-energetik balans, solishtirma suv va energiya sarfi, emissiya hamda texnologik xavfni birlashtirgan keys va to‘rt darajali rubrika taklif etildi. Keys sonlari shartli, tajriba natijasi emas.

4. Keyingi tadqiqotlarda modelni amaliy sinovdan o‘tkazish, ekspertlararo kelishuv va kompetensiya o‘sishini baholash, ochiq sanoat ma’lumotlari bilan topshiriqlar bankini boyitish tavsiya qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Barthe P., Chaugny M., Roudier S., Delgado Sancho L. Best Available Techniques (BAT) Reference Document for the Refining of Mineral Oil and Gas. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2015. DOI: 10.2791/010758.https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/f59cda44-2dc7-4a1c-ab7a-3be5ea3ee040/ languageen

(2). European Commission. Commission Implementing Decision 2014/738/EU of 9 October 2014 establishing the BAT conclusions for the refining of mineral oil and gas. Official Journal of the European Union, 2014, L 307. B. 38–82. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32014D0738

(3). Worldwide CDIO Initiative. CDIO Syllabus 3.0. 2022. https://cdio.org/framework-benefits/cdio-syllabus.

(4). UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. Paris: UNESCO, 2020. https://www.unesco.org/en/articles/education-sustainable-development-roadmap

(5). Kolmos A., de Graaff E. Problem-Based and Project-Based Learning in Engineering Education: Merging Models // Cambridge Handbook of Engineering Education Research / ed. A.Johri, B.M.Olds. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, p. 141–161.

(6). ISO. ISO 14040:2006. Environmental management – Life cycle assessment – Principles and framework. Geneva: International Organization for Standardization, 2006 (2022-yilda tasdiqlangan). https://www.iso.org/standard/37456.html

(7). Worldwide CDIO Initiative. CDIO Optional Standards 3.0: Optional Standard 1 - Sustainable Development. 2022. https://www.cdio.org/content/cdio-optional-standards-30.

(8). M.Turakulova, K.Rakhmonov. Identification and development of the abilities and creativity of gifted students in higher educational institutions.// Asian journal of multidimensional research. 2020. Special issue. 170–174 p..

(9). M.Turakulova, Z.Tukhtaeva, K.Rakhmonov, Z.Hasanova. Technical creativity of students as a means of improving quality and the process of integrating their professional training.// Annals of the Romanian Society for Cell Biology. 2021, vol 25, Issue 3, 7048–7061 pages.

(10). M.Turakulova. Scientific And Creative Training Of Teachers In The Formation Of Technical Creativity Of Talented Students.// International Congress on Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences. Malaysia, 2022, p. 3–6.

(11). M.Turakulova. Development of technical creative thinking skills of gifted students// World Bulletin of Social Sciences (WBSS). 2022, vol. 14, 12–16 p.

Mabetturdiev Muxammedali Jumaǵali ulı (Ajiniyoz nomidagi NDPI “Matematika” kafedrasi assistent o‘qituvchisi; e-mail: muxammedalimambetturdiev@gmail.com)

ELEKTRON TA’LIM MUHITIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILAR KOMPETENSIYALARINI KO‘P MEZONLI RAQAMLI BAHOLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada elektron ta’lim muhitida bo‘lajak o‘qituvchilar kompetensiyalarini ko‘p mezonli va raqamli baholash metodikasini takomillashtirish masalasi yoritilgan. Kompetensiyani baholashda nazariy bilim, amaliy ko‘nikma, raqamli savodxonlik, kommunikativ faoliyat va mustaqil ta’lim faolligini kompleks hisobga olish yondashuvi asoslangan. Shuningdek, baholash natijalarini integratsiyalash va individual rivojlanish traektoriyasini shakllantirish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *elektron ta’lim muhiti, bo‘lajak o‘qituvchi, kompetensiya, ko‘p mezonli baholash, raqamli baholash, fuzzy mantiq, individual rivojlanish traektoriyasi.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ МНОГОКРИТЕРИАЛЬНОЙ ЦИФРОВОЙ ОЦЕНКИ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ЭЛЕКТРОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация. *В статье рассматривается вопрос совершенствования методики многокритериального и цифрового оценивания компетенций будущих учителей в электронной образовательной среде. Обоснован комплексный подход к оцениванию теоретических знаний, практических навыков, цифровой грамотности, коммуникативной деятельности и самостоятельной учебной активности. Рассмотрены возможности интеграции результатов оценивания и формирования индивидуальной траектории развития.*

Ключевые слова: *электронная образовательная среда, будущий учитель, компетенция, многокритериальное оценивание, цифровое оценивание, нечеткая логика, индивидуальная траектория развития.*

IMPROVING THE METHODOLOGY OF MULTI-CRITERIA DIGITAL ASSESSMENT OF FUTURE TEACHERS' COMPETENCIES IN AN E-LEARNING ENVIRONMENT

Annotation. *The article examines the improvement of a methodology for multi-criteria and digital assessment of future teachers' competencies in an electronic learning environment. A comprehensive approach is proposed to assess theoretical knowledge, practical skills, digital literacy, communicative activity, and independent learning activity. The possibilities of integrating assessment results and developing individual learning trajectories are also considered.*

Keywords: *electronic learning environment, future teacher, competence, multi-criteria assessment, digital assessment, fuzzy logic, individual learning trajectory.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning kompetensiyalarini obyektiv, kompleks va uzluksiz baholash muhim pedagogik vazifalardan biridir. An'anaviy baholash usullari asosan bilim natijalarini aniqlashga yo'naltirilgan bo'lsa, kompetensiyaviy yondashuv bilim bilan bir qatorda amaliy ko'nikma, raqamli savodxonlik, kommunikativ faoliyat va mustaqil ta'lim faolligini ham hisobga olishni talab etadi.

Elektron ta'lim muhitining rivojlanishi kompetensiyalarni raqamli vositalar orqali baholash, natijalarni tezkor qayta ishlash va ta'limiy faoliyat dinamikasini monitoring qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ko'p mezonli va raqamli baholash yondashuvlarini integratsiyalash bo'lajak o'qituvchilarning kompetensiyalarini kompleks aniqlash hamda baholash natijalari asosida individual rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish uchun metodik asos yaratadi.

Shu sababli elektron ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilar kompetensiyalarini ko'p mezonli raqamli baholash metodikasini takomillashtirish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo sifatida namoyon bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kompetensiyaga asoslangan ta'lim yondashuvida baholash jarayoni bilim, ko'nikma va amaliy faoliyatning o'zaro integratsiyasini hisobga olishni talab etadi. Biggs [1] hamda Rychen va Salganik [2] tadqiqotlarida kompetensiyaning ko'p komponentli tabiati va uni kompleks baholash zarurligi asoslangan.

Elektron ta'lim muhitining rivojlanishi kompetensiyalarni baholashda raqamli vositalar va o'quv faoliyati ma'lumotlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirdi. Siemens [3] learning analytics yondashuvi orqali ta'lim jarayonida shakllanadigan ma'lumotlarni tahlil qilish va o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini aniqlash imkoniyatlarini ko'rsatadi.

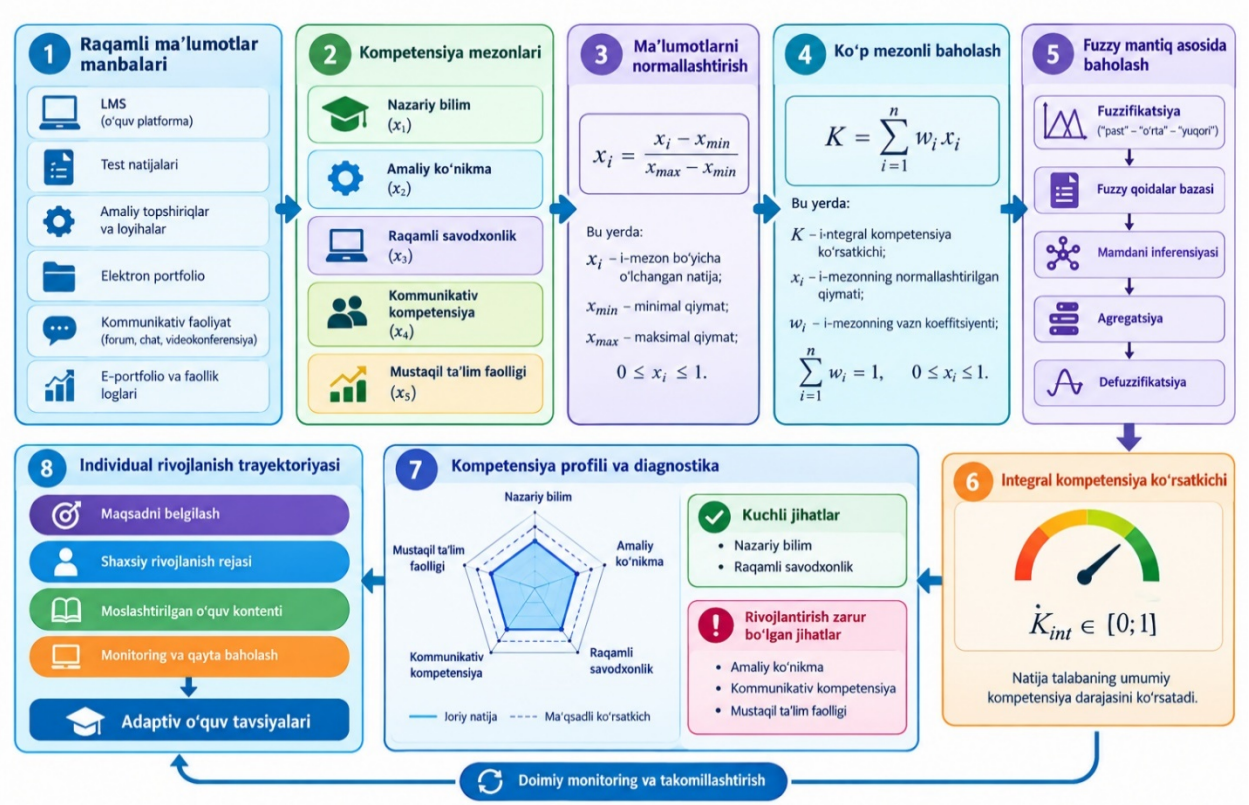
Kompetensiyalarni bir nechta indikatorlar asosida baholashda ko'p mezonli qaror qabul qilish yondashuvlari ham muhim metodologik asos hisoblanadi. Hwang va Yoon [4], Tzeng va Huang [5] tomonidan ishlab chiqilgan MCDM yondashuvlari turli mezonlarni yagona baholash tizimida integratsiyalash imkonini beradi. Biroq bunday yondashuvlarda baholash jarayonidagi noaniq va lingvistik qiymatlarni formal ifodalash masalasi alohida yondashuvni talab qiladi.

Mazkur muammoni hal etishda Zadeh [6] tomonidan taklif etilgan fuzzy to'plamlar nazariyasi hamda Mamdani va Assilian [7] tomonidan ishlab chiqilgan fuzzy inference tizimi muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuvlar kompetensiya darajasini "past", "o'rta", "yuqori" kabi lingvistik qiymatlar orqali modellashtirish va turli baholash mezonlarini integratsiyalash imkonini beradi.

Shuningdek, UNESCO [8] raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektdan ta'limda foydalanish masalalarini rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi. Umuman, adabiyotlar tahlili elektron ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilar kompetensiyalarini ko'p mezonli va raqamli baholashni fuzzy mantiq asosida integratsiyalash metodik jihatdan dolzarb yo'nalish ekanini ko'rsatadi.

Asosiy qism. Elektron ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilar kompetensiyalarini baholash an'anaviy bilimni tekshirish usullaridan farqli ravishda ko'p mezonli, raqamli va dinamik yondashuvni talab etadi. Kompetensiya faqat nazariy bilim darajasi bilan emas, balki amaliy ko'nikma, raqamli savodxonlik, kommunikativ kompetensiya va mustaqil ta'lim faolligi kabi o'zaro bog'liq komponentlar majmuasi bilan tavsiflanadi. Shu sababli elektron ta'lim muhitida turli manbalardan olinadigan ma'lumotlarni yagona baholash tizimida integratsiyalash muhim metodik vazifa hisoblanadi.

Tadqiqotda bo'lajak o'qituvchilar kompetensiyalarini baholashning takomillashtirilgan modeli ko'p mezonli baholash, raqamli baholash va fuzzy mantiq mexanizmlarining integratsiyasi asosida shakllantiriladi. Model raqamli ma'lumotlarni yig'ish, kompetensiya mezonlarini aniqlash, natijalarni normallashtirish, ko'p mezonli baholash, fuzzifikatsiya, fuzzy qoidalar asosida inferensiya, defuzzifikatsiya, integral kompetensiya ko'rsatkichini aniqlash va individual rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish bosqichlarini qamrab oladi (1-rasm).

1-rasm. Bo‘lajak o‘qituvchilar kompetensiyalarini ko‘p mezonli raqamli baholashning takomillashtirilgan modeli.

Raqamli ma’lumotlar va kompetensiya mezonlari. Modelning dastlabki bosqichida elektron ta’lim muhitida bo‘lajak o‘qituvchining o‘quv faoliyatiga oid raqamli ma’lumotlar yig‘iladi. Ular LMS faoliyati, test natijalari, amaliy topshiriqlar va loyihalar, elektron portfolio, kommunikativ faoliyat hamda elektron faollik loglaridan tashkil topadi.

Mazkur ma’lumotlar asosida kompetensiyaning beshta asosiy mezoni belgilanadi:

$$X = \{x_1, x_2, x_3, x_4, x_5\}.$$

Bu yerda:

x_1 = nazariy bilim;

x_2 = amaliy ko‘nikma;

x_3 = raqamli savodxonlik;

x_4 = kommunikativ kompetensiya;

x_5 = mustaqil ta’lim faolligi.

Har bir mezon tegishli raqamli ma’lumotlar asosida aniqlanadi. Masalan, nazariy bilim test natijalari va LMS ko‘rsatkichlari, amaliy ko‘nikma topshiriq va loyihalar, raqamli savodxonlik raqamli vositalardan foydalanish, kommunikativ kompetensiya kommunikativ faoliyat, mustaqil ta’lim faolligi esa elektron portfolio va faoliyat loglari asosida baholanadi.

Mezonlarni normallashtirish. Turli o‘lchov birliklarida ifodalangan natijalarni yagona baholash tizimida taqqoslash uchun har bir mezonning qiymati $[0;1]$ oralig‘iga normallashtiriladi. Bunda quyidagi formula qo‘llaniladi:

$$x_i^* = \frac{x_i - x_i^{\min}}{x_i^{\max} - x_i^{\min}}, \; i = 1,2,...,5.$$

Bu yerda: $x_i - i$ -mezonning dastlabki qiymati, $x_i^{\min}$ – shu mezonning minimal qiymati, $x_i^{\max}$ – maksimal qiymati, x_i^* – normallashtirilgan qiymat.

Natijada barcha mezonlar quyidagi shartni qanoatlantiradi:

$$0 \le x_i^* \le 1,\ i = 1,2,...,5.$$

Shunday qilib, turli manbalardan olingan test ballari, amaliy topshiriqlar natijalari, portfolio ko‘rsatkichlari va boshqa ma’lumotlar yagona matematik shkala – $[0;1]$ oralig‘iga keltiriladi.

Ko‘p mezonli integral baholash. Normallashtirilgan mezonlar asosida bo‘lajak o‘qituvchining dastlabki integral kompetensiya ko‘rsatkichi aniqlanadi:

$$K_{MCA} = \sum_{i=1}^{5} w_i x_i^*.$$

Bu yerda: K_{MCA} – ko‘p mezonli baholash natijasidagi integral kompetensiya ko‘rsatkichi, $w_i - i$ -mezonning vazn koeffitsiyenti, $x_i^* - i$ -mezonning normallashtirilgan qiymati.

Vazn koeffitsiyentlari quyidagi shart asosida belgilanadi:

$$\sum_{i=1}^{5} w_i = 1,\ 0 \le w_i \le 1.$$

Besh mezon bo‘yicha integral baholash formulasi quyidagicha yoziladi:

$$K_{MCA} = w_1 x_1^* + w_2 x_2^* + w_3 x_3^* + w_4 x_4^* + w_5 x_5^*.$$

Ushbu natija beshta mezon bo‘yicha olingan raqamli ma’lumotlarning yagona integral ko‘rsatkichga birlashtirilganligini ifodalaydi. Biroq kompetensiyani faqat qat’iy sonli chegaralar orqali baholash ta’lim jarayonidagi noaniqlik va lingvistik xususiyatlarni to‘liq aks ettirmaydi. Shu sababli ko‘p mezonli baholash fuzzy mantiq mexanizmi bilan takomillashtiriladi.

Fuzzifikatsiya. Fuzzy modelning keyingi bosqichida normallashtirilgan mezonlar lingvistik o‘zgaruvchilarga aylantiriladi. Har bir x_i^* uchun lingvistik qiymatlar to‘plami quyidagicha belgilanadi:

$$L_i = \{Past,\ O‘rta,\ Yuqori\}.$$

Har bir lingvistik qiymatga tegishlilik darajasi tegishlilik funksiyasi orqali aniqlanadi:

$$\mu_A(x_i^*) \in [0,1],$$

bu yerda: A – “Past”, “O‘rta” yoki “Yuqori” fuzzy to‘plam, $\mu_A(x_i^*)$ esa x_i^* qiymatining ushbu to‘plamga tegishlilik darajasidir.

Shunday qilib, bitta raqamli natija faqat bitta qat’iy kategoriyaga ajratilmaydi, balki uning “past”, “o‘rta” yoki “yuqori” darajalarga tegishlilik darajasi aniqlanadi. Bu xususiyat baholashdagi noaniqliklarni modellashtirish imkonini beradi.

Fuzzy qoidalar bazasi va Mamdaning inferensiyasi. Fuzzifikatsiyadan keyin olingan lingvistik qiymatlar ekspert qoidalari bazasi orqali qayta ishlanadi. Masalan:

$R_1 : IF\ x_1$ yuqori $AND\ x_2$ yuqori $THEN\ K$ yuqori;

$R_2 : IF\ x_1$ o‘rta $AND\ x_2$ yuqori $THEN\ K$ o‘rta-yuqori;

$R_3 : IF\ x_i$ past $THEN\ K$ past.

Mamdaning inferensiyasi yordamida faollashgan qoidalar asosida chiqish fuzzy to‘plami shakllantiriladi. Mazkur jarayon fuzzifikatsiya, qoidalarni faollashtirish, agregatsiya va defuzzifikatsiya bosqichlarini o‘z ichiga oladi.

Agar bir nechta shart “AND” operatori bilan bog‘langan bo‘lsa, ularning umumiy faollashish darajasi quyidagicha aniqlanishi mumkin:

$$\alpha_j = \min\{\mu_{A_1},(x_1^*), \mu_{A_2},(x_2^*)...\mu_{A_m}(x_m^*)\}.$$

Bu yerda $\alpha_j - j$ -qoidaning faollashish darajasi, $\mu_{A_k}(x_k^*)$ – tegishlilik funksiyasining qiymati.

Faollashgan qoidalar natijalari birlashtirilgach, umumiy chiqish fuzzy funksiyasi hosil qilinadi:

$$\mu_{out}(y) = \max_j \mu_{B_j}(y),$$

bu yerda $B_j - j$ -qoidaning chiqish fuzzy to‘plami.

Defuzzifikatsiya. Agregatsiyalangan fuzzy natijani yakuniy sonli ko‘rsatkichga aylantirish uchun defuzzifikatsiya amalga oshiriladi. Markaziy og‘irlik usulida integral kompetensiya qiymati quyidagi ko‘rinishda aniqlanadi:

$$K_{fuzzy} = \frac{\int y\ \mu_{out}(y)dy}{\int \mu_{out}(y)dy}.$$

Natijada:

$$0 \le K_{fuzzy} \le 1.$$

Bu ko‘rsatkich bo‘lajak o‘qituvchining fuzzy mantiq asosida aniqlangan integral kompetensiya darajasini ifodalaydi. U “past”, “o‘rta”, “yuqori” va “juda yuqori” kabi darajalarda interpretatsiya qilinishi mumkin.

Kompetensiya profili va individual rivojlanish trayektoriyasi. Modelning muhim jihati shundan iboratki, u faqat yakuniy integral bahoni aniqlamaydi, balki har bir kompetensiya komponentining individual holatini ham saqlab qoladi. Shu sababli kompetensiya profili quyidagicha ifodalanadi:

$$P = (x_1^*, x_2^*, x_3^*, x_4^*, x_5^*).$$

Ushbu profil asosida kuchli va rivojlantirish zarur bo‘lgan kompetensiya komponentlari aniqlanadi. Masalan, amaliy ko‘nikma yoki kommunikativ kompetensiyaning nisbatan past qiymati tegishli rivojlantiruvchi topshiriqlarni tavsiya qilish uchun asos bo‘ladi.

Individual rivojlanish jarayonini quyidagi sikl orqali ifodalash mumkin:

$$P \to D \to T \to R \to P',$$

bu yerda: P – dastlabki kompetensiya profili, D – diagnostika, T – individual ta’limiy ta’sir va tavsiyalar, R – qayta baholash, P' – yangilangan kompetensiya profili.

Shunday qilib, modelda *baholash→diagnostika→individual tavsiya→qayta baholash* uzluksiz sikli shakllanadi. Bu esa elektron ta’lim muhitida bo‘lajak o‘qituvchining kompetensiyalari rivojlanishini muntazam monitoring qilish va ta’lim mazmunini individual ehtiyojlarga moslashtirish imkonini beradi.

Modelning yaxlit matematik tuzilishi. Yuqoridagi bosqichlarni umumlashtirgan holda taklif etilayotgan metodik tizimni quyidagi matematik bog‘lanish orqali ifodalash mumkin:

$$(x_1, x_2, x_3, x_4, x_5) \to (x_1^*, x_2^*, x_3^*, x_4^*, x_5^*) \to K_{MCA} \to \mu \to K_{fuzzy}.$$

Ya’ni:

Raqamli ma’lumotlar → Normallashtirish → Ko‘p mezonli baholash → →Fuzzifikatsiya → Mandani inferensiya → Agregatsiya → Defuzzifikatsiy → →Integral kompetensiya

Mazkur jarayonning yakuniy natijasi asosida kompetensiya profili aniqlanadi va individual rivojlanish trayektoriyasi shakllantiriladi:

$$K_{fuzzy} \to P \to D \to T \to R.$$

Shunday qilib, taklif etilayotgan metodika ko‘p mezonli baholashning komplekslik imkoniyatlarini, raqamli baholashning uzluksiz monitoring imkoniyatlarini hamda fuzzy mantiqning noaniq va lingvistik baholarni modellashtirish imkoniyatlarini yagona tizimda birlashtiradi. Natijada elektron ta’lim muhitida bo‘lajak o‘qituvchilar kompetensiyalarini baholash jarayoni faqat yakuniy ballni aniqlashga emas, balki kompetensiya diagnostikasi, individual rivojlanish va adaptiv ta’limiy tavsiyalarni shakllantirishga yo‘naltiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda kompetensiyaga asoslangan, tizimli va raqamli ta’lim yondashuvlari hamda tahlil, modellashtirish va statistik metodlardan foydalanildi. LMS, test, amaliy topshiriq va elektron portfolio ma’lumotlari asosida ko‘p mezonli baholash va fuzzy mantiq integratsiyalandi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari ko‘p mezonli raqamli baholashning bo‘lajak o‘qituvchilar kompetensiyalarini kompleks aniqlash imkonini berishini ko‘rsatdi. Fuzzy mantiqdan foydalanish baho-

lashdagi noaniqliklarni hisobga olib, integral kompetensiya ko‘rsatkichini aniqlash va individual rivojlanish yo‘nalishlarini belgilash imkonini berdi.

Xulosa. Tadqiqot natijasida elektron ta’lim muhitida bo‘lajak o‘qituvchilar kompetensiyalarini ko‘p mezonli va raqamli baholash metodikasi takomillashtirildi. Fuzzy mantiq integratsiyasi baholashdagi noaniqliklarni hisobga olish, integral kompetensiya ko‘rsatkichini aniqlash hamda individual rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish imkonini berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Biggs J. Enhancing Teaching through Constructive Alignment // Higher Education. 1996.

(2). Rychen D.S., Salganik L.H. Key Competencies for a Successful Life and a Well-Functioning Society. Göttingen: Hogrefe & Huber, 2003.

(3). Siemens G. Learning Analytics: The Emergence of a Discipline // American Behavioral Scientist. 2013.

(4). Hwang C.L., Yoon K. Multiple Attribute Decision Making: Methods and Applications. Berlin, Springer, 1981.

(5). Tzeng G.-H., Huang J.-J. Multiple Attribute Decision Making: Methods and Applications. CRC Press, 2011.

(6). Zadeh L.A. Fuzzy Sets // Information and Control. 1965, vol. 8, № 3, p. 338–353.

(7). Mamdani E.H., Assilian S. An Experiment in Linguistic Synthesis with a Fuzzy Logic Controller. International Journal of Man-Machine Studies. 1975.

(8). UNESCO. AI and Education: Guidance for Policy-makers. Paris, UNESCO, 2021.

Olimova Dano Shakirovna (Urganch davlat Tibbiyot instituti, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent),
Sapayeva Surayyo Gafurjanovna (Urganch RANCH texnologiya universiteti tyutori;
E-mail: surayyogafurjanovna1993@gmail.com)

GENERATIV SUN’IY INTELLEKT VOSITALARIDAN FOYDALANISHDA KREATIV VA TANQIDIY FIKRLASH KOMPETENSIYALARINING MAZMUNI VA TARKIBIY TUZILISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada generativ sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish jarayonida kreativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarining mazmuni hamda tarkibiy tuzilishi tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim muhitida generativ sun’iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish talabalardan axborotni izlash va qayta ishlash bilan bir qatorda, mustaqil fikrlash, muammoni turli nuqtayi nazardan tahlil qilish, yangi g‘oyalarni ilgari surish, axborotning ishonchliligini baholash va asoslangan xulosalar chiqarish kabi kompetensiyalarni rivojlantirishni talab etadi. Tadqiqotda kreativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarining o‘zaro bog‘liqligi, ularning asosiy komponentlari hamda generativ sun’iy intellekt vositalari bilan ishlash jarayonidagi namoyon bo‘lish xususiyatlari yoritiladi. Generativ sun’iy intellektdan pedagogik maqsadlarda oqilona va tanqidiy foydalanish ta’lim oluvchilarning intellektual faolligi, ijodkorligi va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *generativ AI, kreativ fikrlash, tanqidiy fikrlash, kompetensiya, raqamli ta’lim, axborot savodxonligi, mustaqil fikrlash, refleksiya, pedagogik jarayon, ijodkorlik.*

Олимова Дано Шакировна (кандидат педагогических наук, доцент Ургенчского государственного медицинского института),
Сапаева Сурайё Гафурджановна (тьютор Ургенчского технологического университета RANCH; E-mail: surayyogafurjanovna1993@gmail.com)

СОДЕРЖАНИЕ И СТРУКТУРНОЕ СТРОЕНИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ КРЕАТИВНОГО И КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИНСТРУМЕНТОВ ГЕНЕРАТИВНОГО ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. *В данной статье анализируется содержание и структурная организация компетенций креативного и критического мышления в процессе использования инструментов генеративного искусственного интеллекта. В современной образовательной среде эффективное использование технологий генеративного искусственного интеллекта требует от студентов не только навыков поиска и обработки информации, но и развития таких компетенций, как самостоятельное мышление, анализ проблемы с различных точек зрения, выдвижение новых идей, оценка достоверности информации и формулирование обоснованных выводов. В исследовании рассматривается взаимосвязь компетенций креативного и критического мышления, раскрываются их основные компоненты, а также особенности проявления данных компетенций в процессе работы с инструментами генеративного искусственного интеллекта. Обосновывается, что рациональное и критическое использование генеративного искусственного интеллекта в педагогических целях способст-*

вует развитию интеллектуальной активности, творческих способностей и навыков самостоятельного принятия решений у обучающихся.

Ключевые слова: *generative AI, креативное мышление, критическое мышление, компетенция, цифровое образование, информационная грамотность, самостоятельное мышление, рефлексия, педагогический процесс, творчество.*

Olimova Dano Shakirovna (Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at Urgench State Medical Institute),
Sapayeva Surayyo Gafurjanovna (Tutor at Urgench RANCH University of Technology;
E-mail: surayyogafurjanovna1993@gmail.com)

THE CONTENT AND STRUCTURAL FRAMEWORK OF CREATIVE AND CRITICAL THINKING COMPETENCIES IN THE USE OF GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS

Annotation. *This article analyzes the content and structural organization of creative and critical thinking competencies in the process of using generative artificial intelligence tools. In the modern educational environment, the effective use of generative artificial intelligence technologies requires students not only to possess skills in searching for and processing information, but also to develop competencies such as independent thinking, analyzing problems from different perspectives, generating new ideas, evaluating the reliability of information, and drawing well-founded conclusions. The study examines the interrelationship between creative and critical thinking competencies, identifies their main components, and highlights the specific features of the manifestation of these competencies in the process of working with generative artificial intelligence tools. It is substantiated that the rational and critical use of generative artificial intelligence for pedagogical purposes contributes to the development of learners' intellectual activity, creativity, and independent decision-making skills.*

Keywords: *Generative AI, creative thinking, critical thinking, competence, digital education, information literacy, independent thinking, reflection, pedagogical process, creativity.*

Kirish (Introduction). Bugungi kunda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning jadal rivojlanishi ta'lim tizimiga yangi talablarni qo'ymoqda. Xususan, generativ sun'iy intellekt vositalari ta'lim jarayonida axborot olish, tahlil qilish, muammolarni hal etish hamda yangi g'oyalarni yaratish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, talabalarni ushbu texnologiyalardan samarali va mas'uliyatli foydalanishga o'rgatish, ularda kreativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda generativ sun'iy intellekt vositalari oliy ta'limda axborot izlash, matn yaratish, kod yozish, g'oya ishlab chiqish, muammoli vaziyatlarni modellashtirish, izohli tahlil qilish va tezkor teskari aloqa berish imkoniyatlari bilan ajralib turmoqda. Bunday vositalar talabaga tayyor javob beruvchi avtomat sifatida emas, balki o'quv faoliyatini tahlil qilish, dalilni tekshirish, alternativ yechim yaratish, o'z fikrini qayta qurish va refleksiya qilishga undaydigan kognitiv hamkor sifatida tashkil etilgandagina ta'limiy qiymat beradi.

Biroq mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, generativ sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish orqali talabalarning kreativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslari, pedagogik shart-sharoitlari va samarali metodikasi yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Ayniqsa, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari ushbu vositalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish, ularning didaktik imkoniyatlaridan foydalanish va natijadorligini baholash bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga ehtiyoj mavjud.

Shu sababli generativ sun'iy intellekt vositalari asosida talabalarning kreativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish, uning pedagogik modeli, mazmuni, shakl va metodlarini ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ham aynan ushbu ehtiyoj bilan belgilanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Zamonaviy oliy ta'limda talabaning kasbiy tayyorgarligi faqat ma'lum miqdordagi nazariy bilimlarni o'zlashtirish bilan chegaralanmaydi. Shu sababli kreativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi shaxsning intellektual, kasbiy va ijtimoiy yetukligini belgilovchi asosiy pedagogik-psixologik omillardan biridir [1;10–16-b.].

Kreativ fikrlashning psixologik mohiyati, avvalo, yangilikni ko'rish va yaratishga bo'lgan intellektual tayyorgarlikda namoyon bo'ladi. Ilmiy adabiyotlarda kreativlik, odatda, yangi va foydali g'oyalarni ishlab chiqish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Amabile va Pratt kreativlikni individ yoki kichik guruh tomonidan yangi hamda foydali g'oyalarni ishlab chiqarish jarayoni, innovatsiyani esa ushbu g'oyalarni amaliyotda joriy etish bosqichi sifatida ajratib ko'rsatgan [2;157–183-b.].

Abrami va hammualliflar tanqidiy fikrlashni maqsadli, o‘z-o‘zini tartibga soluvchi hukm chiqarish jarayoni sifatida izohlaydi. Ushbu jarayonda interpretatsiya, tahlil, baholash, xulosa chiqarish va qarorni asoslash kabi kognitiv operatsiyalar ishtirok etagan. Mazkur ta’rifdan kelib chiqib aytish mumkinki, tanqidiy fikrlash ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchisi – aqliy operatsiyalar tizimi, ikkinchisi – ushbu operatsiyalarni qo‘llashga tayyorlik hisoblanadi [3;275–314-b.].

Kreativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarining rivojlanishida metakognitsiya muhim psixologik mexanizm hisoblanadi. Metakognitsiya talabaning o‘z fikrlash jarayonini ongli ravishda nazorat qilishi, o‘z bilim darajasini baholashi, maqsadga erishish uchun mos strategiyalarni tanlashi, o‘quv faoliyatini rejalashtirishi hamda olingan natijalarni tahlil qilishi bilan tavsiflanadi [4;64–70-b.].

Kreativ fikrlashni rivojlantirishda o‘qituvchi talabaning faolligini cheklovchi tayyor javoblar tizimidan voz kechib, savol, muammo, loyiha va izlanishga asoslangan muhit yaratishi zarur. Ritter va Mostert tomonidan taklif etilgan kognitiv asosli kreativlik treningi ham kreativ fikrlashni maqsadli mashqlar orqali rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatgan [5;243–253-b.].

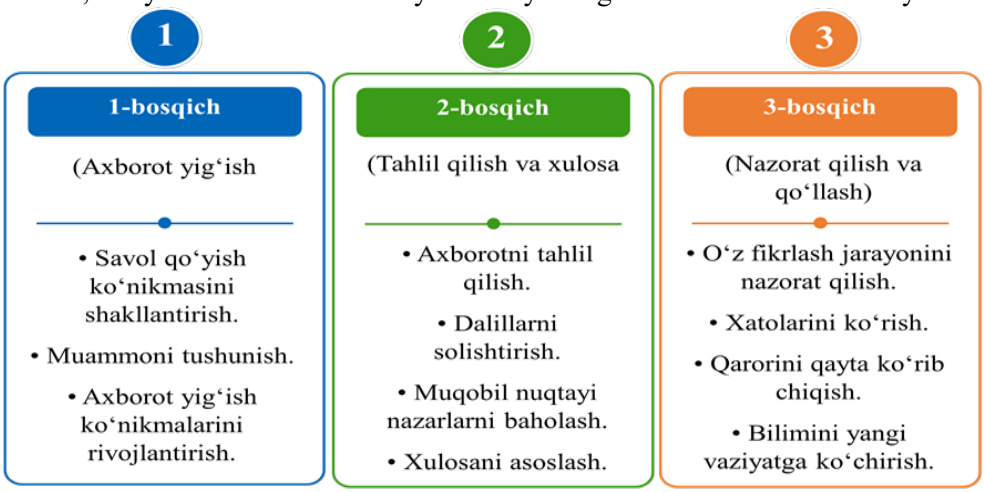
Kreativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishda baholash masalasi ham alohida o‘rin tutadi. An’anaviy testlar, ko‘pincha, faktik bilimni aniqlashga qaratiladi, biroq talabaning g‘oya yaratish, dalillash, tahlil qilish, qayta ko‘rib chiqish va refleksiya qilish jarayonini to‘liq ochib bera olmaydi. Shu sababli portfel, loyiha, muammoli keys, reflektiv esse, bahsdagi ishtirok, ilmiy manba tahlili va ijodiy mahsulotni ekspert baholashi maqsadga muvofiqdir [6;79–104-b.].

Kreativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish pedagogning kasbiy mahorati bilan bevosita bog‘liqdir. A.A.Xoliqovning ta’kidlashicha, pedagog o‘quv jarayonida erkin fikrlash, muloqot madaniyati, muammoli vaziyatlarni yaratish va refleksiyani tashkil etish orqali ta’lim oluvchilarning intellektual faolligini oshiradi. Shu sababli zamonaviy pedagogning asosiy vazifalaridan biri talabalarda mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlashni qo‘llab-quvvatlaydigan ta’lim muhitini shakllantirishdan iboratdir [7;82–102-b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotning metodologik asosini kreativ va tanqidiy fikrlashning zamonaviy pedagogik hamda psixologik konsepsiyalari, raqamli ta’lim tamoyillari, kompetensiyaviy yondashuv va generativ AI ta’lim jarayonida foydalanishning didaktik imkoniyatlari tashkil etadi. Tadqiqot davomida kreativ fikrlash kompetensiyasi yangi va original g‘oyalarni ilgari surish va mavjud bilimlarni vaziyatlarda qo‘llay olish zarurdir.

Tadqiqotda nazariy va empirik metodlardan foydalaniladi. Nazariy metodlar sifatida ilmiy-pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish hamda modellashtirish metodlaridan foydalaniladi. Mazkur metodlar yordamida kreativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarining ilmiy-nazariy mazmuni aniqlanadi, ularning asosiy komponentlari belgilanadi va generativ sun’iy intellekt vositalari bilan ishlash jarayonida namoyon bo‘lish xususiyatlari tizimlashtiriladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tanqidiy fikrlash kompetensiyasi talabaning axborot bilan ishlash madaniyatida ayniqsa yaqqol ko‘rinadi. Raqamli muhitda axborot hajmining ortishi, ilmiy va noilmiy manbalar o‘rtasidagi chegaraning xiralashishi, ijtimoiy tarmoqlarda manipulyativ kontentning ko‘payishi talabadan faktni fikrdan, dalilni taxmindan, ishonchli manbani tasdiqlanmagan xabardan farqlashni talab etadi. Shu sababli tanqidiy fikrlash hozirgi oliy ta’limda nafaqat umumiy intellektual ko‘nikma, balki akademik halollik, ilmiy savodxonlik va kasbiy mas’uliyatning ham asosi sifatida namoyon bo‘ladi.

1.1-rasm. Pedagogik nuqtayi nazardan tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning uch bosqichi.

Ushbu rasmda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish jarayoni pedagogik nuqtayi nazardan uch bosqich asosida ifodalangan. Birinchi bosqichda talaba muammoni tushunish, savol qo‘yish va axborot yig‘ish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Ikkinchi bosqichda to‘plangan axborot tahlil qilinadi, dalillar solishtiriladi, muqobil nuqtayi nazarlar baholanadi va asosli xulosa chiqariladi. Uchinchi bosqichda esa talaba o‘z fikrlash jarayonini nazorat qiladi, xatolarini aniqlaydi, qarorini qayta ko‘rib chiqadi hamda egallagan bilimlarini yangi vaziyatlarda qo‘llaydi. Ushbu bosqichlar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, tanqidiy fikrlashning uzluksiz rivojlanishini ta’minlaydi.

Kreativ va tanqidiy fikrlashning o‘zaro munosabatini tushunish mazkur tadqiqot uchun markaziy nazariy masaladir. Kreativ fikrlash yangi g‘oya yaratishni ta’minlasa, tanqidiy fikrlash ushbu g‘oyaning ilmiy, amaliy va axloqiy jihatdan maqbulligini tekshiradi. Kreativliksiz tanqidiy fikrlash, ko‘pincha, mavjud bilimlarni baholash darajasida qolib ketadi. Tanqidiyliksiz kreativlik esa asoslanmagan, tasodifiy yoki amaliy qiymati past g‘oyalar ishlab chiqarishga olib kelishi mumkin. Shuning uchun oliy ta’lim jarayonida bu ikki kompetensiyani bir-biridan ajratib emas, balki integrativ holda rivojlantirish zarur.

Bu integrativlikni pedagogik faoliyat mazmunida quyidagicha talqin qilish mumkin. Ta’lim jarayonida talaba dastlab mavjud muammoni anglaydi, uning mohiyatini tushunishga harakat qiladi va muammo yuzaga kelgan shart-sharoitlarni aniqlaydi. Shundan so‘ng u ushbu muammoga bir tomonlama emas, balki turli nuqtayi nazarlardan yondashadi, mavjud holatni tahlil qiladi, sabab va oqibatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘ra boshlaydi. Keyingi bosqichda talaba muammoni hal etish bo‘yicha yangi, noodatiy va ijodiy yechim variantlarini ilgari suradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, har qanday g‘oya darhol yakuniy yechim sifatida qabul qilinmaydi. Talaba ularni dalillar, mantiqiy asoslar, amaliy imkoniyatlar va kutilayotgan natijalar nuqtayi nazaridan baholaydi. Aynan shu bosqichda tanqidiy fikrlash muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u taklif etilgan g‘oyalarni saralash, ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, eng maqbul variantni tanlash imkonini beradi. Tanlangan yechim amaliy jihatdan asoslangach, talaba uning natijasini tahlil qiladi, o‘z qarorining to‘g‘riligi yoki kamchiliklarini refleksiya orqali baholaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

[1]. OECD. (2024). OECD Learning Compass 2030: Conceptual Learning Framework. Paris, OECD Publishing, p. 10–16.

[2]. Amabile T.M., Pratt M.G. The dynamic componential model of creativity and innovation in organizations: Making progress, making meaning // Research in Organizational Behavior. 2016, vol. 36, p. 157–183.

[3]. Abrami P.C., Bernard R.M., Borokhovski E., Waddington D.I., Wade C.A., Persson T. Strategies for Teaching Students to Think Critically: A Meta-Analysis // Review of Educational Research. 2015, vol. 85, № 2, p. 275–314.

[4]. Zimmerman B. J. (2002). Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview. Theory Into Practice, 41(2), p. 64–70.

[5]. Ritter S.M., Mostert N. Enhancement of Creative Thinking Skills Using a Cognitive-Based Creativity Training // Journal of Cognitive Enhancement. 2017, vol. 1, p. 243–253.

[6]. Vincent-Lancrin, S., González-Sancho, C., Bouckaert, M., et al. (2019). Fostering Students’ Creativity and Critical Thinking: What It Means in School. Paris: OECD Publishing, p. 79–104.

[7]. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2011, 87–102-betlar.

Sayidaxmedov Ravshan Rajabovich (Buxoro davlat Texnika universiteti mustaqil izlanuvchisi;
E-mail: sayidaxmedovravshan@gmail.com)

TALABALARDA TADQIQOT KO‘NIKMALARINI “BILIM–KO‘NIKMA–MALAKALAR–KOMPETENSIYA” ZANJIRI ASOSIDA TIZIMLASHTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. *Maqolada oliy ta’lim talabalarining tadqiqot ko‘nikmalarini bilim, ko‘nikma, malakalar va kompetensiyaning izchil, o‘zaro bog‘liq pedagogik zanjiri asosida tizimlashtirish metodikasi nazariy va amaliy jihatdan asoslanadi. Tadqiqot muammosi, ilmiy manbalar tahlili hamda kompetensiyaviy yondashuvga tayanib, tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishning to‘rt tarkibiy darajasi va besh didaktik bosqichi taklif etilgan. Mualliflik metodikasida muammoli topshiriqlar, tadqiqot portfeli, ma’lumotlarni tahlil qilish, refleksiya va transfer mexanizmlarining vazifalari aniqlashtirilgan.*

Kalit so‘zlar: *tadqiqotchilik kompetensiyasi, bilim, ko‘nikma, malaka, kompetensiyaviy yondashuv, ilmiy izlanish, didaktik ketma-ketlik, refleksiya, tadqiqot portfeli, baholash mezoni.*

Сайидахмедов Равшан Раджабович (независимый соискатель Бухарского государственного технического университета)

МЕТОДИКА СИСТЕМАТИЗАЦИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УМЕНИЙ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ЦЕПОЧКИ «ЗНАНИЯ–УМЕНИЯ–НАВЫКИ–КОМПЕТЕНЦИЯ»

Аннотация. *В статье теоретически обоснована методика систематизации исследовательских умений студентов на основе последовательной взаимосвязи знаний, умений, навыков и компетенции. Предложены уровни становления исследовательской деятельности, дидактические этапы, исследовательские задания, портфолио и рефлексивные инструменты.*

Ключевые слова: *исследовательская компетенция, знания, умения, навыки, компетентностный подход, исследовательская деятельность, дидактическая последовательность, рефлексия, портфолио.*

Sayidakhmedov Ravshan Rajabovich (Independent Researcher, Bukhara State Technical University)

METHODOLOGY FOR SYSTEMATIZING STUDENTS' RESEARCH SKILLS THROUGH THE "KNOWLEDGE–SKILLS–PROFICIENCY–COMPETENCE" CHAIN

Annotation. *This article substantiates a methodology for systematizing university students' research skills through a progressive relationship between knowledge, skills, stable proficiency and competence. Drawing on a critical review of pedagogical literature and a competence-based approach, it presents four interrelated developmental levels and five didactic stages. The proposed methodology combines problem-based tasks, research portfolios, evidence analysis, reflection and transfer to new research situations.*

Keywords: *research competence, knowledge, skills, proficiency, competence-based approach, research activity, didactic progression, reflection, portfolio, assessment criteria.*

Kirish. Oliy ta'limda mutaxassis tayyorlash sifati talabaning o'zlashtirgan nazariy axboroti bilan emas, balki uni ilmiy muammoni belgilash, dalil yig'ish, natijalarni izohlash va amaliy qarorga aylantirishda qo'llay olishi bilan ham tavsiflanadi. Shuning uchun tadqiqot ko'nikmalarini alohida fan yoki yakuniy bitiruv ishiga biriktirib qo'yish yetarli emas. Ular ta'lim dasturi, auditoriya mashg'uloti, mustaqil ta'lim va ishlab chiqarish vaziyatlari o'rtasida uzviy rivojlantirilishi kerak. OECD Learning Compass 2030 kompetensiyaga bilim va ko'nikmalardan tashqari munosabat hamda qadriyatlar ham daxldorligini qayd etadi [5]. Demak, ilmiy faoliyatni faqat algoritmni takrorlash darajasida o'rgatish kompetensiya hosil bo'lganini anglatmaydi.

Tadqiqotning pedagogik muammosi, ko'pincha, quyidagi uzilishda namoyon bo'ladi: talaba ilmiy metodlar nomini biladi, biroq muammoni tekshiriladigan savolga aylantira olmaydi; ma'lumot yig'ish usulini mashq qiladi, lekin boshqa sharoitda mustaqil tanlashda qiynaladi, topshiriqni muvaffaqiyatli bajaradi, ammo uning ishonchliligi, etik asoslari va cheklovlarini izohlashga qiynaladi. Bu uzilishlar bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiya orasidagi didaktik aloqani maxsus loyihalash zaruratini ko'rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. N.A.Muslimovning kasbiy kompetentlikni shakllantirishga doir ishlari kasbiy tayyorgarlikni amaliy faoliyat bilan bog'liq integral natija sifatida talqin qilish uchun muhim nazariy asos beradi [1]. Bu yondashuv tadqiqotchilik kompetensiyasini oddiy predmetli bilimlar yig'indisidan farqlashga yordam beradi: natijada talaba ilmiy savolga javob topish uchun kerakli bilimlarni o'zi tanlaydi, metodni vazifaga moslashtiradi hamda xulosasi uchun mas'uliyat oladi. Biroq kasbiy kompetentlik haqidagi umumiy qoida tadqiqot ko'nikmalarini har bir bosqichda qanday o'qitish va baholashni o'z -o'zidan belgilab bermaydi.

Sh.S.Sharipov o'quvchi va talabalarning ijodkorlik faoliyatini tashkil etish hamda kasb-hunar ta'limida ijodiy imkoniyatlarni uzluksiz rivojlantirish masalalarini tadqiq etgan [2]. Ijodkorlikning muammo topish, alternativ yechim taklif qilish va natijani asoslashga oid jihatlari ilmiy izlanish faoliyati uchun metodik ahamiyatga ega. Tadqiqotchilik jarayonida ijodiy g'oya sinovdan o'tishi, taklifning dalilga mosligi tekshirilishi lozim; shu bois ijodiy faoliyatni dalillash va metodologik refleksiya bilan qo'shish zarur.

U.Sh.Begimqulov pedagogik ta'limga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning nazariy asoslarini yoritgan [3]. Bunday yondashuv manbalar xaritasi, elektron jurnal, raqamli portfel va ma'lumotlarni dastlabki qayta ishlash kabi tadqiqot faoliyati vositalarini birlashtirishda qo'l keladi. Shu bilan birga, raqamli vositaning mavjudligi metod tanlovining asoslanganini yoki natijaning ishonchliligini kafolatlamaydi: talabada ma'lumotlar sifati va akademik halollik bo'yicha ongli qaror qabul qilish ko'nikmasi shakllanishi lozim.

R.J.Ishmuhamedov tomonidan ta'lim samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish masalalari yoritilgan [4]. Muammoli vaziyat, muloqot, hamkorlik va faol bilish shakllari tadqiqot topshiriqlarini tashkil qilish uchun qulay didaktik sharoit yaratadi. Biroq pedagogik texnologiyani tanlash-

ning o‘zi kompetensiyaga erishishni anglatmaydi: har bir texnologiyaning qaysi mikroko‘nikmani rivojlantirishi va qanday mahsulot bilan o‘lchanishi oldindan belgilanishi kerak.

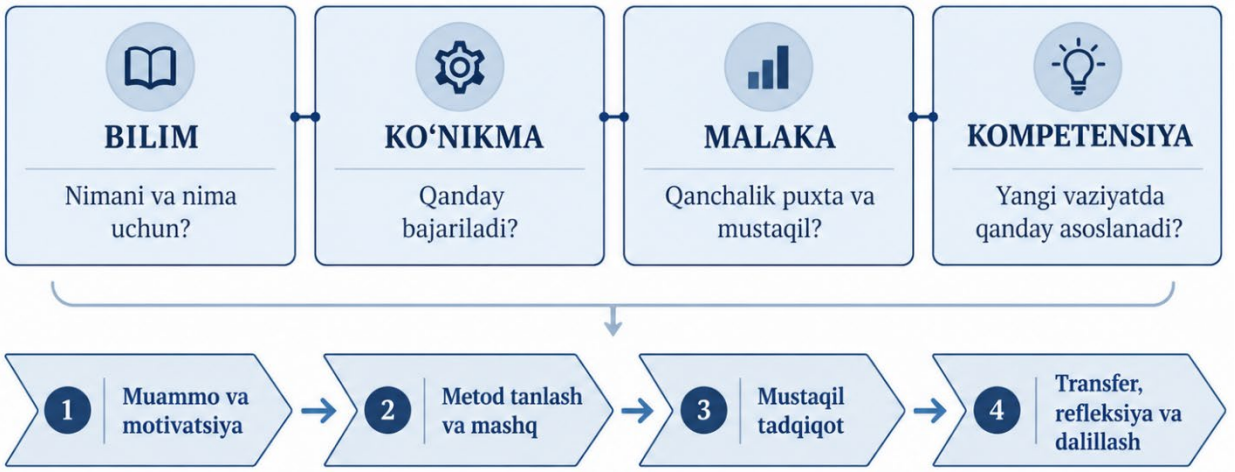
Xalqaro ilmiy adabiyotlarda kompetensiyani bilim, ko‘nikma, munosabat va qadriyatlar birligida talqin qilish [5], o‘rganishning kontekstga bog‘liqligi va faol bilim qurish tamoyili [6], shuningdek, tadqiqot dizaynida sifat, miqdor va aralash metodlar o‘rtasida ongli tanlov qilish [7] alohida ta’kidlanadi. Ko‘rib chiqilgan manbalarni qiyosiy tahlil qilish natijasida quyidagi metodik bo‘shliq ajratildi: tadqiqotchilik faoliyatida reproduktiv bilimning mustaqil, barqaror va yangi vaziyatga ko‘chiriladigan kompetensiyaga aylanishini ko‘rsatuvchi bosqichlararo indikatorlar yetarlicha aniq rasmiylashtirilishi zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola nazariy-metodik tadqiqot dizayniga asoslandi: pedagogik va metodologik adabiyotlar mazmuniy tahlili, tushunchalarni qiyoslash, tizimlashtirish, modellashtirish, vazifa–dalil–mezon mosligini loyihalash hamda ekspert baholashi uchun tavsiya etiladigan ko‘rsatkichlari konstruksiyasidan foydalanildi. Tadqiqotda empirik tanlanma shakllantirilmagan va tajriba-sinov natijalari hisoblanmagan, shuning uchun keltiriladigan natijalar uslubiy loyihalash va nazariy umumlashtirish natijalari sifatida talqin etiladi.

Mualliflik yondashuvida “bilim” – tadqiqot obyektini tushuntiruvchi tushuncha, qonuniyat va metodologik qoidalarni ongli o‘zlashtirish; “ko‘nikma” – muayyan ko‘rsatma yoki tanish vaziyatda ilmiy amallarni maqsadga muvofiq bajarish; “malaka” – bu amallarni takroriy mashq orqali nisbatan barqaror, puxta va mustaqil bajarish; “kompetensiya” – bilim, ko‘nikma, malaka, tanqidiy fikrlash, etik mas’uliyat va refleksiyani birlashtirgan holda yangi muammoli vaziyatlarda asosli natija yaratish qobiliyati deb operatsion ta’riflanadi. Bu ta’riflar maqola doirasidagi mualliflik izohi bo‘lib, atamalarning barcha nazariy maktablardagi yagona talqini sifatida ilgari surilmaydi. Zanjirning didaktik mantiqi chiziqli va qaytuvchan jarayon sifatida qaraladi: bilim ko‘nikma uchun kognitiv resurs, ko‘nikma malaka uchun amaliy tayanch, malaka esa mustaqil kompetent harakat uchun zarur, ammo yetarli bo‘lmagan shartdir. Har bir bosqichda refleksiya avvalgi qadamga qaytish va xatoni tuzatish imkonini beradi. Mazkur tuzilma kognitiv tushunishdan amaliy bajarishga, keyin barqarorlik va vaziyatlararo transferga o‘tishni tashkillashtiradi.

Metodik tizim quyidagi pedagogik shartlarga asoslanadi: tadqiqot savolini talaba uchun mazmunli muammoga bog‘lash; vazifalarni soddadan murakkabga tabaqalashtirish; fanlararo manbalar bilan ishlash; nazariy tushunchani tekshiriladigan amaliy harakatga aylantirish; mustaqil tanlovga bosqichma-bosqich erkinlik berish; jarayon davomida muntazam qayta aloqa va yakunda dalilga asoslangan refleksiya talab etish. Ularning birligi pedagogning faqat ma’lumot uzatuvchi emas, tadqiqot jarayonini loyihalovchi va maslahat beruvchi vazifasini kuchaytiradi.

Tahlil va natijalar. Tahlil natijasida ishlab chiqilgan metodik tizim to‘rt tarkibiy daraja va besh didaktik bosqichning o‘zaro bog‘liqligiga tayanadi. Darajalar o‘quv natijasining sifatini, bosqichlar esa shu natijaga olib boruvchi pedagogik jarayonni ifodalaydi. Shu ikki o‘lchamni ajratish muhim: bir xil topshiriq turli tayyorgarlikdagi talabada turlicha natija berishi mumkin, shuning uchun topshiriq nomi emas, uning bajarilish mustaqilligi va dalil sifati baholanadi.

1-rasm. Tadqiqot ko‘nikmalarini tizimlashtirishning mualliflik metodik zanjiri.

Masalan, texnika yo‘nalishidagi talabaga “laboratoriya o‘lchovlari takrorlanuvchanligini oshirish” vazifasi berilganda dastlab xatolik, aniqlik va takrorlanuvchanlikni ta’riflash (bilim), keyin o‘lchov protokolini tuzish va natijalarni hisoblash (ko‘nikma), turli namunalar uchun protsedurani mustaqil hamda bar-

qaror bajarish (malaka), nihoyat noaniqlik sabablarini tahlil qilib, muqobil usulni tanlash va natijani dalillar bilan himoya qilish (kompetensiya) ko‘zda tutiladi. Mazkur misol didaktik loyihalash namunasi bo‘lib, real tajriba-sinov natijasi emas.

1-jadval

Tadqiqotchilik kompetensiyasi tarkibiy darajalari, indikatorlari va baholash dalillari

Daraja	Kuzatiladigan indikator	Tekshiruv mahsuloti
Bilim	Tushuncha, metod va manba sifatini izohlaydi	Tushuncha xaritasi, manba sharhi
Ko‘nikma	Protokol tuzadi, ma’lumot yig‘adi va tahlil qiladi	Ishchi protokol, tahlil varag‘i
Malaka	Amallarni takroriy, mustaqil va aniqlik bilan bajaradi	Takroriy ishlar jurnali, sifat nazorati
Kompetensiya	Yangi vaziyatda metodni moslaydi, dalillaydi va refleksiya qiladi	Mustaqil loyiha, portfel, himoya

Baholashda to‘rtta mezon taklif etiladi: kognitiv-metodologik (muammo va nazariy asosni anglash), operatsion-tadqiqiy (usulni tanlash va bajarish), mustaqil-amaliy (amallar puxtaligi hamda natija sifati), refleksiv-transfer (cheklovlarni baholash va boshqa sharoitga moslashtirish). Metodik tizimni o‘quv jarayoniga kiritishda fanlar kesimida “tadqiqot ko‘nikmalari xaritasi” tuziladi: boshlang‘ich kurslarda manba bilan ishlash va muammo qo‘yish, o‘rta kurslarda metod tanlash va ma’lumotni qayta ishlash, yakuniy kurslarda esa mustaqil dizayn, dalillash, transfer va ilmiy kommunikatsiya ustuvor bo‘ladi. Bunda bir kompetensiya ko‘p fanlarda tasodifiy takrorlanmasdan, izchil murakkablashadi. Fan o‘qituvchisi, ilmiy rahbar va amaliyot mentori yagona baholash indikatorlaridan foydalanishi mumkin [3].

Xulosa va takliflar. “Bilim–ko‘nikma–malakalar–kompetensiya” zanjiri talabalarning tadqiqotchilik faoliyatini nazariy bilimdan mustaqil ilmiy qarorgacha olib boruvchi pedagogik ketma-ketlik sifatida tizimlashtirish imkonini beradi. Mazkur birlikda har bir keyingi tarkib avvalgi tarkibga tayanadi, biroq uni takrorlamaydi. Mualliflik metodikasining muammoli-motivatsion, axborot-kognitiv, operatsion-tadqiqiy, amaliy-mustaqil va refleksiv-transfer bosqichlari tadqiqot topshiriqlarini o‘quv natijalari hamda kuzatiladigan mahsulotlar bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Tadqiqot portfeli, manbalar xaritasi, ilmiy muammoli keys, protokol va refleksiv hisobotdan uyg‘un foydalanish metodik jihatdan maqsadga muvofiq; ular bilimning amaliy harakatga, keyinchalik, yangi sharoitda qo‘llanadigan kompetensiyaga aylanishini kuzatish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Toshkent, TDPU, 2012.

(2). Sharipov Sh.S. Maktab o‘quvchilari ijodkorlik faoliyatini tashkil qilish. “Xalq ta’limi”, 2003, 4-son, 34–36-betlar.

(3). Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Toshkent, “Fan”, 2007, 159-bet.

(4). Ishmuhamedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari. Toshkent, Nizomiy nomidagi TDPU, 2004, 44-bet.

(5). OECD. The OECD Learning Compass 2030. Paris, OECD, 2019, URL: https://www.oecd.org/en/data/tools/oecd-learning-compass-2030.html

(6). National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. How People Learn II: Learners, Contexts, and Cultures. Washington, DC: The National Academies Press, 2018, 328 p. DOI: 10.17226/24783.

(7). Creswell J.W., Creswell J.D. Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches. – 5th ed. Los Angeles, SAGE, 2018.

Matkarimov Azamat Farhod o‘g‘li (Urganch davlat Pedagogika instituti “Texnologik ta’lim” kafedrasi o‘qituvchisi)

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA ESTETIK TARBIYANI TASHKIL ETISHDA MILLIY HUNARMANDCHILIK AN’ANALARINING O‘RNI

Annotatsiya. *Maqolada oliy ta’lim muassasalarida talabalarning estetik tarbiyasini tashkil etishda milliy hunarmandchilik an’analaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot manbalari asosida xalq amaliy san’atining tarixiy taraqqiyoti, buyum shakli va bezak uyg‘unligi, hududiy badiiy maktablarning o‘ziga xosligi hamda ularning ta’lim mazmuni bilan bog‘liqligi yoritiladi. Tadqiqotda tavsifiy, tarixiy-madaniy va qiyosiy-pedagogik tahlil usullaridan foydalanilgan. Tahlil natijasida milliy hunarmandchilik namunalarini kuzatish, tahlil qilish, loyihalash va amaliy ijroga yo‘naltirilgan o‘quv*

faoliyati orqali estetik idrok, badiiy tafakkur va ijodiy ko‘nikmalarni rivojlantirish imkoniyatlari asoslanadi. Bunday imkoniyatlarni amaliyotga joriy etish uchun fanlararo integratsiya, ustoz-shogird tajribasi va raqamli ko‘rgazmali vositalardan izchil foydalanish taklif etiladi. Keltirilgan natijalar nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, tajriba-sinov asosida o‘lchangan samaradorlik ko‘rsatkichlari sifatida talqin qilinmaydi.

Kalit so‘zlar: *milliy hunarmandchilik, xalq amaliy san’ati, estetik tarbiya, badiiy tafakkur, pedagogik integratsiya, naqsh, kompozitsiya, ijodiy faoliyat, madaniy meros.*

РОЛЬ ТРАДИЦИЙ НАЦИОНАЛЬНОГО РЕМЕСЛЕННИЧЕСТВА В ОРГАНИЗАЦИИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация. *В статье анализируются педагогические возможности использования традиций национального ремесленничества в эстетическом воспитании студентов высших учебных заведений. На основе анализа материалов раскрываются историческое развитие декоративно-прикладного искусства, единство формы и орнамента, особенности региональных художественных традиций и их связь с содержанием образования. Применены описательный, историко-культурный и сравнительно-педагогический методы. Обоснованы возможности развития эстетического восприятия, художественного мышления и творческих навыков посредством наблюдения, анализа, проектирования и практического изготовления изделий. Предлагается системное сочетание межпредметной интеграции, традиции «устоз–шогирд» и цифровых наглядных средств. Выводы имеют теоретико-аналитический характер и не представляют собой результаты экспериментальной проверки эффективности.*

Ключевые слова: *национальные ремёсла, декоративно-прикладное искусство, эстетическое воспитание, художественное мышление, орнамент, композиция, культурное наследие.*

THE ROLE OF NATIONAL HANDICRAFT TRADITIONS IN ORGANIZING AESTHETIC EDUCATION IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Annotation. *The article examines the pedagogical potential of national craft traditions for aesthetic education in higher education. Based on a conceptual and historical review, it discusses the development of applied folk arts, the relationship between the form and decoration of artifacts, the characteristics of regional artistic traditions, and their relevance to teaching. Descriptive, historical-cultural and comparative pedagogical analysis are employed. The paper identifies educational opportunities for developing aesthetic perception, artistic thinking and creative skills through observation, interpretation, design and hands-on work. It proposes the systematic integration of cross-disciplinary learning, master–apprentice practices and digital visual materials. The findings are analytical propositions rather than experimentally measured effects.*

Keywords: *national crafts, folk applied art, aesthetic education, artistic thinking, ornament, composition, cultural heritage, higher education.*

Kirish (Introduction). Zamonaviy oliy ta’lim oldidagi dolzarb vazifalardan biri kasbiy bilim va malakalar bilan bir qatorda, talabalarning estetik dunyoqarashi, ijodiy tafakkuri hamda milliy-madaniy qadriyatlarga munosabatini shakllantirishdir. Bu vazifa texnologik ta’lim yo‘nalishida ayniqsa muhim: bo‘lajak pedagog buyumning faqat ishlab chiqarish texnologiyasini emas, uning badiiy shakli, ranglar mutanosibligi, bezaklari va madaniy mazmunini ham anglay olishi kerak. Shuning uchun milliy hunarmandchilik an’analari ta’lim jarayonida faqat tarixiy ma’lumot manbayi emas, balki bilish, yaratish va qadrlash faoliyatini birlashtiradigan didaktik resurs sifatida qaraladi.

Xalq amaliy san’ati insonning kundalik hayotida foydalaniladigan buyumlarni badiiy ishlash bilan chambarchas bog‘liq. Sopol idish, yog‘och buyum, mato, gilam, taqinchoq yoki me’moriy bezak, bir vaqtning o‘zida, amaliy ehtiyoj va estetik talabni qondiradi. Shakl va bezakning mazkur birligi talaba ongida go‘zallikni mavhum tushuncha tarzida emas, muayyan material, usul va mehnat natijasi orqali anglash imkonini beradi. Xalq amaliy san’ati mashg‘ulotlari ko‘rib eslab qolish, fazoviy tasavvur, kompozitsion fikrlash va mustaqil badiiy qaror qabul qilishni rivojlantirishga yo‘naltirilishi mumkin [3;5-b.].

Mamlakatimizda ta’lim va tarbiyani takomillashtirish, yoshlarning madaniyat hamda san’at bilan shug‘ullanishi uchun sharoit yaratish masalasi siyosiy va ilmiy-pedagogik muhokamalarda muhim o‘rin egallab keladi. Jumladan, 2016-yilda e’lon qilingan ma’ruzada yoshlar uchun ta’lim-tarbiya, madaniyat va san’at maskanlarini rivojlantirish zarurati ta’kidlangan [1]. 2017–2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasi ham ta’lim sifatini oshirish masalasiga e’tibor qaratgan [2]. Ushbu hujjatlar maqolada tarixiy-siyosiy kontekst sifatida tilga olinadi; zamonaviy normativ asoslarning to‘liq sharhi sifatida emas.

Mazkur maqolaning maqsadi oliy ta’limda estetik tarbiyani tashkil etishda milliy hunarmandchilik an’analarining imkoniyatlarini nazariy jihatdan umumlashtirish va mashg‘ulotlarga joriy etish uchun pedagogik yondashuvni tavsiflashdan iborat. Shundan kelib chiqib, xalq amaliy san’atining estetik-tarbiyaviy xususiyatlari aniqlanadi, tarixiy va hududiy namunalarning didaktik ahamiyati izohlanadi hamda bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchilarini tayyorlashda qo‘llash mumkin bo‘lgan faoliyat bosqichlari taklif etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Methods). Tadqiqot nazariy-tahliliy yo‘nalishda olib borildi. Uning materialini milliy amaliy bezak san’ati, estetik tarbiya va texnologik ta’limga doir maqola muallifi tomonidan jamlangan tarixiy-pedagogik ma’lumotlar, o‘quv-metodik tavsiyalar hamda foydalanilgan adabiyotlarda qayd etilgan qarashlar tashkil etdi [3–9]. Shuningdek, O‘zbekiston hududlarida shakllangan kulolchilik, yog‘och va ganch o‘ymakorligi, kashtachilik, to‘qimachilik, metallga ishlov berish va boshqa hunarmandchilik namunalari mavzuga mos tavsifiy material sifatida jalb qilindi. Alohida eksperiment guruhi, so‘rovnoma yoki miqdoriy o‘lchash ishlari ushbu tadqiqot doirasida amalga oshirilgani haqida ma’lumot mavjud emas.

Tavsifiy tahlil usuli yordamida hunarmandchilik buyumlarining amaliy vazifasi, ishlatilgan xomashyosi, shakli, naqsh-bezagi va tayyorlash texnikasi o‘rtasidagi munosabatlar yoritildi. Tarixiy-madaniy yondashuv orqali badiiy shakllarning vaqt va hudud bilan bog‘liq o‘zgarishi, jumladan, sopolchilik, matochilik, metallsozlik va me’moriy bezak an’analarining rivojlanishi izohlandi. Qiyosiy-pedagogik tahlil esa buyumlar bilan ishlashning turli shakllarini – tomosha qilish, izohlash, eskiz tuzish, amaliy bajarish va natijani baholashni – ularning kutiladigan estetik-tarbiyaviy vazifalari asosida qiyoslashga qaratildi.

Tahlilda to‘rt mezon asos qilib olindi: birinchisi, buyumdagi shakl va bezak uyg‘unligini idrok etish; ikkinchisi, naqsh, rang va kompozitsiya tamoyillarini anglash; uchinchisi, hunarmandchilik namunasining madaniy-tarixiy mazmunini tushunish; to‘rtinchisi, olingan bilimni ijodiy-amaliy faoliyatga tatbiq etish. Mazkur mezonlar o‘quv jarayonini loyihalash va sifat jihatdan tahlil qilish uchun taklif etiladi. Ular standartlashtirilgan diagnostik shkala yoki tajriba orqali validatsiya qilingan ko‘rsatkichlar emas.

Natijalar (Results). Manbalar tahlili milliy hunarmandchilik namunalarining estetik idrok, kompozitsion tafakkur, madaniy xotira va amaliy ijod uchun didaktik imkoniyatlarini aniqlashga yordam berdi. Quyida ushbu imkoniyatlar shakl-bezak uyg‘unligi, tarixiy tajriba va pedagogik faoliyat jihatidan izohlanadi. Natijalar nazariy umumlashtirishga asoslangan, statistik tajriba ko‘rsatkichlari emas.

Milliy amaliy san’at buyumlarining estetik va funksional birligi. Amaliy san’atning muhim belgisi buyumning kundalik foydasi bilan badiiy qiymati uyg‘unlashishidir. Maishiy asbob-anjom, mebel, mato, kiyim-kechak, taqinchoq va o‘yinchoqlarni badiiy ishlash jarayonida xomashyoning tabiiy xususiyati, shaklning qulayligi va bezakning vazifaga mosligi hisobga olinadi. Oddiy shakldagi buyumni bezash yoki buyumning shaklini badiiy yo‘sinda yaratish estetik ta’sirni kuchaytirishning ikki asosiy yo‘lidir. Shu nuqtayi nazardan, ta’limda naqshni alohida bezak deb emas, predmetning materiali, tuzilishi va xizmat qilish sohasi bilan birga tahlil qilish samaraliroq yondashuvdir.

Naqsh, rangtasvir, ayrim hollarda haykaltaroshlik va grafik elementlar badiiy buyumning umumiy kompozitsiyasiga birikadi. Gilamdagi takrorlanuvchi geometrik shakl, yog‘och eshikdagi o‘yma, sopol idishdagi rangli chiziq yoki ganch bezakda kuzatiladigan ritm talabaga simmetriya, muvozanat, mutanosiblik va stilizatsiya tushunchalarini ko‘rgazmali tushuntiradi. Bunday o‘rganish faqat namunani ko‘chirishni emas, bezakning nimaga aynan shu shaklda ishlanganini anglashni nazarda tutadi.

Tarixiy rivojlanish va hududiy badiiy an’analar. O‘zbekiston hududidagi xalq amaliy san’ati tarixi qadimgi moddiy madaniyat bilan uzviy bog‘liq. Maqolaning dastlabki materialida neolit davrida qo‘lda ishlangan sopol idishlar chiziq, nuqta va izsimon belgilar bilan bezatilgani, bronza davri buyumlarida esa geometrik shakllardan keng foydalanilgani qayd etilgan. Farg‘ona vodiysi, Surxondaryo va Amudaryo bo‘yidagi arxeologik madaniyatlar haqidagi mazkur ma’lumotlar hunarmandchilik namunalarini o‘qitishda bezakning kelib chiqishi va o‘zgarishini tarixiy ketma-ketlikda ko‘rsatish muhimligini anglatadi. Aniq arxeologik sanalarni tasdiqlash alohida manbashunoslik tekshiruvini talab etadi.

Ilk o‘rta asrlarda Sug‘d, Tohariston, Xorazm va Farg‘onadagi badiiy an’analar bilan bog‘liq holda ganch va yog‘och o‘ymakorligi, to‘qimachilik hamda turli bezak usullari rivojlangan. Samarqand va Varaxsha bezaklari, Afrosiyob va Bolaliktepadagi tasvirlarda uchraydigan badiiy unsurlar, qadimgi kiyim va taqinchoq namunalari madaniy muhitning rang-barangligini namoyon etadi. Talabalarning e’tiborini shu misollarga qaratish bir xil naqshni barcha hududlarga xos umumiy belgi sifatida qabul qilishning oldini oladi, mahalliy uslubni farqlash ko‘nikmasini qo‘llab-quvvatlaydi.

Hunarmandchilikning shakllanishida tabiiy-geografik sharoit va mavjud xomashyo ham muhim omil hisoblangan: loy ko‘p uchraydigan hududlarda kulolchilik, chorvachilik rivojlangan joylarda jundan mato

to‘qish, kigiz bosish va gilamchilik keng tarqalgan. Yog‘och, ganch, metall, tosh va suyak bilan ishlash texnikalari esa bezak turiga ham ta’sir ko‘rsatgan. Bu holat texnologik ta’lim uchun muhim metodik xulosaga asos bo‘ladi: milliy bezak o‘rganilayotganda uning estetik qiyofasini material va ishlab chiqarish usulidan ajratmaslik zarur.

Estetik tarbiya uchun pedagogik imkoniyatlar. Tahlil asosida hunarmandchilik namunalaridan foydalanishning to‘rtta asosiy pedagogik yo‘nalishi ajratildi. Birinchisi – perseptiv yo‘nalish: buyumni kuzatish, rang va shakl farqlarini sezish, badiiy yaxlitlikni idrok etish. Ikkinchisi – kognitiv yo‘nalish: naqshning tuzilishi, uslubi, ramziy mazmuni va tarixiy muhitini tushuntirish. Uchinchisi – amaliy-ijodiy yo‘nalish: eskiz yaratish, material tanlash, ishlov berish usulini belgilash va buyum tayyorlash. To‘rtinchisi – refleksiv yo‘nalish: o‘z ishini estetik, texnologik va madaniy mezonlar asosida baholash.

Mashg‘ulotni bosqichma-bosqich tashkil etish natijada estetik tarbiya bilan kasbiy tayyorgarlikni bog‘lash imkonini beradi. Dastlab, talaba milliy buyum namunasi bilan tanishadi va uni tavsiflaydi; keyin uning badiiy tuzilishini elementlarga ajratadi; uchinchi bosqichda naqsh yoki shaklning yangi loyiha variantini ishlab chiqadi; yakunda esa ijro natijasini dalillar bilan sharhlaydi. Bunday ketma-ketlik bo‘lajak o‘qituvchiga amaliy san’atni namoyish qilishdan tashqari, talaba tafakkurini faollashtiruvchi savol va topshiriqlar tuzishni o‘rgatishi mumkin.

Mazkur yondashuvni quyidagi mashg‘ulotlar orqali amalga oshirish mumkin: kulolchilik namunasidagi ritm va simmetriyani tahlil qilish; gilam yoki kashtadagi naqsh elementlaridan yangi kompozitsiya yaratish; me’moriy bezakni geometrik qismlarga ajratish; yog‘och o‘ymakorligi uchun material va naqsh mosligini asoslash. Har bir faoliyatda namuna “tayyor nusxa” emas, balki yangi yechim uchun tahlil obyekti hisoblanadi. Natijani baholashda kompozitsiya yaxlitligi, milliy manbaga ongli murojaat, material tanlovining asoslanganligi va ijodiy mustaqillik kabi sifat mezonlari qo‘llanishi mumkin.

Muhokama (Discussion). Olingan nazariy natijalar milliy hunarmandchilikni estetik tarbiya vositasi sifatida baholashda ikki jihatni birga ko‘rish zarurligini tasdiqlaydi. Bir tomondan, hunarmandchilik namunalari asrlar davomida shakllangan go‘zallik mezonlari va mahalliy tajribani saqlaydi. Ikkinchi tomondan, bunday namunalar oliy ta’lim talablariga mos metodik qayta ishlovsiz o‘z-o‘zidan samarali o‘quv vositasiga aylanmaydi. Shu sababli tarixiy ma’lumotlar, tasviriy namoyish, texnologik jarayon va talabaning mustaqil faoliyati yagona didaktik tizimda birlashtirilishi kerak.

Milliy hunarmandchilik bilan bog‘liq ishlar texnologiya, tasviriy san’at, tarix, adabiyot, musiqa va estetika fanlari bilan integratsiyada tashkil etilganda yaxlitroq mazmun kasb etadi. Masalan, biror me’moriy bezakni o‘rganishda tarixiy muhit yoritilishi, uning geometrik asoslari ajratilishi, material xususiyati ko‘rib chiqilishi va eskiz tayyorlanishi mumkin. Bu yondashuv fanlararo bog‘lanishni sun’iy ro‘yxat ko‘rinishida emas, bitta real buyum atrofida birlashgan o‘quv topshiriqlari orqali amalga oshirishga yordam beradi.

An’anaviy ustoz-shogird tajribasini oliy ta’limga olib kirishda ustaning ish jarayonini kuzatish, amaliy mashq qilish va natijani muhokama etish birgalikda tashkil etilishi zarur. Bunda xavfsizlik qoidalari va barcha talabalar uchun teng ishtirok imkoniyati e’tibordan chetda qolmasligi lozim.

Raqamli ko‘rgazmali vositalar milliy amaliy san’atni o‘rganish imkoniyatini kengaytiradi. Sifatli reproduksiya, elektron katalog, qisqa videolavha va bosqichma-bosqich ishlash jarayoni tasvirlari murakkab shakllarni yaqinlashtirib ko‘rsatish, tarixiy namunalarni solishtirish hamda darsdan tashqari mustaqil o‘rganish uchun qulaydir [6;7;9]. Shunga qaramay, ekran orqali kuzatish tabiiy materialning og‘irligi, sirt tuzilishi, fakturasi va ishlov berish jarayonini to‘liq almashtirmaydi. Shu bois raqamli namoyish bilan real buyum yoki uning materiali ustidagi amaliy faoliyat o‘zaro to‘ldiruvchi vositalar sifatida ko‘rilishi lozim.

Tadqiqotning amaliy taklifi estetik tarbiyani baholashda faqat tayyor mahsulot sifatiga tayanmaslikdir. Talaba kompozitsiya tanlovini izohlashi, tarixiy prototipga qanday murojaat qilganini ko‘rsatishi, shakl va bezakning uyg‘unligi haqida fikr yuritishi ham ahamiyatli. Bunda baholash mezonlari oldindan ma’lum qilinadi; ijodiy yechimning yangiligi, bajarilish aniqligi, ma’naviy-madaniy mazmunni tushunish va refleksiya alohida ko‘rib chiqiladi. Bunday ko‘rsatkichlarni amaliyotda qo‘llashdan oldin ularning ishonchliligi va baholovchilararo muvofiqligini tekshirish kerak.

Milliy hunarmandchilikni o‘qitishda tarixiy dalillarni tekshirish, naqshlarga asossiz ramziy ma’no yuklamaslik va hududiy maktablarning o‘zaro ta’sirini hisobga olish zarur. Mazkur xulosalar nazariy xarakterga ega. Keyingi tadqiqotlarda tajriba va nazorat guruhlari, dastlabki va yakuniy baholash asosida taklif etilgan yondashuvning samaradorligini empirik tekshirish maqsadga muvofiq.

Xulosa (Conclusion). Oliy ta’lim muassasalarida estetik tarbiyani tashkil etishda milliy hunarmandchilik an’analari badiiy idrok, madaniy xotira va amaliy ijodni o‘zaro bog‘lovchi salmoqli ta’limiy imkoniyatlarga ega. Kulolchilik, kashtachilik, gilamdo‘zlik, ganch va yog‘och o‘ymakorligi, to‘qimachilik ham-

da boshqa san’at turlarida shakl, bezak, material va vazifa uyg‘unligi talabalarning estetik tushunchalarini konkret buyumlar orqali o‘zlashtirishiga sharoit yaratadi.

Nazariy tahlil asosida estetik tarbiya mashg‘ulotlarini kuzatish, tarixiy-badiiy tahlil, loyihalash, amaliy bajarish va refleksiv baholash ketma-ketligida tashkil etish maqsadga muvofiqligi asoslandi. Milliy hunarmandchilik namunalari fanlararo integratsiya, ustoz-shogird an’analari hamda raqamli ko‘rgazmali materiallar bilan uyg‘unlashganda, ularning pedagogik imkoniyatlari kengayadi.

Bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchilarini tayyorlashda milliy hunarmandchilikka oid topshiriqlarni nafaqat tayyor mahsulot yaratishga, balki badiiy qarorni izohlash va asoslashga ham yo‘naltirish tavsiya etiladi. Takliflar samaradorligini kelgusida amaliy-pedagogik tajriba, talabalar ishlari portfeli va oldindan belgilangan baholash mezonlari asosida tekshirish tadqiqotning mantiqiy davomi bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan ma’ruza. “Xalq so‘zi”, 2016, 8-dekabr.

(2). 2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. Toshkent, 2017.

(3). Abduazizova D. Estetik tarbiya va didni shakllantirish. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2020.

(4). Qodirova M. Pedagogik texnologiyalar asoslari. Toshkent, “Fan”, 2021.

(5). Hasanov A. Estetik tarbiyaning psixologik asoslari. Samarqand, 2019.

(6). Baxridinova Sh.Q. Amaliy san’atda raqamli texnologiyalar asosida o‘quvchilarda estetik tafakkur va badiiy didni rivojlantirish // PEDAGOGS. 2025.

(7). Tayirova M.A. O‘quvchilarning multimedia vositalari bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda estetik didni tarbiyalash metodikasi: pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati, Toshkent, 2025.

(8). Muratov X.X. San’at orqali estetik didlarini rivojlantirish modeli. Ilmiy anjuman materiallari, 2025.

(9). Azizova D.R. Interaktiv multimediyali darslar orqali talabalarda estetik didni rivojlantirish metodlari. OXU ilmiy jurnali, 2026, 4-son.

(10). Muratov X.X., Jabbarov R.R. Amaliy va badiiy bezak san’ati. O‘quv qo‘llanma, Chirchiq, 2020, 7-bet.

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
21-OKTABR – O‘ZBEK TILI BAYRAMI KUNI		
Aqmanova Shahnoza Alimboyevna	O‘zbek tili taraqqiyotida fanlararo integratsiyaning roli va istiqbollari	**3**
01.00.00 – FIZIKA-MATEMATIKA FANLARI		
Muminova Shaxnozaxon Akbarxanovna, Mirzayev Zafarbek Haitboy o‘g‘li, Yadgarov Ishmumin Djabbarovich, Kutliyev Uchqun Otaboyevich, O‘ljayev O‘tkir Boymamatovich	Azot qo‘shilgan uglerodli nanotrubkalarning mexanik xususiyatlariga haroratning ta’siri	**7**
Atanazarova Shoira Erkinovna	Moslangan manbali manfiy tartibli modifitsirlangan Korteveg-de Friz tenglamasining bir solitonli yechimi	**10**
Ismailov Islombek Ilxombek o‘g‘li, Sotimboyeva Zarina Ollabergan qizi, Quchkarboyev Otaxon Baxodirbek o‘g‘li	Sonning butun va kasr qismi funksiyalari ishtirok etgan ayrim nostandart tenglamalarni yechishning klassik usullari	**13**
Abdulxayev Abrorbek Abdulloxon o‘g‘li, Mamatkarimov Odiljon Oxundedaevich, Nosirdinov Islomiddin Qutpiddin o‘g‘li, Quchqarov Behzod Hoshimjonovich	Mexanik bosim va ultratovushning birgalikdagi ta’siri ostida metall–shisha–yarimo‘tkazgich strukturalarda zaryad relaksat-siyasi va sirt holatlari dinamikasi	**18**
Матякубов Зокирбек Кадамбевич	Интегральные представления типа карлемана в матричных поликругах	**21**
Олимов Косим Баходиров Шамсиддин Шавкат угли Нуралиев Достон Баходир угли	Об одной возможной интерпретации образования много-протонных состояний в адрон-ядерных взаимодействиях	**27**
Yalg‘ashev Burxon Fayzullayevich, Xudayberdiyev Zokir Bozorboyevich, Isroilov Sherzod Narkazakovich	Uch qatlamli transversal-izotrop konussimon qobiqning kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holati va bo‘ylama-radial tebranishlari	**30**
Qurbonov Ergash Qurolovich	Lobachevskiy tekisligining Puankare yarim tekislik modeli va uning geodezik chiziqlari	**36**
Turdimurodov Otabek Farxod o‘g‘li	Yassi kanalda reologik murakkab suyuqlikning nostatsionar oqim masalasini sonli usulda yechish	**41**
Turaev Yunusbek Shavkatovich, Mamedov Qudrat Allamovich, Jumaniyazov Nizomjon Baxtiyorovich	Radiation pressure from Maxwell’s equations: a step-by-step derivation	**48**
Янгибоев Зойир Шобердиевич, Хужаев Лочин Хусанович	Обратная задача для одномерного гиперболического урав-нения с постоянным запаздывающим аргументом	**52**
Norov Abdurahmon Qiyomiddin o‘g‘li, Islamov Yorqin Abduxakimovich	A Free-Boundary Lotka–Volterra Competition System with Nonlinear Advection and Time-Dependent Removal	**56**
Алмуратов Шавкат Нарпулатович, Савенко Оксана Викторовна, Тураев Кахрамон Нортожиевич, Тошбоева Наргиза Юлдашовна	Напряжённо-деформированное состояние и рассеяние волн в вязкоупругом полупространстве с цилиндрическим тоннелем без обделки под действием движущейся нагрузки	**61**
07.00.00 – TARIX FANLARI		
Yusupova Iqbol Bahodirovna	XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoro amirligida turk fuqarolarining faoliyati	**65**
09.00.00 – FALSAFA FANLARI		
Mamatqulova Nilufar Xusanovna	“Marosim”, “urf-odat” va “an’ana” tushunchalarining ijtimoiy-falsafiy mohiyati va konseptual iyerarxiyasi	**69**
Abdurahimov Behzodjon Bahromjon o‘g‘li	Demografik jarayonlar tushunchasi va genezisi	**71**

Avazov Sanjar Ergashovich	Yoshlar bandligi – O‘zbekiston ijtimoiy siyosatining ustuvor yo‘nalishi	**74**
Hakimov Akmaljon Mirzag‘aniyevich	Axborotlashgan jamiyatda urbanizatsiya fenomenining ontologik va fundamental asoslari	**77**
Raximov Gayrat Buvaxanovich	Yangi O‘zbekistonda sun’iy intellekt rivojlanishining ijtimoiy-falsafiy asoslari va taraqqiyot qonuniyatlari	**81**
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI		
Abishov Genjebay Matjanovich	XIX asr qoraqalpoq shoirlari asarlarida qo‘llanilgan zootoponimlar	**86**
Muxammadiyeva Farangis G‘iyasiddin qizi	Paolo Bachigalupining “Samaradorlik” va normurod norqobilovning “Yetim qolgan gullar” hikoyalarining qiyosiy-ekokritik tahlili	**88**
Burxonova Gulmira Olimjon qizi	Yosh semalarining sotsiomadaniy kontekstda pragmatik ifodalanishi	**93**
Panjiyeva Ro‘zixol Beknazar qizi	Tarixiy realiyalarni tarjima qilishda leksik-semantik almashtirishlardan foydalanish	**97**
G‘aybullayeva Dildora Fayzulla qizi	Ingliz tilidagi frazeonimlarda insonning psixologik xususiyatlarining ifodalanishi	**100**
Karimov Furqatjon Qahramon o‘g‘li	O‘zbek adabiyotida mistikaning paydo bo‘lishi va rivojlanishi	**102**
Palimbetova Malika Janabaevna	1970–1980-yillardagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy muhitning Qoraqalpoq dramaturgiyasining rivojlanishiga ta’siri	**105**
Qosimova Shahodat	Kim Chuxening “Kichik zamin yovuzlari” romanida ayol va teatr muammosi	**109**
Usenova Qizlargul Ubaydullaevna	Qoraqalpoq bolalar folklorida sinonimlarning qo‘llanilishi	**113**
Аманкосова Шахноза Мырзагалиевна	Трансформация женского самосознания в каракалпакском романе эпохи модернизации	**116**
Ibrohimova Nasiba Mirzohid qizi	Konsept va konseptlar klasteri tushunchasining zamonaviy tilshunoslikdagi paradigmalari	**121**
Гофурова Виктория Вячеславовна, Турамуратова Ирода Илхомбаевна	Проблема разграничения гендера и грамматического рода в языке	**124**
Khasanova Shirin	Structural-Semantic Analysis of Tourism Terms in Chinese and Uzbek Languages and Pragmatic Problems in Translation	**128**
Turopova Marhabo Sadullayevna	Nutqiy aktlar nazariyasi va prompt-matnlarning pragmalingvistik tahlili	**131**
Radjabova Jayron Ikram qizi	“Alvido, qurol!” va “Tushda kechgan umrlar” romanlarida badiiy vaqt va makon poetikasi	**134**
Yuldashova Zuxra Xasan qizi	Xorij va o‘zbek xalq ertaklaridagi mushtaraklik: obrazlar xilmaxilligining qiyosiy-tipologik tahlili	**137**
Normurodova Nargiza Alijon qizi	Isajon Sultonning “Bilga xoqon” romani sujeti genezisi	**141**
Dusanova Tozagul Rasulovna	Manoqiblar yaratilish tarixi	**144**
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich	Nemischa diplomatik leksika tadqiqi	**148**
Turaxanov Akrom Abdulhakimovich, Turaxanova Firuza Shavkatovna	Hozirgi o‘zbek raqamli diskursida inglizcha o‘zlashmalarning mavzuiy-konseptual va strukturaviy-semantik tahlili	**150**
Nurmanov Furqat Ismoilovich	O‘zbek ilmiy tilshunosligiga Yevropa fonetik talqinlarining kirib kelishi	**154**
Zulfiqorova Zuxra Allaberdiyevna	Inglizcha va o‘zbekcha badiiy matnlarda pragmatik ekvivalentlikning lingvistik xususiyatlari	**158**
Yigitaliyeva Zilola Muratovna	Morfologik vositalarning persuaziv vazifasi	**161**
Jabbarova Mashhura Jo‘raqulovna	Qurilish terminlarining paydo bo‘lishi	**164**
Ziyadullayev Abubakir Ibodulla o‘g‘li	“Gorio ota” va “O‘tkan kunlar” romanlarida ota obrazining lingvopoetik talqini	**167**
Mamatkulov Abdulxapiz Latipovich	“Nutqiy hushyorlik” va evfemizm hodisalarining o‘zaro munosabati	**171**

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI		
Atabaeva Baxıtlı Jaxanshaevna	Matematika ta’limida sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari	**175**
Umarova Nigora Amirjon qizi	Zamonaviy til ta’limida til o‘rganish strategiyalarining nazariy va amaliy ahamiyati	**178**
Haytanova Yulduzxon Zafarjon qizi	Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning lingvopragmatik modeli: tanqidiy-pragmatik diskurs portfeli (TPDP)	**181**
Bakirov Feruz Sayfulla o‘g‘li	Bolalarda ekologik madaniyatni shakllantirishda ota-onaning shaxsiy namunasi	**184**
Fayzulleyeva Lobar Xayrulla qizi	Raqamli transformatsiya sharoitida bo‘lajak kadastr muhandislarida geoaxborot kompetentligini rivojlantirish	**187**
Payzullayeva Xilola Ro‘zimbayevna	Yarimo‘tkazgichlar fizikasini o‘qitishda virtual laboratoriyalarning didaktik imkoniyatlari: nazariy tahlil	**191**
Raximova Nuquljon Yusupovna	Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida ekopedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasini takomillashtirish	**193**
Tillayev Azamat Ibragimovich	Kriptografiya fanining “Kriptografiyaning matematik asoslari” bo‘limi uchun multimediali dasturiy ta’minot ishlab chiqish va undan foydalanishni tashkil etish	**197**
Melliyeva Dilfuza O‘ralovna	O‘qituvchining o‘z-o‘zini anglashi, o‘quv faoliyatini rejalashtirishi, monitoring qilishi va baholash qobiliyatlarining kasbiy rivojlanishdagi o‘rni	**202**
Yunusova Xusnora Shuxrat qizi	Oliy ta’limda o‘qituvchilarning inkluziv kompetensiyasini rivojlantirishda universal design for learning (UDL) modelining pedagogik imkoniyatlari	**207**
Sulaymonova Dilora Abdurahmonovna	BO‘lajak shifokorlarda empatik klinik muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishda diskursiv yondashuvning imkoniyatlari	**211**
Ibraimov Marat Abdiganievich	Elektron ta’lim muhitida formativ va summativ baholashni fuzzy mantiq asosida takomillashtirish	**214**
Калимбетов Байрам Искендерович	Совершенствование педагогических технологий для воспитания у студентов трудолюбия	**217**
Kadirniyazov Rashid Sarsenbaevich	Individual ta’lim traektoriyasini shakllantirishning mezonlari, ko‘rsatkichlari va diagnostik mexanizmini ishlab chiqish	**222**
Kalimbetov Kamal Ilalovich	Ta’lim jarayonlarini qat’iymas mantiq asosida modellashtirish: nazariy asoslar	**226**
Salimova Zarnigor Sa’dullayevna	Ekologik xavfsiz ishlab chiqarish jarayonlarini loyihalashga yo‘naltirilgan kasbiy-amaliy topshiriqlar tizimi va pedagogik shart-sharoitlar	**230**
Mabetturdiev Muxammedali Jumaǵali ulı	Elektron ta’lim muhitida bo‘lajak o‘qituvchilar kompetensiyalarini ko‘p mezonli raqamli baholash metodikasini takomillashtirish	**234**
Olimova Dano Shakirovna, Sapayeva Surayyo Gafurjanovna	Generativ sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishda kreativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarining mazmuni va tarkibiy tuzilishi	**239**
Sayidaxmedov Ravshan Rajabovich	Talabalarda tadqiqot ko‘nikmalarini “bilim–ko‘nikma–malakalar–kompetensiya” zanjiri asosida tizimlashtirish metodikasi	**242**
Matkarimov Azamat Farhod o‘g‘li	Oliy ta’lim muassasalarida estetik tarbiyani tashkil etishda milliy hunarmandchilik an’analarining o‘rni	**245**

MUALLIFLAR UCHUN MAQOLA TAYYORLASH TARTIBI

I. MAQOLAGA QO‘YILADIGAN TEXNIK VA RASMIY TALABLAR

1. **“Ilm sarchashmalari”** ilmiy-nazariy va metodik jurnaliga taqdim etiladigan maqolalar jahon ilmiy nashrlari andozalari hamda O‘zbekiston Respublikasida amal qilayotgan PhD va DSc darajalari uchun qo‘yilgan ilmiy talablar asosida tayyorlanishi lozim.

2. Maqola Times New Roman shriftida yozilishi lozim. Shrift hajmi – 14, qator oralig‘i – 1,5, hoshiya chapda 3 sm., yuqori va pastda 2,5 sm., o‘ngda 1,5 sm. bo‘lishi kerak. Maqolalar hajmi 6 sahifadan kam bo‘lmasligi kerak.

3. O‘zbek tilidagi maqolalar faqat lotin yozuvida qabul qilinadi.

4. Maqola 1 ta taqriz bilan (hujjatlar PDF shaklida) qabul qilinadi.

5. Tahririyatga kelib tushgan barcha maqolalar plagiatga qarshi tekshiruvdan o‘tkaziladi.

6. Tahririyat maqolani qisqartirish va tahrir qilish huquqiga ega.

II. MAQOLA TARKIBIY ELEMENTLARIGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

1. Maqola muallifi to‘g‘risida ma’lumot (Author information)

Maqola muallifi(lar)i haqida quyidagi ma’lumotlar to‘liq va aniq ko‘rsatilishi lozim:

- muallif(lar)ning ism-familiyasi va otasining ismi to‘liq shaklda;
- ish joyi (tashkilot, muassasa nomi);
- lavozimi;
- ilmiy unvoni va ilmiy darajasi;
- elektron pochta manzili (e-mail);
- telefon raqami;
- maqolaga berilgan taqrizchi ism-familiyasi va daraja-unvoni.

Mazkur ma’lumotlar o‘zbek, rus va ingliz tillarida alohida-alohida taqdim etilishi shart.

2. Maqola mavzusi (Title)

Maqola mavzusi qisqa, lo‘nda va mazmunan aniq bo‘lishi lozim. Sarlavha tadqiqotning asosiy yo‘nalishini to‘liq ifoda etishi zarur.

Maqola mavzusi quyidagi tillarda beriladi:

- *o‘zbek tili;*
- *rus tili;*
- *ingliz tili.*

3. Maqola annotatsiyasi (Abstract)

Maqolaning qisqacha mazmuni 5 qatordan kam bo‘lmagan va 15 qatordan oshmagan hajmda taqdim etiladi.

Annotatsiyada quyidagilar aks etishi lozim:

- tadqiqot muammosi va uning dolzarbligi;
- qo‘llanilgan metodologik yondashuv;
- asosiy ilmiy natijalar;
- tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati;
- muallifning ilmiy hissasi.

Annotatsiya quyidagi tillarda alohida beriladi:

- *o‘zbek tili;*
- *rus tili;*
- *ingliz tili.*

4. Kalit so‘zlar (Key words)

Kalit so‘zlar maqola mazmuni va ilmiy yo‘nalishini qisqa va aniq ifodalashi lozim. Har bir kalit so‘z maqola matnida muhim tushunchalarni aks ettirishi va ilmiy matnda tez-tez uchrashi tavsiya etiladi.

Kalit so‘zlar quyidagi tillarda taqdim etiladi:

- *o‘zbek tili;*
- *rus tili;*
- *ingliz tili;*

MUHIM ESLATMA

Barcha tarkibiy elementlar (muallif ma’lumoti, sarlavha, annotatsiya va kalit so‘zlar) uch tilda (UZ–RU–EN) to‘liq va bir xil mazmunda berilishi majburiy hisoblanadi.

III. MAQOLANING TARKIBIY (IMRAD) TUZILMASIGA QO‘YILADIGAN TALABLAR:

1. Kirish (Introduction)

- Mavzuning dolzarbligi asoslanadi.
- Ilmiy muammo aniq qo‘yiladi.
- Tadqiqot maqsadi va vazifalari belgilanadi.
- Obyekt va predmet ko‘rsatiladi.
- Ilmiy yangilik hamda nazariy-amaliy ahamiyat yoritiladi.

2. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

- Asosiy ilmiy manbalar tahlil qilinadi.
- Turli yondashuvlar solishtiriladi.
- Kuchli va zaif jihatlar ko‘rsatiladi.
- Ilmiy “bo‘sh joy” (Research gap) aniqlanadi.

3. Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology)

- Tadqiqot dizayni bayon etiladi.
- Metodlar ko‘rsatiladi.
- Tadqiqot materiali belgilanadi.
- Tahlil bosqichlari asoslanadi.

4. Tahlil va natijalar (Analysis and results)

- Empirik material asosida tahlil beriladi.
- Natijalar dalillar bilan asoslanadi.
- Jadval va misollar qo‘llaniladi.
- Ilmiy izoh beriladi.

5. Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

- Natijalar umumlashtiriladi.
- Asosiy xulosalar beriladi.
- Amaliy ahamiyat ko‘rsatiladi.
- Kelgusidagi tadqiqotlar uchun takliflar beriladi.

6. Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References).

- Ushbu qismda tadqiqotda foydalanilgan barcha adabiyotlarning ro‘yxati [1], [2] yoki [3] ketma-ketligida qo‘yiladi. Masalan:

– mualliflar ismi-sharifi, kitob nomi, nashr manzili nashriyot nomi, yili, betlari;

– mualliflar ismi-sharifi, maqola nomi, jurnal nomi, nashri, yili, soni, betlari.

- Maqola ***matnida*** foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga **havola (snoska)** [1; 25–26-b.] shaklida berilishi kerak.

“ILM SARCHASHMALARI”

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova,**
Rashid Jumatov
Ushbu songa mas’ul **O‘tkir Abdullayev**

Terishga berildi: 21.10.2026
Bosishga ruxsat etildi: 31.10.2026
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturasi.
Adadi 15. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.32
Hisob-nashriyot tabag‘i 32
Shartli bosma tabag‘i 30
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining
matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (62)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
Veb-sayt: https://ilmsarchashmalari.urdu.uz/
Telegram: https://t.me/ilm_sarchashmalari